ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ

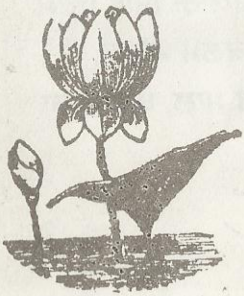
ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ ਲੋਇਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ ।

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ—

ਗੁਰੂ ਘਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਗਰ, ਸੰਖੇਪ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਰਬਾਬ, ਨਾਨਕ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤ ਹੈ, ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਿਨ ਸੁਣਿਆ ਪੇਖਿਆ, ਵਾਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਆਂ, ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ, ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ, ਕਲਾਮ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੌ ਸਾਖੀ, ਪਰਚੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ, ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ. ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਿਮਾ ਕੋਸ਼, ਸੁਖਮਨੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਤਰੇਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਕਲਮ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਞਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਝਗੜੇ, ਹਾਸ਼ਮ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਹੁਸੈਨ ਰਚਨਾਵਲੀ. ਸਾਂਈ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਬੋਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਦੋਹੜੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ, ਬਾਬਾ ਸਾਧੂਜਨ. ਸਾਧੂ ਈਸ਼ਰਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਵਜੀਦ, ਦਰਸ਼ਨ ਭਗਤ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਵਿਤਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਵੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾ, ਖਲੀਲ ਜਿਬ੍ਰਾਨ ਦੇ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ, ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਆਦਿ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ.............. 1976 ਦੂਜੀ ਵਾਰ.................1994 ਮੁੱਲ :-ਸੌ ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਲੋਇਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਛਾਪਕ :

ਹਮਦਰਦ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਮਾਈ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਦੇ

ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ

ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਜੀਵਨਸਾਥਣ

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ

ਇਹ ਕਲਮ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੇਵਾ ਲਈ

ਉਮਰ ਭਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ

ਤਤਕਰਾ

ਨੋਟ—'ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ' ਵਿਚ ਆਏ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਲਾਹੌਰੀ ਤੇ ਟਹਿਕਨ ਜਲਾਲਾਬਾਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਆਏ ਸਨ।

---

* 'ਚਿਤ ਚਰਣ ਕੰਵਲ ਕਾ ਆਸਰਾ' ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੀਤ, ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 212)

ਪ੍ਰਵੇਸ਼— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ, ਜੋ ਕਮਾਲ ਦੇ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸੰਕੇਤ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੫੨ ਕਵੀ ਤੇ ੩੬ ਖੁਸ਼ਨਵੀਸ ਲਿਖਾਰੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਿਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਖਿੰਡੀ-ਪੁੰਡੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਲੱਭਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਾਂ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੁਣਛਾਣ ਕੇ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਮਸਾਲਾ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਧੁੰਦਲੇ ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਈ ਗੱਦਕਾਰ ਸਨ, ਕਈ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵਕਤਾ ਸਨ ਜਾਂ ਵੈਸੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ 'ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ' ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਰਧਾਨਤਾ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਬਾਦ ਮੈਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਗ੍ਰੰਥ 1966 ਈ. ਵਿਚ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤ੍ਰੈ ਸੌ-ਸਾਲਾ ਜਯੰਤੀ ਸਮੇਂ, ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਛਾਪ ਸਕੇ। ਲੇਕਿਨ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਤਰੂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਭਸਮੀ ਭਦ੍ਰ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਅਗਿਆਨੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਭਾਗ-ਵਿਧਾਤਾ ਵੀ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦਸ ਸਾਲ ਇਹ ਖਰੜਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦਾ ਲਾਭ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੋਰ ਸੰਵਰਦੀ ਗਈ। ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਜੇ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਗਿ. ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਮੁੱਖਮੰਤ੍ਰੀ ਪੰਜਾਬ, ਹਾਮੀ ਨ ਭਰਦੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਿਸਚਿੰਤ ਨ ਕਰਦੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਮੂੰਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਹੋ ਖਰੜੇ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀ ਖਾਲਸੇ, ਆਪਣੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤੱਕਣਗੇ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ)
ਪਟਿਆਲਾ, 1976)

ਪ੍ਰਾਰੰਭ

(ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਚ ਵਟੀ ਡੇਹਰਾਦੂਨ)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਹਸਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਯੋਧਾ ਸੀ, ਸੂਰਬੀਰ ਸੀ, ਕਰਮ-ਜੋਗੀ ਸੀ, ਦੁਸ਼ਟ ਦਮਨ ਸੀ। ਏਸ ਕਰਮ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਗੁਣ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰਮੌਰ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਗੰਮਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਨਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਨਿਰਾ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਗੁਣੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਭੀ ਸਾਹਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪਰਬ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਸੱਠ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਉਲਥਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਇਹ ਗੁਣੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਦੀ ਅਵਾਈ, ਦੇਸ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਐਸੀ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋਏ ਗੁਣੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਤ ਦੇ ਸਨ, ਆ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਸੁਖੀ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਦਿਖਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਤਨੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ, ਉਸ ਬਾਬਤ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਤਿਨ ਕਵਿਯਨ ਬਾਨੀ ਰਚੀ, ਲਿਖ ਕਾਗਦ ਤੁਲਵਾਇ।
ਨੌਂ ਮਣ ਹੋਏ ਤੋਲ ਮਹਿ, ਸੂਖਮ ਲਿਖਤ ਲਿਖਾਇ।
'ਵਿਦਯਾ ਸਰ' ਤਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ, ਨਾਮ ਧਰਯੋ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ।
ਨਾਨਾ ਵਿਧਿ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ, ਰਖ ਰਖ ਨੌਂ ਰਸ ਰੀਤਿ।

(ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੁਤ 5, ਅੰਸੂ 52)

ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਵਿਚ 'ਵਿਦਯਾ ਸਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਿਸੇ ਵਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਏਸ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਪਰਸਪਰ ਨਾਮਾਂਤ੍ਰ ਭੇਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਛ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਤੀ ਪਹਿਚਾਨ ਦੇ ਹਾਲਚਾਲ ਵੀ ਪਬਲਿਕ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਜੇ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਏਸੇ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੇਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਚਮੁਚ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਏਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਪਦਮ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਸਤ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਜਿਤਨੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਉਤੇ ਇਕਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਏਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦਮ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਸਿਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਕਿਆਸ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ; ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਜੋ ਪਦਮ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਕ ਸੁਚੱਜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਪਰ ਨਵੀਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਅਣਗਹਲੀ ਕਾਰਨ ਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੁੜ ਸੱਜਰੀ ਰੰਗਸਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ, ਵਿਸ਼ੇਸ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇਗਾ।

23-5-1969

ਪਰਿਚਯ

(ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ)

ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਦੁਆਰਾ, ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੱਝੇ ਕੋਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਗਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਧ, ਘਟ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਣ ਅਤੇ ਵਿੱਦਵਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਪੈਣਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਵਿਧਾਤਾ ਹਨ ਪਰ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਿਆਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਰਮਾਣ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰ ਪੱਖ ਹਨ—ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ। ਕਈ ਸਾਹਿੱਤਾਚਾਰੀਆ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇਕੋ ਪੱਖ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸੱਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਨ ਖੋਜ ਬਿਨਾ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਨੂੰ ਪੁਜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨ ਵਿਆਖਿਆ ਬਿਨਾ ਖੋਜ ਦੀ ਕੋਈ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸ੍ਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਰਜ ਹੁਣ ਤੋਂ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਦਮ ਜੀ ਨੇ ਛੋਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਅੰਗੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਹਰਾਹ ਉਪਰ, ਮੰਜ਼ਲ ਵਲ ਵਧਦਾ ਵੱਡਾ ਪੜਾਉ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਰਤਨ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ 40-50 ਸਫੇ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ

ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਮ ਪਾਠਕ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਾਮ-ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਰਿਚਤ ਹਨ ਪਰ ਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ। ਇਸ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕ ਨੇ, ਇਹ ਘਾਟ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ, ਜਿਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਹਿਤ ਦੀ ਭਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਸਦਾ ਮਹੱਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਪੱਖ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਚਾਉ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੁਗ 'ਰੀਤੀ ਕਾਲ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਜਨ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਖਾਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਘੱਟ, ਰਚਨਾ ਵਾਸਤਵੀ ਹੈ, ਅਧਿਆਤ-ਮਕ ਭਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪਰਧਾਨ ਹਨ, ਇਹ ਉਸ ਜੁਗ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸਨ।

ਸੋ ਇਹ ਕਵੀ-ਬ੍ਰਿੰਦ ਬਾਰੇ ਖੋਜ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਿਖ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਦਮ ਜੀ ਇਸ ਪੜਾਉ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਪਰਿਚਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ-ਪੂਰਣ ਘਾਲਣਾ ਪ੍ਰਤੀ, ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸਨੇਹ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਭੇਟ ਕਰਨਾ, ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੋੜੇ ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਕਲਮ—

1,2 ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿਤ੍ਰ

3 ਹਰਿਦਾਸ ਦੀ ਕਲਮ—ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

4 " —ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ

5 ਦਰਬਾਰੀ ਦੀ ਕਲਮ—ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ

6 ਨਿਹਾਲੇ ਦੀ ਕਲਮ—ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਯਾਨ

7 ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਕੀਤਾ ਵਾਧਾ—

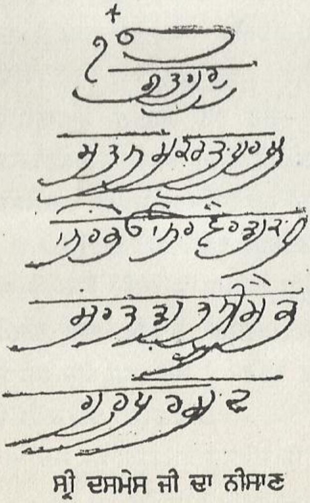
'ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਚਵਤਾਲ ਮੈਂ', ਸਾਵਨ ਸੁਦਿ ਬੁਧਵਾਰ
ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ ਮੋ ਤੁਮੋ, ਰਚਿਓ ਗਿਰੰਥ ਸੁਧਾਰ ।
ਖੜਗਪਾਨਿ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ, ਪੋਥੀ ਰਚੀ ਬਿਚਾਰ
ਭੂਲ ਹੋਇ ਜਹ ਤਹ ਸੁਕਵਿ, ਪੜੀਅਹੁ ਸਭੈ ਸੁਧਾਰ । ੩੮੫੯ ।

8 ਫਤੇ ਚੰਦ ਤੇ ਬਾਲ ਗੁਬਿੰਦ ਦੀ ਕਲਮ—ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਗ

(ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿ.)

[ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

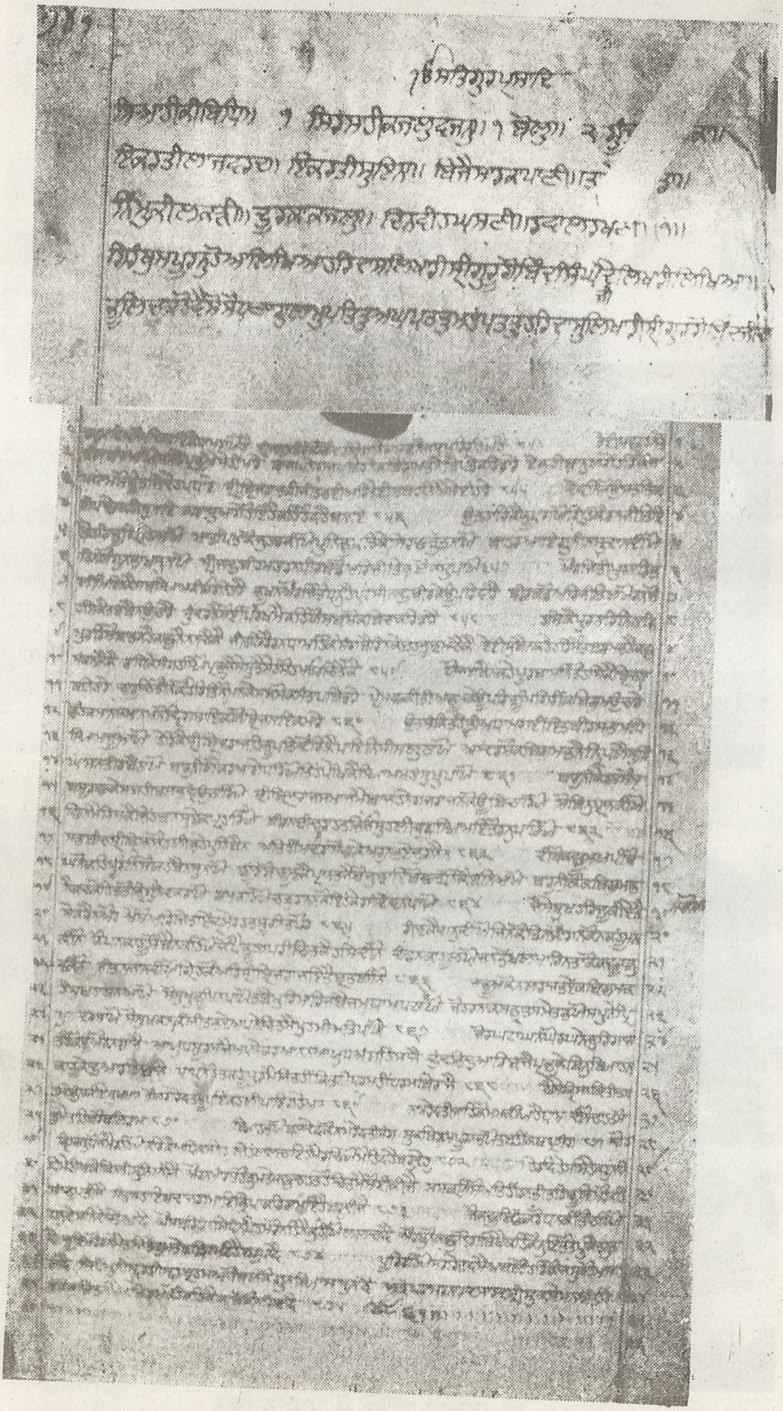
(ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 144)

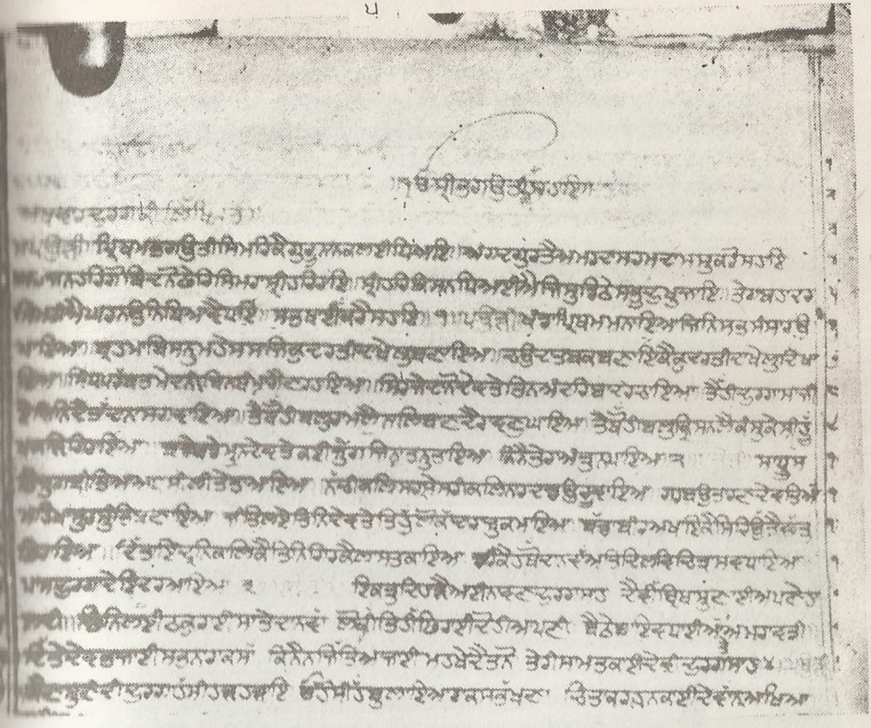

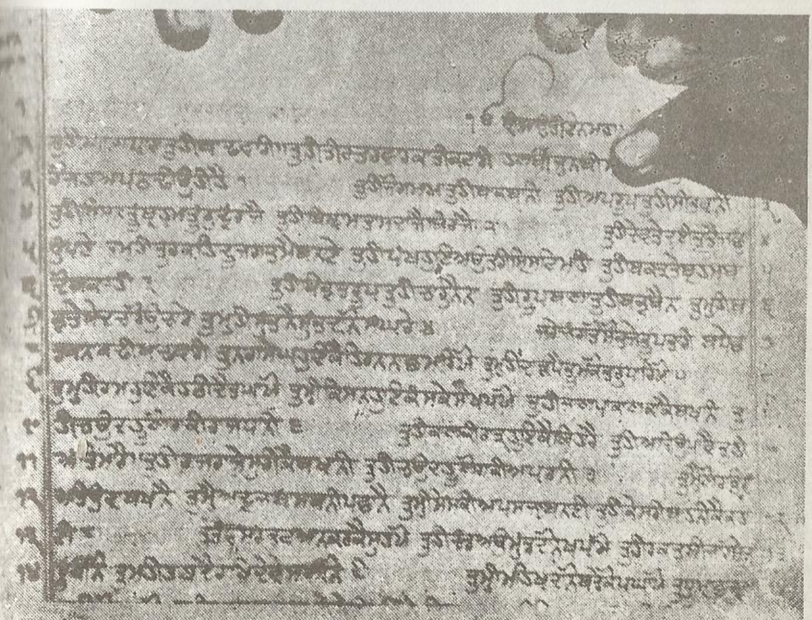
ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਦਾ ਨੀਸਾਣ

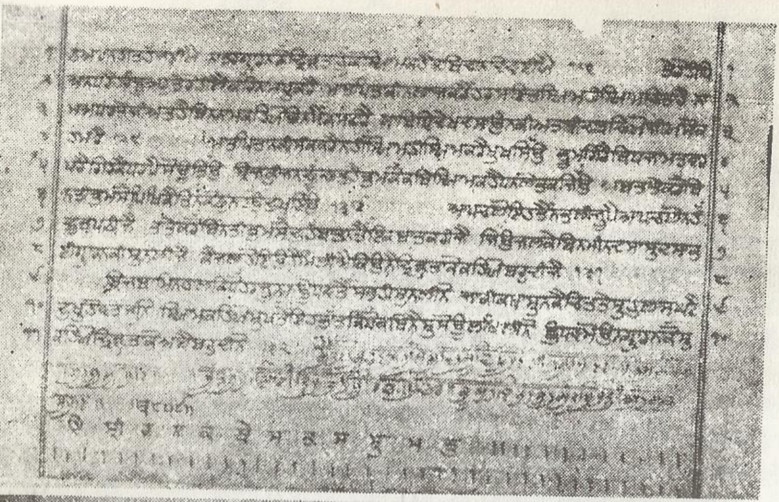
ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿਤ੍ਰ

੧ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

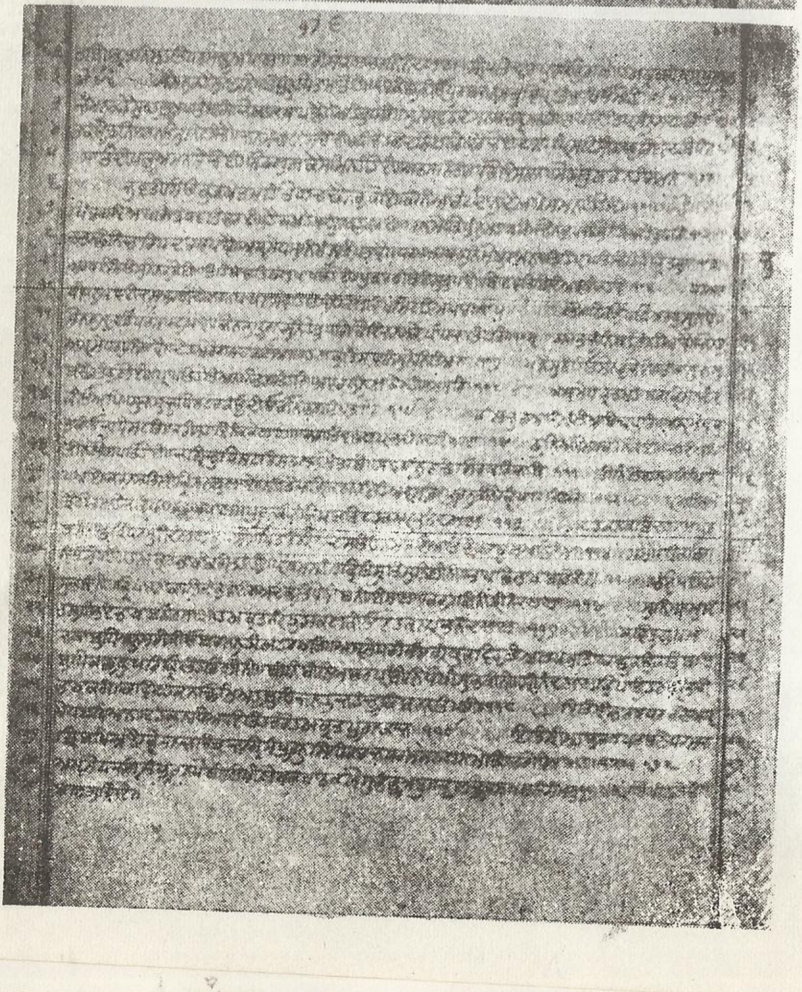

੭

੮

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

(ੳ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾ

ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਸੰਗਮ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਬੜੀ ਵਚਿੱਤਰ ਘਟਨਾ ਹੈ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਰਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁਰਸ਼. ਕਰਮਯੋਗੀ ਘਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਹਿਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾ ਸੁੱਚਾ ਉਤਮ ਗਿਆਨ ਵੀ ਘਟ ਹੀ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ (1469--1539 ਈ:) ਨੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਜੋੜ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਬਲਹੀਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਗਿਆਨ ਬਿਨਾ ਕਰਮ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਕਰਮ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਪਿੰਗਲਾ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਕਰਮਯੋਗੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਸਕਾਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਸੇ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਮਯੋਗ ਨੂੰ 'ਸੰਗਤ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਨੂੰ 'ਬਾਣੀ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ । ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ :—

ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ, ਬਾਣੀ ਬਿਨਾ, ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਾਰ ੧
[ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ' ਕਹਿਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਿਆਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਲੀਕੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ 'ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨ' ਆਖ ਕੇ ਇਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁਖਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ੁਦ ਗਿਆਨ-ਮਈ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ-ਦੌਰਿਆਂ (ਉਦਾਸੀਆਂ) ਸਮੇਂ ਹਿੰਦ ਭਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੰਚਿਤ ਕੀਤੇ। ਮੰਤਵ ਸਾਫ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਿਟਾਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ।

ਬਾਣੀ ਉਚਰਹਿ ਸਾਧੂ ਜਨ, ਹੁਇ ਰੁਸ਼ਨਾਈ ਮਿਟਹਿ ਅੰਧਾਰਾ
ਗਜਾਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਚਰਚਾ ਸਦਾ, ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਉਠੇ ਧੁਨਕਾਰਾ। ੩੮।]ਵਾਰ ੧
[ਭਾ. ਗੁਰਦਾਸ

ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਰੂਢੀਵਾਦੀ ਹੋਏ ਪੁਰਾਤਨ ਵੈਦਿਕ ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਠ ਸਕੇ। ਚੇਤਨ ਕਲਾਕਾਰ ਕੀ ਤੇ ਰੂਢੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀ —

ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਹਿ ਬੇਦੁ ਸਮਾਲਹਿ, ਬਿਖੁ ਭੂਲੇ ਲੇਖਾਰੀ। [ਮਾਰੂ ੧

ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਇਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੁਕਾ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਅਥਵਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲੇ, ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਚੀ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖ ਲਿਖਾਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਕੇ ਉਤਮ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਵਾਨ ਨੇ 'ਗੋਸਟਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ' ਜੇਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ (1509-1574) ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਵਲ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਨ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਸਹੰਸ੍ਰ ਰਾਮ ਨੇ ਇਸ ਯੱਗ ਵਿਚ ਢੇਰ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨ ਸਨ ਕਿ ਸੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਣ ਆਦਰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਫੀ ਲੋਕ 'ਕੱਚੀ' ਜਾਂ ਨਕਲੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨਕਲੀ ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣ।* ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਤਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਹੱਥੀਂ ਬਾਣੀ ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ

---

* ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ
ਬਾਣੀ ਤ ਕਚੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਝਹੁ, ਹੋਰ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ। [ਅਨੰਦ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ. ੩

ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤਾਂ ਜਪੁ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਉਸੇ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਚੇਰਾ ਉਦਮ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਦੋਹਤਾ ਬਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਿਥਾ' ਹੋਵੇਗਾ। ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ੧੦--੧੨ ਵਰ੍ਹੇ ਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਭਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜੀ ਭਾਂਤ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਦੂਦ ਰਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਰਾਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁਖ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਨਵੀਂ ਧਰਮ ਪੋਥੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਸੁਵਿਗਿਆਨਕਤਾ (unisveeal and rational) ਦੋਹਾਂ ਕਸਵੱਟੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰ ਸਕੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਧੇਰੇ ਪਰਧਾਨ ਸਨ—ਵੇਦ ਤੇ ਕੁਰਾਨ। ਵੇਦ ਯਾ ਹੋਰ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮ-ਗਿਆਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਬੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਤਮਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਵੇਦ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਿਤੇਬ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹਿੰਦ ਭਰ ਦੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼, ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਕ ਯਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਲ 5894 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 4956 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਤੇ 938 ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਸੰਚਯ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬ, ਸੰਪ੍ਰਦਾ, ਨਸਲ, ਵਰਣ ਯਾ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰਪੰਜਾਬੀ ਸਭੇ ਇਕ ਥਾਂ, ਇਕੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਜਦੋਂ ਇਤਨੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੰਨਸੁਵੰਨਾ, ਗੁਲਦਸਤਾ ਸਜਾਉਣਾ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਨਾਮਦੇਵ, ਜੈਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਬੇਣੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ,

ਰਵਿਦਾਸ ਧੰਨਾ, ਭੀਖਨ, ਸੈਣ, ਪੀਪਾ, ਸਧਨਾ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਸੂਰਦਾਸ, ਸੁੰਦਰ, ਮਰਦਾਨਾ, ਸੱਤਾ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ, ਕੱਲ੍ਹ, ਜਾਲਪ, ਕੀਰਤ, ਸੱਲ, ਭੱਲ; ਨੱਲ, ਭਿੱਖਾ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਬੱਲ, ਹਰਿਬੰਸ ਤੇ ਮਥਰਾ ਆਦਿ ਦਰਜਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਮੋਲਕ ਖਿੰਡੇ ਪੁੰਡੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਚੁਣਕੇ ਸੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬੜੀ ਹੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਇਹ ਜਤਨ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਉਲੀਕਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। * ਸ਼ਾਇਦ ਅਜ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੈੱਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਘਾਲ ਦਾ ਸ਼ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਯਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਸੁਧਾਈ ਉਤੇ ਚੋਖਾ ਸਮਾ ਖਰਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

---

* ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਭਾ: ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਤੇ 556 ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੋਝੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਿਖ ਖੈਰ੍ਹਾ ਫਫੜਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਇਸ਼ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ (1660 ਬਿ. ਦੇਹਾਂਤ) ਕੇਵਲ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਹਿਤਕ ਸੋਝੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਸਾਂਝ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਦੀ ਵੰਨਸੁਵੰਨੀ ਕਾਫੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਤੇਗ ਕਹਤ ਹੈ ਹਿੰਦ ਜੋ, ਤੁਰਕ ਕਹਤ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ
'ਬਹਿਲੋ' ਦੂਜੋ ਫਰਕ ਨਹਿ, ਨਾਮ ਕਹਨ ਮੋ ਫੇਰ। ੧।

ਹਿੰਦੂ ਕਹਤੇ ਗੁਰੂ ਹੈਂ, ਤੁਰਕ ਕਹਿਤ ਤਿਸ ਪੀਰ
'ਬਹਲੋ' ਓਹੀ ਗੱਲ ਹੈਂ, ਭੇਦ ਆਬ ਅਰ ਨੀਰ। ੨।

ਹਿੰਦੂ ਕਹਤੇ ਸੁਰਗ ਹੈਂ; ਤੁਰਕ ਭਿਸਤ ਭਨ ਨਾਮ
'ਬਹਲੋ' ਦੂਜਾ ਭੇਦ ਨਹਿ, ਵਹੀ ਨਮਾਮਿ ਸਲਾਮ। ੩।

ਹਿੰਦੂ ਕਹਤੇ ਏਕ ਹੈ, ਭਨੇ ਤੁਰਕ ਦੁਇ ਨਾਹਿ
ਬਹਿਲੋ ਬਿਨ ਸਤਸੰਗ ਤੇ, ਧੀਰਜ ਨਾਹੀ ਪਾਹਿ। ੪।

ਭਰਮ ਗਇਆ ਜਬ ਬੀਚ ਤੇ, ਦੂਜਾ ਕਾਹੂ ਨਾਹਿ
ਬਹਲੋ ਏਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਅੰਧ ਰਵਿ ਮਾਹਿ। ੫।

ਛੇਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਤਾ ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਜਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਵੀ ਇਕ ਉਤਮ ਕਲਾ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਕੇਵਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਖ ਪੰਥ ਭਾਗ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

'ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਥ ਸਕਥ ਹੈ, ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ
ਪਾਣੀ ਪੱਖਾ ਪੀਹਣਾ, ਪੈਰ ਧੋਇ ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤ ਪਾਵੈ
ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੈ।' [ਵਾਰ ੬

ਇਸ ਇਤਨੀ ਘਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਮਹੱਤਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਿਲ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨ ਜਾਣਕੇ ਇਸਦੀ ਪਦਵੀ 'ਗੁਰੂ' ਕਹਿਕੇ ਵਡਿਆਈ। ਇਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬੁਧੀਮਾਨੀ ਤੇ ਮਿਹਰਵਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੱਥੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਦੇ ਕੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁਖ ਸਦਾ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜਸੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਧਾਰਮਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਪਰਵ ਨ ਕਰਨੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਮਗਰ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ' ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਸਿਵਾਇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸੇ ਲਈ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਜਾਂ 'ਬਾਣੀ' ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਮਨੁਖੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਨਿੱਤ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ 'ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਬਣਾਉਣਾ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਮੰਨਕੇ ਤੁਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀ ਮੰਜ਼ਲ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦਾ ਗੌਰਵ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

'ਸਬਦੁ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ, ਬਿਨ ਸ਼ਬਦੈ ਜਗ ਬਉਰਾਨੰ (ਮ : ੧)
'ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ, ਕਰਮਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ। [ਮ: ੩
'ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ, ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ
ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ, ਪ੍ਰਤੱਖਿ ਗੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ।' [ਮ: ੪
'ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਚਨੁ ਬਚਨ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਪਾਧਰੁ, ਮੁਕਤਿ ਜਨਾਵੈਗੋ।' [ਮ: ੫

'ਇਕਾ ਬਾਣੀ ਇਕੁ ਗੁਰੁ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦੁ ਵਿਚਾਰਿ।' [ਮ: ੩

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਕਿ ਬਾਣੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਪੀਰ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਮੁਰੀਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਪਟਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਇਸੇ ਲਈ ਘਾਲ ਘਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗਮਈ ਬਾਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੀ ਸੱਥਾ ਦੇ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਰਦ ਅਗੰਮੜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ :—

ਬਲੁ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ, ਸਭ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ
ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੇ ਹਾਥ ਮਹਿ, ਤੁਮਹੀ ਹੋਤੁ ਸਹਾਇ। [ਮ. ੧੦

ਸੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ 'ਸਿਖ ਸੰਗਤ' ਨੂੰ 'ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਪੰਥ' ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਜਿਸ ਨਵੇਂ ਪੜਾ ਤੇ, ਸੀ, ਉਥੇ ਕਰਮਯੋਗ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਇਹੋ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ —

ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਆਤਮ ਉਪਦੇਸਹੁ ਨਾਮ ਬਿਭੂਤਿ ਲਗਾਓ।
[ਰਾਮਕਲੀ ੧੦

ਪੂਜਾ ਅਕਾਲ ਕੀ, ਪਰਚਾ ਸ਼ਬਦ ਕਾ, ਦੀਦਾਰ ਖਾਲਸੇ ਕਾ।
[ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵਾਂ ਬਲਵੰਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੌਰਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਮਾਹ ਵਿਚ ਆਵੇ।

ਆਖਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ 'ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ
ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾਲ 'ਦੁਸਟ ਸਭਨ ਕੋ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ' ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।
ਫਿਰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਦਬੇਲ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਵੀ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ
ਕਟਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਪਾਹ ਦੇ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ। ਇਸ ਭੇਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਜਪੁ ਤੇ ਜਾਪੁ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ
ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਲਾਭਵੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ੩੩ ਸਵਈਏ ਤੇ
ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵੀ ਰਚਿਆ ਜੋ ਭਾਰਤੀ
ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗੌਰਵ ਦੱਸਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਸਕੇ। ਆਖਿਰ ਧਰਮ-ਜੁਧ ਦਾ ਚਾਉ ਪੈਦਾ
ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਅਵਤਾਰ ਲੀਲ੍ਹਾ' ਨੂੰ 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ
ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਵੀ ਸਾਫ ਦੱਸਿਆ ਹੈ —

ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗਵਤ ਕੀ, ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ
ਅਵਰ ਬਾਂਛਨਾ ਨਾਹਿ ਕਿਛੁ, ਧਰਮ ਜੁਧ ਕੇ ਚਾਇ। [ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ

ਸੋ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜੋ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਚਿਆ, ਉਹ ਅਜ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਹ
ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਕਿਆਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਕਿਆਈ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਾ
ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਬਲਵਾਨ ਰਚਨਾ ਦੀ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਸੋ
ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਜਿਸ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਏਕਤਾ ਦਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ,
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਓਜਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਦੇਖ, ਇਮ ਛੰਦ-
ਚਾਲ ਵਿਚ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਕਦਮ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ :—

'ਜ਼ਿਮੀ ਜਮਾਂ ਕੇ ਬਿਖੇ ਸਮਸਤ ਏਕ ਜੋਤਿ ਹੈ
ਨ ਬਾਢ ਹੈ ਨ ਘਾਟ ਹੈ, ਨ ਘਾਟ ਬਾਢ ਹੋਤ ਹੈ।' [ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ
ਗੁੰਜਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਚੰਡੀ ਦੀਆਂ ਪੂਰਾਰਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ
ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।
ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਬਲਵਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਚਮਕਾਕੇ ਯੁਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕੀਤਾ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ
ਨਿਹੱਥੇ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਲੋਕ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰਤਿਆਰ
ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਿਤਰੋਪਖੵਯਾਨ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਚਰਣਕ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ

ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਮਕ੍ਰ ਫਰੇਬੀ ਜਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨ ਹੋ ਜਾਣ।

ਸੋ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੇਹੇ ਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਵਲੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਤਾਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਸੁਣਾਕੇ ਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਚਾਹੇ ਪਰਚਾਰਾਤਮਕ, ਦੋ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਸ਼ਸ਼ਤਰਾਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਯਾ ਫਿਰ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਾਲ ਅਕਾਲ ਦੀ ਧੁਨਕਾਰ।

ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਸੱਜਣ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਆਖਰ ਅਜੇਹੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਮੁਗਲਰਾਜ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ। ਅਖਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਰੂਹਾਨੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮਣ ਛੱਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਧਕਦਾ ਤੇ ਛੱਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਸੂਦਰ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਾਰੀ ਯੱਗ ਕਰੋ ਤਾਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ 'ਛੱਤਰੀ ਕਰਮ' ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਲਗਭਗ 50 ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ 3-4 ਮਹੀਨੇ ਯੱਗ ਕੀਤੇ, 11 ਹਜ਼ਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝੇ ਗਏ।

ਕਈ ਮਰਾਠੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖਰਚ ਸੱਤ ਕ੍ਰੋੜ ਤੱਕ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੂੰ ਛਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।* ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਦੇਕੇ ਤੇ ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਰ ਫੂਕ ਕੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ 'ਭੂਰਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ' ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਬਣਾਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੁਖ ਮੋੜ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ

---

* The Menace of Hindu imperialism. (D J. Maharaj) p. 166

ਦਾ ਜਿਤਨਾ ਭਾਗ ਸੀ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਬੀਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੋ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚ ਕੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿਖ' ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਇਸ 'ਸਿਖ' ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਸਜਾਉਣ ਵਿਚ ਭਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।* ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਬੀਰ ਰਸ ਰਚਣ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਵਾਹੀ ਸਗੋਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਰਗਰਮ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਾਹਿਤਧਾਰਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ

ਇਕ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਭੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾ ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨ ਆਵੇ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਨੇ ਗਾਤਰੇ ਤੇਗਾਂ ਸਜਾ ਲਈਆਂ। ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਤੇਗਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ। ਜਦ ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇਗ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਲਮ ਹੀ ਰੱਖੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਮੈਂ ਜੁ ਧਾਬ ਰਖੀ ਹੈ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਏ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫੁਰਮਾਇਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਦੇਗ ਚਲਾਓ, ਤੇਗ ਅਸੀਂ ਚਲਾਵਾਂਗੇ।'

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਣ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਲਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਉਸਾਰੂ ਪਾਸੇ ਦਾ ਕਿੰਨਾਂ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ

---

* ਅਗੇ ਪੁਰਾਤਨ ਨਉਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਥੀਂ 'ਸਿਖੀ' ਚਲੀ ਆਈ
ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਦਉਰੰਜਵੇਂ; ਨਾਲਿ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ 'ਸਿੰਘੀ' ਰਲਾਈ। ੧੦੮।
[ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ—ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ

ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਸੂਰਮੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖੇ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਵੇਤਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਲਮਧਾਰੀ ਵੀ ਚੁਣ ਚੁਣਕੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ। ਦਰਅਸਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ, ਬੀਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਗਮ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਰਲਭ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਜਾਂ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਘਾਲ ਘਾਲੀ। ਕਲਮ ਵੀ ਚਲਾਈ ਤੇ ਤੇਗ ਵੀ ਵਾਹੀ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਆਪ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਦਰਦਾਨੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਹੀ 1734 ਬਿ: ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਂ ਵਲ ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖਕੇ ਭੇਜੇ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਿਖ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।* ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੇ ਚੋਖੇ ਪੈਸੇ ਖਰਚਕੇ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ ਚੰਗਾ, ਸੋ ਭਿਜਵਾਣਾ
ਜੋ ਖਰਚ ਲਗੇ ਸੋ ਗੁਰੂ ਕੇ ਘਰੂੰ ਲਾਣਾ। ਪ੬।

[ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ, ਦਸਵਾਂ ਚਰਣ

ਇਸ ਸੱਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਜਨ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ

---

* ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਲਿਖੇ, ਜੋ ਲਿਖਾਰੀ ਸਿਖ ਹੋਵੇ ਸੋ ਹਜ਼ੂਰਿ ਆਵੇ। ੧੭੪।

[ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਚੋਪਾ ਸਿੰਘ

ਆਗਿਆ ਕੀਨੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦਯਾਲ, ਬਿਦਿਆਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਲੇਹੁ ਭਾਲ
ਜੋ ਜਿਸ ਬਿਦਿਆ ਗਿਆਤਾ ਹੋਇ। ਵਹੀ ਪੁਰਾਨ ਸੰਗ ਲਿਆਵੇ ਸੋਇ। ੨।
ਦੇਸ ਦੇਸ ਕੋ ਸਿਖ ਚਲਾਏ. ਪੰਡਤ ਪੁਰਾਨ ਸੰਗਤਿ ਲਿਆਏ
ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਜੁ ਵਿਦਿਆ ਠੌਰ, ਪੰਡਿਤ ਸਭ ਵਿਦਿਆ ਸਿਰਮੌਰ। ੩।
ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਆਇ ਇਕਤਰ ਸਭ ਭਏ, ਬਹੁ ਆਦਰ ਸਤਿਗੁਰ ਜੂ ਦਏ
ਮਿਰਯਾਦਾ ਬਾਂਧਿ ਖਰਚ ਕੋ ਦਇਆ, ਭੇਦ ਬਿਭੇਦ ਕਾਹੂ ਨਹੀਂ ਭਇਆ। ੪।

[ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬਾਵਾ ਸਰੂਪਚੰਦ ਭੱਲਾ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) ਪੱਤਰਾ ੪੧੨

ਆਏ। ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਐਸੀ ਰਚਨਾ ਬਣੀ ਕਿ ਕਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕਦੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੰਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। 1737 ਬਿ: ਵਿਚ ਲੱਖਣ ਨੇ ਤੇ 1741 ਵਿਚ ਤਨਸੁਖ ਨੇ ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। 1740 ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਵੀ ਜਗਨਨਾਥ ਦੀ 'ਮੋਹ ਮਰਦ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕਥਾ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 1742 ਬਿ: ਤੋਂ 1746 ਬਿ: ਤਕ ਪਾਉਂਟੇ ਜਾ ਕੇ ਟਿਕਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਜਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਦ ਉਹ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਯ ਦੀ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਲਈ ਤੇ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ 1746 ਬਿ: ਦੀ ਹੈ ਜਦ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕਵੀ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 1747 ਬਿ: ਵਿਚ ਕੀਤਾ। 1750 ਤੋਂ 1753 ਬਿ: ਤਕ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਕਵੀ ਆਏ ਸਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਸੰਮਾਨਿਤ ਕਈ ਕਵੀ ਜਿਵੇਂ ਆਲਮ, ਸੁਖਦੇਵ, ਬ੍ਰਿੰਦ, ਚੰਦ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ, ਕੁੰਵਰੇਸ਼, ਨੰਦ ਰਾਮ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਆਦਿ ਰਾਜ ਕਵੀ ਵੀ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਆਏ। ਆਖਿਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਜੇਹੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੰਤਵ ਤੇ ਕਦਰਦਾਨੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਲੁਭਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹਰ ਸੋਝੀਵਾਨ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ, ਜਿਸ ਭਾਂਤ ਆਏ ਕਵੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾਨ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦੇ, ਉਹ ਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ।

ਆਲਮ ਕਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਮਾਲਾਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਥੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਐਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦਾਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਕਬਿੱਤ ਹੈ —

ਸ਼ੋਭਾ ਹੂੰ ਕੇ ਸਾਗਰ ਨਵਲ ਨੇਹੁ ਨਾਗਰ ਹੈਂ
ਬਲ ਭੀਮ ਸਮ ਸ਼ੀਲ ਕਹਾਂ ਲੌਂ ਗਿਨਾਈਏ।
ਭੂਮਿ ਕੇ ਵਿਭੁਖਨ ਜੁ ਦੂਖਨ ਕੇ ਦੂਖਨ
ਸਮੂਹ ਸੁਖ ਹੂੰ ਕੇ ਸੁਖ ਦੇਖੇ ਤੇ ਅਘਾਈਏ।
ਹਿੰਮਤ ਨਿਧਾਨ ਆਨ ਦਾਨ ਕੋ ਬਖਾਨੈ ਜਾਨ
'ਆਲਮ' ਤਮਾਮ ਜਾਮ ਆਠਹੁ ਗੁਨ ਗਾਈਏ।
ਸਾਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀਉ!
ਭੌਜ ਕੀ ਸੀ ਮੌਜ ਤੇਰੇ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਪਾਈਏ।

ਮੰਗਲ ਕਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਓ! ਜੇਕਰ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚੋ।

ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਅਵਤਾਰ ਆਨ ਲੀਨ ਆਪ
ਜਾਂਕੈ ਦਰਬਾਰ ਮਨ ਚਿਤਵਹਿ ਸੋ ਪਾਈਏ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਾਸੀ ਅਬਿਨਾਸੀ ਨਾਮ ਜਾਂਕੋ ਜਗ
ਕਰਤਾ ਕਰਨਹਾਰ ਸੋਈ ਦਿਖਰਾਈਏ
ਨੌਮੇ ਗੁਰ ਨੰਦ, ਜਗ ਬੰਦ ਤੇਗ ਤਯਾਗ ਪੂਰੇ
ਮੰਗਲ ਸੁਕਵਿ ਕਹਿ ਮੰਗਲ ਸੁਥਾਈਏ।
ਆਨੰਦ ਕੋ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ
ਚਾਹੇ ਜੋ ਅਨੰਦ ਤਉ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਈਏ।

ਕੁੰਵਰੇਸ਼ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਸਰਾ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਹੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੁਖ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਕਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ ਹੈ, ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੰਦ
ਜਿਨ ਤੇ ਜੀਵਤ ਹੈਂ ਸਕਲ, ਭੂਤਲ ਕਵਿ ਬੁਧਿ ਬ੍ਰਿੰਦ।
ਨਦੀ ਸ਼ਤੁਦਰ ਤੀਰ ਤਹਿ, ਸੁਭ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਾਮ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ ਕੇ, ਰਾਜਤ ਸਭਗ ਸੁਧਾਮ।

ਹੰਸ ਰਾਮ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਚਾਰ ਬਚਨ ਚਾਰੋ ਜਹਾਂ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਕਰਤ ਅਨੰਦ
ਤਾ ਕੋ ਨਾਮ 'ਅਨੰਦ ਪੁਰ', ਹੈ ਅਨੰਦ ਕੋ ਕੰਦ ।

ਨਾਲੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਕਥਨੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਪਰਬਾਂ* ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਾਇਆ ਤਾਂ ਕਵੀਆ ਨੂੰ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਾਨ ਦਿਤਾ । ਹੰਸ ਰਾਮ ਨੇ ਕਰਣ ਪਰਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਟਕਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਪ੍ਰਿਥਮ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਰਾਖ ਮੋਹਿ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਉਦਾਰ
ਟਕਾ ਕਰੇ ਬਖਸੀਸ ਤਬ, ਮੋਕਉ ਸਾਠ ਹਜ਼ਾਰ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸਭਾ ਪਰਬ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਤੇ ਇਤਨੇ ਹੀ ਪੈਸੇ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕੁੰਵਰੇਸ਼ ਨੇ ਦਰੋਣ ਪਰਬ ਦਾ ਭਾਖਾਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਾਨ ਨੂੰ 'ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਦਾਨ' ਕਹਿਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਦ੍ਰੋਣ ਪਰਬਤ ਭਾਖਾ ਕਿਯੋ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸੁਜਾਨ
ਕਹਯੋ ਸੁਕਵਿ ਕੁੰਵਰੇਸ਼ ਕੋ, ਦੀਏ ਕ੍ਰੋਰਨ ਦਾਨ ।

ਮੰਗਲ ਪਸਰੂਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿਮੇ ਸ਼ੱਲਯ ਪਰਬ ਦਾ ਕੰਮ ਲਗਿਆ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਨਾਮ ਨੂੰ 'ਅਰਬ ਖਰਬ' ਕਹਿਕੇ ਗਦ ਗਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਸ਼ਲਯ ਪਰਬ ਭਾਖਾ ਕਿਯੋ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਰਾਜ
ਅਰਬ ਖਰਬ ਬਹੁ ਦ੍ਰਬ ਹੈ, ਕਰਿ ਕਵਿਯਨ ਕੇ ਕਾਜ ।

ਇਹ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੁੰਦਰ ਘੋੜੇ, ਹਥਿਆਰ, ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭੂਸ਼ਣ

---

* ਅਠਾਰਾਂ ਪਰਬ--ਆਦਿ, ਸਭਾ, ਬਨ, ਵਿਰਾਟ, ਉਦਯੋਗ, ਭੀਸ਼ਮ, ਦ੍ਰੋਣ, ਕਰਣ, ਸ਼ੱਲਯ, ਸੋਪਤਿਕ, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਸ਼ਾਂਤਿ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਅਸ਼ਵਮੇਧ, ਆਸ਼੍ਰਮਵਾਸੀ, ਮੌਸਲ, ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਤੇ ਸਵਰਗਾਰੋਹਣ ਪਰਬ । ਕੁਝ ਪਰਬਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਖਰੜਾ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੈ । ਕੁਝ ਕੁ ਦੀ ਨਕੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 1895 ਈ: ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬੂ ਧਯਾਨ ਸੰਘ ਡਰਾਫਟਸ ਮੈਨ ਰੇਲਵੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਇਨਸਨ (ਬਰਮਾ) ਪਾਸ ਵੀ ਇਕ ਖਰੜਾ ਤੱਕਿਆ ਸੀ । [ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ, (ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 48

ਵੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਅਣੀ ਰਾਇ ਨੇ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਦਸਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :–

'ਅਣੀ ਰਾਇ ਗੁਰੂ ਸੇ ਮਿਲੇ, ਦੀਨੀ ਤਾਂਹਿ ਅਸੀਸ
'ਆਉ' ਕਹਿਓ ਮੁਖ ਆਪਨੇ, ਬਹੁਰ ਕਰੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼।੧।

ਨਗ ਕੰਚਨ ਭੂਖਣ ਏਹੁਰ, ਦੀਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਏਹ
'ਨਾਮਾ ਹੁਕਮ' ਲਿਖਾਇਕੈ, ਕੀਨੋ ਸਰਸ ਸਨੇਹ।੨।

(ਜੰਗਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹੋਏ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਤੱਕਕੇ ਜਦੋਂ ਵੈਰੀ, ਕੋਈ ਫੌਜੀ ਦਸਤਾ ਸਮਝਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਵੀ ਹੰਸਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਦੁੰਦਭਿ ਧੁੰਕਾਰ ਬਾਜੈ ਮਾਨੋ ਜਲਧਰ ਗਾਜੈ
ਰਾਜਤ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭਯ ਭਾਨੁ ਛਿਪ ਜਾਤ ਹੈ
ਹਾਥਿਨ ਕੇ ਹਲਿਕਾ ਟਜ਼ਾਰਨ ਗਨੇ ਕੋ ਹਯ
ਜਟਿਤ ਜਵਾਹਰ ਜੇ ਜਗਮਗ ਗਾਤ ਹੈਂ
ਕੋਰ ਸਾਜੇ ਜ਼ੋਰ ਕਰਿ ਨਾਲਿਨ ਕੋ ਸ਼ੋਰ ਸੁਨੈ
ਸੰਕਤ ਸੁਰੇਸ਼ ਔ ਨਰੇਸ਼ ਬਿਲਖਾਤ ਹੈਂ
'ਹੰਸਰਾਮ' ਕਹਿਤ, 'ਬਿਰਾਜਹੁ, ਜਿਨ ਭਾਜੋ।'
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਮਾਂਗੈ ਕਵਿਰਾਜ ਚਲੇ ਜਾਤ ਹੈਂ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਵੰਤ ਕਲਾਕਾਰ ਯਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਨੀ ਲੋਕ ਘੱਟ ਹੀ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਦੋਊ ਠੌਰ ਹਾਥ ਸਰਦਾਰਨ ਕਾ ਤੰਗ ਹੋਇ
ਈਸ਼ਵਰ ਨਮਿਤ ਔ ਕਵੀਸ਼ਰ ਕੇ ਦੈਨ ਕੋ।

ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਫਿਰਦੌਸੀ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਫੀ ਸ਼ੇਅਰ, ਮੋਹਰ ਦੇਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੀਤ ਨਿਹਾਲੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਵੀ ਆਇਆ, ਉਸਨੂੰ ਨਿਹਾਲੋ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਹੀਰ ਭੱਟ ਇਕ ਧੜੱਲੇਦਾਰ ਕਵੀ ਸੀ ਪਰ ਯੋਗ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੁਖ ਨੰਗ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਣੀ

ਵੇਖਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਉਹ ਇਸ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਰਿਦਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚਲਾ ਜਾ, ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ ਮਹਾਂਦਾਨੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਦਾਨ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਲੀਰ ਲੀਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।

ਦਾਰਿਦ ਕਪੂਤ ! ਤੇਰੋ ਮਰਨ ਬਨਿਓ ਹੈ ਆਜ
ਕਰਕੇ ਸਲਾਮ ਵਿਦਾ ਹੂ ਜੈ ਕਵਿ ਹੀਰ ਸੋ
ਨਾਤੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਕਲ ਕਰੈਂਗੇ ਤੋਹਿ
ਟੂਕ ਟੂਕ ਹ੍ਵੈ ਹੈ, ਗਾਢੇ ਦਾਨਨ ਕੇ ਤੀਰ ਸੋਂ।

ਇਹ ਦਾਨ ਦੀ ਬਰਖਾ ਇਤਨੀ ਉਦਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜਸ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਦਿਜਨ ਕੇ ਦਲ ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਜਮਾਤ ਦਵਾਰ
ਬੰਦੀ ਜਨ ਕਿਤਕ ਹੈਂ ਜਗਤ ਮੈਂ ਜਾਂਹਿ ਕੀ
ਸੁਭਾਸੁਭ ਲੇਤ ਦੇਤ ਲੱਛਨ ਕੋ ਲੱਛ ਰੋਜ਼
ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਸੁਧ ਭੂਲ ਜਾਤ ਨਰਨਾਹੁ ਕੀ
ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਕੋ ਦਾਨ ਮਾਲੂਮ ਜਹਾਨ ਭਯੋ
ਭਿੱਛਕ ਕੀਏ ਹੈਂ ਭੂਪ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹਿਂ ਕਾਂਹਿ ਕੀ
ਬਲਿ, ਬੇਨੁ, ਬਿਕ੍ਰਮ ਨ ਭੋਜ ਹੂੰ ਮੈਂ ਮੌਜ ਐਸੀ
ਜੈਸੀ ਏਕ ਮੌਜ ਨਵਰੋਜ਼ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੀ।

ਹੰਸ ਰਾਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਹ ਆਚਰਣ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਣੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਉਦਾਰ ਤੇ ਮਹਾਂਦਾਨੀ ਹਨ ਪਰ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਸਤਰ ਵਰਤਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਦੇਸ ਭਰ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੈ :—

ਜੌਨ ਤੇਰੀ ਕੀਰਤਿ ਜਗਾਤੇ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਕੈ ਕੈ
ਪਸਰੋ ਉਜੀਆਰੋ ਪਰਸਤ ਪਾਰਾਵਾਰ ਕੋ।
ਗੁਰਨ ਕੇ ਬੰਸ ਚਲੀ ਆਈ, 'ਹੰਸਰਾਮ' ਸਦਾ
ਗੁਨੀ ਸੋ ਉਦਾਰ, ਤੋਰਾਦਾਰ ਤਰਵਾਰ ਕੋ।

ਇਹ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਕਦਰਦਾਨੀ ਦਾ ਸਿਟਾ ਸੀ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆ ਆ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣੇ। ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਲਮ ਫਾਜ਼ਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾ: ਨੰਦ ਲਾਲ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਵੀ ਚੰਗਾ ਫਾਜ਼ਲ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂਪਾਲ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਬੱਕ੍ਰ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤ ਕਾਲਕਾ ਦਾਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਰਘੁਨਾਥ ਤੇ ਪੰ: ਕੇਸੋ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੀ ਹਨ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਇਸ 'ਕਵੀ ਸਭਾ' ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਸੁਜਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਭਾ' ਕਹਿਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸਭਾ ਮਹਿ ਲੇਖਕ ਪਰਮ ਸੁਜਾਨ।

[ਚਾਣਕਜ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ

ਅਸੀਂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤਾਂਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਦਰਦਾਨੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜ ਸਕੇ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਹਿਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਦਾਰ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਦਾਨ ਤੇ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਉਂ ਵਡੇ ਵਡੇ ਕਵੀ. ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਲ ਧਾਈ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।* ਜੈਸਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਧਰਮ ਯੱਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਤੀਸਰੇ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਵੈਮਾਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਕੌਮੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇਖਕੇ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਭਰਦਾ ਤੱਕਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਵਰਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਨੋਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਬਕਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ॥ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਅਜੇਹਾ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

---

* ਧਨ ਅਰਥੀ ਧਨ ਗਨ ਕੋ ਪਾਯੋ। ਨਿਜ ਬੁਧਿ ਕਰ ਗੁਰਦੇਵ ਰਿਝਾਯੋ
ਅਪਰ ਪਦਾਰਥ ਜਿਨ ਕਿਨ ਚਾਹਾ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਤੇ ਲੀਨਸਿ ਪਾਹਾ। ੨।
ਮਹਾਂ ਉਦਾਰ ਮੁਕਤਿ ਲੌ ਦੇਤ। ਚਹੁੰਦਿਸ ਤੇ ਕਵਿ ਤਯਾਗ ਨਿਕੇਤ
ਆਨਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਕੀਨਸ ਬਾਸਾ। ਸੁਤ ਬਿਤ ਆਦਿ ਪਾਇ ਸੁਖਰਾਸਾ। ੩।
ਜੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਮੁਕਤਿ ਹੀ ਦਈ। ਕਿਤਕ ਸੰਪਦਾ ਅਰੁ ਗਤਿ ਲਈ।
ਚਾਰਹੂੰ ਚੱਕਨ ਗੁਰਜਸ ਫੈਲਾ। ਮਨਹੁੰ ਚੰਦ ਉਜਲ ਬਿਨ ਮੈਲਾ। ੪।

[ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ
ਰਿਤੂ ੫, ਅੰਸੂ ੫੧, ਪੰਨਾ ੫੭੧੨

ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਆਵੇ ਤੇ ਉਹ ਖੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸ਼ਨਹਿਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਜੇਹਾ ਪਵਿਤਰ ਤੇ ਪਰਸੁਆਰਥ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅੱਗ੍ਰਗਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਦਮ ਚੁੰਮਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤ-ਦਰਬਾਰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਆਲਿਮਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਅਨੰਦਪਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਥਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਕਿਤਨੇ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆਏ, ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਕਿਥੋਂ ਦੇ ਸਨ, ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ ਕੀ ਸਨ, ਇਤਿਆਦਿਕ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਜੇ ਖੋਜੀ ਮੇਹਨਤ ਦੀਆਂ ਮੁਥਾਜ ਹਨ।

(ੲ) ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜਿਥੇ ਆਪ ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕਲਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਾ ਕੇ ਲੋਕ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਯਾ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਇਸ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਕਦੀ ਅਜੇਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਉਂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਉਂਤੀ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਦੁਸ਼ਟ ਦਮਨ ਲਈ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਯਾ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੀ।* ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਠਕ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਯਾ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਕੁਝ ਹੀ ਸੀ. ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਆਖਰ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਸ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ

---

* ਹਥਿਆਰ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:— 'ਸ਼ਸਤ੍ਰੇਣ ਰਛਿਤੇ ਦੇਸੇ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਦਯਾ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਤੇ।'

ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਖਾਤਰ ਬਿਲਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਕੇ ਯਾ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਿਖਾਕੇ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਕਲਾ ਦਾ ਦੁਰਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਸਨ। ਆਖਰ ਇਸੇ ਮਾਰੂ ਰੁਚੀ ਦਾ ਸਿਟਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਸੀ।

ਮੁਗਲ ਰਾਜੇ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਲਾਸੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਹਜਹਾਂ ਨੇ ਤਖਤਿਤਾਊਸ ਤੇ ਤਾਜ ਮਹਲ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤਰਾਜ ਜਗਨਨਾਥ ਆਪਦੇ ਦਰਬਾਗੀ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਲਈ 'ਈਸ਼ਵਰੋ ਵਾ ਦਿਲੀਸ਼ਵਰੋ ਵਾ' ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ ਘੜਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਮਜ਼ਬੀ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਅਕਬਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਕੁਝ ਰਵਾਦਾਰੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੇ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਦਾਰੇ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮੌਤ ਨਾਲ ਇਕ ਦਮ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਪਲਟ ਗਈ ਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਵਲ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਮਾਰੂ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਸਭ ਠੱਪ ਦਿਤੀ ਗਈ। 'ਮਿਰਾਤੁਲ ਖ਼ਿਆਲ' ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛੰਦਬਧ ਸੀ, ਔਰੰਗੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਤਾਂ ਛੱਡਿਆ ਜਦ ਉਸ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ 'ਜਨਾਬ! ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀ।' ਇਹ ਸੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਾਲ। ਇਸੇ ਦੁਰਦਸ਼ਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਿਆਂ ਔਰੰਗੇ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਜ਼ੇਬੁਨਿਸਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੇ ਬੁਲਬੁਲ! ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹ ਹੌਲੀ ਫਰਕਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਖ਼ਨ ਦੀ ਤਾਬ ਝੱਲਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ:

'ਐ ਬੁਲਬੁਲਿ ਖ਼ੁਸ਼ਇਲਹਾਂ, ਆਹਿਸਤਾ ਲਬ ਬਜ਼ੁੰਬਾਂ
ਆਲਿ ਮਿਜਾਜ਼ਿ ਸ਼ਾਹਾਂ, ਤਾਬਿ ਸੁਖ਼ਨ ਨ ਦਾਰਦ।'

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ. ਇਸ ਨੇ ਹੁਕਮੀਆਂ ਸਭ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਰਾਗੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਠੋਰ-ਦਿਲ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਆਖਣ ਲਗਾ, ਇਸ ਕਮਬਖ਼ਤ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਦਬਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਫਿਰ ਨਾ ਉਠ ਸਕੇ।' ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਵਈਏ ਤੇ ਕਵੀ ਦਿਲੀ ਛਡਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਛੋਟੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ

ਵੀ ਸਵੈਮਾਨ ਗੁਆ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਡੋਲੇ ਦੇ ਕੇ ਇਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਾਂਢਾ ਸਾਢ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੇਣਦਾਰ ਸਨ। ਜਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹੁਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਤੇ ਗੋਵਰਧਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਪੁਜਾਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਤੁਰੇ ਤੇ 'ਭਾਸ਼ਾ ਭੂਸ਼ਣ' ਦੇ ਲੇਖਕ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (1683 ਬਿ.--1735 ਬਿ.) ਪਾਸ ਆਏ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰਣ ਦੇਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਖ਼ੈਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਸਨ—ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਵਾਉਣਾ ਯਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਬਿਲਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਵਾਉਣਾ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹੋ ਰੀਤੀ ਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਵਾਇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨਿਰੂਪਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਭੂਸ਼ਣ (1670-1772 ਬਿ.) ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਮੁਗਲਈ ਜਬਰ ਵਿਰੁਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਵੇ। ਆਖਿਰ ਇਸ ਵਕਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਮਤਿਰਾਮ, ਦੇਵ, ਕੁਲਪਤਿ ਮਿਸ਼ਰ ਵਰਗੇ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਬਿਹਾਰੀ ਤੇ ਕੁਲਪਤਿ ਮਿਸ਼ਰ ਜੈਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਨ, 1737 ਬਿ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢੂਹਾ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕਵੀ ਕੁਲਪਤਿ ਮਿਸ਼ਰ ਉਥੇ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਨ ਤੇ ਜੂੰ ਨਹੀਂ ਸਰਕੀ। ਮਤਿਰਾਮ ਬੂੰਦੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ, ਦੇਵ ਔਰੰਗੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਜ਼ਿਮ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸੀ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ ਔਰੰਗੇ ਪਾਸ ਬੀਜਾਪੁਰ ਉਸੇ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ ਗਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵਾਂਙ ਕੋਈ 'ਧਰਮ-ਯੁੱਧ' ਦੇ ਚਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਸਾਫ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਖੁਦ ਭੈਭੀਤ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਿਥੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਯਾ ਤਾ ਰਾਜਿਆਂ ਨਵਾਬਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਖ਼ਾਤਰ ਹੈ ਯਾ ਫਿਰ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਖਸਿਖ ਵਰਨਣ, ਕਾਮਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੰਜਾਲ ਪ੍ਰਮੁਖ ਔਗੁਣ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਗਾਵਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨੋਵਾਸ਼ਨਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਦੀ ਜਿਥੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਅਧੋਗਤੀ ਵਲ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ

ਸਭ ਕੁਝ ਨਸ਼ਟ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ, ਬਿਲਾਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਵਾਬਾਂ ਦੀ ਰਖੇਲ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਾੜਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਠਦੀ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਗ੍ਰੰਹਿਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਸ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇਹ ਸਾਹਸਹੀਣ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਆਤ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੁ ਕਲਮ ਦਾ ਰੁਖ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ—

ਸ਼ੰਭੂ ਨਾਥ ਸੋਲੰਕੀ	ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ 1707 ਬਿ.
ਚਿੰਤਾਮਣੀ	ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮੰਜਰੀ 1710 ਬਿ.
ਕੁਲਪਤਿ ਮਿਸ਼ਰ	ਨਖ ਸ਼ਿਖ, ਰਸ ਰਹੱਸ
ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ	ਰਸ ਕਲੋਲ 1711 ਬਿ.
ਮੰਡਨ	ਰਸ ਰਤਨਾਵਲੀ 1720 ਬਿ.
ਮਤਿਰਾਮ	ਲਲਿਤ ਲਲਾਮ, ਰਸਰਾਜ 1720 ਬਿ.
ਗੋਪਾਲ ਰਾਮ	ਰਸ ਸਾਗਰ 1726 ਬਿ.
ਸੁਖਦੇਵ ਮਿਸ਼ਰ	ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਤਾ 1733 ਬਿ.
ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ	ਬਧੂ ਬਿਨੋਦ, ਬਾਰ ਬਧੂ ਬਿਨੋਦ 1749 ਬਿ.
ਦੇਵ	ਭਵਾਨੀ ਬਿਲਾਸ 1750 ਬਿ.
ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ	ਰਸ ਸਾਗਰ 1750 ਬਿ.
ਕੇਸ਼ਵ ਰਾਮ	ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ 1754 ਬਿ.
ਬਲਬੀਰ	ਦੰਪਤਿ ਬਿਲਾਸ 1759 ਬਿ.
ਖੜਗ ਰਾਮ	ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ 1765 ਬਿ.
ਬੇਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ	ਰਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰ 1765 ਬਿ.
ਸੂਰਤ ਮਿਸ਼ਰ	ਅਲੰਕਾਰ ਮਾਲਾ, ਰਸਮਾਲਾ 1766 ਬਿ.
ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭੱਟ	ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਮਾਧੁਰੀ 1769 ਬਿ.
ਸ੍ਰੀ ਪਤਿ	ਰਸ ਸਾਗਰ 1770 ਬਿ.
ਆਜ਼ਮ	ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਰਪਣ 1786 ਬਿ.
ਕੁੰਦਨ	ਨਾਯਕਾਭੇਦ 1792 ਬਿ.
ਸੋਮਨਾਥ	ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਿਲਾਸ 1795 ਬਿ.*

*ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ—ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ—(ਖਸ਼ਟਮ ਭਾਗ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਬਨਾਰਸ [ਪੰਨਾ 172-76 ਤੇ 387-88

ਇਹ ਕਵੀ ਚਾਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਚਾਰਜ ਸਨ ਚਾਹੇ ਆਮ, ਕੋਈ, ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜਾਲ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ਸਨ, ਨਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੈਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਾਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮੰਤਵ ਲੋਕ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਲਾਭਵੰਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਵਾਈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਕਰਾਇਆ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ 50 ਚੋਣਵੇਂ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ ਦੇ 18 ਪਰਬਾਂ ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਲਈ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪੁਰਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਲੋਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਜੋ ਕੁਝ ਅਰਜਨ ਤੇ ਭੀਮ ਵਰਗੇ ਜੋਧਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੋਰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹੋ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵੀ 'ਗੁਰਉਸਤਤਿ' ਦੇ ਛੰਦ ਬਣਾਏ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਤੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਯਾ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਆਖਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਜੋ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਕੀਰਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਪੱਖ-ਗੁਰਤਾ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਹੀ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸਾਫ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਰੀਝਾਕੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਜਗਨਨਾਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਚਾਰਯ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ. ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਰੱਬੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਇਹ ਉਕਤੀ ਘੜੀ 'ਈਸ਼ਵਰੋ ਵਾ ਦਿਲੀਸਵੇਰੋ ਵਾ।' ਉਹ ਇਕ ਬਿਲਾਸੀ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਸੀਦੇ ਸੁਣਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਇਜੇਹੀ ਸਮਨਤਾ ਫਬ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਸਿਟਾ ਕੱਢਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦਾ ਖੁਸ਼ਾਮਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਵਿਚ ਉਸ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਬੇਚਾਰੇ ਨੌਕਰ ਪੰਡਿਤ ਇਸ ਸੋਝੀ ਤੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸੋ ਸੋਚ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਸੁਖਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਫਾਜ਼ਲ ਅਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਸੰਮਤ 1733 ਬਿ: ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨਵਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਚੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਿਆ ਸੁਖਦੇਵ ਨੇ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਣਾਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਕਿਉਂ, ਕਿਉਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਂ ਮਨਸੂਬ ਕਰੇ ਯਾ ਇਤਨੀ ਬੇਲੋੜੀ ਕੀਰਤੀ ਗਾਵੇ। ਕੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਇਤਨੇ ਪਾਪੜ ਵੇਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਕਵੀ ਫਿਰ ਜ਼ਦ ਨਵਾਬੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ 1755 ਬਿ। ਵਿਚ 'ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਉਚਤਾ 'ਬ੍ਰਹਿਮ' ਕਹਿਕੇ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਲਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਵੈਮਾਨ ਜਗਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਲਾਹੌਰੀ 'ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ' (1736 ਬਿ:) ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ ਪਰ ਜਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਉਘੜੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਗਵਈਆ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਹਿਤ-ਦਰਬਾਰ ਹੋਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਦਿਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਇਆਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੱਡੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਹਿੰਦੀ, ਫਾਰਸੀ, ਰੇਖ਼ਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ। 'ਜਾਪੁ' ਵਰਗੀ ਜਲਾਲੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, 'ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ' ਜੇਹੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਜੇਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਮਹਾਨ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਯਾ ਨਵਾਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ ਤੇ ਨਾਹੀ ਇਤਨੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਅਜੇਹੇ ਗੁਣਵੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਤੇ ਗੁਣੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਇਕ

ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਕਈ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਜੀ ਮਨੋਰਥ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਅਨੁਵਾਦ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪਰਮ ਰਥਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਈ ਕਵੀ ਆਪਣਾ ਬੁੱਧੀ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੰਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਲਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਚੰਦਨ ਤੇ ਭਾਈ ਧੰਨਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਕਿਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਝਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸ੍ਵੈਯਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ —

ਨਵਸਾਤ ਤਿਯੇ ਨਵਸਾਤ, ਕਿਯੇ, ਨਵਸਾਤ ਪਿਯੇ ਨਵਸਾਤ ਪਿਯਾਏ
ਨਵਸਾਤ ਰਚੇ ਨਵਸਾਤ ਬਦੇ, ਨਵਸਾਤ ਪਿਯਾ ਪਹਿ ਦਾਯਕ ਪਾਏ
ਜੀਤ ਕਲਾ ਨਵ ਸਾਤਠ ਕੀ; ਨਵਸਾਤਨ ਕੇ ਮੁਖ ਅੰਚਰ ਛਾਏ
ਮਾਨਹੁ ਮੇਘ ਕੈ ਮੰਡਲ ਮੇਂ, ਕਵਿ ਚੰਦਨ ਚੰਦ ਕਲੇਵਰ ਛਾਏ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ; ਅਜੇਹੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਘਾਹੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਵਿਚਾਰ ਡੂੰਘਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਧੰਨਾਂ ਸਿੰਘ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਝਟ ਅਰਥ ਸੁਣਾ ਦਿਤੇ ਕਿ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨੇ ਸ਼ੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਸੋਲਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਪਰਦੇਸੋਂ ਆਇਆ, ਪਤਨੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਖੁਲਾਏ। ਫਿਰ ਸੋਲਾਂ ਘਰਾਂ ਵਾਲੀ ਚੌਪੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਈ ਗਈ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸੋਲਾਂ ਸੋਲਾਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲੀਆਂ, ਸੋਲਾਂ ਨਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸੋਲਾਂ-ਸਾਲਾ ਸੁੰਦਰੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਢਕ ਲਿਆ। ਕਵੀ ਚੰਦਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਇਹ ਢਕਿਆ ਮੁਖੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਮਾਨੋਂ ਚੰਦਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੰਗਾਰਿਆ 'ਪੰਡਤ ਜੀ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ

ਸਫ਼ਈਏ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵੀ ਅਰਥ ਸੁਣਾਓ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਛੰਦ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਪੜ੍ਹੇ :—

ਮੀਨ ਮਰੇ ਜਲ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੇ ਪਰ ਪਾਵਕ ਪਾਏ
ਹਾਥਿ ਮਰੈ ਮਦ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੇ ਤਨ ਤਾਪ ਕੇ ਆਏ
ਤੀਯ ਮਰੈ ਪਤਿ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੇ ਪਰਦੇਸ ਸਿਧਾਏ
ਗੂਢ ਮੈਂ ਬਾਤ ਕਹੀ ਦਿਜਰਾਜ, ਵਿਚਾਰ ਸਕੈ ਨ ਬਿਨਾਂ ਚਿਤ ਲਾਏ।

ਕੌਲ ਮਰੇ ਰਵਿ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੈ ਸਸਿ ਕੀ ਛਬਿ ਪਾਏ
ਮਿਤ੍ਰ ਮਰੈ ਮਿਤ ਕੋ ਮਿਲ ਕੈ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੈ ਜਬ ਦੂਰ ਸਿਧਾਏ
ਸਿੰਘ ਮਰੈ ਜਬ ਮਾਸ ਮਿਲੈ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੈ ਜਬ ਹਾਥ ਨ ਆਏ
ਗੂਢ ਮੈਂ ਬਾਤ ਕਹੀ ਦਿਜਰਾਜ ਬਿਚਾਰ ਸਕੈ ਨ ਬਿਨਾਂ ਚਿਤ ਲਾਏ।

ਚੰਦਨ ਬੇਚਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਗੱਲ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਇਤਨੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸਰਾਮ 'ਕਬਹੂੰ ਨ' ਤੇ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੁੰਝਲ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਘੁੰਡੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨ ਆਈ। ਅਖੀਰ ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕੁੰਜੀ ਦਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿਤੀ ਤੇ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾ ਸਗੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਣ ਕੇ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਆਪਣੀ ਕਵੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਸੋ ਅਜੇਹੀ ਨੋਕ ਝੋਕ ਤਾਂ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਅਜੇਹਾ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੌ ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੌ ਸਾਖੀ ਦਾ ਖਰੜਾ ਸ਼ੁਧ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਜ ਤੋਂ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਬਰਸ ਪਹਿਲੇ ਭਾ: ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਸਾਖੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰ੍ਹ ਕਥਾ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਤਬ ਹੁਕਮ ਬਖਾਨਾ। ਗੁਨੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪੰਡਿਤ ਨਾਨਾ।
ਸਭਹਿਨ ਕੋ ਹਕਾਰ ਲੇ ਆਵਹੁ, ਜਹਿ ਜਹਿ ਡੇਰੇ ਤਹਾਂ ਸਿਧਾਵਹੁ। ੫।

ਸੁਨ ਕੈ ਸਭ ਤਤਕਾਲ ਬੁਲਾਏ, ਤਿਨ ਕੇ ਦੈ ਹੌਂ ਨਾਮ ਬਤਾਏ।
ਕੇਸਵ ਦਾਸ ਪੁਤ੍ਰ ਕੁੰਵਰੇਸ਼, ਦੂੰਣ ਪਰਬ ਜਿਨ ਕੀਨ ਅਸ਼ੇਸ਼। ੬।

ਗੁਣੀਆ, ਸੁਖੀਆ, ਵੱਲਭ ਆਯੋ, ਧਯਾਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪਾਯੋ
ਇਤਿਆਦਿਕ ਪਹੁੰਚੇ ਕਛੁ ਔਰ, ਬੰਦਤ ਭੇ ਸੋਢੀ ਸਿਰਮੌਰ ।੭।

ਸਾਦਰ ਬੈਠੇ ਸਭਾ ਮਝਾਰੀ, ਸਭ ਪ੍ਰਤਿ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਰਾ ਉਚਾਰੀ-
'ਤੁਮ ਸਗਲੇ ਬੁਧਿਵੰਤ ਬਿਸਾਲੇ, ਕਰਹੁ ਬਿਚਾਰਨ ਵਿਦਿਆ ਜਾਲੇ ।।੮।

ਕਹਿ ਤੇ ਸੁਪਨਾ ਪਾਵਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ, ਕਿਮ ਨਿਸਪਤਿ ਮਹਿ ਸ਼ਯਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ
ਕਿਮ ਗੋਡੇ ਪਰ ਪਾਗ ਰਖੰਤੇ, ਕਿਮ ਚੀਤੇ ਪਾਛੇ ਥੁਕਯੰਤੇ ।੯।

ਚੂਨ ਪਕਾਵਨ ਜਬ ਹੀ ਲਾਗੇ, ਤੌਰਿ ਪਿਛੇ ਜੋਰਤ ਕਿਮ ਆਗੇ
ਰੁਖ ਬਿਗੈਰ ਕਿਉਂ ਬੋਲਨ ਕਰਹੈ, ਧਨੁ ਟੰਕਾਰ ਕਰੈ ਕਿਉਂ ਨਰ ਹੈ ।੧੦।

ਕਹਹੁ ਤਮਾਕੂ ਕਿਉਂ ਨ ਛੁਹੈਂ, ਕਥਾ ਦਵਾਦਸੀ ਕਿਮ ਨਹਿ ਕਹੈ ?
ਇਮ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸਭਿ ਸੁਨੈ, ਕਵਿ ਕੁੰਵਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਿਥਮ ਹੀ ਭਨੇ ।੧੧।

ਦੋਹਰਾ

ਖਾਇ ਸਕਲ ਰਸ ਅੰਨ ਤੇ, ਦੁਰਟੇ ਨਾਰੀ ਭਾਵ
ਘੂੰਮ ਨੀਂਦ ਪਾਛੇ ਪਚੇ, ਜੀਵ ਕਲਾ ਛੁਟ ਦਾਵ ।੧੨।

ਫੁਰੇ ਸੁਪਨ ਸਭ ਜੰਤੂ ਕੋ, ਸਾਚ ਝੂਠ ਮਨ ਬੂਝਿ
ਇਤਨੀ ਜਾਨੀ ਗਯ੍ਯਾਨ ਤੇ, ਤਾਂ ਪਰ ਤੁਮਰੀ ਸੂਝ ।੧੩।

ਬੱਲਭ ਕਲੇਸ਼ ਪਾਪ ਫਲ, ਗੌਤਮ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰੀਤਿ
ਸਸਿ ਉਠਾਇ ਰਿਖਿ ਨ੍ਹਾਨ ਕੋ, ਕਾਮੀ ਬਾਸਵ ਮੀਤ ।੧੪।

ਗੁਨੀਆ ਜਾਨੂ ਜਾਨਵੀ, ਸੁਧ ਤੌਰ ਵਰ ਈਸ਼
ਮੀਤ ਪਾਗ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ, ਗੋਡ ਲਾਗ ਸੁਖ ਸੀਸੁ ।੧੫।

'ਸੁਖੀਆ', ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਕੇ, ਨਾਸ਼ ਕਰਮ ਕੇ ਹੇਤੁ
ਥੂਕ ਕੀਏ ਹਤ ਹੋਤ ਹੈ, ਜਾਂਤੇ ਕੀਨਾ ਚੇਤ ।੧੬।

ਗੁਰਦਾਸ ਦਾਸ ਪਗ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਅਹੰ ਮਿਟੈ ਤੁਮ ਸ਼ਰਨ
ਤਵਨ ਕ੍ਰਿਪਾ ਬਿਨ ਅਹੰਮਤੀ, ਬੋਲਤ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹਰਨ ।੧੭।

'ਸੈਨਾਪਤਿ' ਕਹਿਤਾ ਇਹੀ, ਪ੍ਰਿਥਮ ਬਿਰਕਤੀ ਜਾਨ
ਗਨਪਤਿ ਆਦਿ ਮਨਾਈਏ, ਆਦਿ ਤਵਨ ਕੀ ਕਾਨ ।੧੮।

'ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ' ਟੰਕਾਰ ਕੀ, ਸ਼ਤ੍ਰੂਨ ਦਯੋ ਵੰਗਾਰ
ਹੈ ਬਲ ਵਿਦਿਆ ਜਾਸ ਕੇ, ਆਵੈ ਮਮ ਢਿਗ ਸਾਰ ।੧੯।

ਕਲੂਆ, ਤੁਰਕਨ ਰਾਜ ਜਬ, ਰਹਯੋ ਭੂਮਿ ਪਰ ਛਾਇ
ਧੂਮ ਪਾਨ ਜਪ ਮੀਤ ਫਲ, ਹਿੰਦੂ ਕੈ ਛਪਿ ਜਾਇ । ੨੦ ।

ਸਕਲ ਪਾਪ ਜੋ ਭੂਮਿ ਕੇ, ਹਰਿ ਪੈ ਗਏ ਫਿਰਯਾਦਿ
ਨਲਿ ਮਹਿ ਤੁਮਹੀ ਮਹਿ ਮੁਨਹਿੰ, ਹਰਿ ਕਹਿ ਸਤੁਤਿ ਕਥ ਬਾਦ । ੨੧ ।

ਨਾਨਕ ਜਾ, ਤੁਮ ਦਯਾਲ ਹੁਇ, ਸਕਲ ਦੋਖ ਮਿਟ ਜਾਇ
ਸੰਕਰ ਬਿਦਰ ਦਾਰਿਦ ਬਿਪ੍ਰ, ਅਜਮਲ ਕੁਬਿਜ ਭਿਲਾਇ । ੨੨ ।

ਚੁਪ ਹੂਏ ਸਤਿਗੁਰ ਕਹੈ, ਲੜਕੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ !
ਤੈਂ ਕਯੋ ਸੋਲਤ ਨਾਹਿ ਅਬ, ਕਹਿ ਨ ਹੋਗੁ ਮਨ ਸਿੰਘ । ੨੩ ।

ਪਰ ਮੈਂ ਬਲਯੋ ਸਮਝ ਕੇ, ਮਨ ਪਰਚਾ ਤੁਮ ਚਰਨ,
ਜੰਤੀ ਕੇ ਕਯਾ ਬਸ ਸਹੀ, ਕਰਤਾ ਤੁਮਰੀ ਸ਼ਰਨ । ੨੪ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਇਸ ਮਸਲੇ ਤੇ ਤਕੜੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ ਕਿ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਪਰਕਾਰ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਉਹ ਵੀ ਇਥੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

'ਇਕ ਬੇਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਭਾਇ
ਕਥਾ ਭਈ ਤਹਿ ਪਾਂਡਵਨ, ਪੰਡਿਤ ਭਾਰਤ ਆਇ । ੧ ।

ਤਾਂ ਪੀਛੇ ਚਰਚਾ ਭਈ, ਮਰਾ ਨ ਆਵੈ ਕੋਇ
ਕਿਆ ਜਾਨੇ ਕਿਆ ਹੋਇ ਤਹਾਂ, ਹੈ ਵਾ ਨਾਹੀ ਹੋਇ । ੨ ।

ਤਬ ਬੋਲੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ਕਰਨੀ ਕਮਲ ਜਮਾਲ
ਸਿਖ ਸਿਦਕਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਡੇ, ਤਿਨ ਕੋ ਭਲੋ ਹਵਾਲ । ੩ ।

ਸੈਨਾਪਤਿ ਕਵਿਤਾ ਕਹੇ, ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪਾਰ
ਕਰੈ ਭਲੀ ਵਾ ਬੁਰੀ ਨਿਤ, ਸਤਿਗੁਰ ਲੇਇ ਸਵਾਰ । ੪ ।

ਉਦੇਰਾਇ ਕਵਿ ਇਉਂ ਕਹਾ, ਜੈਸੀ ਕਾਹੂੰ ਘਾਲ
ਤੈਸਾ ਫਲ ਦਰੁਮ ਹੋਇਗਾ, ਜੈਸਾ ਬੀਜ ਵਿਸਾਲ । ੫ ।

ਰਾਵਲ ਬੋਲਹਿ ਜੀਵ ਕੋ, ਈਸਵਰ ਅੰਸ਼ ਨਿਹਾਰ
ਨਹੀ ਦੰਡ ਅਪਨੀ ਸੁਰਤਿ, ਬਿਚਰੈ ਲੋਭੁ ਪਸਾਰ । ੬ ।

ਅੱਲੂ ਬੋਲਹਿ ਦੇਹਿ ਜੜ, ਪੰਚ ਤਤੁ ਛੁਟਿ ਜਾਂਹਿ
ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਾਣ ਫੁਨ ਦੇਹਿ ਜੜ, ਚੇਤਨ ਆਪੇ ਆਹਿ । ੭ ।

'ਮਧੁ' ਬੋਲਹਿ ਜਉ ਸਹੀ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਪਰਮ ਸਰੂਪ
ਨਾ ਮਾਰੇ ਮਰਤਾ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਾ ਕਉਨ ਅਨੂਪ । ੮ ।

ਅਗਨਿ ਅਗਨਿ ਜਿਮ ਸੀਤ ਸੀਤ, ਘ੍ਰਿਤ ਘ੍ਰਿਤ ਪਾਨੀਵਾਰ
ਭੂਮ ਹਾਰ ਦੇਖੋ ਕਵਿੱਤ, ਦੂਜਾ ਕਹਾਂ ਵਿਚਾਰ । ੯ ।

'ਚੰਦਾ' ਚੰਦ ਚਕੋਰ ਜਿਉਂ, ਬਾਲ ਮਾਇ ਕੀ ਰੀਤਿ
ਤਿਉਂ ਗਤਿ ਹੋਵੈ ਜੀਵ ਕੀ, ਜਾਣੈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੀਤ । ੧੦ ।

'ਬੱਲੂ' ਬਿਸਨੁ ਫਕੀਰ ਕੀ, ਬੋਲੀ ਸੁਨੈ ਨ ਕੋਇ
ਤਿਉਂ ਈਸਰ ਅਰ ਜੀਵ ਕੀ, ਦੁਬਿਧਾ ਜੀਅ ਮੈਂ ਹੋਇ । ੧੧ ।

'ਲੱਖਾ' ਲੱਖ ਮਣ ਬੰਝ ਜਿਹ, ਸੋਈ ਮਰਤਾ ਭਾਰ
ਹਲਕੇ ਹਲਕੇ ਲੋਗ ਸਭ, ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਇਉਂ ਧਾਰਿ । ੧੨ ।

ਈਸਰ ਦਾਸ ਕਹਿ ਸੁਨੋ ਸਾਧੁ, 'ਤੀਨ ਕਾਲ ਇਹ ਨਾਂਹਿ
ਜੋ ਦੀਜੈ ਸੋ ਅੱਗਤਾ, ਯਾ ਮੈਂ ਸੰਸਾ ਨਾਂਹਿ । ੧੩ ।

'ਸੁਖੀਆ' ਸੁਪਨੇ ਏਕ ਨਰ, ਕਲਪੈ ਰੂਪ ਅਨੇਕ
ਤੈਸੇ ਈਸਰ ਚਿਤ ਤੇ, ਉਪਜੈ ਨਿਪਜਿ ਬਿਬੇਕ । ੧੪ ।

'ਧਰਮ ਸਿੰਘ' ਨਿਜ ਧਰਮ ਹੈ, ਅਪਨੋ ਇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਧਾਨ
ਆਨ ਧਰਮ ਸਗਲੇ ਨਿਫਲ, ਯਾਂ ਮਹਿ ਬੇਦ ਪ੍ਰਮਾਣ । ੧੫ ।

ਤਿਆਗ ਮੂਲ ਹੈ 'ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ', ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗ ਤੇ ਦੂਰ
ਧਿਆਨ ਧਰੈ ਇਹ ਪਰਮ ਧਨ, ਸਤਿਗੁਰ ਪਦ ਕੀ ਧੂਰਿ । ੧੬ ।

ਮਾਲਾ ਸਤਿਗੁਰ ਜਾਪ ਕੀ, 'ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ' ਕੀ ਜਾਨ
ਜਾਂ ਤੇ ਕੋ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਚਤੁਰ ਵਰਗ ਕੋ ਸਾਨ । ੧੭ ।

ਸੁਨਿ ਸੰਬਾਦ ਇਹ ਸਗ਼ਲ ਕੋ, ਸਤਿਗੁਰ ਉਚਰੇ ਵਾਕ
ਅਨਹਦ ਸਾਧਨ ਜੋਗ ਕੇ, ਸਮਤਾ, ਧਿਆਨ ਏਕਾਂਕ । ੧੮ ।

(ਸੌ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੦-੨੨)

ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਵਿਸਤਾਰ ਜਵਾਬ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਖੁਦ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸਾਡਾ ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਦਿਆ ਦਰਬਾਰ ਕੇਵਲ ਕਵੀ ਸੰਮੇਲਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਭਾ: ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਯਾ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸਠਤ ਸੱਜਣ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

'ਸੰਗਤਿ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੂਆ ਹਮ ਸੇ ਜੋ ਪੂਛਨਾ ਸੋ ਨੰਦ ਲਾਲ ਬਤਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਅਖਾੜਾ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਆ। ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਅਵਰੁ ਕਵੀਸਰ ਬੁਲਾਏ।' (ਪੰਨਾ ੨੦੦)

ਸੋ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੂੜੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ। ਅਜੇਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਅਨੂਪਮ ਪ੍ਰਬੀਨ ਨੇਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵੇਤਾ ਕਲਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਵਿਦਿਆ ਦਰਬਾਰ ਸਜਾਕੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਾਲਾਮਾਲ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁਣ ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਉਥੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਲਝਾਉ ਲਈ ਯਥਾ ਯੋਗ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਪਰਮਾਰਥਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

(ਸ) ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ

ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 52 ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ 36 ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।* ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ

* ਹੁਤੇ ਬਵੰਜਾ ਕਵਿ ਗੁਰ ਪਾਸ। ਸਭ ਹੀ ਬਾਨੀ ਕਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
[ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਸੂਰਜ ਰੁਤ ੩, ਅੰ. ੫੧

ਲੇਖਕ ਗੁਨੀ ਛਤੀਸ ਬਰ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੁ ਕੇ ਪਾਸ
ਜੋ ਆਗਿਆ ਗੁਰ ਕਰਤ ਹੈਂ, ਲਿਖਵਤ ਬੁਧਿ ਬਿਲਾਸ। ੧੨।
[ਗੁਰਬਿਲਾਸ, ਭਾ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਅਧਿਆ ੧੭

ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 52 ਕਵੀ ਹੀ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਧ ਘਟ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਆ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ 52 ਵੀ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਅਣਹੋਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਉਂਤ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਤੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਲਿਪਿਅੰਤਰ ਵੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਸਨਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਕਈ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦੇ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ। ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਹੱਥ ਵਟਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਵੀ ਸੋਅ ਸੁਣਕੇ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਦਰਸ਼ਨ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਬੱਧੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

> ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਬਿਲਸਤ ਬਹੁਤ ਬਿਲਾਸ
> ਜਿਤ ਕਿਤ ਤੂੰ ਬਹੁ ਗੁਨੀ ਨਰ, ਸੁਨਿ ਜਸ ਆਵਤ ਪਾਸ। ੧।
> ਚਹੁੰ ਕੂੰਟਨ ਤੇ ਦੂਰ ਕਿ ਨੇਰੇ। ਹੋਇ ਕਿਸੂ ਗੁਨ ਬਿਖੈ ਬਡੇਰੇ
> ਇਕ ਤੌ ਦਰਬ ਲਾਲਸਾ ਕਰੈਂ। ਦੁਤੀਏ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਮੁਦ ਧਰੈਂ। ੨।
> ਪਾਵਹਿ ਸੋਜ ਪਸਾਰਹਿ ਜਸ਼ ਕੋ। ਤਯੋਂ ਤਯੋਂ ਅਇ ਸੁਨਾਵਹਿ ਰਸ ਕੋ
> ਪੂਰਬ, ਦੱਛਣ, ਪੱਛਮ ਉਤਰ, ਪੰਡਿਤ ਕਰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ। ੩।
> ਕਵਿਤਾ 'ਕਾਵ੍ਯ ਬਨਾਵਹਿ' ਸੋਈ, ਨਵ ਰਸ ਸਹਿਤ ਬਿਕੂਖਨ ਕੋਈ
> ਸੋ ਆਏ ਚਲਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਵਾਰੇ। ਰੁਚਿਰ ਕਵਿੱਤ ਬਨਾਇ ਉਚਾਰੇ। ੪।
> [ਗੁ: ਪ੍ਰ ਸੂ ਰੁਤ ੨, ਅੰਸੂ ੫੦

ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 52 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਕਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅੰਕਾਂ ਵਾਂਙ 52 ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅੰਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 52 ਬੀਰ ਯਾ 52 ਅੱਖਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਹਿਤ-ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਈ। ਨਾਲੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਰਥ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ

ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਗੱਦ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ, ਬਾਜ਼ਾਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਆਦਿ ਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗੱਦ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਲਮਧਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਕਵੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੱਦਕਾਰ ਐਸਾ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਸਾਰਗੀਤਾ ਦੇ ਖਰੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਖਰੜੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰ: 650 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪਾਠ ਹੈ :—

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਹੈ, ਗੰਗਾ, ਗੀਤਾ, ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਗੁਰ, ਗੋਬਿੰਦ।
ਇਹਿ ਪਾਂਚ ਰਾਗ ਕਰੈ ਜੋ ਉਚਾਰ ਕਰੈ, ਸੋ ਪੁਨਰਪਿ ਜਨਮ ਕੋ ਨ ਪਾਵੈ।
ਜੋ ਕੋਊ ਇਸ ਸਾਰ ਗੀਤਾ ਕਾ ਜਥਾ ਬਿਧਿ ਅਭਿਆਸ ਕਰਿ ਨਾ ਜਾਨੈ
ਜੋ ਪਾਠ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਕਰੈ।
ਸੋ ਭੀ ਬਿਸਨੁ ਜੀ ਕੇ ਵਿਦਮਾਨ ਜਾਇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇ।
ਇਸ ਤੇ ਬਹੁੜਿ ਕਿਆ ਕਹੋਂ।'

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਗੀਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਮੁਢ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ 24 ਨੰ: ਖਰੜੇ ਦੇ 140 ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

'ਅਥ ਬਾਜ਼ਨਾਮਾ, ਨਕਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਪੋਥੀ ਕਾ ਲਿਖਿਆ।

ਅੰਤ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ—

'ਜੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਮਾਸੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੂਰ ਦਾ ਖੁਲਾਵੇ ਜਨਾਵਰਾਂ ਨੂੰ। ਸੋ ਜਨਾਵਰ ਸਭਨਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਹੱਛਾ ਉਡੇ, ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਕੀ ਰਹਤ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਏਹੁ ਲਿਖਣਾ ਐਤਨਾ ਹੀ, ਅਗੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ 'ਬਾਜ਼ਨਾਮਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੌਣ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸੁਆਨ ਨਾਮਾ, ਪੋਥੀ ਸਾਲਿਹੋਤਰ ਕੀ, ਪੋਥੀ ਵੈਦਗੀ ਕੀ ਆਦਿ ਕਈ ਖਰੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਮੁਹੰਮਦ

ਅਕਬਰ ਦੀ ਲਿਖੀ 'ਮੁਜਰਬਾਤੇ ਅਕਬਰੀ' (ਨੰ. 195) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਉਂ ਤੁਰਦਾ ਹੈ :—

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਤਤਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਤੁ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕੀ ਐਪਰ ਪਿਛੇ ਇਸ ਤੇ ਮਾੜਾ ਖਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਬੇਟਾ ਹਾਜੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਕਾ, ਅਰਜ਼ ਰਖਤਾ ਹੈ ਜੋ ਤਰਕੀਬ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ, ਸਾਹਿਬ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੈਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਟੁਕੜੇ ਕਾਗਜ਼ ਕੇ ਲਿਖਤਾ ਥਾ।'

ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਅਜੇਹੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਗੱਦ-ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੋਣ। ਸਾਡਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਜੇਹਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 36 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ਨਵੀਸ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸਦੀਆਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂਕਿ ਲੋੜਵੰਦ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੈਸ ਤਾਂ ਸੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਗਰੀਬ ਲਿਖਾਰੀ ਯਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਲਿਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵੀ ਤੋਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲਿਖਾਰੀ 36 ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹੋ ਗਿਣਤੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਦਸਮ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਕਲਨਵੀਸ ਕਾਫੀ ਸਨ ਤੇ 36 ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਸਨ :—

ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਸਮੀਪ ਗੁਨਵਾਨ। ਅਨਗਨ ਰਹਿਤ. ਛਤੀਸ ਪ੍ਰਧਾਨ
ਚਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਤਿਨ ਮਹਿ ਨੀਕੇ। ਰਹਤ ਹਜ਼ੂਰ ਸੁ ਅਨ ਮਤਿ ਹੀ ਕੇ।
ਸਵਾ ਪਹਰ ਲਗ ਦਿਨ ਜਬ ਆਵੈ। ਬਾਨੀ ਬਨਹਿ ਤਿਹ ਲਿਖਹਿ ਜੁ ਭਾਵੈ। ੨

(ਪੰਨਾ 290)

ਚਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਅਹਿ ਸਾਵਧਾਨ। ਲਿਖਹਿ ਸੁ ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਾਜ਼ ਪੁਰਾਨ
ਕਬਹੂੰ ਤਿਨ ਤੇ ਸੁਨਿ ਗੁਰਰਾਈ। ਕਬਹੂੰ ਆਪ ਉਚਰਹਿ ਮਨ ਲਾਈ। 29।

(ਪੰਨਾ 338)

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 52 ਕਵੀ ਤੇ 36 ਲਿਖਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਖਰੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 36 ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਪਰੰਤੂ 52 ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਥੇ 52 ਪੂਰੇ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਪਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨ ਹਾਂ ਕਿ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਾਫੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਰੁਤ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਥਾਈਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ 41 ਨਾਮ ਇਹ ਦਿਤੇ ਹਨ :—

ਉਦੇ ਰਾਇ, ਅੱਲੂ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ, ਆਲਮ, ਅਲੀ ਹੁਸੈਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ, ਈਸਰ, ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ, ਸੁਖੂ, ਸੁਖੀਆ, ਸੁਦਾਮਾ, ਸੈਨਾਪਤਿ, ਹੰਸਰਾਮ, ਕਲੂਆ, ਕੁਵਰੇਸ਼, ਖਾਨਚੰਦ, ਗੁਣੀਆ, ਗੁਰਦਾਸ, ਚੰਦਨ, ਚੰਦਾ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਧਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡੀ ਲਾਲ, ਬੱਲਭ, ਬੱਲੂ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਬ੍ਰਿਖਾ, ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ, ਮਦਨ ਗਿਰਿ, ਮਧੂ, ਮਾਨਚੰਦ, ਮਾਨ ਦਾਸ, ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਮੰਗਲ, ਰਾਵਲ ਤੇ ਲੱਖਾ।

52 ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿਚ 11 ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਨਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ —

ਅਣੀ ਰਾਇ, ਸ਼ਯਾਮ, ਸੁੰਦਰ, ਸੋਹਨ, ਹੀਰ, ਟਹਿਕਨ, ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਨਾਨੂ ਨਿਸਚਲ ਦਾਸ, ਰਾਮਚੰਦੂ, ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਚਲਦਾਸ, ਜਮਾਲ, ਬਲੰਦ, ਮਥਰਾ, ਮੱਲੂ, ਗੋਪਾਲ ਤੇ ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸੱਤ ਹੋਰ ਕਵੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ।*

ਸੋ ਇਹ 59 ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪਰਵਾਣਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਵੰਜਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਉਂ ਗਿਣੀ ਹੈ —

---

* ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦਾ ਫੁਟ ਨੋਟ, ਰੁਤ ਪੱਜ ਅੰਸੂ 27, ਪੰਨਾ 5569

ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸੁ ਬਿਸਾਲਾ। ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਿਅ ਪੂਰਨ ਮਤਵਾਲਾ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਾਇ ਉਦੈਰਾਇ ਭਨ। ਮੰਗਲ ਹੰਸਰਾਮ' ਪੂਰਨ ਗੁਨ। ੭।
ਛਤੀਸ ਲਾਖ ਜਾਂਹਿ ਗੁਰਦੀਨਾ। ਬਾਜਪੇਇ ਪਦਵੀ ਜਿਹ ਚੀਨਾ।
ਅਸਨੀਕਰ ਬਾਸੀ ਸੁਖਰਾਸੀ। ਹੰਸਰਾਮ ਕਵਿ ਸੁਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ। ੮।
ਕੁਵਰੇਸ਼, ਕਵਿ ਕੇਸ਼ਵ ਬੇਟਾ। ਪਾਂਚ ਕਬਿਤ ਕੀਉਸ਼ ਜਿਹੰ ਭੇਟਾ
ਰਾਮ ਸਯਾਮ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪਿਆਰੇ, ਅੰਤਰੰਗ ਸਭ ਗੁਨ ਨਿਰਧਾਰੇ। ੯।
ਸੈਨਾਪਤਿ, ਸੈਨਾ ਸਿਘ ਜਾਨਹੁ. ਰਾਵਲ, ਅੱਲੂ, ਔ ਮਧੂ ਮਾਨਹੁ
ਚੰਦਾ, ਬਲੂ, ਲੱਖਾ. ਈਸ਼ਵਰ। ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਕਵੀਸ਼ਰ। ੧੦।
ਖਾਨ ਚੰਦ, ਚੰਦਨ, ਸੁਖਦੇਉ, ਪਿੰਡੀਲਾਲ, ਰਸਿਕ ਗੁਰਦੇਉ
ਮਾਨਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਜਾਨਹੁ, ਧਰਮ ਚੰਦ, ਵੱਲਭ, ਅਨੁਮਾਨਹੁ। ੧੧।
ਅਲੀ, ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਕੱਲੂ ਕਵਿ। ਕਵਿ ਬੱਲ ਤਯੋਂ ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ ਕਵਿ
ਅਣੀ ਰਾਇ ਬ੍ਰਿਖਾ ਅਰੁ ਗੁਨੀਆ। ਆਲਮਸ਼ਾਹ ਮਦਨ ਗਿਰਿ ਸੁਨੀਆ। ੧੨।
ਧਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਟਹਿਕਨ; ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਨਿਜਨ
ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾ ਸਿਘ ਕਵੀ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜਵੀ। ੧੩।
ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ, ਹੀਰ ਸੁਖਧਾਮਾ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਪੰਡਿਤ ਸੁ ਸੁਦਾਮਾ।
ਸਖਾ ਸਿੰਘ ਤਥਾ ਗੁਰਦਾਸ, ਨਾਨੂ ਬੈਰਾਗੀ ਗੁਨਰਾਸ। ੧੪।
ਨਿਹਚਲ ਦਾਸ ਸੁ ਹੁਤੇ ਫਕੀਰ। ਏ ਬਾਵਨ ਕਵਿ ਸੁਮਤਿ ਗੰਭੀਰ
ਰਚਹਿੰ ਕਰਹਿੰ ਗੁਰ ਸੁਜਸ ਮਹਾਨ। ਬੀਰ ਸੂਰਤਾ ਸੁਮਤਿ ਪ੍ਰਧਾਨ। ੧੫।

[ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ, ਪੰਨਾ 338, 39
1882 ਈ: ਪੱਥਰ ਛਾਪਾ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1891 ਈ: ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਛਪੀ 'ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਚਰਨ ਟੂਕ ਵਿਚ ਇਹ 52 ਨਾਮ ਦਸੇ ਹਨ :—

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ, ਕੁਵਰੇਸ਼, ਮੰਗਲ, ਸੈਨਾਪਤਿ, ਸੁਖਦੇਵ, ਚੰਦਨ, ਈਸ਼ਵਰ, ਆਲਮ, ਉਦੇਰਾਇ, ਹੰਸਰਾਜ, ਰਾਵਲ, ਰਾਮ, ਅੱਲੂ, ਮੱਧੂ, ਚੰਦ, ਬੱਲੂ, ਲੱਖਾ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ, ਖਾਨ ਖਾਨਾ, ਪਿੰਡੀ ਲਾਲ, ਰਾਮਦਾਸ, ਹੁਸੈਨੀ, ਨਿਹਾਲ, ਮਦਨ ਗਿਰਿ, ਧਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਟਹਿਕਨ, ਨੰਦ ਰਾਮ, ਨਾਨੂ, ਗੁਰਦਾਸ, ਅਚਲ ਦਾਸ, ਅਣੀਰਾਇ, ਸਯਾਮ, ਸੈਨ, ਹੰਸਰਾਮ, ਸ਼ੇਖਾ, ਰਾਮਚੰਦ, ਅਲੀ,

ਕਾਲੂ, ਮਾਨੀ, ਈਸਵਰਦਾਸ, ਜਾਨ, ਹੀਰ—ਇਹ ਬਵੰਜਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸਨ।

[ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ 298 ਪਾਖਾਣਯੰਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਰੈਸ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਛਾਪ, ਸੰਮਤ 1948]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨਾਮਾਵਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ਵਿਚ 'ਬਵੰਜਾ ਕਵੀ' ਸ਼ਬਦ ਹੇਠ ਇਹ ਸੂਚੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਆਮ ਲੇਖਕ. ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਇਸੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਉਦੇ ਰਾਇ, ਅਣੀ ਰਾਇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ, ਅੱਲੂ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ, ਆਲਮ, ਈਸ਼ਵ੍ਰ ਦਾਸ, ਸੁਖਦੇਵ, ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਖੀਆ, ਸੁਦਾਮਾ, ਸੈਨਾਪਤਿ, ਸਯਾਮ, ਹੀਰ, ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ, ਹੰਸ ਰਾਮ, ਕੱਲੂ, ਕੁੰਵਰੇਸ਼, ਖਾਨ ਚੰਦ, ਗੁਣੀਆ, ਗੁਰਦਾਸ, ਗੋਪਾਲ, ਚੰਦਨ, ਚੰਦਾ, ਜਮਾਲ, ਟਹਿਕਨ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਧਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਨੂ, ਨਿਸਚਲ ਦਾਸ, ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ, ਬੱਲਭ, ਬੱਲੂ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਬੁਲੰਦ, ਬ੍ਰਿਖਾ, ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ, ਮਥਰਾ, ਮਦਨ ਸਿੰਘ, ਮਦਨ ਗਿਰਿ, ਮੱਲੂ, ਮਾਨਦਾਸ, ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਮੰਗਲ, ਰਾਮ, ਰਾਵਲ, ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਲੱਖਾ।

[ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ 2530

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੌ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 52 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬਾਦ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਮਾਵਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਣ। ਸੋ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਮਤਭੇਦ ਵੀ ਹੈ।

1. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
2. ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ
3. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ
4. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਇਨਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਉਕਾਈਆਂ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਪੈ ਗਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਵਿਚਾਰ ਯੋਗ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਨਾਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਤੇ ਵੱਖਰੇ

ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ ਤੇ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ-ਭੰਡਾਰ ਸੀ ਯਾ ਕੁਝ ਲਿਪਿਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੰਗਾਂ ਜੁਧਾਂ ਕਾਰਣ ਕਿਧਰੇ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਏ ਯਾ ਫਿਰ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਖੋ ਵਖਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਾਲੀ ਕਾਫੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਚੂੰਕਿ ਭਾ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਮਰ ਭਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਇਹ ਬੀੜ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਦੀ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10' ਲਿਖਦੇ। ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕੋ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੈ।

'ਅਵਤਾਰ ਕਥਾ' ਤੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਯਾਨ' ਆਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਉਪਨਾਮ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ—ਉਹ ਹਨ : ਰਾਮ ਤੇ ਸਯਾਮ। 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਛਾਪ ਵਜੋਂ ਵੀ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਭੱਲਾ ਨੇ 'ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ 'ਕਵਿ ਰਾਮ ਕਹੈ', ਦਾ ਵਾਕੰਸ਼ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਕਵਿਰਾਮ ਕਹੈ' ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵਾਕੰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸਗੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ 'ਰਾਮ' ਕਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਹਾਂ ਕਾਸ਼ੀਰਾਮ, ਨੰਦ ਰਾਮ, ਹੰਸ ਰਾਮ ਆਦਿ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾ ਪੜਤਾਲਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਇਕੱਲਾ 'ਰਾਮ' ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ

ਪੰਡਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਵੈਦ ਰੋਪੜੀ ਜੋਕਿ ਤ੍ਰਿਖੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਕੇਸ਼ਵਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਇਹੋ ਰਾਮ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ 'ਕਾਵਿ ਤਰੰਗ' (ਖੈਰੁਲ ਤਜਾਰਬ), ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅਲਿਫ਼ ਬਤੀਸੀ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮੰਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ। ਦੂਜੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਖੋਜੀ 'ਅਵਤਾਰ ਕਥਾ' ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਿਆਮ ਕਿਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਉਥੇ ਕਵੀ ਸਾਫ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—'ਛੱਤ੍ਰੀ ਕੋ ਪੂਤ ਹਉਂ', ਬਾਮਨ ਕੋ ਨਹਿ...। ਇਹ ਗੱਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਨਮ ਦਾ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ।* ਸੋ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰ ਕਥਾ ਦਾ ਕਵੀ ਛਤ੍ਰੀ ਬੰਸ ਦਾ ਸੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਸੋਢੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ।

ਅਸਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਮ ਇਕ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਾਵਿ ਛਾਪ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, 'ਸਿਆਮ' ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਵੀ ਛਾਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ। ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਗੂਜਰੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੌਹਰੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਿਆਮ' ਕਹਿਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਲਾਡ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤਕੇ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 'ਸਿਆਮ' ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਹਿੰਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ 'ਸਿਆਮ ਰਾਮ' ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਇਕ ਕਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ ਦਾ ਕਾਇਸਥ ਤੇ ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੰਦ੍ਰਭਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਰਾਮਕਰਣ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 1775 ਬਿ: ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਿਮਾਂਡ ਵਰਣਨ' ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ

---

*ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤ੍ਰਿਖੇ ਵੰਸ ਮੈਂ, ਕੇਸ਼ਵ ਸੁਤ ਕਵਿ ਰਾਮ
ਰੋਪੜ ਮੈ ਭਾਖਾ ਕਰੀ, ਕਵਿ ਤਰੰਗ ਧਰਿ ਨਾਮ। ੬

ਕਵਿ 'ਸੀਪਤਿ' ਭਾਖਾ ਕਰੀ, ਤਰਕ ਨ ਕਰਿਅਹੁ ਕੋਇ
ਜਿਉਂ ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪ ਹੈ, ਘਟਿ ਉਦਯੋਤਨ ਹੋਇ। ੫।

(ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਪੰਨਾ 690)

ਜੋਧਪੁਰ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹੈ।† ਇਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨਹੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੰਗਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ। ਜੇਕਰ ਦੋ ਘੜੀ ਮੰਨ ਹੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਤਰਕ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ 'ਅਵਤਾਰ ਕਥਾ' ਦਾ ਕਵੀ 'ਛਤ੍ਰੀ ਕੋ ਪੂਤ ਹਉਂ' ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਾਇਸਥ ਜਨਮ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਰਵਾੜੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਇਸ 'ਸ਼ਿਆਮ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਚੌਦਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਹ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮੈਂ ਲਖੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਚਾਹਤ ਤਿਨਕੋ ਕੀਯੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ
ਜੋ ਜੋ ਜਨਮ ਪੂਰਬਲੇ ਹੇਰੇ, ਕਹਿਹੋਂ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਤੇਰੇ।੪।

ਪਹਿਲੇ 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਬਨਾਯੋ, ਨਖਸ਼ਿਖ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਭਾਖਿ ਸੁਨਾਯੋ।
ਛੰਹਿ ਕਥਾ ਤਬ ਪ੍ਰਿਥਮ ਸੁਨਾਈ, ਅਬ ਚਾਹਤ ਫਿਰ ਕਰੋਂ ਬਡਾਈ।੧੧।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਾਲ ਹੀ 'ਅਵਤਾਰ ਕਥ' ਇਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—

'ਅਤ ਚੌਬਿਸ ਉਚਰੋਂ ਅਵਤਾਰਾ। ਜਿਹ ਬਿਧ ਤਿਨਕਾ ਲਖਾ ਪਸਾਰਾ
ਸੁਨਯੋ ਸੰਤ ਸਬੈ ਚਿਤ ਲਾਈ। ਬਰਨਤ 'ਸਯਾਮ' ਯਥਾ ਮਤਿ ਭਾਈ।੧।

ਸੋ ਇਸ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸਯਾਮ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ 'ਕਵਿ ਛਾਪ' ਨੂੰ ਨ ਸਮਝਕੇ ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ 'ਸਯਾਮ' ਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਬਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਉਸੇ ਸੂਚੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਭੁੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਖਾਨਚੰਦ ਨੂੰ ਖਾਨ ਖਾਨਾ ਲਿਖ ਦਿਤਾ, ਨਿਹਚਲ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਅਚਲ ਦਾਸ ਲਿਖਕੇ ਨਵਾਂ ਕਵੀ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦਰਅਸਲ ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਖਾਨਖਾਨਾ, ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ ਸੀ ਜੋ ਚੰਗਾ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ 'ਰਹਿਮਨ ਸਤਸਈ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਨਚੰਦ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਅਣਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਹਾਂਤ ਪਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ

† ਹਸਤ-ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਪੰਨਾ 46 ਤੇ 474 (ਦ੍ਵਿਤੀਯ ਖੰਡ)

ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਨਾਂ ਦੋ ਵੇਰ ਗਿਣੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਦਾ ਹੁਸੈਨੀ ਤੇ ਅਲੀਆ, ਈਸਰ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾਸ, ਹੰਸਰਾਜ ਤੇ ਹੰਸਰਾਮ, ਨੰਦ ਰਾਮ ਤੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਹਿਬ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨ ਚੰਦ ਤੇ ਮਾਨਦਾਸ ਦੋ ਗਿਣੇ ਹਨ। ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਨੂੰ ਵੰਡਕੇ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਣੀਆ ਦੋ ਕਵੀ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਸੁਖਦੇਵ, ਸੁਖੂ, ਸੁਖੀਆ ਤੇ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਸੁਖੂ, ਸੁਖੀਆ, ਸੰਖਿਪਤ ਨਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹੋ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ' ਦਾ ਨਾਮ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਵਿ ਸੋਹਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ,* ਜੋ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਬਲੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਸੌ ਸਾਖੀ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਸਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਯਾ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਸੈਣਾ ਵੀ ਇਕ ਦਫਤਰੀ ਬਾਬੂ ਸੀ ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖਣ ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ, ਕਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ। ਭਾ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਈ ਉਪਰੋਕਤ ਗਲਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। 'ਜਮਾਲ' ਨਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵਾਂ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਤੋਂ ਲਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ :—

ਤਬ ਬੋਲੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ਕਰਣੀ ਕਮਲ ਜਮਾਲ
ਸਿਖ ਸਿਦਕਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਡੇ, ਤਿਨ ਕੇ ਭਲੋ ਹਵਾਲ। ੩।

(ਸਾਖੀ ਨੰ: 5)

ਇਥੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਕਮਲ ਜੇਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕਰਣੀ ਵਾਲੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਕਹਿਕੇ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਮਾਲ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਮਾਅਨਾ ਹੈ ਸੁਹਣਪ। ਵੈਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਜਮਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਇਕ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਲ ਦਾ ਜਮਾਲ ਭਗਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ

---

*ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦਾ ਫੁਟ ਨੋਟ, ਪੰਨਾ 5569

ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਯਾ ਫਿਰ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਨੂਰ ਜਮਾਲ ਕਵੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ 'ਕੰਕਨ' ਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੰਕਨ ਨੇ 'ਦਸਗੁਰ ਕਥਾ' ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਫੋਟੋ ਨਕਲ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 1797 ਨੰ: ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਰਾ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਹਾਲ ਅੱਖੀਂ ਤੱਕਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਯਾਂਹੀ ਤੇ ਇਸ ਪੰਥ ਮੈਂ, ਅਬ ਲੌ ਨਾਹੀ ਸੂਖ
ਸਵਾ ਲਾਖ ਮਰ ਚੁਕੇ ਜਬ, ਤਬ ਉਤਰੇ ਸਭ ਦੂਖ।
ਸਭੈ ਸਵਾਰ ਕਹਾਵਹਿ ਸ਼ਾਹ, ਐਸਾ ਗੁਰੂ ਚਲਾਯਾ ਰਾਹੁ।
ਜੇਤੇ ਜਗ ਮਹਿ ਫਿਰਹਿ ਪਯਾਦੇ, ਤਿਨ ਕਾ ਨਾਮ ਭਯਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ।
ਗਾਉਂ ਗਾਉਂ ਦਿੱਲੀ ਠਹਿਰਾਈਂ, ਘਰ ਘਰ ਮਹਿ ਟਕਸਾਲ ਲਵਾਈ।
(ਦਸ ਗੁਰ ਕਥਾ)

ਇਨ੍ਹ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੰਕਨ ਕਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹੰਨੇ ਹੰਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ 1760 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਬਾਦ ਦਾ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕੰਕਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਸੰਕੋਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜੇਹੇ ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਉਕਾਈਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖੋਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ' ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਦਿਆ ਦਰਬਾਰ' ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਘੱਟ ਹੀ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੈਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

'ਓ ਤਾਂ 50 ਦੇ ਲਗਭਗ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਗਿਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਬੂਤ

ਵਜੋਂ ਰਾਮ, ਸਿਆਮ ਤੇ ਕੰਕਨ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਂ, ਰਚਨਾ ਸਮੇਤ ਆਏ ਤੇ ਮਿਲੇ ਹਨ।'

(ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼, ਪੰਨਾ 191)

(1948 ਈ.)

ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 13 ਜਨਵਰੀ 1966 ਦੇ ਹਫਤੇਵਾਰ ਅਖਬਾਰ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

'ਇਸ ਫਹਿਰਿਸਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਐਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਹੀ ਹਨ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਲੱਭਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਨਿਜੀ ਹਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਠਾਰਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਠਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਫਿਰ ਅੱਠ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਜਾਣੇ ਗਏ ਹਨ।'

ਸਾਡਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟੂਕ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਭੰਡਾਰ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਬਿਨਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਨਮੂਨਾ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਾਣਾਕਾ ਰਾਜਨੀਤਿ, ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ, ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਬ, ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਆਦਿ, ਬਾਕੀ ਸਮਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਖੋਜੀ ਲਈ ਇਸ ਕੰਮ ਖਾਤਰ ਕਲਮ ਉਠਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

(ਹ) ਮਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ'

ਹਿੰਦ ਅੰਦਰ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਅਣਹੋਣੀ ਵੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਚੂੰਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਚੰਗਾ ਚੇਤੰਨ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗੀ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਹੋਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਅੰਤਰ ਵੀ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ

ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਹਿਤ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਜ ਲੇਖਾ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਯਾ 'ਵਿਦਿਆਸਾਰ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੁਲ ਲਿਖਤੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਨੌਂ ਮਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਬਾਵਨ ਕਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰ, ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਸ
ਆਵਹਿਂ ਜਾਹਿ ਅਨੇਕ ਹੀ, ਕਹਿ ਜਸ ਲੈ ਧਨ ਰਾਸ। ੧।

ਤਿਨ ਕਵਿਅਨ ਬਾਣੀ ਰਚੀ, ਲਿਖਿ ਕਾਗਦ ਤੁਲਵਾਇ
ਨੌਂ ਮਣ ਹੋਏ ਤੋਲ ਮਹਿ, ਸੂਖਮ ਲਿਖਤ ਲਿਖਾਇ। ੨।

'ਵਿਦਿਆਸਰ' ਤਿਸ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ, ਨਾਮ ਧਰਯੋ ਕਰ ਪ੍ਰੀਤਿ
ਨਾਨਾ ਬਿਧਿ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ, ਰਖਿ ਰਖਿ ਨੌਂ ਰਸ ਰੀਤਿ। ੩।

ਮਚਯੋ ਜੰਗ ਗੁਰ ਸੰਗ ਬਡ, ਰਹਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਸੋ ਬੀਚ,
ਨਿਕਸੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤਜਯੋ, ਲੂਟਯੋ ਪੁਨ ਮਿਲ ਨੀਚ। ੪।

ਪ੍ਰਿਥਕ ਪ੍ਰਿਥਕ ਪੱਤ੍ਰੇ ਹੁਤੇ, ਲੁਟਯੋ ਸੁ ਗ੍ਰੰਥ ਬਖੇਰ
ਇਕ ਥਲ ਰਹਯੋ ਨ ਇਮ ਗਯੋ, ਜਿਸ ਤੇ ਮਿਲਯੋ ਨ ਫੇਰ। ੫।

ਬਾਹਠ ਪੱਤ੍ਰੇ ਕਹੂੰ ਤੇ, ਰਹੇ ਅਨੰਦਪੁਰਿ ਮਾਂਹਿ
ਤਿਨਤੇ ਲਿਖੇ ਕਬਿੱਤ ਇਹ, ਗੁਰ ਜਸ ਬਰਨਯੋਂ ਚਾਹਿ। ੬।

[ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰੁਤ 5, ਪੰਨਾ 5725

ਹੁਤੇ ਬਵੰਜਾ ਕਵਿ ਗੁਰ ਪਾਸ। ਸਭ ਹੀ ਬਾਨੀ ਕਰਹਿਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਸਤਿਗੁਰ ਸਭ ਏਕੱਤ੍ਰ ਕਰਵਾਵਹਿਂ, ਪੱਤ੍ਰੇ ਦੀਰਘ ਪਰ ਲਿਖਵਾਵਹਿਂ।

ਨਾਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ 'ਵਿਦਯਾ ਸਾਗਰ', ਰਾਖਨ ਕੀਨੋ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਗਰ।

[ਰੁਤ 3, ਅਧਿਆਇ 51

ਕਰਤਾ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ *ਇਸ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

---

* 'ਸਭ ਸਹੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਖਾ ਕਰੀ, 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਪਰ ਚੜ੍ਹੀ
ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਭਇਓ ਤਿਆਰ, ਕਛੁ ਸੋਭਾ ਅੰਤ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰ। ੯।

ਸਤਿਗੁਰ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਕਹਯੋ ਬਖਾਨ, ਮੈਂ ਭਾਖਾ ਰਚੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਗਮ ਸੁਜਾਨ
ਪਢਤੇ ਸਹੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਨ ਉਕਤਾਇ, ਭਾਖਾ ਪੜ੍ਹਤੇ ਚਿਤ ਲਗਾਇ। ੧੦।

[ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੱਤਰਾ 412

ਦੱਸਦਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਅਸਮੱਰਥ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਗਿਆਨ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਭ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸੋਖਿਆਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ—

ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਸਤਿਗੁਰ ਨਿਕਟ ਜਿ ਗੁਨਿ ਜਨ ਰਹੇਂ, ਗੁਰ ਜਸ ਕੇ ਕਬਿੱਤ ਤਿਨ ਕਹੇਂ
ਨੌਂ ਮਣ ਕਾਗਜ਼ ਤੋਲ ਮਝਾਰਾ, ਲਿਖਯੋ ਲਿਖਾਰਿਨ ਆਗਯਾ ਦਵਾਰਾ ।
'ਬਿਦਯਾ ਸਾਗਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਬਨਾਯੋ, ਸੁਨਿ ਸੁਨਿ ਗੁਨੀਅਨ ਅਤਿ ਸੁਖ ਪਾਯੋ ।

[ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 443
1882 ਈ: ਪੱਥਰ ਛਾਪਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਆਏ ਹਵਾਲੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵੀ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਾਈ, ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਕਲਿਤ ਸਨ ।

ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਮਾਰ੍ਹਕੇ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਹੋਣ ਤੇ ਫਿਰ ਅਜੇਹਿਆਂ ਸੈਨਿਕ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਲਮ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਜਾਣ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਨੇਤਾ ਨੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ । ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਇਸ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਰ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਇਉਂ ਵਰਤਣਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ । ਜੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ, ਦਮਦਮੇ ਵਰਗੀ ਬੀਆਬਾਨ ਥਾਂ ਵਿਚ 'ਲਿਖਣਸਰ' ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਂਸ਼ੀ' ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ ।* ਤੇ ਉਥੇ

---

* ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਗਟ ਹਮਾਰੀ ਕਾਂਸ਼ੀ, ਪੜ੍ਹ ਹੈਂ ਇਹਾਂ ਢੋਰ ਮਤ ਰਾਸੀ
ਲੇਖਕ ਗੁਨੀ ਕਵਿੰਦ । ਗਯਾਨੀ, ਬੁਧਿ ਸਿੰਧੁ ਹ੍ਵੈ ਹੈਂ ਇਤ ਆਨੀ

ਦੋਹਰਾ— ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਰਨ ਕਲਮ ਗਢਿ, ਦੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹਮ ਡਾਰ
ਸਿਖ ਸਖਾ ਇਤ ਪਢਹਿੰਗੇ, ਹਮਰੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ।

[ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ. ੧੦ (ਭਾ. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ)

ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਵਾਏ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ-ਸਮੱਗਰੀ ਤਕੜੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਨੌਂ ਮਣ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 1735 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1755 ਬਿ: ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ 20 ਸਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਇਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। 1735 ਤੋਂ 1745 ਬਿ: ਤਕ ਚਾਲ ਕੁਝ ਮੱਧਮ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਉਂਟੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਕੇ ਲਿਆਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ 1746 ਤੋਂ 1755 ਬਿ: ਤਕ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ 1746 ਬਿ: ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਬਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ-ਸਾਲ 1752—53 ਆਦਿ ਹਨ। 1755 ਬਿ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਵਲੀ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਸੰਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਪਿਅੰਤਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ, ਸੂਰ ਸਾਗ਼ਰ ਆਦਿ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਬਾਲ ਚੰਦ ਫਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਵਲੋਂ 1753 ਬਿ: ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਖਰੜਾ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਤੇ ਪੰਨੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੋ ਇਹ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਸਾਹਿਤ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿਟਾ ਸਨ, ਭਾਵੀ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਹੱਥੋਂ ਨਸ਼ਟ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਤਾਂ ਭਾ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁੜ ਸੰਭਾਲ ਦਿਤਾ ਪਰ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਮ ਨ ਹੋਇਆ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਿਖ ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਬਚ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਅਸੀਂ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅਜੇ ਖੋਜ ਦੇ ਪੈਰ ਵੀ ਥੱਕ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਹੋ ਸਕਦਾ

ਹੈ, ਹੋਰ ਵੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਤੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਬਵੰਜਾ ਤੋਂ ਉਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੀਰ ਛਬੀਲਾ, ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਕੀ, ਮੀਰ ਨੱਥ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ, ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਕਈ ਦਰਬਾਰੀ ਢਾਡੀ ਤੇ ਭੱਟ ਵਖਰੇ ਸਨ। ਜੋ ਕਵੀ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਿਹਾਰੀ, ਆਢਾ, ਜਾਦੋ ਰਾਇ ਆਦਿ— ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਣ। ਖੁਸ਼ਨਵੀਸ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ੩੬ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸੌ ਤੋਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਪ੍ਰਾਪਤ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਘਾਲ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ-ਮਾਤ੍ਰ ਝਲਕ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਜਲਾ ਤੇ ਫਰਾਤ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਵਸੇ ਬਗਦਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਅੰਦਰ ਹਾਰੂੰ ਰਸ਼ੀਦ ਨੇ ਬੜਾ ਵਧੀਆ 'ਅਨੁਵਾਦ ਕੇਂਦਰ' ਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਕਰਵਾਕੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ, ਤਿਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਰਚਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਵਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਜਗਾਈ। ਹਾਰੂੰ ਰਸ਼ੀਦ ਦੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਅਜੇਹਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਕਵੀਆਂ, ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲਣਾ ਕਰ ਕੇ ਅਜੇਹਾ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਰਚਵਾਉਣਾ ਆਪ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

ਆਖਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਿਥੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਉਥੇ ਸਾਰੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਕੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੰਗ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਬਰਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇਸ ਬਿਦੇਸ ਤੋਂ

ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜ ਸਮਾਜ
ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ
ਅਲਹਿਦਾ ਸੀ। ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਸਨ, ਔਕੜਾਂ ਅਸੀਮਤ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਲੋੜ
ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਹੀ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਹੋਰ ਕੋਈ
ਕਾਰੂੰ ਵਾਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਰਗਾ ਆਕੜਖਾਨ
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਹਰ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਸੋ ਉਸ ਸਮੇਂ
ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਉਣਾ ਇਕ ਵਿਦਰੋਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ,
ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ
ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਖਮ
ਪੈਂਡਿਆਂ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸ ਸਰੇਸ਼ਟ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ
ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਵਖੋ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਏ ਸੈਂਕੜੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ
ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ
ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਇਹ ਨਿਮਾਣਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ
ਜਿਉਂ ਲੁਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ
ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

———

ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ

ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ —

ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ

(੧) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਚਿੱਤਰ ਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਸਿਰਮੌਰ ਬਣ ਕੇ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਦਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਘਰਾਣਾ ਹੀ ਟੁੱਭੀਆਂ ਲਾਉਂਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਲ ਬਾਰਾਂ ਭਰਾ ਸਨ, ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਸਹਿਬ ਦੇ ਦਸ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਿਆਲਾ ਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੰਜ (ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਅਨਕ ਸਿੰਘ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਤੇ ਦੋ (ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਆਪਣੇ ਬੰਸ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਹੋਵੇ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤ, ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਮਧਰੀ ਬਾਈ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 1701 ਬਿ. ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਅਲੀਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜੱਫਰਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੱਬੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹਾੜ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ 1791 ਬਿ. (24 ਜੂਨ 1734 ਈ.) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ

---

* ਭਾ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਨ।

ਦੇ ਸਮੇਂ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹੇ ਸਨ, †ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਬਾਬਾ ਭਾਈ ਬੱਲੂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਲੜੀ ਗਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ 17 ਵਿਸਾਖ 1691 ਬਿ. ਨੂੰ ਜੂਝਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਸਿਖੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਮਨੀਰਾਮ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਵੀ ਰਹੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੋਹਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰੰਗੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਕੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ੧੭੩੪ ਬਿ. ਨੂੰ ਰਣ ਥੰਬੋਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਪਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪੁਤਰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਵਦੀ ਏਕਮ ੧੭੩੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਮਸੰਦਾਂ ਅਸਲ ਬੀੜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ 1734 ਬਿ. ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਇਆ ਕਿ ਹੋਰ ਬੀੜਾਂ ਛੇਤੀ ਲਿਖਾਈਆਂ ਜਾਣ।

ਇਹ ਖਾਨਦਾਨ ਚਿਰੋਕਾ ਸਿੱਖ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਯੋਗਤਾ ਸਦਕੇ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ 1748 ਬਿ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। * ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ

---

† ਮਾਈਦਾਸ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਕੋ ਮਿਲਿਆ, ਵੇਖੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਮਾਈਦਾਸ ਤੇਰੇ ਤੰਬੂ ਗੈਨ ਮਹਿ ਝੂਲੇ, ਡਿਊਢੀ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਦਰਬਾਨ
ਤੇਰੀ ਮੱਦਦ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਵਾਲਾ, ਦੀਆ ਦਾਨ ਲੱਖ ਦਾਨ... [ਚੋਖਾ ਭੱਟ

* ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪੰਡਾ ਖੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਵਹੀ ਦਾ ਇਹ ਨੋਟ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ:—
ਲਿਖਤੰ ਮਨੀਰਾਮ ਬੇਟਾ ਨਾਇਕ ਮਾਈਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ ਜਤੀਆ ਪੰਵਾਰ-ਬੰਸ ਕਾ ਰਾਣੇ ਬੀਝੇ ਕਾ ਬੰਝਰਉਤ ਜਲਹਾਨ, ਅਲੀਪੁਰ ਪਰਗਣਾ ਮੁਲਤਾਨ ਬਾਸੀ ਚੇਤ ਮਿਤੀ 2 ਸੰਬਤ 1751 ਕੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ ਕੇ ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਹੋ ਕਰ ਆਏ, ਸੁਖ ਦੇ ਇਸਨਾਨ।' [ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ, ਕਿਰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 26)

ਆਯੂ ਪੈਂਤੀ ਬਰਖ ਕੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਹਿ।
ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ, ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸ਼ਾਹ। ੪੦।
[ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ, ਸੰਪਾਦਕ ਗਿ. ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ

ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਆਦਿ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਰੜੀ ਘਾਲ ਘਾਲੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਿਖੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ 1753 ਵਿਸਾਖ ਵਦੀ 11 ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੋਤੇ ਹਰਿਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੀਣੇ ਗੱਦੀਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਫੁਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ (ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ, ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦਰਾ, ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਥੇ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਜਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਉਣ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੁੰਞੇ ਪਏ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਰੌਣਕ ਦਿਤੀ। ਜਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਜੰਗ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਮਦਮੇ ਆਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਦਮਦਮੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਇਥੇ ਵੀ ਸਿਖ-ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਢੇਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਖਣ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਆਪ ਬਘੌਰ ਤਕ ਨਾਲ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ 21 ਚੇਤ 1763 ਬਿ. ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਹੁਣ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋਏ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨ ਕਿਵੇਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਸੰਭਾਲ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਜਿਥੋਂ ਕਿਤੋਂ ਪੋਥੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਾਈਆਂ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਬੀੜ ਐਸੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਬੀੜ ਅੱਜ ਕਲ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੇ ਘਰ ਦਿੱਲੀ ਹੈ। 1708 ਤੋਂ 1734 ਈ. ਤਕ ਲਗਭਗ 25 ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਝੱਖੜ ਝੁਲਦੇ ਤੱਕੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੋਏ, ਬੰਦਈ ਅਤੇ ਤੱਤ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਫੁਟ ਪਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕਾ ਵੀ ਦਿਤਾ। ਖੂਬੀ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਇਤਨੇ ਬਲਵਾਨ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਸਨ ਕਿ ਰੰਚਕ ਮਾਤਰ ਡੋਲੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਯਥਾਯੋਗ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ।

ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ

ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰੋਂ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਭਾ. ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਯ ਆਪ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਦਸੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਥਾ ਵਿਖਿਆਨ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ, 'ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੰਦ-ਬਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1751 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ 1734 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਚਾਕਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਗੁਆਂਢੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸੇ ਕਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਤੋਂ ਸੁਣੀ, ਮੈਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਜੇਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਈ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੱਗਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

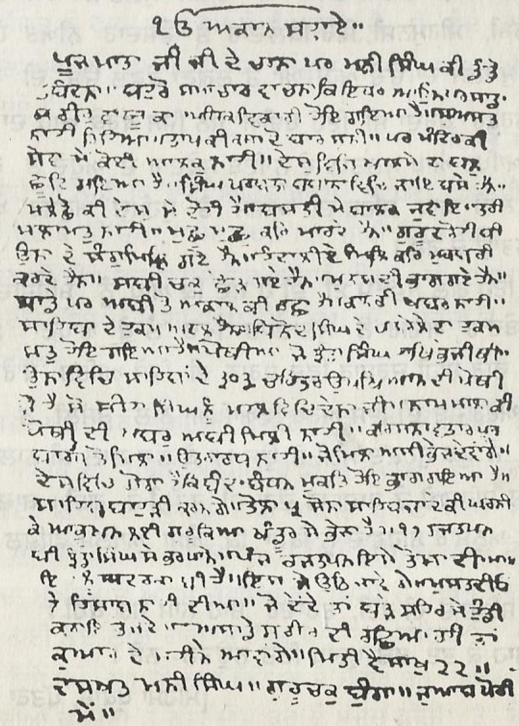
ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਉੱਤਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

'ਦੇਸ ਵਿਦੇਸ ਤੇ ਸੰਗਤ ਆਵੇ। ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵੇ।
ਬਾਵਨ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਢਿਗ ਰਹੈ। 'ਮਨੀਆ' ਉਨ ਮਹਿ ਗੁਨੀਆ ਅਹੈ। ੪੭।

ਜੇਹਾ ਕਿ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਮਨੀ ਰਾਮ ਯਾ ਮਨੀਆ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਜੋ ਛੰਦ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਇਥੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਪਾਹਿ ਦਾ ਸਾਗਰ, ਵਤਰਿ ਲਗੀ ਭਾਲ ਜਿਉਂ ਭਾਲਾ ।
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਰੰਗਣ ਰਤੇ, ਥੀਏ ਲਾਲ ਗੁਲਾਲਾ ।
ਜਿੰਕਾਂ ਸਿੱਕ ਸੱਜਣ ਦੀ ਦਿਲ ਵਿਚ, ਜ਼ਰਬਿ ਅਨੂਪ ਬਣੀ ਅਤਿ ਆਲ੍ਹਾ ।
'ਮਨੀਰਾਮ' ਨ ਕਾਣ ਕਹੀਂ ਦੀ, ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਪਰਿ ਕਲਗੀਵਾਲਾ । ੧ ।
ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਸਤਿ ਜਿਨ ਜਾਤਾ, ਸੇ ਸਤਿਪੁਰਖ ਦੇ ਪਿਆਰੇ
ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਅਧਰਕੋ ਡਾਰਹ, ਬੈਸਹਿ ਤੇ ਜਨ ਖਾਰੇ ।
ਕਿਚਰਕੁ ਅੜੇ ਸੰਤ ਸਿਉਂ ਸਾਕਤ, ਜੇਨ ਕੇਨ ਬਿਧਿ ਹਾਰੇ ।
'ਮਨੀਰਾਮ' ਰੁਕ ਜੈਂ ਵਲਿ ਸੰਗਤਿ ਕਾ, ਗੁਰੂ ਪਾਸਾ ਤਿਤੁ ਵਲਿ ਢਾਲੇ । ੨ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੋਂ 22 ਵੈਸਾਖ, 1774 ਬਿ. ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਵੱਲ ਲਿਖੀ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਜਿਥੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਲ ਹਿਰਦੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਕਥਨੀ ਤੇ ਸਿਧੀ ਸਾਦੀ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਚਿੱਠੀ

(੨) ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਗੋਯਾ'

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਵਧੀਆ ਆਲਮ ਫਾਜ਼ਲ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਸਿਰੋਮਣੀ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰ 1633 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਿਤਾ ਚੂੰਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਸਨ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਗਜ਼ਨੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਥੇ ਚਿਰਕਾਲ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। 1652 ਈ. ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਆਪ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਦਿਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਗੇ ਆਗਾਪੁਰ ਨਾਮੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਸੀ।

ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਬ ਵੱਸਾਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਹਿਲੇ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਮੀਰਮੁਨਸ਼ੀ, ਫਿਰ ਕਿਲੇਦਾਰ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੀਅਤ ਹੋਏ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮ ਦਾ ਉਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਲਗਣਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭੁਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਹੋ ਖੂਬੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਮਰਾਤਬਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਿਰ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਲਈ ਆਪ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਆਜ਼ਮ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਅਧੀਨ ਵੀ ਅਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ੧੬੯੫ ਈ. ਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ (ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ) ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਗਰਾ ਨੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੀਰਮੁਨਸ਼ੀ ਬਣਾਇਆ। *ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਆਇਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਚਲੀ ਪਰ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਤਸੱਲੀ ਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਹਲਤ ਮੰਗੀ ਤੇ ਉਸ ਆ ਕੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਐਸਾ ਆਲਿਮ ਫਾਜ਼ਿਲ ਆਦਮੀ

---

* ਫਿਰ ਚਾਕਰੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਭਈ, ਬ੍ਰਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਮ ਜਗ ਕਹੀ।
ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ਾਹ ਕੇ ਭਏ, ਬਢੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਿਤ ਨਉਤਨ ਨਏ।

[ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੱਤਰਾ 404

ਜੇਕਰ ਇਸਲਾਮੀ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਹ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਛਡ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਰਾਹ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿਦਕ ਕਾਰਣ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਜਦੋਂ 'ਬੰਦਗੀਨਾਮੇ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ' ਨਾਮ ਦਿੰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਇਆ—

'ਜ਼ਿ ਆਬਿ ਹੈਵਾਂ ਪੁਰ ਸ਼ੁਦਾ ਚੂੰ ਜਾਮਿ ਓ
'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ ਸ਼ੁਦਾ, ਜ਼ਾਂ ਨਾਮਿ ਓ।'

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਆਏ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਨੀਅਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

'ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੁਕਮ ਹੂਆ ਹਮ ਸੇ ਜੋ ਪੂਛਨਾ ਹੈ, ਸੋ ਨੰਦ ਲਾਲ ਬਤਾਵੇਗਾ। ਤਾਂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਅਖਾੜਾ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਕਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਆ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਔਰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬੁਲਾਏ।'

[ਇਕਵੰਜਵੀਂ ਸਾਖੀ

ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਇਲਮੀ ਲਿਆਕਤ ਯਾ ਸ਼ਿਅਰ ਗੋਈ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਸਿਖੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਟਹਿਲ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਚੱਜਾ ਤੇ ਵਧੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ।

ਜਦੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਙ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਨੇਹ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। 1707 ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਕਾਰਣ ਜਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਤੇ ਆਜ਼ਮ ਦਰਮਿਆਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਲਈ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਰਾਹੀਂ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜੰਗੀ ਇਮਦਾਦ ਮੰਗੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਸਵਾਰ ਸਨ, ਆਪ ਨੇ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੇ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੋਜੋਂ ਦੇ ਮੁਕਾਮ

ਤੇ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਫਤੇ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ 'ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ' ਨਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਦਿਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਸੀ ਕਿ ਆਗਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦਰਮਿਆਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਮਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਹੈ —

ਜ਼ ਵੁਜ਼ਰਾਏ ਸੁਲਤਾਨ ਬੂਦ ਨੰਦ ਲਾਲ।
ਸ਼ੁਦਾ ਹਮਰਹੇ ਸ਼ਾਹਿ ਵਾਲਾ ਕਮਾਲ। ੪੨।

ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਉਚੇ ਮਰਾਤਬੇ ਵਾਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ।

ਜਦ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾਈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਦ ਫੌਜਕਸ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਇਧਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲਿਆਂ ਹੋਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਬਾਦ ਦੇਹਾਂਤ ਪਾ ਗਏ। *ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1704 ਈ. ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚਲਾਣਾ 8—10 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਹੋਇਆ।†

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਜੋਤਿ ਵਿਗਾਸ' ਨਾਮੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਸਤੋਤਰ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਰਹਿਤਨਾਮਾ' ਤੇ 'ਤਨਖਾਹ ਨਾਮਾਂ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨ ਹੋਣ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਵੀ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚ ਹਸਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਾਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

---

* ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਪੰਨਾ 2165

† ਕੁਲਯਾਤਿ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ—ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਕਈ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਾਫਿਜ਼ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਵਾਲਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਸਿਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਨੋਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਚਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।† ਸ਼ਾਇਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਹੋਵਣ ਕਿਉਂ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦਾ ਹੀ ਕਲਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਖ਼ੱਲਸ 'ਗੋਯਾ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ। ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ—

੧	ਦੀਵਾਨਿ ਗੋਯਾ	੫	ਜੋਤਿ ਵਿਗਾਸ
੨	ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ	੬	ਦਸਤੂਰੁਲ ਇਨਸ਼ਾ
੩	ਗੰਜਨਾਮਾ	੭	ਅਰਜ਼ੁਲ ਇਲਫਾਜ਼
੪	ਤੌਸੀਫੋ ਸਨਾ	੮	ਜੋਤਿ ਵਿਗਾਸ (ਹਿੰਦੀ)

ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ 'ਜੋਤਿ ਵਿਗਾਸ' ਦਾ ਪਾਠ ਇਥੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਏ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।

ਜੋਤਿ ਵਿਗਾਸ

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੁਰ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸੰਤ ਉਬਾਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਪਾਰ ਉਤਾਰੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਗਮ ਅਪਾਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਹਰਿ ਆਧਾਰੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਪਰ ਅਪਾਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਦੈਂਤ ਪਛਾਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਦੁਸ਼ਟ ਬਿਦਾਰੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰੂ ਕਰੁਣਾ ਧਾਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਗਮ ਅਗਾਧੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸੱਚ ਅਰਾਧੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਸਾਧੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਤਖਤ ਨਿਵਾਸੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਨਿਹਚਲ ਆਸੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਭੇ ਅਬਿਨਾਸੀ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸੱਚੀ ਰਾਸੀ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਮੁਕਤ ਸਾਧਾਰੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਤਾਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਇੱਛ ਪੁਜਾਮੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਨਾਮ ਜਪਾਮੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਧਰਮ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਵਨ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਨਾਇਕ ਸਚਖੰਡੰ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਛਲ ਅਖੰਡੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਰੂਪ ਨਿਰੰਜਨ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਭਰਮ ਭੈ ਭੰਜਨ

† ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ 'ਤਸਨੀਫਾਤਿ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਲੱਕਸ਼ਵੀਰ ਸਿੰਘ) ਮੁਜ਼ਤਿਰ

ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਛਲ ਅਛੇਦੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਵੇਦੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਕੰਟਕ ਛੇਦੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਲਖ ਅਭੇਦੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਚਿੰਤ ਦਯਾਲੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸਦਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸਰਬ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੰ, ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਪੁਰਖ ਅਕਾਲੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਨਵਨਿਧਿ ਦੇਵੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸਦਾ ਸਦੇਵੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਏਕੋ ਸੇਵੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਅਲਖ ਅਭੇਵੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸੱਚ ਸਚੇਰੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਮੁਕਤ ਮੁਕਤੇਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਈਸ੍ਵਰੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸੱਚ ਸਚੀਸ੍ਵਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰੂ ਘਟ ਘਟ ਨਾਥੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਨਾਥ ਅਨਾਥੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਥਾਪ ਅਥਾਪੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਾਪੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸਮਰੱਥ ਪੂਰੰ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਸੱਚਾ ਸੂਰੰ
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਝੂਰਨ । ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ
ਨਾਨਕ ਸੋ ਅੰਗਦ ਗੁਰਦੇਵਾ । ਸੋਊ ਅਮਰਦਾਸ ਹਰਿ ਸੇਵਾ
ਸੋ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸੋਊ ਅਰਜਨੰ, ਸੋ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸੰਨਾ
ਸੋ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ਰਾਇ ਦਾਤਾਰਾ । ਸੋ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਗੰਮ ਅਪਾਰਾ ।
ਸੋ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੱਤ ਸਰੂਪੰ, ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੰ
ਸਭ ਏਕੋ ਏਕੋ ਏਕੰਨਾ । ਨਹੀਂ ਭੇਦ ਨਹਿ ਕਛੂ ਪੇਖੰਨਾ
ਅਨਿਕ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਬਿਸ਼ਨੁ ਮਹੇਸ਼ੰ, ਅਨਿਕ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਵੇਸ਼ੰ
ਅਨਿਕ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰੰ, ਅਨਿਕ ਨਰਸਿੰਘ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਮਾਰੰ
ਅਨਿਕ ਧ੍ਰੂ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੰ, ਅਨਿਕ ਗੋਰਖ ਅਨਿਕ ਸਿਧ ਸਾਧੰ
ਅਨਿਕ ਅਕਾਸ਼ ਅਨਿਕ ਪਾਤਾਲੰ, ਅਨਿਕ ਇੰਦ੍ਰ ਧਰਮਰਾਇ ਜਮ ਕਾਲੰ
ਅਨਿਕ ਅਨਹਦ ਧੁਨਿ ਅਨਿਕ ਨਾਦੰ, ਅਨਿਕ ਬੈਕੁੰਠ ਸਿਧ ਸਮਾਧੰ
ਅਨਿਕ ਖਾਣੀ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੰ, ਅਨਿਕ ਦੀਪ ਲੋਇ ਨਵਖੰਡੰ
ਅਨਿਕ ਸੂਰ ਅਰ ਅਨਿਕ ਬੀਰੰ, ਅਨਿਕ ਪੈਗੰਬਰ ਅਨਿਕ ਪੀਰੰ
ਅਨਿਕ ਤੇਤੀਸ ਦੇਵ ਕਰੋੜੰ, ਅਨਿਕ ਚੰਦ੍ਰ ਅਰ ਅਨਿਕ ਸੂਰੰ
ਸਭ ਦੀਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਬਾਰੰ,* ਸਭਨ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰੰ
ਜਨ 'ਲਾਲ' ਦਾਸਨ ਦਾਸੰ, ਸ਼ਰਣ ਆਇਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸੰ
ਸਦਕਾ ਸਰਬਤ ਸਾਧੁਸੰਗ ਕਾ, ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਹਰਿਨਾਮ ਮੰਗਤਾ ।
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਤ, ਜੋਤ ਵਿਗਾਸ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ।

---

* ਪਾਠਾ—ਸਭ ਦੀਨ ਖਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੰ ।

'ਗੰਜਨਾਮੇ' ਵਿਚੋਂ

ਨਾਸਰੋ ਮਨਸੂਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਏਜ਼ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਹੱਕ ਰਾ ਗੰਜੂਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜੁਮਲਾ ਫ਼ੈਜ਼ਿ ਨੂਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਹੱਕ ਹੱਕ ਆਗਾਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਸ਼ਾਹਿ ਸ਼ਾਹਿਨਸ਼ਾਹ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਬਰ ਦੋ ਆਲਮ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਖ਼ਸਮ ਰਾ ਜਾਂ ਕਾਹ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਫਾਇਜ਼ੁਲ ਅਨਵਾਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਕਾਸ਼ਫਉਲ ਅਸਰਾਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਆਲਮਉਲ ਦਸਤਾਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਅਬਰਿ ਰਹਿਮਤ ਬਾਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਮੁਕਬਲੋ ਮਕਬੂਲ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਵਾਸਲੋ ਮੌਜੂਲ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਜਾਂ ਫਰੋਜ਼ਿ ਨਹਿਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਫ਼ੈਜ਼ਿ ਹੱਕ ਰਾ ਬਹਿਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਹੱਕ ਰਾ ਮਹਿਬੂਬ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਤਾਲਬੋ ਮਤਲੂਬ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਤੇਗ ਰਾ ਫੱਤਾਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜਾਨੋ ਦਿਲ ਰਾ ਰਾਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਬੇ ਅਕਲੀਲ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜ਼ਿੱਲੇ ਹੱਕ ਤਜ਼ਲੀਲ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਖਾਜ਼ਨੇ ਹਰ ਗੰਜ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬਰਹਮੇ ਹਰ ਰੰਜ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਦਾਵਰਿ ਆਫਾਕ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਹਰ ਦੋਆਲਮ ਤਾਕ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਹੱਕ ਖੁਦ ਵਸਾਫ਼ਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬਰਤਰੀਂ ਔਸਾਫਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਖਾਸ ਗਾਂ ਦਰਪਾਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਕੁਦਸੀਆਂ ਬਾਰਾਇ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਮੁਕਬਲਾਂ ਮੱਦਾਹਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜਾਨੋ ਦਿਲ ਰਾ ਰਾਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਲਾਮਕਾਂ ਪਾ ਬੋਸਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬਰ ਦੁਆਲਮ ਕੋਸਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਲਸ ਹਮ ਮਹਕੂਮਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਰੁਬਾਅ ਹਮ ਮਖਤੂਮਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸ਼ੁਦਸ ਹਲਕਾ ਬਗੋਸ਼ਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਦੁਸ਼ਮਨ ਅਫ਼ਗਨ ਜ਼ੋਸ਼ਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਖਾਲਸੋ ਬੇਕੀਨਾ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਹੱਕ ਹੱਕ ਆਈਨਾ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਹੱਕ ਹੱਕ ਅੰਦੇਸ਼ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਮੁਕਰਮਉਲ ਫੱਜ਼ਾਲ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਮੁੱਨਅਮਉਲ ਮੁਤਆਲ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਕਾਰਮਉਲ ਕੱਰਾਮ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਰਾਹਿਮਉਲ ਰੱਹਾਮ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਨਾਇਮਉਲ ਮੁਨਆਮ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਫ਼ਾਹਿਮਉਲ ਫ਼ੱਹਾਮ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਦਾਇਮੋ ਪਾਇੰਦਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਫਰਖ਼ੋ ਫਰਖ਼ੰਦਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਫੈਜ਼ਿ ਸੁਬਹਾਂ ਜ਼ਾਤਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਨੂਰਿ ਹੱਕ ਲਮਆਤਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਵਾਸਫ਼ਾਨ ਜ਼ਾਤਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ। ਵਾਸਲ ਅਜ਼ ਬਰਕਾਤਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਰਾਕਮਾਨਿ ਵਸਫ਼ਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਨਾਮਵਰ ਅਜ਼ ਲੁਤਫਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਨਾਜ਼ਰਾਨਿ ਰੂਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ। ਮਸਤਿ ਹੱਕ ਦਰ ਕੂਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਖ਼ਾਕ ਬੋਸਿ ਪਾਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਮੁਕਬਲ ਅਜ਼ ਅਲਾਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਕਾਦਰੇ ਹਰ ਕਾਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬੇਕਸਾਂ ਰਾ ਯਾਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਾਜਦੋ ਮਸਜੂਦ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜੁਮਲਾ ਫ਼ੈਜ਼ੋ ਜੂਦ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਰਵਰਾਂ ਰਾ ਤਾਜ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬਰਤਰੀਂ ਮਿਅਰਾਜ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਅਸ਼ਰ ਕੁਦਸੀ ਰਾਮ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਵਾਸਫ਼ਿ ਅਕਰਾਮਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਉਮਿ ਕਦਸ ਬਕਾਰਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਗ਼ਾਸ਼ੀਆ ਬਰਦਾਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਕਦਰਿ ਕੁਦਰਤ ਪੇਸ਼ਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਇਨਕੀਆਦ ਅੰਦੇਸ਼ਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਤਿਸਾ ਔਲਵੀ ਖ਼ਾਕ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਚਾਕਰਿ ਚਾਲਾਕ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਤਖ਼ਤਿ ਬਾਲਾ ਜ਼ੇਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਲਾਮਕਾਨਿ ਸੈਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਬਰਤਰ ਅਜ਼ ਹਰ ਕਦਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜਾਵਦਾਨੀ ਸਦਰ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਆਲਮੇ ਰੌਸ਼ਨ ਜ਼ਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜਾਨਿ ਦਿਲ ਗੁਲਸ਼ਨ ਜ਼ਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਰੋਜ਼ ਅਫਜ਼ੂੰ ਜਾਹਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜ਼ੇਬ ਤਖਤੋ ਗਾਹ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਮੁਰਸ਼ੁਦ ਲ ਦਾਰੈਨ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬੀਨਸ਼ੋ ਹਰਐਨ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਜੁਮਲਾ ਦਰ ਫ਼ੁਰਮਾਨਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਬਰਤਰਾਮਦ ਸ਼ਾਨਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਹਰ ਦੋ ਆਦਮ ਖ਼ੈਲਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜੁਮਲਾ ਅੰਦਰ ਜ਼ੈਲਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਵਾਹਿਬੋ ਵੱਹਾਬ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਫਾਤਿਹੇ ਹਰ ਬਾਬ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸ਼ਾਮਲਉਲ ਅਸ਼ਫਾਕ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਕਾਮਲਉਲ ਅਖ਼ਲਾਕ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਰੂਹ ਦਰ ਹਰ ਜਿਸਮ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਨੂਰ ਦਰ ਹਰ ਚਸ਼ਮ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਜੁਮਲਾ ਰੋਜ਼ੀ ਖ਼ਾਰਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਫੈਜ਼ ਹੱਕ ਅਮਤਾਰਿ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਬਿਸਤੋ ਹਫ਼ਤ ਗਦਾਇ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਹਫ਼ਤ ਹਮ ਸ਼ੈਦਾਇ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਖ਼ਾਕਰੋਬ ਸਰਾਇ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਖ਼ੁਮਸ ਵਸਫ਼ ਪੈਰਾਇ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਬਰ ਦੋ ਆਲਮ ਦਸਤ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਜੁਮਲਾ ਉਲਵੀ ਪਸਤ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
'ਲਾਲ' ਸਗਿ ਗੁਲਾਮਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਦਾਗਦਾਰਿ ਨਾਮ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਕਮਤਰੀਂ ਜ਼ਿ ਸਗਾਨਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਰੋਜ਼ਾ ਚੀਨੀ ਖ਼ਾਨਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਬਾਦ ਜਾਨਸ਼ ਫਿਦਾਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ । ਫਾਰਕਿ ਓ ਬਰ ਪਾਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ।

ਗ਼ਜ਼ਲ

ਦਿਲ ਅਗਰ ਦਾਨਾ ਬਵਦ, ਅੰਦਰ ਕਿਨਾਰਸ਼ ਯਾਰ ਹਸਤ।
ਚਸ਼ਮ ਗਰ ਬੀਨਾ ਬਵਦ, ਦਰ ਹਰ ਤਰਫ ਦੀਦਾਰ ਹਸਤ।

ਹਰ ਤਰਫ ਦੀਦਾਰ ਅੱਮਾ, ਦੀਦਾਇ ਬੀਨਾ ਕੁਜਾਸਤ
ਹਰ ਕੁਜਾ ਤੂਰ ਅਸਤ ਹਰ ਸੂ ਸ਼ੋਅਲਾਇ ਅਨਵਾਰ ਹਸਤ।

ਸਰ ਅਗਰ ਦਾਰੀ ਬਰੋ ਸਰ ਰਾ ਬਨਿਹ ਬਰ ਪਾਇ ਉ
ਜਾਂ ਅਗਰ ਦਾਰੀ ਨਿਸਾਰਸ਼ ਕੁਨ ਅਗਰ ਦਰਕਾਰ ਹਸਤ।

ਦਸਤ ਗਰ ਦਾਰੀ ਬਿੜੌ ਦਾਮਾਨਿ ਜਾਨਾਂ ਰਾ ਬਗੀਰ
ਸੂਏ ਊ ਮੇਰੌ ਅਗਰ ਪਾ ਰਾ ਸਰਿ ਰਫਤਾਰ ਹਸਤ।

ਗੋਸ਼ ਰਾਹ ਸ਼ੁਨਵਾ ਬਵਦ, ਜੁਜ਼ ਨਾਮ ਹੱਕ ਕਿ ਬਿਸ਼ਨਵਦ
ਗਰ ਜ਼ਬਾਂ ਗੋਯਾ ਬਵਦ, ਦਰ ਹਰ ਸੁਖ਼ਨ ਅਸਰਾਰ ਹਸਤ।

ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਮੁਸ਼ਤਾਕਿ ਬੁਤ, ਜ਼ਾਹਦ ਫਿਦਾਇ ਖ਼ਾਨਕਾਹ
ਹਰ ਕੁਜਾ ਜਾਮਿ ਮੁਹੱਬਤ, ਦੀਦਾਅਮ ਸਰਸ਼ਾਰ ਹਸਤ।

ਬੇਅਦਬ ਪਾ ਰਾ ਮਨਿਹ, ਮਨਸੂਰ ਵਸ਼ ਦਰ ਰਾਹਿ ਇਸ਼ਕ
ਰਹ ਰਵੇ ਈਂ ਰਾਹ ਰਾ, ਅੱਵਲ ਕਦਮ ਬਰ ਦਾਰ ਹਸਤ।

ਹਰ ਚਿ ਦਾਰੀ ਦਰ ਬਸਾਤਿ ਖ਼ੁਦ ਨਸਾਰਿ ਯਾਰ ਕੁਨ
ਗਰ ਤੁਰਾ ਮਾਨਿੰਦ ਗੋਯਾ, ਤਬਾਅ ਗੌਹਰ ਬਾਰ ਹਸਤ।

---

(੩) ਭਾਈ ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਚਉਪਤਿ ਰਾਇ (ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ) ਕੜਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਛਿੱਬਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਪਿਉ ਦਾਦਿਓਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਬਾ ਗੌਤਮ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪੇਰਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਬੀਰ ਜੋਧੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਾਗੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਪੇਰੇ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਚਉਪਤਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ। ਪ੍ਰਾਗੇ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਦਰਗਹ ਮੱਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਦਰਗਹ ਮੱਲ

ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਇਸੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਡਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਖਿਡਾਵਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।*

ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ੩ ਚੇਤ ੧੭੫੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਾਹੁਲ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਦਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਬਿਬੇਕੀ ਮੁਕਤੇ ਸਿਖਾਂ (ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਫਤੇ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਸੱਦੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਰਹਿਤ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ। ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ 'ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹਜ਼ੂਰੀ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਤੇ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਰਹਿਤਨਾਮੇ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰੂਪ ਵਾਧਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਾਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਖਰੜਾ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਖਾਲਸਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। †

---

* ਚਉਪਤਿ ਰਾਇ ਸੀ ਸਿਖ ਖਿਡਾਵਾ
ਸੱਤਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਮਾਪਿਆਂ ਸੀ, ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਵਾ
ਸੋ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਿਡਾਂਦਾ ਫਿਰੇ। ਪੱਟੀ ਲਿਖਾਂਦਾ ਫਿਰੇ।
ਪੱਟੀ ਲਿਖਾਇ ਦੇਵੇ ਘੋਟ ਧੋਇ ਅੱਗੇ ਆਨਿ ਧਰੇ। ੮।

† ਚੌਪੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਚਨ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਕੀਤਾ।
ਲਿਖ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕ ਸਿਖੀ ਦੀ ਰੀਤਾ
ਤਿਨ ਕਹਿਆ 'ਗ੍ਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼! ਤੇਰੇ ਰਿਦੇ ਦੀ ਤੂੰ ਹੈਂ ਜਾਣੇ
ਇਹ ਜੀਉ ਤੁਛ ਬੁਧਿ ਤੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕਿਆ ਪਛਾਣੇ।'
ਬਚਨ ਕੀਤਾ—'ਤੇਰੀ ਰਸਨਾ ਉਪਰਿ ਹਉਂ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਦੀਦਾਰ ਕਰ ਸਨਮੁਖ ਸਉਹਾਂ।'
[ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਦਸਵਾਂ ਕਰਣ ੪੯੪

ਜਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤਿਆਗਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਚੰਦ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਕਾਫੀ ਅਰਸਾ ਰਹੇ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਮੁਸਲਮ ਫਕੀਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਬਹਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਾਸ ਰਹਿ ਰਹੇ 60 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਚੌਥ 1780 ਬਿ. ਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।

(੪) ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਡੱਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਪਾਰੋ ਦੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸੁਧੇ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਦਿਆਲੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਲਾਹੌਰ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾ. ਦਇਆ ਰਾਮ ਸੋਪਤੀ ਖਤਰੀ ਯਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।* ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸਨ ਤੇ ਲਗ ਭਗ ੧੭੩੪ ਬਿ. ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਸਮੇਂ ਸਿਖੀ ਪਰੀਖਿਆ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕਰਨੋਂ ਝਿਜਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਹਿਲ ਕਰਕੇ ਮੁਖੀ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਦੂਜਾ ਮੌਕਾ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੇਹੇ ਬੁਧੀਸਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਦਾ ਉਹ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸਵਾਸ਼-ਪਾਤਰ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਨੀਲਾ ਵੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

ਉਥੋਂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਂਗੜ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਿ ਗਏ
ਉਥੇ ਜਾਇ ਬੈਂਤ ਚਉਦਾਂ ਸੈ, ਉਚਰਤੇ ਭਏ

---

* ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਸੋਪਤਿ ਜਾਤ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਤਾ ਕੋ ਵਤਨ
ਮਹਾਂ ਬੀਰ ਸ਼ੁਭ ਗਾਤ, ਮਨ ਤਨ ਗੁਰ ਅਰਪਨ ਕਰਾ।੧।

[ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੱਤ੍ਰਾ ੪੨੩

ਬਚਨ ਕੀਤਾ, 'ਜੇ ਕੋਈ ਸਿਖ ਸੀਸ ਦੇਵੈ, ਸੋ ਅਉਰੰਗੇ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਇ
ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਖਤ੍ਰੀ ਸੋਪਤੀ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਹਥ ਜੋੜਿ ਖੜੋਤਾ ਆਇ। ਪੰਞ੍ਹ।
ਬਚਨ ਕੀਤਾ, 'ਅਦਬ ਨਾਲਿ ਪੋਥੀ ਅਉਰੰਗੇ ਦੇ ਹਥਿ ਦੇਣੀ
ਤਿਨ ਕਹਿਆ, 'ਜੀ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ, ਤੇਰੇ ਬਲ ਕਰ ਉਸ ਹੈ ਲੈਣੀ।'

ਜਦੋਂ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਝਾਗ ਕੇ ਭਾ. ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢੇਰ ਔਕੜਾਂ ਆਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮ ਅਹਿਲਕਾਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਦੱਖਣੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਕੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁਜੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਦੱਖਣ ਗਏ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਚਤੁਰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਹੀ ਸੱਦੇ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਪਧਾਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜੋ ਮਾਨਨੀਕ ਅਸਥਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਗਤ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਮਾਰਥ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੇ, ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਦੇਵੇਗਾ :—

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਸਭਹੂੰਨ ਉਚਾਰਾ। ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਮਮ ਰੂਪ ਉਦਾਰਾ।
ਕਰਹੁ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜੇਤਕ ਰੁਚਿ ਹੋਇ। ਉਤਰ ਕਹੈ ਸਕਲ ਹੀ ਸੋਇ।੩।

[ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਸੂਰਜ, ਅ. 41

ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਤਾਰ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਤੇ 41 ਤੋਂ 50 ਅਧਿਆ ਤਕ 10 ਆਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਾਰੀ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਰਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਉਚੇ ਬਿਬੇਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ (ਵਾਰਤਕ) ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦੇਹਾਂਤ 11 ਅੱਸੂ, 1765 ਬਿ: ਨੂੰ ਅਬਚਲ ਨਗਰ (ਨਾਦੇੜ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

(ਪ) ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ

ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਟਨ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਪਰਾਗੇ ਦੀ ਭੈਣ ਸਰਸੁਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਕੜਿਆਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅੜੂ ਰਾਮ, ਦਾਦਾ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਤੇ ਪੜਦਾਦਾ ਬ੍ਰਹਿਮਦਾਸ, ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਿਖ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਈ ਹੋਰ ਸਨ—ਸ਼ਿਵ ਦਾਸ, ਸਨਮੁਖ ਤੇ ਚੇਲਾ ਰਾਮ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਸੰਸਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਮੁਢ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਲ ਕੀਤੇ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਜਬਰੀ ਤਬਲੀਗ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਇਫਤਖ਼ਾਰ ਖ਼ਾਂ ਸੂਬਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਏ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਦੇ 16 ਪੰਡਿਤ ਵਫਦ ਬਣਾਕੇ 25 ਮਈ 1675 ਈ, ਨੂੰ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਫਰਿਆਦੀ ਹੋਏ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦੁਖ ਸੁਣਕੇ ਧੀਰਜ ਦਿਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿਤੀ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ।'

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀ ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

'ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਬੇਟਾ ਅੜੂ ਰਾਮ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਕਾ, ਬੰਸ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਕੀ ਦੱਤ ਗੋਤ੍ਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਸੀ ਮਟਨ, ਦੇਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ ਜੇਠ ਮਾਸ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਕੇ ਦਿਹੁੰ, ਖੋੜਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣੋਂ ਕੇ ਗੈਲ, ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ, ਪਰਗਣਾ ਕਹਲੂਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵਾਂ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਆਇ ਫਰਿਆਦੀ ਹੂਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹੇ ਧੀਰਜ ਦਈ। ਬਚਨ ਹੋਆ, ਤੁਸਾਂ ਕੀ ਰੱਖਿਆ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕਰੇਗਾ।' [ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੈਸਾ ਕਿ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਿਵੇਂ ਇਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਬੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਹਯਾਉੱਲ-

ਅਲਮੁਤੁੱਲਦੀਨ' (ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੂਪ 'ਕੀਮੀਆਇ ਸਾਅਦਤ') ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੋਧਪੁਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਮੁਹੰਮਦ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਊਪਰਿ ਭਾਖਾ ਪਾਰਸ ਭਾਗ, I ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ, ਜੇਹਾ ਕਿ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ,* ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਏ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਧੰਨੀ ਦੇਸ ਵਲ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਮਨੌਤ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਨੂੰ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਿਰਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਖਰੜੇ ਉਤੇ ਪਏ ਨੋਟ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖਰੜਾ ਬਚ ਗਿਆ, ਉਹ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਰਸੇ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਵੀ ਜੈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਦਾ ਹੀ ਚੇਲਾ ਸੀ, ੧੭੭੬ ਬਿ. ਵਿਚ ਰੂਪਦੀਪ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕੀ ਬਾਨੀ ਕਠਿਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਗਮ ਪ੍ਰਤੱਖ
ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੋਂ ਕੰਠ ਕਰਹਿ ਸਭ ਸਿਖ।'

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਪਿਤਾ ਅੜੂ ਰਾਮ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਜਿਆ ਤੇ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿਲਾਇਆ। ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੈ, 8 ਪੋਹ 1762 ਬਿ. ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਸਨਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।† ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਚਾਲੀ ਮੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ

---

* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 323 (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ)

† ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਲ ਦਸਮੇ ਕਾ,...ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਬਾਸਠ ਪੋਖ ਮਾਸੇ ਸੁਦੀ ਤੀਜ ਬੀਰਵਾਰ ਕੇ ਦਿਹੁੰ...ਭਾਈ ਅਨਕ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੋਤੇ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕੇ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਅੜੂ ਰਾਮ ਕਾ, ਸਨਮੁਖ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਅੜੂ ਰਾਮ ਕਾ, ਪੋਤੇ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਕੇ ਮੁਝਾਲ ਦੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮੁਕੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਤੀ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਕਾ ਸਾਰਸੁਤ ਛਿੱਬਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਧ ਘਰੀਂ ਦਿਹੁ ਖਲੇ ਚਮਕ ਉਰ ਕੇ ਮਲ੍ਹਾਨ ਪਰਗਣਾ ਰੋਪੜ ਤੁਰਕ ਫੌਜ ਗੈਲ, ਸਾਮ੍ਹੇ ਮਾਥੇ ਜੂਝਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਪਾਇ ਗਏ। ਆਗੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗਤਿ ਗੁਰੂ ਜਾਣੇ। [ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ

ਨਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਰਕੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ :—

ਦੋਇ ਲੋਕ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ, ਜੁ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੇ
ਨਿਸ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਸੁਖਾਲੇ ਸੋਈ, ਜੁ ਆਸ ਗੁਰੂ ਮਨ ਧਰਦੇ
ਮਨ ਬਚ ਕਰਮ ਨ ਰੰਜਨ ਕਾਹੂੰ, ਹਰ ਘਟ ਦੇਖਣ ਹਰਿ ਦੇ
'ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾ' ਨਿਜ ਰੂਪ ਜਗਤ ਲਖ, ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਖ ਹਰਦੇ।
ਦੁਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਣ ਚੁਕਾਈ, ਜੁ ਤਾਲਿਬ ਮਿਹਰ ਨਜ਼ਰ ਦੇ
ਕਾਈ ਵਸਤੂ ਦੀ ਚਾਹ ਨ ਜਗ ਵਿਚ, ਜੁ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਭਰਦੇ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਵਣ ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਵਣ, ਵੈ ਭੇਦੀ ਇਸ਼ਕ ਨਗਰ ਦੇ
'ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾ' ਨਿਜ ਰੂਪ ਦਰਸ ਲਖਿ, ਨਿਤ ਉਠ ਮੌਜਾਂ ਕਰਦੇ।

(੬) ਨਨੂਆ ਵੈਰਾਗੀ

ਭਾਈ ਨਨੂਆ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿਖ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਆਤਮ ਛੁਹ ਲਗੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਰਹੇ ਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਗਦਾ ਨਰਾਇਣੀ ਨਾਮੀ ਫਕੀਰ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਨੇਹ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਸਿਦਕ ਇਕੋ ਇਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਤੇ ਹੀ ਸੀ ਜੈਸਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ—

ਆਇਆ ਸਜਣ ਘਰਿ ਲਟਕੰਦਾ
ਇਕੋ ਝਾਤੀ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਲੀ ਖੁਲ੍ਹਿ ਗਇਆ ਤਨ ਮਨ ਕਾ ਜੰਦਾ।
[ਕਲਿਆਣ

ਜੋਰਹਿ ਹਾਥ ਅਨਾਥ ਨਾਥ ਪਹਿ, ਅਪਣੇ ਠਾਕੁਰ ਕੇਰੇ ਚੇਰੇ
ਹੇਰਿ ਹੇਰਿ ਨਨੂਆ ਹੈਰਾਨੇ, ਗੁਰਮੂਰਤਿ ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਹੇਰੇ। [ਕਿਦਾਰਾ

ਕਈ ਸਿਖ ਸਾਖੀ-ਨਵੀਸਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਤ-ਮਾਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਕਚਾ ਜੇਹਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਨੋਕਲਪਤ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਨਨੂਆ, ਇਕ ਗੋਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਗੋਤਰ ਨਾਮ ਉਤੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਪਰਸਿਧੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅਸਲ ਨਾਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਨੂਆ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੀਤ ਗੁਣ ਗੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸੁਭਾ ਵਲੋਂ ਤਿਆਗੀ ਵੈਰਾਗੀ ਸਨ, ਕੋਈ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ 'ਵੈਰਾਗੀ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਲਗ ਗਿਆ। ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਨਨੂਆ ਵੈਰਾਗੀ,ਸਜਾਮ ਕਵਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਟ ਜੋ ਆਹਿ
ਭਾਈ ਨਿਹਚਲ ਫਕੀਰ ਗੁਰ, ਬਡੋ ਗੁਨਗਯ ਗੁਨਿ ਤਾਂਹਿ।

[ਪੱਤਰਾ 412

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਤੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਹਨ। ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬੀਰ ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੁਹਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਨੂਏ ਵਰਗੇ ਕੋਮਲ, ਸ਼ਾਂਤ ਭਗਤ ਕਵੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਸਾਵਰੀਆਂ

ਤੇਰਾ ਦਰਸਨ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ, ਸੁਰਮੇ ਵਾਂਗੂੰ ਘੁੰਮਾਂ ਵੋ
ਜਿਤ ਵਲਿ ਲਗਣ ਚਰਨ ਤੁਸਾਡੇ, ਮੈਂ ਜਾਈ ਉਤ ਉਤ ਚੁੰਮਾਂ ਵੋ
ਰਾਤੀਂ ਡੀਂਹੇ ਮਨ ਤਨ ਅੰਦਰਿ, ਤੇਰੀਆਂ ਉਡਣ ਧੁੰਮਾਂ ਵੋ
ਘਰ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਘਰ ਵਿਚ ਲੱਧਾ, ਨਨੂਆ ਬਲਿ ਬਲਿ ਹੁੰਮਾਂ ਵੋ।੧।

ਤੇਰਾ ਦਰਸਨ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ, ਘੁੰਮ ਰਹੀਆ ਵਿਚ ਧਾਰੀ ਵੋ
ਬਿਰਹੁ ਦੇ ਅਸਵਾਰ ਥੀਉਸੇ, ਜੋਂਦੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਭਾਰੀ ਵੋ
ਮੇਰਾ ਤੇਰਾ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਹਿ, ਪਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਗੁਬਾਰੀ ਵੋ
ਘਰ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਘਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ, ਨਨੂਆ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਵੋ।੨।

ਤੇਰਾ ਚੁਖ ਦਿਲਾਸਾ ਪੱਜਣਾ, ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦੀ ਓਟ ਵੋ
ਮੱਲ੍ਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨ ਧਰਦੀ, ਵਾਹੁ ਤੁਸਾਡੀ ਚੋਟ ਵੋ
ਲਗਾ ਨੇਹੁੰ ਅਨੋਖਾ ਤੇਰਾ, ਦੇਇ ਨ ਇਕ ਪਲ ਛੋਟ ਵੋ
ਲੋਟ ਪੋਟ ਲੁਟਿ ਲੀਤਾ ਨਨੂਆ, ਵਾਹੁ ਤੁਸਾਡੀ ਲੋਟ ਵੋ।੩।

ਤੇਰਾ ਚੁਖ ਦਿਲਾਸਾ ਸੱਜਣਾ, ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦੀ ਓਟ ਵੋ
ਇਕੁ ਖਰਾ ਕਰ ਬੱਧਾ ਪੱਲੇ, ਰਹੀ ਨ ਦੁਬਿਧਾ ਖੋਟ ਵੋ

ਜੋ ਕਿਛੁ ਹੋਣਾ ਸੋਈ ਹੋਆ, ਸਿਰ ਦੀ ਸੁੱਟੀ ਪੱਟ ਵੇ
'ਨਨੂਆ' ਬਿਨ ਸਜਣੀ ਕਿਉਂ ਪਾਈਐ, ਬੁਰੇ ਭਲੇ ਥੀਂ ਛੁਟ ਵੇ ।੪।

ਸੱਜਣ ਦੇ ਵਲ ਨੈਣ ਅਸਾਡੇ, ਰਾਤੀਂ ਡੀਹੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵੇ
ਦਰਸਨ ਪੂਰੇ ਸਦਾ ਹਜ਼ੂਰੇ, ਵੱਤਣ ਡੁਲ੍ਹੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਵੇ
ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਤ੍ਰਿਣ ਸੁੱਕੇ ਵਾਂਗੂ, ਦਿਤੇ ਬਲਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵੇ
ਨਨੂਆ ਦੀਵਾ ਟਿਕਹਿ ਨ ਇਕ ਪਲ, ਜੇ ਚਉ ਵਾਇਆ ਝੁਲੇ ਵੇ ।੫।

ਤੁਧ ਬਿਨ ਸਜਣ ਜਾਣੈ ਨਾਹੀ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਵੇ
ਦਰਦ ਤੁਸਾਡਾ ਵਸਤੀ ਦਿਲ ਦੀ, ਖਿਨ ਖਿਨ ਜਾਂਦੀ ਮਿਲਦੀ ਵੇ
ਕਾਤੀ ਉਪਰਿ ਕਾਤੀ ਤੇਰੀ, ਕਾਤੀ ਆਵੈ ਛਿਲਦੀ ਵੇ
ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਠਾਕ ਵੰਞਾਏ ਨਨੂਆ, ਹਿਲੇ ਅਵੇਹੀ ਹਿਲਦੀ ਵੇ ।੬।

ਪਾਇਆ ਘੁੰਮ ਘੁੰਮੇਦੇ ਸੱਜਣ, ਅੰਙਣ ਸਾਡੇ ਫੇਰਾ ਵੇ
ਲੂੰ ਲੂੰ ਅੰਦਰਿ ਹੋਇ ਮੁਕੀਮੀ, ਕੀਤੇ ਅਪਣਾ ਡੇਰਾ ਵੇ
ਧੋਖਾ ਸੰਸਾ ਕੋਇ ਨ ਰਹਿਓ, ਕੱਢੀ ਦੁਬਿਧਾ ਕੇਰਾ ਵੇ
ਨਨੂਆ ਆਪਿ ਆਰਸੀ ਅੰਦਰਿ, ਸਚੇ ਸੱਚਾ ਹੇਰਾ ਵੇ ।੭।

ਤੇਰੀ ਚੁਖ ਚਖ ਝਾਤੀ ਮੈਨੂੰ, ਸਭ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਕਾਤੀ ਵੇ
ਦੇਂਦੀ ਕਦੇ ਨ ਰੱਜੇ ਮੂਲੇ, ਵਾਹ ਵਾਹੁ ਕਿਆ ਦਾਤੀਂ ਵੇ
ਲਾਹੀ ਝੜੀ ਰਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ, ਅਠਿ ਪਹਰ ਦਿਹੁੰ ਰਾਤੀ ਵੇ
ਨਨੂਏ ਉਪਰਿ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪਉਂਦੀ, ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਿਆ ਮਾਤੀ ਵੇ ।੮।

ਤੇਰਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਚੁਖ ਮਿਟੀ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੀ ਤਾਜ ਵੇ
ਇਹੁ ਕਦੇ ਨ ਡੋਲੇ ਜੁਗ ਜੁਗ, ਕਾਇਮ ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਵੇ
ਗਰਬ ਪ੍ਰਹਾਰੀ ਬਿਰਦ ਤੁਸਾਡਾ, ਹੋਹੁ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਵੇ
ਨਨੂਆ ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਭਰ ਤੁਹਨੂੰ, ਏਹੋ ਵੱਡਾ ਕਾਜ ਵੇ ।੯।

ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਸੱਥਰ ਲੱਥੇ, ਕੀਚੇ ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰਨਾ ਵੇ
ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਖਦਾਤਾ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਧਰਨਾ ਵੇ
ਨਨੂਏ ਸੁਣਿਆ ਬਿਰਦ ਤੁਸਾਡਾ, ਸਚੇ ਅਸਰਨ ਸਰਨਾ ਵੇ ।੧੦।

ਸ਼ਬਦ— ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਹਾਂ ਵੇ ਲੋਕਾ ਦੇਨੀ ਹਾਂ ਹੋਕਾ ਗੋਬਿੰਦ ਅਸਾਂ ਲੋੜੀਦਾ ਵੇ ।੧। ਰਹਾਉ
ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਇਆ ਸੁਰਤਿ ਸਬਦ ਮਨ ਜੋੜੀਂਦਾ ਵੇ ।੧।

ਸੋਹੰ ਦਾ ਹਥ ਪਕੜਿ ਕੁਹਾੜਾ ਹਉਮੈ ਬੰਧਨ ਤੋੜੀਂਦਾ ਵੇ । ੨ ।
ਇਹ ਮਨ ਮਤਾ ਹਰਿ ਰੰਗਰਤਾ, ਮੁਹਰਾ ਨਹੀਂ ਮੋੜੀਂਦਾ ਵੇ । ੩ ।
ਨਿਤ ਨਿਤ ਖਸਮ ਸਮਾਲਹੁ 'ਨਨੂਆ', ਕਿਆ ਭਰਵਾਸਾ ਖੋੜੀਂਦਾ ਵੇ । ੪ ।

ਆਸਾ

ਸਾਂਈਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਿ ਰਖੁ
ਛਡੀਂ ਨ ਮੂਲੇ ਕਰਿ ਸਾਈਂ ਅਪਣਾ, ਤੇਰਾ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਪੱਖ । ੧ । ; ਰਹਾਉ
ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਅਗਮ ਅਡੋਲ ਹੈ, ਮੈ ਦਰਿ ਤੇਰੇ ਪਇਆ ਕੱਖੁ ।
ਜੇ ਹਸ ਕਹਹਿ 'ਟੁਕ ਆਉ ਨਨੂਆ', ਮੈਂ ਜਾਣਾਂ ਪਾਏ ਲੱਖ ।

ਆਸਾ

ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਪਿੰਗ ਭਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇ ਮਾਨਨ ਸਭਿ ਉਠ ਗਈ ਹੈ । ੧ । ਰਹਾਉ
ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਨਿਤ ਨਿਤ ਜਾਈਐ, ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਤਿਆਗਿ ਧਿਆਈਐ । ੧ ।
ਤਾਂ ਕੀ ਆਸਾ ਕਵਣ ਕਰੇ ਜੀ, ਆਪੇ ਤਾਰੇ ਆਪ ਤਰੇ ਜੀ । ੨ ।
ਨਨੂਆ ਜਿਤ ਕਿਤ ਰਾਮ ਨਿਹਾਰਿਓ, ਸਿੰਘ ਹੋਇ ਮਨ ਕੁੰਚਰ ਮਾਰਿਓ । ੩ ।

ਕਿਦਾਰਾ

ਲੋਇਨ ਨਿਪਟ ਲਾਲਚੀ ਮੇਰੇ
ਭੂਖੇ ਧਾਵਹਿ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨ ਪਾਵਹਿ ਸਦਾ ਰਹਹਿ ਹਰਿ ਮੂਰਤਿ ਘੇਰੇ ।ਰਵਾਉ
ਜੋਰਹਿ ਹਾਥ ਅ ਨਾਥ ਨਾਥ ਪਹਿੰ, ਅਪਨੇ ਠਾਕੁਰ ਕੇਰੇ ਚੇਰੇ
ਹੇਰਿ ਹੇਰਿ ਨਨੂਆ ਹੈਰਾਨੇ, ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਹੇਰੇ ।

ਬਸੰਤ

ਹਰਿ ਹਰਿ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀ ਪਿਆਸ ਹੈ । ਰਹਾਉ ।
ਚਿੰਤਾਮਣਿ ਭਵਹਰਨ ਮਨੋਹਰ, ਗੁਨ ਸਾਗਰ ਸੁਖ ਰਾਸ ਹੈ
ਜਾਂਕੀ ਧੂਰਿ ਸੁਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਬੰਛਹਿ, ਸੰਤਨ ਰਿਦੇ ਨਿਵਾਸ ਹੈ
ਸੋਇ ਸੁਣਤ ਮਨ ਹਰਿਆ ਹੋਵੈ, ਭੇਟਤ ਪਰਮ ਬਿਲਾਸ ਹੈ
ਨਨੂਆ ਆਇ ਵਸਹੁ ਘਟ ਅੰਤਰਿ, ਤੁਮ ਬਿਨ ਆਤੁਰ ਸਾਸ ਹੈ । ੪ ।

ਕੇਦਾਰਾ

ਰਾਮ ਰਸ ਪੀਵਤ ਹੀ ਮਸਤਾਨਾ
ਪਾਈ ਮਸਤੀ ਖੋਈ ਹਸਤੀ, ਅਲਮਸਤੀ ਪਰਵਾਨਾ । ਰਹਾਉ ।
ਨੈਨ ਛਕੇ ਹਰੇ ਹਰਿ ਦਰਸਨ, ਬੈਨ ਛਕੇ ਹਰਿ ਗਾਥਾ
ਕਾਨ ਛਕੇ ਹਰਿ ਲੀਲਾ ਸੁਨਿ ਸੁਨਿ, ਹਰਿ ਚਰਨਨ ਪਰ ਮਾਥਾ । ੧ ।

ਨਿਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨਭੈ ਕੀ ਲਟਕੈਂ, ਅੰਗ ਅੰਗ ਮੈਂ ਦਉਰੀ
ਤਾਂ ਤੇ ਕਬਹੂ ਨ ਆਵਹਿ ਅਉਧੂ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਕੀ ਭਉਰੀ । ੨ ।

ਤਸਕਿ ਰਸਕਿ ਰਸਨਾ ਰਸਿ ਮਾਤੀ, ਹਰਿ ਰਸ ਮਾਹੀਂ ਗੀਧੀ
ਤੀਨ ਗੁਣਾ ਉਪਾਧਿ ਤਿਆਗ ਕੈ, ਚਉਥੇ ਪਦ ਮਹਿੰ ਸੀਧੀ । ੩ ।

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਨਨੂਆ ਬਿਗਸਾਨਾ, ਹਰਿ ਰਸ ਰਸਕ ਬਿਨੋਦੀ
ਕੂਦ ਪਰਿਓ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ ਸੈਂ, ਸਭ ਜਗ ਕਤੂ ਲੈ ਗੋਦੀ । ੪ ।

ਆਸਾਵਰੀ ।

ਰਾਮ ਰਸ ਪੀਵਤ ਹੀ ਅਲਸਾਨਾ
ਮਹਾਂ ਅਗਾਧ ਅਪਾਰ ਸਾਗਰ ਮੈਂ, ਬੂੰਦ ਹੋਇ ਮਗਨਾਨਾ । ੧ । ਰਹਾਉ
ਗਲਤ ਭਏ ਤਨ ਮਨ ਕੇ ਉਦਮ, ਫੁਰਨ ਨ ਫੁਰਕੈ ਕਾਈ
ਜੋ ਜੋ ਲਹਿਰ ਉਠਹਿ ਸਾਗਰ ਮਹਿ, ਤਾਂਹੀ ਮਾਹਿ ਸਮਾਈ । ੧ ।

ਮੁਕਤਿ ਬੰਧ ਕੋ ਬੰਧਨ ਟੂਟਿਓ, ਉਕਤਿ ਜੁਗਤਿ ਸਭਿ ਭੂਲੀ
ਹਿਰਦੇ ਕਮਲ ਕੀ ਕਲੀ ਚੇਤਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਵਨ ਲਗਿ ਫੂਲੀ । ੨ ।

ਮਨ ਬੁਧਿ ਚਿਤ ਅਹੰਕਾਰ ਗਲਤ ਭਏ, ਤੀਨ ਗੁਣਾਂ ਸਮਤਾਈ
ਐਸੀ ਦਸ਼ਾ ਅਨੋਖੀ ਤੋਖੀ, ਲਟਕਤ ਲਟਕਤ ਆਈ । ੩ ।

ਸ਼ਾਂਤਿ ਸਹਿਜੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੀਲੁ ਸੁਖੁ, ਕੀਨਉ ਆਨ ਬਸੇਰਾ
ਭਉ ਸਾਗਰ ਮਹਿ ਨਨੂਆ; ਤੇਰਾ ਬਹੁਰ ਨ ਹੋਇ ਹੈ ਫੇਰਾ । ੪ ।

ਆਸਾਵਰੀ

ਰਾਮ ਰਸ ਪੀਵਤ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾਨਾ
ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕਾ ਭੂਖਾ ਦੇਖਹੁ, ਇਕ ਪਲ ਮਾਹਿ ਅਘਾਨਾ । ੧ । ਰਹਾਉ ।

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਰੂਪ ਧਰਿ, ਮਨ ਚੰਚਲ ਥਿਤ ਪਾਈ
ਲੁੰਬ ਲੇਟ ਕੇ ਸਿੰਘ ਭਈ ਹੈ, ਦੇਖਹੁ ਅਚਰਜ ਭਾਈ । ੧ ।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਅਹੰਕਾਰਾ, ਇਹ ਸਭ ਮਾਰਿ ਨਸਾਏ
ਸ਼ਾਂਤਿ ਸਹਜ ਖਿਮਾਂ ਅਰ ਧੀਰਜ, ਇਹ ਸਭ ਘਰਹਿ ਵਸਾਏ । ੨ ।

ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਅਤੀਤ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਆ, ਮਿਟਿਓ ਮੋਹ ਅਭਿਆਸਾ
ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕੈਸੋ ਤ੍ਰਿਪਤਾਨੋ, ਨਨੂਆ ਵਡੋ ਪਿਆਸਾ । ੩ ।

(੧) ਭਾਈ ਰਾਮਕੁਇਰ

ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ-ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਕਲਿਆਣੇ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦਿਲੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ ਸਨ।

ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਦਾ ਜਨਮ 1729 ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ 1732 ਬਿ. ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਕਾਰਣ ਨਿਆਸਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਖੀ ਪਿਆਰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਮਾ ਬਿਤਾਉਣ ਲਗੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਆਪ ਸਦਾ ਸਮਾਧੀ-ਅਰੂਢ ਬ੍ਰਹਿਮਗਿਆਨੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਿਰਕਤ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ,ਪਰ ਸਦਾ ਫਕੀਰੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ। ਘੋੜੇ ਤੇ ਬਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਲੱਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਬੈਠਣਾ ਆਪ ਦੀ ਮੌਜ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਜਗਿਆਸੂ ਬਿਰਤੀ-ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਖੋਜ ਤੇ ਲਗਨ ਦਾ ਸਿਟਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿਡੀਆਂ ਪੁੰਡੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਖੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਹੋ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸੇ ਪੋਥੀ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਛੰਦਬਧ ਕੀਤੇ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ* ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਲਿਖਤੀ ਖਰੜੇ ਤੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਸਖਾ ਅਜੇ ਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦੀ ਕਾਪੀ ਨੈਣੇ ਦੇ ਕੋਟ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਪਾਸ, ਦੂਜੀ ਭਾ. ਸੂਰੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਪਾਸ ਤੇ ਤੀਜੀ ਸਿਵ ਰਾਮ ਖਤਰੀ ਪਾਸ ਆਗਰੇ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਤਾਰਾ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।

'ਗੁਰਰਤਨ ਮਾਲ' ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ ਸੀ ਪਰ ਮਾਲੂਮ

---

* ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ (ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ)
ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 701 (ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ) [ਭਾ. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਲਾਵਟ ਪਾਈ ਗਈ। 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਵਾਲੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਜੀ ਨੇ ਭਵਿਸ਼ਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੂਟ' ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਸਨ, ਅਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਸਮਝਣੇ ਕਠਿਨ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਉਦਾਸ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਇਹ ਗੁਰਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਲਿਖਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ 1781 ਯਾ 1791 ਬਿ. ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਖੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਇਆ। * ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਤਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਜੀ ਨੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀਆਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁੰਦਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਜੈਸੇ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਤੇ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਰਾਜਸੀ ਪਲਟੇ ਦੇਖੇ. ਨਾਦਰ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ, ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਦਾ ਪਿੰਡ ਰਾਮਦਾਸ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ, ਪਠਾਣ ਸਾਰਾ ਧਨ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਫਕੀਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬੜੇ ਪਛਤਾਏ। ਆਖਣ ਲਗੇ, 'ਅਸੀਂ

---

* ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਦ ਸ਼ਰਨ ਤੁਹਿ, ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ
ਗੁਰ ਅਨੁਚਰ ਬੁੱਢੇ ਕੁਲਨ, ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਸਿਖ ਪੰਥ। ੩।
ਰਹਹਿ ਹਜ਼ੂਰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਕਰਹਿ ਉਕਤਿ ਜੋ ਵਾਕ
ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ ਪੋਥੀ ਲਿਖੋਂ, ਜਿਉਂ ਗੁਰ ਕੀਨੋ ਵਾਕ। ੪।

ਅੰਤ ਤੇ— ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸਹਸ ਥਾ, ਅੱਸੀ ਏਕ ਸੁ ਮਾਸ
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖ ਸਾਖੀਆਂ, ਪੋਥੀ ਕਰੀ ਜਗਿਆਸ।

[ਸੌ ਸਾਖੀ

ਘਰ ਬਾਰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਬੜੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ. ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਜੋ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਖੋਈ ਗਈ, ਉਹ ਮੁੜ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੀਏ।' ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਇਥੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਡੋਰਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀਆਂ।' ਇਹ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਵੇਖਕੇ ਪਠਾਣ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਤੇ ਸਭ ਨੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ 21 ਚੇਤ 1763 ਬਿ: ਨੂੰ ਵਿਛੜਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ 'ਮਹਾਰਾਜ ! ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੇ।' ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਰੋਂਗੇ, ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ।' ਇਸ ਬਚਨ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਸਦਾ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।

ਯਾਦ ਰਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਉਪਰੰਤ, ਭਾਈ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ' ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 89 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 1 ਸਾਵਣ 1818 ਬਿ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

(੮) ਪੰ. ਦੇਵੀਦਾਸ

ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਛੁਟੇ ਮੱਲ ਦੇ ਗੁਆਲਦਾਸ ਤੇ ਹਰਦਯਾਲ ਦਾਸ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਹਰਦਯਾਲ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਛਿੱਬਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕਥਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ*। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਵੀ ਦਿਤਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹੋ ਕਵੀ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਚੰਦ੍ਰ ਸੇਨ ਸੇਨਾਪਤਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ

---

* ਸੰਮਤ 1729 ਵਿਆਹੁ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਪੰਡਿਤ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲਗੇ ਨਿਤ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਪੰਡਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।੧੬੭।

... ...

'ਚੇਤ੍ਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੰਮਤ 1733 ਸਾਹਿਬ, ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਪਾਸਹੁ ਸਮਾ ਸਾਇਤ ਪੁਛ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਫੁਰਿਆਈ ਦੀ ਮੰਜੀ ਬੈਠੇ। ।੧੭੦।

[ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ

ਨਿੰਮ ਜੇਹੇ ਕਸੈਲੇ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਬਣਾਕੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ :—

ਚੰਦੂ ਸੇਨ ਤਾਂ ਕੋ ਤਨੁਜ, ਕਵਿ ਮਤਿਮੰਦ ਗਵਾਰ
ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸਭਾ ਮਹਿ,, ਜਿੰਹ ਪਾਯੋ ਅਧਿਕਾਰ । ੯ ।
ਤਾਂ ਕੋ ਵਿਦਯਾ ਗੁਰ ਮਿਲਯੋ, ਚੰਦਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ
ਕੀਯੋ ਆਪ ਸਮ ਨਿੰਮ ਤੇ, ਦੇ ਕੈ ਬੁਧਿ ਸੁ ਵਾਸ । ੧੦ ।
[ਸੁਖਸੈਨ ਗ੍ਰੰਥ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤਿ ਵਰਗੇ ਲਾਇਕ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋਣ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਪੁਣ ਪੰਡਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸੇ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦੇਵੀਦਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਐਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਬਾਰੇ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁੰਦੇਲ ਖੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਕਰੌਲੀ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਤਨ ਪਾਲ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸਨੇ 1742 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੇਮਰਤਨਾਕਰ' ਨਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚੀ। ਰਾਜਨੀਤਿ ਰਾ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸੋਮਬੰਸ਼ ਕੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਇਸਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਦੇਵੀਦਾਸ ਮਹਾਰਾਜ਼ਾ ਕਰਣੇਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ 1720 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਨਾਰਦ ਨੀਤੀ' (ਵਾਰਤਕ) ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

'ਰਾਜਨੀਤਿ ਰਾ ਕਬਿੱਤ' ਦੇ ਦੋ ਖਰੜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੋਧਪੁਰ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ 'ਰਾਜਨੀਤਿ' ਕ੍ਰਿਤ ਦੇਵੀ ਦਾਸ' ਰਚਨਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। † ਫਿਰ ਕਈ ਖਰੜੇ ਐਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦਾ 'ਚਾਣਾਕਾ ਰਾਜਨੀਤਿ' ਤੇ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਰਾਜਨੀਤਿ' ਇਕੱਠੇ ਸੰਕਲਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਖਰੜਾ ਨੰ: 2735।

---

* ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਪ੍ਰਿਥਮ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ—437-38

† ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਖਰੜਾ ਨੰ: 743
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਖਰੜਾ ਨੰ: 276
ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਖਰੜਾ ਨੰ: 527 ਤੇ 768

ਕਈ ਖਰੜੇ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਸਿੰਘ ਗਊ ਕੀ ਕਥਾ' ਵੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਏ ਦੋ ਖਰੜੇ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਵਜ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਕੁ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰ ਸਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਰਾਜਨੀਤਿ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ 'ਸਿੰਘ ਗਊ ਕੀ ਕਥਾ' ਉਸ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਲਿਖੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਸਾਫ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਅਸਿਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ —

ਦੋਹਰਾ— ਤ੍ਰਿਣ ਦ੍ਰੂਮ ਖਗ ਬਨਨ ਕੇ, ਅਨੰਦਪੁਰਿ ਪਾਇਓ ਬਾਸ
ਆਵਾਗਉਣ ਨ ਹੋਇਗਾ, ਮਿਟ ਗਈ ਜਮ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ।੫੪।
ਚੌਪਈ— ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਦੋ ਜੀਵ ਵਿਚਾਰੇ, ਅਸੰਖ ਜੀਵ ਲੇ ਮੁਕਤਿ ਸਿਧਾਰੇ
ਸੰਤੋਖ ਦਇਆ ਉਤਮ ਕਰਤੂਤਾ, ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਲਨ ਕੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੂਤਾ।੫੫।
'ਦੇਵ-ਕਥਾ' ਲੇ ਭਾਖਾ ਜੋਰੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲ ਨਿਰਮਲ ਮਤਿ ਮੋਰੀ
ਦੂਜਾ ਬਚਨ ਕੀ ਉਸਤਤਿ ਭਾਖੀ, ਪਰਮੇਸਰ ਸਾਧੂ ਕੀ ਪਾਖੀ
ਸਿੰਘ ਦਇਆ ਗਊ ਕੀ ਵਾਚ। ਬ੍ਰਤ ਭਇਆ ਦੋਨਉ ਕਾ ਸਾਚ
ਜਿਸ ਕੈ ਮਨਿ ਪ੍ਰਭੁ ਦਇਆ ਬਸਾਵੈ। ਬਾਚਾ ਅਚਲੁ ਸੋ ਮੁਕਤੀ ਜਾਵੈ
ਮੁਖ ਕਾ ਬਚਨ ਸਤਿ ਜੋ ਕਰੈ। ਦਇਆਵੰਤ ਭਉ ਸਾਗਰ ਤਰੈ
ਦੇਵੀਦਾਸ ਤਿਸ ਪਰ ਬਲਿਹਾਰੀ। ਆਪ ਤਰਹਿ ਅਵਰਾਂ ਕਉ ਤਾਰੀ
ਕਥਾ ਬਹੁਲਾ* ਕੀ ਪੂਰਨ ਭਈ। ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੁਰਮਤਿ ਉਠ ਗਈ।੫੬।
ਦੋਹਰਾ— ਦਇਆ ਬਚਨ ਜਾਂਕਾ ਰਹੈ, ਸੋ ਬੈਕੁੰਠੇ ਜਾਇ
ਸਾਧਸੰਗਿ ਮਨ ਤ੍ਰਿਪਤੀਐ, ਆਦਿ ਅੰਤ ਸੁਖ ਪਾਇ।੫੭।

[ਸਿੰਘ ਗਊ ਕੀ ਕਥਾ, (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ)

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਨੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿ ਦੇ ਕਬਿਤ' ਤੇ 'ਸਿੰਘ ਗਊ ਕੀ ਕਥਾ' ਲਿਖੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਪੰਡਤ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਸ਼ਾਇਦ ਕਵੀ ਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਕਵੀ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਬਾਹਰੋਂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ

---

* ਗਊ ਦਾ ਨਾਮ

ਕਦਰਦਾਨੀ ਸੁਣਕੇ ਇਥੋਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹੋ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਯਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸਨ ਯਾ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਬਿਹਾਰੀ ਸਤਸਈ,ਸੂਰ ਸਾਗਰ,ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ ਆਦਿ । ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ 'ਲਵ ਕੁਸ ਦੀ ਵਾਰ' ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ' ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜ਼ਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । 'ਰਾਜਨੀਤਿ' ਵਿਚ 118 ਛੰਦ ਹਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਬਿੱਤ ਹਨ । ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਛੰਦ ਅਗੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ।

'ਰਾਜਨੀਤਿ' ਵਿਚੋਂ

ਨੀਤਿ ਹੀ ਤੇ ਧਰਮ ਧਰਮ ਹੀ ਤੇ ਸਿਧ ਸਬ
ਨੀਤਿ ਹੀ ਤੇ ਆਦਰ ਸਭਾਨ ਬੀਚ ਪਾਈਏ
ਨੀਤਿ ਤੇ ਅਨੀਤਿ ਛੂਟੈ ਨੀਤਿ ਹੀ ਤੇ ਸੁਖ ਲੂਟੈ
ਨੀਤਿ ਲੀਏ ਬੋਲਹਿ ਭਲੋ ਬਕਤਾ ਕਹਾਈਏ
ਨੀਤਿ ਹੀ ਤੇ ਰਾਜੇ ਰਾਜਨੀਤਿ ਹੀ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ
ਨੀਤਿ ਹੀ ਕੇ' ਨਵਖੰਡ ਮਾਂਹਿ ਜਸ ਗਾਈਏ
ਛੋਟਨ ਕੋ ਬਡ ਕਰੈ ਬਡੋ ਮਹਾਂ ਬਡੋ ਕਰੇ
ਤਾਂ ਤੇ ਸਭ ਹੀ ਕੋ ਰਾਜਨੀਤਿ ਹੀ ਸੁਨਾਈਐ ।੧।

ਕੌਨ ਇਹ ਦੇਸ ਕੌਨ ਕਾਲ ਕੌਨ ਬੈਰੀ ਮੇਰੋ
ਕੌਨ ਮੇਰੋ ਹਿਤੂ ਮੋਹਿ ਢਿਗ ਤੇ ਨ ਟਾਰਬੋ
ਕੇਤਿਯਾਂ ਉਪਰ ਕੇਤੋ ਖਰਚ ਹੈ ਕਿਤੋ ਬਲ
ਤੇਹੀ ਉਨਮਾਨਿ ਮੋਹਿ ਮੁਖ ਤੇ ਨਿਕਾਰਬੋ
ਸੰਪਤਿ ਕੇ ਆਵਨ ਕੋ ਕੌਨ ਮੇਰੈ ਅਵਿਰੋਧ
ਨਾਹੀ ਕੋ ਉਪਾਵ ਇਹ ਦਾਵ ਉਰ ਧਾਰਿਬੋ
ਰਾਜਨੀਤਿ ਰਾਜਨ ਕੌ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇਵੀ ਦਾਸ
ਚਾਰਿ ਘਰੀ ਰਾਤ ਰਹੇ ਇਤਨੋ ਬਿਚਾਰਬੋ ।੨।

ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਗੁਲਨ ਕੋ ਸੂਰਨ ਕੀ ਬਾਰਿ ਕਰੈ
ਪਾਤਰੇ ਸੇ ਪਾਧਾ ਪਾਨੀ ਪ੍ਰਖ ਕਰਿ ਪਾਇਬੋ

ਫੂਲੀ ਫੂਲਵਾਰਨ ਕੋ ਫੂਲਿ ਮੋਹਿ ਲੇਵਹਿ
ਖਰੇ ਘਨੇ ਦਰਖਤ ਏਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਾਇਬੋ
ਨੀਚੇ ਪਰੇ ਪਾਇਨ ਤੇ ਟੇਕ ਦੈ ਦੈ ਊਚੇ ਕਰੇ
ਬਢ ਗਏ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਟਿ ਡਾਰਬੋ
ਰਾਜਨ ਕੋ ਮਾਲਿਨ ਕੋ ਦਿਨਪ੍ਰਤਿ ਦੇਵੀ ਦਾਸ
ਚਾਰਿ ਘਰੀ ਰਾਤਿ ਰਹੈ ਇਤਨੋ ਬਿਚਾਰਬੋ । ੩ ।

ਕੀਰਤਿ ਕੋ ਮੂਲ ਦਾਨ ਏਕ ਰੈਨ ਦਿਨ ਦੇਬੋ
ਧਰਮ ਕੋ ਮੂਲ ਏਕ ਸਾਚ ਪਹਿਚਾਨਬੋ
ਬਾਢਬੋ ਕੋ ਮੂਲ ਏਕ ਊਚੈ ਮਨ ਰਾਖਿ ਦੇਵੈ
ਮਾਨਬੇ ਕੌ ਮੂਲ ਏਕ ਭਲੀ ਬਾਤ ਮਾਨਬੋ
ਬਯਾਧਿ ਬਹੁ ਭੋਜਨ ਉਪਾਧਿ ਮੂਲ ਹਾਸੀ ਦੇਵੀ
ਦਾਰਿਦ ਕੋ ਮੂਲ ਏਕ ਆਰਸ ਬਖਾਨਬੋ
ਹਾਰਬੇ ਕੋ ਮੂਲ ਏਕ ਆਤੁਰੀ ਹੈ ਰਨ ਮਾਂਝ
ਚਾਤੁਰੀ ਕੋ ਮੂਲ ਏਕ ਬਾਤ ਕਹਿ ਜਾਨਬੋ । ੮ ।

ਕੁਮਤਿ ਤੇ ਜਸੁ ਜਾਇ ਗਰਬ ਤੇ ਲਛ ਜਾਇ
ਕੁਨਾਰਿ ਤੇ ਕੁਲ ਜਾਇ ਜੋਗ ਜਾਇ ਸੰਗ ਤੇ
ਭੂਖ ਤੇ ਮਰਯਾਦ ਜਾਇ ਲਡਯਾਇ ਤੇ ਪੂਤ ਜਾਇ
ਸੋਚ ਤੇ ਸਰੀਰ ਜਾਇ ਸੀਲਤਾ ਕੁਸੰਗ ਤੇ
ਕਪਟ ਤੇ ਧਰਮ ਜਾਇ ਲੋਭ ਤੇ ਬਡਾਈ ਜਾਇ
ਮਾਂਗਬੇ ਤੇ ਮਾਨ ਜਾਇ ਪਾਪ ਜਾਇ ਗੰਗ ਤੇ
ਨੀਤਿ ਬਿਨ ਰਾਜ ਜਾਇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਤਪਸਯਾ ਜਾਇ
ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਰਜਪੂਤੀ ਜਾਇ ਮੂਰਿਹ ਜੰਗ ਤੇ । ੯ ।

(੯) ਲੱਖਣ ਰਾਇ

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਲੱਖਣ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਤਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਦ ਇਸ 1737 ਬਿ. ਵਿਚ ਹਿਤੋਪਦੇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਦਰਅਸਲ ਲੱਖਣ ਤੇ ਭੋਜਰਾਜ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਾਈ ਸਨ ਤੇ ਚਾਂਗੜੇ ਗੋਤ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ

ਦਾ ਨਾਮ ਬੀਕ ਚੰਦ* ਤੇ ਨਗਰ ਊਨਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸਿਆਰਪੁਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਲਮੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੱਖਣ ਨੇ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਪਹਿਲੇ ਮੰਗਲ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਚਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੇਸ ਸਿਵਾਦਿ ਰਹੈਂ ਹੁਇ, ਚਤੁਰਾਨਨ ਵਿਚਾਰ ਨ ਪਾਵਤ
ਨਿਗਮ ਵਿਚਾਰ ਕਰਹਿ ਨਿਸ ਬਾਸਰ, ਸੁਕ ਵਿਆਸ ਸਬੈ ਸੁ ਕਥਾਂਹਿ ਸੁਨਾਵਤ

ਨਾਰਦ ਸ਼ੁਕਰ ਸਨਾਤਨ, ਮੁਨਿ ਜਨ, ਸਿਧ ਤਪੀਸ਼ਰ ਅੰਤ ਨ ਪਾਵਤ
ਸੋ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜਗ ਮੈਂ, ਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਤੱਛ ਦਰਸ ਦਿਖਲਾਵਤ।੧।

ਦੋਹਰਾ— ਜੋ ਤਾਂਕੀ ਸ਼ਰਣੀ ਪਏ, ਜਗ ਤੇ ਲੀਏ ਛਡਾਇ
ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸੇ ਗੁਰੂ, ਰਹਯੋ ਤਾਸੁ ਗੁਨ ਗਾਇ।੨।

ਸੋਰਠਾ— ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਦਾਸ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਨਿਸ ਦਿਨ ਰਹਹਿੰ
ਸੋ ਸੁਖ ਪਾਵਤ ਤਾਸ, ਜੋ ਸੁਖ ਦੁਰਲਭ ਜਗਤ ਮੈਂ।੩।

ਦੋਹਰਾ— ਵਾਰਾ ਤੀਰ ਸਵਾਂਇ ਕੈ, ਤਾਂ ਮਹਿਂ ਊਨਾ ਗਾਉਂ
ਰਾਜਪੂਤ ਤਾਂ ਮਹਿਂ ਬਸਹਿੰ, ਬੀਕਚੰਦ ਸ਼ੁਭ ਨਾਉਂ।੯।

ਸੋਰਠਾ— ਤਾਂ ਕੇ ਸੁਤ ਸੁਭ ਦੋਇ, ਭੋਜਰਾਜ, ਲਖਣ ਕਥਯੋ
ਜਾਨਤ ਹੈ ਸਭ ਕੋਇ, ਸੇਵ ਕਰਤ ਗੁਰਦੇਵ ਕੀ।
ਭੋਜ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਦਈ, ਲੱਖਣ ਕਉ ਸਮਝਾਇ
ਗ੍ਰੰਥ ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਕਾ, ਭਾਖਾ ਦੇਹੁ ਬਨਾਇ।੧੧।

ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਸੈਂਤੀਸ ਮੇਂ, ਸੰਬਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ
ਗ੍ਰੰਥ ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਕਾ, ਭਾਖਾ ਕਿਯੋ ਬਨਾਇ।੧੨।

ਰਤਨਾਕਰ ਯਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਸਭ ਸਿਆਨਪ ਕਾ ਸਾਰ
ਆਖ ਵਖਾਨਿਆ ਯਥਾ ਮਤਿ, ਪਢੀਅਹੁ ਸਕਲ ਸਵਾਰ।੧੩

(ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ
ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਖਰੜਾ (ਨੰ. ੪੦੪)

---

* ਤਨਸੁਖ ਕ੍ਰਿਤ ਹਿਤੋਪਦੇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਬੀਰਚੰਦ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਜਦ ਤਨਸੁਖ ਲਾਹੌਰੀ ਨੇ 1741 ਬਿ. ਵਿਚ ਹਿਤੋਪਦੇਸ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲੱਖਣ ਕ੍ਰਿਤ ਹਿਤੋਪਦੇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰੀ ਹੈ।

ਭੋਜਰਾਉ ਅਰੁ ਭਾਈ ਲੱਖਣ, ਚਾਤਰ ਦੋਊ ਬਡੇ ਬਿਚੱਖਣ।
ਬੀਕਚੰਦ ਕੇ ਦੋਊ ਸਪੂਤ, ਗੋਤ੍ਰ ਚਾਂਗਰੇ ਸੁਤ ਰਜਪੂਤ।
ਲੱਖਣ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੀਨ,'ਹਿਤੁ ਉਪਦੇਸ' ਭਾਖਾ ਤਹਿੰ ਕੀਨ।
ਸੋਰਠ ਦੋਹਰਾ ਕੀਨ ਏਖਾਨ, ਰਾਜਨੀਤਿ ਔ ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨ।
ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮਾਹਿੰ ਰਹਾਂਹੀ, ਅਧਿਕ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦੂੰਹ ਭੱਜਨ ਮਾਂਹੀ। ੩੩੦।

ਸੋਰਠਾ— ਪੰਡਿਤ ਦੋਊ ਸਯਾਨ, ਕੱਬਿਦ ਚਤੁਰ ਪ੍ਰਬੀਨ ਅਤਿ
ਬਾਰਧਿ ਬੁਧਿ ਬਖਾਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੱਖਣ ਸਕਲ ਸੁਧ। ੩੩੧।

ਤਨਸੁਖ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਖਣ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 'ਹਿਤੋਂਪਦੇਸ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਬਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਸੰਭਵ ਹੈ ਹੋਰ ਵੀ ਰਚਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੱਖਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਤਾਂ ਇਕੋ ਇਕ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼' ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕੋ ਖਰੜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚੇਤ ਵਦੀ ਪੰਚਮੀ 1924 ਬਿ: ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਉਤਾਰਾ ਜਿਸ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਹ 1779 ਬਿ, ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਤਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੋਟ ਇਉਂ ਦਿਤਾ ਹੈ —

ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਨਵ ਸੀਆ, ਸੰਬਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ
ਅਗਹਨ ਪਹਲੀ ਪੰਚਮੀ, ਭ੍ਰਿਗੁ ਦਿਨ ਹੈ ਸੁਭ ਭਾਇ। ੧।

ਨਥਮੱਲ ਮਾਂਹਤਾ ਕੇ ਕਹੇ,, ਹਰਿ ਭਗਤਹਿੰ ਮਨ ਲਾਇ
ਗ੍ਰੰਥ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ' ਕਾ, ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਿਆ ਬਨਾਇ।
ਜੈਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖਿਓ, ਤੈਸੇ ਲਿਖਿਓ ਵਿਚਾਰ
ਭੂਲ ਚੂਕ ਹੋਇ ਜੁ ਕਹੂੰ, ਪੰਡਿਤ ਲੇਹੁ ਸੁਧਾਰ।
ਜਗਨ ਨਾਥ ਕੇ ਭਗਤ ਅਤਿ, ਰਾਜਾ ਵਿਜਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
...ਹਨ ਨਗਰੀ ਮੈਂ ਸੁਨਤ, ਕਰਿ ਹੈ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ।

[ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਛੰਦ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ—

ਦੋਹਰਾ— ਜੋਬਨ ਧਨ ਅਰ ਸੰਪਤਿ, ਪ੍ਰਭੂ ਅਵਿਵੇਕੀ ਜਾਨ
ਏਕ ਏਕ ਤੇ ਨਾਸ ਹੈ ਜਹਿੰ ਚਾਰੋਂ ਤਹਿੰ ਹਾਨ। ੨੬।

ਦੋਹਰਾ—ਪੁਨ ਮੂਰਖ ਸੁਤ ਜਨਮਿਆ, ਅਰੁ ਪਾਪੀ ਜਗ ਮਾਹਿੰ
ਜਿਉਂ ਕਾਣੇ ਕੋ ਨੇਤ੍ਰ ਦੁਖ, ਤਿਹ ਕਛੁ ਸੂਝਤ ਨਾਹਿ। ੨੮।

ਸੋਰਠਾ—ਮਰ ਜਨਮਹਿ ਸਭ ਕੋਇ, ਭਲੋ ਬੁਰੋ ਸੰਸਾਰ ਮੈਂ
ਜੋ ਕੁਲਦੀਪਕ ਹੋਇ, ਧੰਨ ਜਨਮ ਤਿਹ ਪੁਰਸ਼ ਕੋ। ੨੯।
ਜਿਹ ਕੋ ਸੁਤ ਮੂਰਖ ਭਇਆ, ਕਹਤੇ ਚਤਰ ਵਿਚਾਰਿ
ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਭੂਪਤਿ ਕਰਹਿ, ਬੰਧਯਾ ਹ੍ਵੈ ਵਹ ਨਾਰਿ। ੩੦।

ਬੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੀਰਥਨ, ਪੁੰਨ ਸਹਿਤ ਜਿਹ ਕੀਨ
ਤਿਹ ਕੋ ਸੁਤ ਧਰਮੀ ਧਨੀ, ਬੁਧਿਮਾਨ ਅਧੀਨ। ੩੧।

ਖਟ ਸੁਖ ਹੈਂ ਯਾ ਪੁਰਖ ਕੋ, ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿਤ ਬਖਾਨ
ਦੇਹ ਅਰੋਗੀ ਪੁਤ੍ਰ ਵਸਿ, ਵਿਦਿਆ ਕੋ ਫਲ ਜਾਨ। ੩੨।

ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੁੰਦਰੀ, ਸੁੰਦਰ ਬਚਨ ਕਹਹਿੰ
ਧਨ ਕੀ ਆਂਵਦ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ, ਯੇ ਖਟ ਸੁਖ ਸ਼ੁਭ ਹਹਿੰ। ੩੩।

ਜਬ ਜੀਉ ਆਵਹਿ ਗਰਭ ਮੈਂ, ਹੋਇ ਪੰਚ ਤਬ ਬਾਤ
ਆਪ ਵਿਧਾਤਾ ਭਾਲ ਮੈਂ, ਯੇ ਬਾਤੈਂ ਲਿਖ ਜਾਤ। ੩੫।

ਕਰਮ, ਦੁਖ ਅਰੁ ਵਿਦਿਆ, ਜੀਵਨ, ਮਰਨਾ ਏਹੁ
ਹੈ ਪਾਂਤੇ ਬਾਤੈਂ ਕਹੀਂ, ਜੋ ਜੋ ਲਿਖੀ ਸੁ ਲੇਹੁ। ੩੬।
ਭਾਵੀ ਸਭ ਕੋ ਹੋਤ ਹੈ, ਭੂਪਤਿ ਯੇਹ ਕਹੈਂ
ਹਰਿ1 ਸੋਵਤ ਹੈ ਸਰਪ ਪਰ, ਹਰ2 ਜੀ ਨਗਨ ਰਹੈਂ। ੩੭।

ਸੋਰਠਾ— ਜੋ ਭਾਵੀ ਸੋ ਹੋਇ, ਅਨਭਾਵੀ ਹੋਨੀ ਨਹੀਂ
ਬੁਧਿਮਾਨ ਜਨ ਸੋਇ, ਜੋ ਯਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਰਹੇ। ੩੮।

ਫੇਰ ਰਾਜਾ ਨੇ ਪੂਰਬ ਪੱਛ ਕੀਆ —

ਜੇ ਭਾਵੀ3 ਠਹਿਰਾਵਤੇ, ਤੇ ਦਾਰਿਦ੍ਰੀ ਜਾਨ
ਯੇ ਬਾਤੈਂ ਵੀਚਾਰ ਕੈ, ਉਦਮ ਤਜਤ ਅਜਾਨ। ੪੦।
ਏਕ ਚਕ੍ਰ ਰਥ ਨ ਚਲਹਿ, ਦਿਯੋ ਯਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ
ਬਿਨ ਉਦਮ ਕਰਮ ਫਲੈ ਨਹੀਂ, ਕਹਯੋ ਰਾਇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ। ੪੧।

---

1 ਵਿਸ਼ਨੂੰ 2 ਸ਼ਿਵਜੀ 3 ਹੋਣੀ, ਪ੍ਰਾਰਬਧ

ਕਰਮ ਜੁ ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਕੋ, ਭਾਵੀ ਕਹਿਅਉ ਸੋਇ
ਤਜਿ ਆਲਸ ਉਦਮ ਕਰਹਿਂ, ਚਤੁਰ ਸਿਆਣਾ ਹੋਇ । ੪੨ ।
ਜੋ ਨਰ ਹੋਵਹਿ ਉੱਦਮੀ, ਰਾਜਾ ਤਿਸ ਕੋ ਜਾਨ
ਦਰਬ ਤਿਸੀ ਪਹਿ ਜਾਤ ਹੈ, ਪੰਡਿਤ ਕਰਤ ਬਖਾਨ । ੪੩ ।
... ...
ਜਿਉਂ ਸੁਵਰਣ[1] ਸੰਗ ਕਾਂਚ, ਮਾਨੋ ਸੋਭਤ ਨੀਲ ਮਣਿ
ਤਿਉਂ ਮੂਰਖ ਮਤਿ ਸਾਂਚ, ਚਤੁਰ ਸੰਗ ਹੋਵਹਿ ਚਤੁਰ । ੫੧ ।
ਹੋਛੇ ਸੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ, ਹੋਛੀ ਹੀ ਮਤਿ ਲੇਇ
ਸਮ ਸਿਉਂ ਸਮ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ, ਵਡਾ ਵਡਾਈ ਦੇਇ । ੫੨ ।

(੧੦) ਭੋਜਰਾਜ

ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਲੱਖਣ ਰਾਇ ਦਾ ਸਕਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਸੀ, ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਲੱਖਣ ਨੇ ਹਿਤੋਪਦੇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਸਮਕਾਲੀ ਤਨਸੁਖ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਖੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ।

(੧੧) ਤਨਸੁਖ ਲਾਹੌਰੀ

ਤਨਸੁਖ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਸੀ ਜਿਸ 1741 ਬਿ. ਵਿਚ ਹਿਤੋਪਦੇਸ, ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਨਸੁਖ ਤੇ ਨੈਣ ਸੁਖ ਹੋਣ ਜੇਹਾ ਕਿ ਇਕ ਥਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਅਸਿਧਾ ਜੇਹਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਤਨਸੁਖ ਆਪ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਰਣ ਥੰਭੋਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੱਥ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਲੱਖਣ ਕ੍ਰਿਤ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼' ਦੀ ਪੋਥੀ ਇਸ ਪਾਸ ਭੇਜੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਰਚਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਕੇ ਫੌਰਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਵੀ ਬਣਵਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਤਨਸੁਖ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾ, ਚੌਪਈ

---

1 ਸੋਨਾ

ਵਿਚ 'ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਫੁਰਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਿਤੋਪਦੇਸ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਜਨੀਤਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਰੱਖਿਆ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਮੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਰਿਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਕੇ ਇਹੋ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤਨਸੁਖ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਕਿਸ ਕਰਮ-ਗਤਿ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਣ ਥੰਭੋਰ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 'ਮੁਆਸਰਿ ਆਲਮ ਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 19 ਕੱਤਕ 1733 ਬਿ: ਨੂੰ ਜਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਤੋਂ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਗੇ ਪੁਜ ਗਿਆ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਫੜਕੇ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਲੇਕਿਨ ਦਯਾਲੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਡੂਢ ਰੁਪਈਆ ਖ਼ੁਰਾਕ ਨੀਅਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਣ ਥੰਭੋਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਭਿਜਵਾ ਦਿਤਾ।' [ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ, ਪੰਨਾ 104-5

ਮੁਗਲ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਰਣਥੰਭੋਰ ਕਿਲਾ ਐਸਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਖਤਰਨਾਕ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਿਛੋਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸਵਾ ਸਾਲ ਰੱਖਿਆ; ਜਿਥੇ ਕਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਕਾਰਣ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਦੂਜ 1734 ਬਿ: ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਨਸੁਖ ਵਰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਖ ਵੀ ਕਿਤੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅਗੇ ਵਧਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਫਲ ਨ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਡੇਢ ਰੁਪਈਆ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨੀਅਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਣਥੰਭੋਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਿਹਾ, ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ—

ਤਨਸੁਖ ਮਨ ਇਛਾ ਇਹੈ, ਬਿਨਤਿ ਕਰੈ ਕਰ ਜੋਰਿ
ਦੀਜੈ ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣਾ, ਡਾਰਹੁ ਬੰਧਨ ਤੋਰਿ। ੧੦।

ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਘਰੋਗੀ ਹਾਲਤ ਕਰਕ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਣ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ 'ਹਿਤੋਪਦੇਸ' ਰਣਥੰਭੋਰ ਘੱਲੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਤਨਸੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਚੰਗੇਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦੋਹਰੇ ਚੌਪਈ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ

ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ।

ਤਨਸੁਖ ਸੱਚਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿਖ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਪਛਾਣ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਲਮ ਤੇ ਤੇਗ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੱਗ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣਾ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਲਮੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਖਰੜੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਕ ਖਰੜਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀ ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਥਮ ਅਰਾਧਹੁ ਏਕੰਕਾਰਾ। ਜਗਤ ਸਾਜਿ ਜਿਹੰ ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ
ਤੀਨ ਭਾਂਤ ਕਰਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ। ਸੂਛਮ ਔ ਅਸਥੂਲ ਬਨਾਈ।
ਉਤਮ ਮੱਧਮ ਅਧਮ ਕਹਾਈ। ਸਭ ਘਟ ਮੋ ਪ੍ਰਭੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਈ
ਉਤਮ ਸੋ ਜਿਹ ਏਕ ਚਿਨਾਰੀ। ਮੱਧਮ ਸੋਈ ਜਗਤ ਬਿਉਹਾਰੀ
ਦੋਹੂੰ ਮੈਂ ਏਕਹਿ ਨਹਿੰ ਜਾਨੈ। ਜਗਤ ਤਾਂਹਿ ਕੋ ਅਧਮ ਬਖਾਨੈ। ੧।

ਦੋਹਰਾ

ਸਭ ਕੀ ਲਾਜ ਗੋਬਿੰਦ ਕੋ, ਜਹਿੰ ਲਗ ਹੈ ਸੰਸਾਰ
ਤਨਸੁਖ, ਮਨਸੁਖ, ਨੈਨ ਸੁਖ, ਹਰਿ ਜਪ ਬਾਰੰਬਾਰ। ੨।

ਚੌਪਈ

ਪੁਨ ਹਿਰਦੇ ਗੁਰਚਰਨ ਧਿਆਵੋਂ, ਦੂਹ ਜਗ ਮਾਹਿੰ ਪਰਮ ਗਤਿ ਪਾਵਹੁੰ
ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ, ਗੁਰ ਦਇਆਲ ਕਾਟੈ ਦੁਖ ਦੁੰਦ।
ਗੁਰ ਤੇ ਪਾਈਐ ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ, ਗੁਰ ਤੇ ਪਾਈਐ ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨ
ਗੁਰ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਰਹਾਏ, ਸਰਬ ਸੂਖ ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਏ
ਗੁਰ ਤੇ ਹੋਏ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਨੀਤ, ਗੁਰ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੋਵਹਿ ਚੀਤ। ੩।

ਦੋਹਰਾ

ਜਿਉਂ ਪਾਰਸ ਕੇ ਭੇਟਤੇ, ਲੋਹਾ ਕੰਚਨ ਹੋਇ
ਤਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰ ਕੇ ਦਰਸ ਤੇ, ਅਧਮ ਤਰਤ ਦੁਹ ਲੋਇ। ੪।

ਚੌਪਈ

ਮ੍ਰਿਤ ਲੋਕ ਜਬ ਕਲਿਯੁਗ ਆਯੋ। ਕਲਿ ਕੇ ਦੂਤਨ ਸਮਾ ਜੁ ਪਾਯੋ
ਕਾਮ ਕ੍ਰਧ ਭਯੋ ਅਧਿਕਾਈ, ਨਿੰਦ ਝੂਠ ਔ ਆਪ ਬਡਾਈ।

ਹਉਮੈ ਲੋਭ ਭਇਓ ਹੰਕਾਰਾ, ਛਲ ਬਲ ਵਿਦਿਆ ਕਪਟ ਵਿਕਾਰਾ
ਹਰਿ ਜਸ ਭਗਤ ਕਰਨ ਨਹਿ ਪਾਵੈ, ਕਲਿ ਕੇ ਦੂਤ ਸਬਨ ਸੰਤਾਵੈ
ਚੋਰੀ ਜੂਪ ਸੁਰਾ ਆਹਾਰ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਹਿੰਸਾ ਔਰੁ ਬਿਕਾਰ। ੫।

ਸੋਰਠਾ

ਕਲਿ ਕੇ ਆਇਸ ਮਾਹਿ, ਕਰ ਜੋਰੇ ਠਾਂਢੇ ਰਹਹਿ
ਜੋ ਜਨ ਭਗਤਿ ਕਰਾਹਿੰ, ਤਿਨ ਕੋ ਜਾਇ ਬਿਗਾਰ ਹੈਂ। ੬।

ਚੌਪਈ

ਕਲਿਯੁਗ ਜਬਹਿ ਅਨੀਤਿ ਚਲਾਈ, ਨਾਨਕ ਰੂਪ ਧਰਿਓ ਹਰਿ ਆਈ
ਚਾਰੋਂ ਬਰਨ ਸਿਖ ਤਬ ਕੀਨੇ, ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ ਹੋਇ ਇਹ ਫਲ ਦੀਨੇ।
ਦਯਾ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਤੇ ਇਸਨਾਨ, ਸਤ ਬਚਨ ਔ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੁ ਦਾਨ
ਸਾਧਸੰਗ ਭਯੋ ਤਿੰਹ ਨਾਮ, ਸਭ ਮਿਲਿ ਪਾਵਹਿ ਤਹਿੰ ਬਿਸ੍ਰਾਮ।
ਕਲਿ ਕੇ ਦੂਤ ਤਹਾਂ ਜੋ ਆਵੈ, ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੇਂ ਠੌਰ ਨ ਪਾਵੈਂ। ੭।

ਸੋਰਠਾ

ਜੋ ਆਯ ਇਹ ਪੰਥ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੁਹ ਥੇ ਰਹਿਓ
ਮਿਲਯੋ ਜਾਇ ਭਗਵੰਤ, ਸਭ ਬਿਧਿ ਪੂਰਨ ਆਸ ਤਿਹੰ। ੮।

ਚੌਪਈ

ਦਰਸਨ ਦੇਖਤ ਉਤਰੈ ਪਾਪ। ਰੋਗ ਸੋਗ ਸਭ ਮਿਟਹਿ ਸੰਤਾਪ
ਰਿਧਿ ਸਿਧ ਠਾਂਢੀ ਦਰਬਾਰ। ਲਛਮੀ ਦੁਆਰ ਬੁਹਾਰਨਹਾਰ
ਜਾਂ ਕੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਟਾਛਨ ਹੇਰੈਂ, ਦੂਖ ਦਰਦ ਤਿਹ ਕਛੂ ਨ ਘੇਰੈ
ਕੈਸੀ ਇਛਾ ਕਰ ਕੋ ਆਵੈ, ਤਤ ਕਾਲ ਬਿਨ ਮਾਂਗੇ ਪਾਵੈ। ੯।

ਦੋਹਰਾ

ਤਨਸੁਖ ਮਨ ਇਛਾ ਇਹੈਂ, ਬਿਨਤਿ ਕਰੈ ਕਰ ਜੋਰ
ਦੀਜੈ ਦਰਸਨ ਅਪਣਾ, ਡਾਰਹੁ ਬੰਧਨ ਤੋਰਿ। ੧੦।

ਛੰਦੁ

ਕਹਤ ਕਹਤ ਗੁਨ ਹਾਰਿਓ ਬ੍ਰਹਿਮਾ, ਇਕ ਤਿਲ ਮਰਮੁ ਨ ਪਾਇਆ
ਸ਼ੇਸ ਸਹਸ ਫਨਿ ਨਾਮ ਉਚਾਰਤ, ਗਨਤ ਗਨਤ ਤਿਹ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ
ਇੰਦ੍ਰਾਦਿਕ ਸੁਰ ਮੁਨਿਗਨ ਜੇਤੇ, ਹੇਰਤ ਹੇਰਤ ਸਭੈ ਹਿਰਾਇਆ
ਸੋ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਅੰਤਰਜਾਮੀ, ਪ੍ਰਗਟ ਦਹਸ ਸੰਗਤਿ ਦਿਖਰਾਇਆ। ੧੧।

ਛੰਦ

ਕਲਿਜੁਗ ਮਾਹਿ ਭਯੋ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ, ਜਿੰਹੰ ਸਮ ਦੂਸਰ ਅਵਰ ਨ ਕੋਈ
ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਦੋਊ ਦਰ ਠਾਂਢੀ, ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਤਿਹੰ ਆਗਿਆ ਹੋਈ.
ਮੁਕਤਿ ਬੰਧ ਤਿਹੰ ਆਇਸ ਮਾਹੀ, ਤਾਤਕਾਲ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ
ਤਨ ਸੁਖ ਹੋਇ ਦਰਸ ਦੇਖਤ ਹੀ, ਦੇਹੁ ਦਰਸ ਦੁਖ ਰਹੈ ਨ ਕੋਈ। ੧੨।

... ...

ਤਨਸੁਖ ਛਤ੍ਰੀ ਬਸੈ ਲਾਹੌਰ, ਕਰਮ ਰੇਖ ਆਯੋ ਥੰਭੌਰ
ਸੁਤ ਪੁਨ ਤਾ ਕੇ ਅਹੈ ਜੁ ਤੀਨ, ਇਕ ਨਾਨੋ ਦੁਇ ਬਡੇ ਪ੍ਰਬੀਨ।
ਤੇ ਭੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰ ਕੀ ਕਰਹਿੰ, ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਗੁਰ ਗੁਨ ਉਚਰਹਿੰ
ਤਿਨ ਸੋ ਪੋਥੀ ਦਈ ਪਠਾਈ, ਰਣ ਥੰਭੌਰ ਤਨਸੁਖ ਪਹਿ ਆਈ
ਦੇਖਤ ਤਾਂ ਕੋ ਮਨ ਮੈਂ ਆਈ, ਕੀਜੈ ਯਹ ਦੋਹਾ ਚੌਪਾਈ। ੧੯।

ਦੋਹਰਾ

ਜੈਸੀ ਹਿਰਦੈ ਬੁਧਿ ਹੈ, ਤੈਸੀ ਕਹੀ ਸੁਨਾਇ
ਅੱਛਰ ਕੀ ਜਹਿੰ ਟੂਟ ਹੁਟਿ, ਪੜੀਅਹੁ ਗੁਨੀ ਬਨਾਇ। ੨੦।

ਚੌਪਈ

ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਇਕਤਾਲਿਸ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਸਨ ਸਤਾਇਸ
ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰੀ, ਬਰਨਤ ਹੀ ਅਤਿ ਲਗੀ ਪਿਆਰੀ
ਮਨ ਦੇ ਪੜ੍ਹੈ ਜੁ ਬਾਲਕ ਕੋਈ, ਨਿਸਚੈ ਸੋ ਬੁਧਿਵੰਤਾ ਹੋਈ
ਗੁਨ ਸਮੂਹ ਕਾ ਕੀਆ ਗ੍ਰੰਥ। ਸ੍ਰੋਤਾ ਬਕਤਾ ਲਾਗੈਂ ਪੰਥ
ਤਰੁਨ ਪੜ੍ਹਹਿ ਰਾਖੈ ਬਿਸ੍ਵਾਸ, ਕਪਟ ਨ ਕਰਈ ਕੋ ਤਿਹੰ ਪਾਸ। ੨੧।

ਸੋਰਠਾ

ਬਿਰਧ ਪੜ੍ਹੈ ਜੇ ਕੋਇ, ਉਪਜੇ ਹੀਏ ਗਿਆਨ ਤਿਹੰ
ਮਨ ਮੈਂ ਰਾਖੈ ਸੋਇ, ਛਾਡਹਿ ਸਕਲ ਬਿਕਾਰ ਜਗੁ। ੨੨।

---

* 'ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ' ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਲਾ ਤਨਸੁਖ ਦਾ ਨਾਮ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ 'ਸ਼ਾਲਿਹੋਤ੍ਰ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਇਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸਦਾ ਲਿਪੀ ਕਾਲ 1920 ਬਿ. ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
[ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ, 385 ਪੰਨਾ

ਚੌਪਈ

ਬਿਉਹਾਰ ਕਥਾ ਪੁਨ ਆਹਿ ਗਿਆਨ । ਬੁਧਿ ਸਾਗਰ ਜਿਹੰ ਸਕਲ ਨਿਧਾਨ
ਬਾਰਕ ਜੋ ਕਛੁ ਕਰੈ ਬਖਾਨਾ । ਭਲੀ ਬਾਤ ਚੁਨ ਲੇਤ ਸਯਾਨਾ ।
ਬਾਰੂ ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਕੰਚਨ ਹੋਈ । ਨਿਆਰੋ ਕਰੈ ਨਿਆਰੀਆ ਸੋਈ
ਸਹਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤਿ ਹੀ ਪ੍ਰਬੀਨ । ਸਕੈ ਨ ਸਭ ਹੀ ਤਿਹ ਕੋ ਚੀਨ
ਰਾਜਨੀਤਿ ਜਿਉਂ ਜਾਨੀ ਜਾਈ । ਭਾਖਾ 'ਹਿਤ ਉਪਦੇਸ' ਬਨਾਈ । ੨੩ ।

ਦੋਹਰਾ

ਪੰਚਤੰਤ੍ਰ ਇਕ ਗ੍ਰਿੰਥ ਹੈ, ਤਾਂਤੇ ਕਹੀ ਸੁਧਾਰਿ
ਰਤਨਾਕਰ ਪੋਥੀ ਕਰੀ, ਸੁਭ ਸਿਆਨਪ ਕੋ ਸਾਰ । ੨੪ ।

(੧੨) ਚੰਦ੍ਰਸੇਨ ਸੈਨਾਪਤਿ

ਅਸਲ ਨਾਮ ਚੰਦ੍ਰਸੈਨ ਸੀ ਤੇ ਉਪਨਾਮ ਸੈਨਾਪਤਿ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਨ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਬਾਲ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਲਾਹੌਰ ਹੋਇਆ, ਚੂੰਕਿ ਪਿਤਾ ਖੁਦ ਤਕੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਪਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇਵੀਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ । ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਨੇ-ਦੰਨੇ ਕਵੀ ਸਨ । ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤੀ ਬਾਦ ਆਪ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਗੇ । ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਸਦਕੇ ਫਿਰ 'ਸੈਨਾਪਤਿ' ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨੇ ਗਏ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ 'ਚਾਣਾਕਾ ਰਾਜਨੀਤਿ' ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਨੀਤੀ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸਭਾ ਮਹਿ, ਲੇਖਕ ਪਰਮ ਸੁਜਾਨ
ਚਾਣਾਕਾ ਭਾਖਾ ਕਿਯੋ, ਕਵਿ ਸੈਨਾਪਤਿ ਮਾਨ ।

ਜਦੋਂ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਆ ਟਿਕੇ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਸੈਨਾਪਤਿ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ' ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਹੈ । ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਰਹਿੰਦਿਆਂ

ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਪੰਡਿਤ ਜਗਤ ਰਾਇ ਵੈਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ 'ਸੁਖਸੈਨ' ਨਾਮੀ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਕਿ 'ਰਾਮ ਵਿਨੋਦ' ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਅਥ ਕਵਿ ਬੰਸ ਵਰਣਨੰ

ਸ਼ੰਭੂ ਜਟਾ ਤੇ ਕਹਿਤ ਹੈਂ, ਜਾਟ ਬੰਸ ਅਵਤਾਰ
ਮਾਨ ਗੋਤ ਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ, ਜਾਨਤ ਸਭ ਸੰਸਾਰ। ੬।

ਜਉਂ ਬਰਨੋਂ ਯਾ ਗੋਤ੍ਰ ਕਉ, ਬਢਹਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸਤਾਰ
ਤਾਂ ਤੇ ਕਵਿ ਸੰਖੇਪ ਸੋਂ, ਕੀਨਉ ਕਛੂ ਉਚਾਰ। ੭।

ਬਾਲਚੰਦ੍* ਤਿਹੰ ਗੋਤ੍ਰ ਮੈਂ, ਲੇਖਕ ਅਪਰ ਅਪਾਰ
ਵਾਸੀ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਕੋ, ਲਿਖਣ ਪਢਨ ਸੋਂ ਪਿਆਰ। ੮।

ਚੰਦ ਸੇਨ ਤਾਂ ਕੋ ਤਨੁਜ, ਕਵਿ ਮਤਿਮੰਦ ਗਵਾਰ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸਭਾ ਮਹਿੰ, ਜਿਹੰ ਪਾਯੋ ਅਧਿਕਾਰ। ੯।

ਤਾਂ ਕੋ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਮਿਲਯੋ, ਚੰਦਨ 'ਦੇਵੀ ਦਾਸ'
ਕੀਯੋ ਆਪ ਸਮ ਨਿੰਮ ਤੇ, ਦੇ ਕੈ ਬੁਧਿ ਸੁ ਵਾਸ। ੧੦।

ਜਗਤਰਾਇ ਦਿਜ ਵੈਦ ਵਰ, ਬਸਤ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ
ਸੈਨਾਪਤਿ ਸੋ ਮਿਤ੍ਰਾਈ, ਕੀਨੀ ਪਰਮ ਸਵਾਦ। ੧੧।

ਜਗਤਰਾਇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਯੋ, ਸੈਨਾਪਤਿਹਿ ਸੁਨਾਇ
ਪੋਥੀ 'ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ' ਪੁਨ, ਭਾਖਾ ਦੇਹੁ ਬਨਾਇ। ੧੨।

---

* ਬਾਲ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮਾਂਡ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਵ੍ਰਿਤਾਨੰਦ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 30 ਇਕਾਦਸੀਆਂ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁਢ ਇਉਂ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ—

'ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਵ੍ਰਿਤਾਨੰਦ, ਬਾਲ ਚੰਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਯਤੇ ਭਾਸ਼ਾ।'

ਅੰਤਮ ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ—

ਤੀਸ ਏਕਾਦਸੀ ਕੀਨੀ ਭ ਸ਼ਾ। ਜਿਵ ਭਾਖਿਆ ਸ੍ਰੀ ਵੇਦਵਿਆਸਾ
ਸਤਿਗੁਰ ਜੋ ਹੈਂ ਸੰਤ ਸਹਾਈ। ਤਿਨ ਮਮ ਉਰ ਬਹਿ ਭਾਸ ਬਨਾਈ। ੭੯। ੧੬੦।

ਹਮ ਮਹਿੰ ਰੰਚਕ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਇਆਲਾ। ਤੁਮ ਸਮ ਉਰ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਪਾਲਾ
ਆਗਿਆ ਕਰੀ ਸਤਿਗੁਰਹਿ ਸਹਾਈ। ਭਾਖਾ ਬਾਲੂ ਦਾਸ ਬਨਾਈ। ੮੦। ੧੬੧।

ਸਮਯ ਪਾਇਕੈ ਸੈਨ ਕਵਿ, ਕਰੀ ਤਹਾਂ ਤੇ ਦੌਰ
ਸ਼ਹਿਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਮਹਿੰ, ਆਇ ਬਸਯੋ ਸ਼ੁਭ ਠੌਰ। ੧੩।

ਪਦਮ ਰੰਗ ਰਿਖਿ ਜੈਨ ਮਤਿ, ਮਹਾਂ ਵੰਦ ਮਤਿ ਮੌਦ
ਰਾਮ ਚੰਦ ਤਿਹੰ ਸਿਖ ਨੇ, ਕੀਨਹੁ 'ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ'*। ੧੪।

ਵੇਦ ਗ੍ਰੰਥ ਸਭ ਮਥਨ ਕੈ, ਔਸ਼ਧਿ ਸੁੰਦਰ ਬੀਨ
ਭਾਖਾ ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਕੀ ਸੁੰਦਰ ਪੋਥੀ ਕੀਨ। ੧੫।

ਤਿਹੰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਵਿ ਸੈਨ ਮਨ, ਅਤਿ ਹੀ ਉਪਜਯੋ ਚੈਨ
ਪਲਟਹੁ ਯਹ ਭਾਖਾ ਬਹੁਰ ਧਰਹੁ ਨਾਮ 'ਸੁਖਸੈਨ'। ੧੬।

ਜਿਉਂ ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪ ਕੋ, ਬਾਹਰ ਰਖੀਏ ਐਨ
ਤੈਸੇ 'ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ' ਤੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਕੀਯੋ 'ਸੁਖਸੈਨ'। ੧੭।

'ਸੁਖਸੈਨ' ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕੁਲ 1107 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 274 ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਖਰੜਾ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 651 ਨੰਬਰ ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਖਚੈਨ ਗ੍ਰੰਥ' ਹੈ।

'ਚਾਣਕ ਨੀਤਿ' ਤੇ 'ਸੁਖਸੈਨ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਖ ਰਵਾਇਤ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੈਨਾਪਤਿ ਕਿਤੇ ਨਾਮ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸ਼ੋਭਾ' ਵਿਚ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ।

ਫਿਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸਾਲ 1798 ਬਿ. ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 1758 ਬਿ. ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਅਸਲ ਪਾਠ 'ਅਠਾਨਵ' ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਈਆਂ 'ਅਠਾਵਨ' ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਦਿਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਲੇਖਕ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਦਿਲੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨਹੀਂ ਸੀ।

---

* ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ ਦਾ ਗੱਦ ਪਦ ਅਨੁਵਾਦ, 1720 ਬਿ. ਵਿਚ ਕਵੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। [ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ,
ਦੂਜਾ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 302

ਸੋ ਚੰਦ੍ਰ ਸੇਨ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਚਾਣਾਕਾ ਨੀਤਿ ਸੁਖਸੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੁੱਧਾਂ ਦੇ ਦੋ ਕਠਖੇ ।

'ਚਾਣਾਕਾ ਨੀਤਿ' ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—

ਏਕ ਤਜੈ ਕੁਲ ਕੇ ਲੀਏ' ਕੁਲ ਤਿਆਗੇ ਪੁਰ ਹੇਤ
ਪੁਰਿ ਤਿਆਗਹਿ ਹਿਤ ਦੇਸ ਕੇ, ਦੇਸ ਤਜਹਿ ਅਧਨੇਤ ।

ਬ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਾਂਧਵ ਨਹੀਂ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਹਿੰ
ਨਹਿੰ ਆਦਰ ਜਿਹ ਦੇਸ ਮਹਿੰ, ਕਿਉਂ ਵਸੀਐ ਤਿਹ ਮਾਂਹਿੰ ।

ਏਕ ਪਾਇ ਧਰ ਦਿਢ ਕਰੈ, ਤਬੈ ਉਠਾਵੈ ਅਉਰ
ਜਬ ਲਗ ਆਗਾ ਦਿਢ ਨਹੀ, ਤਬ ਲਗ ਤਜਹਿ ਨ ਠਉਰ ।

ਜਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਨਹਿੰ ਨਦੀ ਹੈ, ਵੈਦ ਜੋਤਕੀ ਨਾਹਿੰ
ਨਹਿੰ ਰਹੀ ਤਿਹ ਦੇਸ ਮੈਂ, ਚਾਰੋਂ ਨਹਿੰ ਜਹਿ ਆਹਿ ।

ਅੱਤਿ ਤੇਜਸੀ ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਤਜ, ਤਜੀਅਹੁ ਕਪਟੀ ਮੀਤ
ਸ੍ਵਾਮੀ ਤਜੀਏ ਅਤਿ ਕ੍ਰਿਪਣ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਨ ਸੋ ਕਿਆ ਪ੍ਰੀਤਿ ।

ਦੁਸ਼ਟ ਨਾਰਿ ਕੇ ਬੋਲਤੇ, ਸਠ ਕੋ ਸਿਖਯਾ ਦੇਇ
ਨਿੰਦਕ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਕੀਏ, ਪੰਡਿਤ ਭੀ ਦੁਖ ਲੇਇ ।

ਨਾਰਿ ਹੋਇ ਪਰ ਪੁਰਖ ਰਤ, ਦੁਸਟ ਵਸਹਿ ਘਰ ਮਾਂਹਿ
ਨਦੀ ਤੀਰ ਕੇ ਖੇਤ ਜਿਉਂ, ਕਛੁ ਭਰੋਸੋ ਨਾਹਿੰ ।

ਬਾਂਧਵ ਪ੍ਰੀਛਾ ਭੀਰ ਹੈ, ਕਾਰਜ ਪ੍ਰੀਛਾ ਦਾਸ
ਮਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰੀਛਾ ਆਪਦਾ, ਤ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰੀਛਾ ਧਨ ਨਾਸ ।

ਨਦੀ ਗਿਰਾਵਹਿ ਕੂਲ ਕੋ, ਕੁਲਹਿ ਗਿਰਾਵਹਿ ਨਾਰਿ
ਇਨ ਕਾ ਏਕ ਸੁਭਾਵ ਹੈ, ਰਹੀਤੈ ਆਪ ਸੰਭਾਰ ।

ਕੰਚਨ ਹੋਇ ਕੀਚ ਮੈਂ, ਬਿਖ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੋਹਿ
ਵਿਦਿਆ ਨਾਰੀ ਨੀਚ ਪੈ, ਚਾਰੋਂ ਲੀਜਹਿ ਖੋਹਿ ।

ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪੁਤ੍ਰ ਹੋਇ, ਅਰੁ ਮਿਠ ਬੋਲੀ ਨਾਰਿ
ਧਨ ਅਪਨੇ, ਸੰਤੋਖ ਮਨ, ਚਾਰ ਸ੍ਵਰਗ ਸੰਸਾਰ ।

ਮੁਖਿ ਮੀਠਾ ਪਾਛੈ ਕਪਟੁ, ਛਾਡਿ ਦੇਇ ਵਹ ਮਿਤ੍ਰ
ਜਿਉਂ ਬਿਖ ਕੇ ਘਟ ਮੁਖ ਦੁਗਧ, ਤਿਉਂ ਤਿਹ ਜਾਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ।

ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਹੋਇਕੈ ਜੋ ਕਰੈ, ਮਿਤ੍ਰਾਈ ਕੀ ਬਾਤ
ਤਹਿੰ ਵਿਸਾਸ ਨ ਕੀਜੀਏ, ਅੰਤ ਕਰੇ ਵਹੁ ਘਾਤ ।

ਸ਼ਸਤ੍ਰਪਾਣਿ, ਸ੍ਰਿੰਗੀ, ਨਖੀ, ਨਦੀ, ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਅਰੁ ਨਾਰਿ
ਇਨਕਾ ਕਿਆ ਇਤਬਾਰ ਹੈ, ਰਹੀਐ ਆਪ ਸੰਭਾਰ ।

ਮੂਰਖਤਾਈ ਕਸ਼ਟ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਬਿਦੇਸ
ਪਰਾਧੀਨ ਤਾਂਤੇ ਕਸ਼ਟ, ਜਾ ਮੈਂ ਸਦਾ ਕਲੇਸ਼ ।

ਤਬ ਲਗ ਵਿਦਿਆ ਕੋ ਪਢਹਿ, ਜਬ ਲਗ ਘਟ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਨ
ਤਹਾਂ ਧਨੀ ਪਹੁੰਚਹਿ ਨਹੀਂ, ਜਹਿੰ ਪਹੁੰਚਹਿ ਵਿਦਵਾਨ ।

ਸੈਲ ਸੈਲ ਮਾਣਕ ਨਹੀਂ, ਗਜ ਗਜ ਮੋਤੀ ਨਾਹਿੰ
ਬਨ ਬਨ ਮੈਂ ਚੰਦਨ ਨਹੀਂ, ਸਾਧੁ ਨ ਪੁਰਿ ਪੁਰਿ ਮਾਹਿ ।

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੋ ਸ਼ਤਰੂ ਹੈਂ, ਪੁਤ੍ਰ ਪਢਾਵਤ ਨਾਹਿੰ
ਸੋਭ ਨ ਪਾਵਹਿ ਸਭਾ ਮੈਂ, ਜਿਉਂ ਬਗ ਹੰਸਨ ਮਾਂਹਿ ।

ਰਿਣੀ, ਕੁਮਾਰੀ ਕੋ ਪਿਤਾ, ਜਿਹੰ ਸਿਰ ਵੈਰੀ ਹੋਇ
ਇਨ ਤੀਨੋਂ ਕੇ ਨੈਨ ਮੈਂ, ਨਿਦ੍ਰਾ ਕਬਹੂੰ ਨ ਹੋਇ ।

ਯੱਦਪਿ ਰੂਪ ਕੁਰੂਪ ਹੈ, ਬਸਤ੍ਰਹੀਨ ਤਨ ਛਾਰ
ਤੱਦਪਿ ਵਿਦਿਆਵਾਨ ਕੋ, ਸਭਾ ਮਾਂਹਿ ਅਧਿਕਾਰ ।

ਸਭ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਨ ਮਹਿੰ ਨਿਪੁਣਤਾ, ਬਚਨ ਚਤੁਰ ਬੁਧਿਵਾਨ
ਵੀਚਾਰੀ, ਮੇਲੀ ਸ਼ੁਭਨ, ਵਹ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ।

ਦੋ ਦਿਨ, ਦੋ ਨ੍ਰਿਪ, ਦੋ ਅਗਨਿ, ਦੋ ਦੰਪਤਿ ਦੋ ਬੈਲ
ਇਨ ਕੇ ਬੀਚ ਨ ਜਾਈਏ, ਯਹ ਦੁਖਦਾਇਕ ਗੈਲ ।

ਵਿਦਿਆ, ਗਾਨ, ਅਹਾਰ, ਧਨ, ਅਰੁ ਪੰਚਮ ਵਯਾਪਾਰ
ਇਨ ਮਹਿ ਲਾਜ ਨ ਚਾਹੀਏ, ਕਰਹਿ ਸੋ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ ।

ਅਤਿ ਕੋਮਲ ਨਹਿ ਦੇਈਏ, ਕਛੁ ਕਠੋਰ ਵਿਉਹਾਰ
ਜਿਉਂ ਕੇਲੇ ਕੋ ਮੂਲ ਮ੍ਰਿਦੁ, ਉਖਰਤ ਲਗਹਿ ਨਾ ਵਾਰ ।

ਕਾਮ, ਮੋਖ, ਵਿਦਿਆ, ਅਰਥ, ਲੰਘਨ ਪਰਬਤ ਨਾਹਿੰ
ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਹੋਤ ਹੈਂ, ਏਂ ਪਾਂਚਹੁੰ ਜਗ ਮਾਂਹਿ ।

ਅੰਤਰ ਮ੍ਰਿਦੁ ਬਾਹਰ ਕਠਿਨ, ਉਤਮ ਜਿਉਂ ਨਲਯੇਰ ।
ਬਾਹਰ ਮ੍ਰਿਦੁ ਅੰਤਰ ਕਠਿਨ, ਨੀਚ ਪੁਰਖ ਜਿਉਂ ਬੇਰ ।

ਦਿਨ ਕਾ ਦੀਪਕ ਸੂਰ ਹੈ. ਨਿਸ ਕਾ ਦੀਪਕ ਚੰਦ
ਦੀਪਕ ਧਰਮ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਕਾ, ਕੁਲ ਕਾ ਦੀਪ ਸੁ ਨੰਦ।

ਸਿੰਘਨ ਕੇ ਸੁਤ ਏਕ ਹੀ, ਸੁਖ ਸੋਵਤ ਵਹ ਨੀਠ
ਗਧਹੀ ਕੇ ਸੁਤ ਬਹੁਤ ਹੈਂ, ਭਾਰ ਉਠਾਵਤ ਪੀਠ।

ਯਾ ਤਰੁਵਰ ਸੰਸਾਰ ਮਹਿ. ਹੈ ਉਤਮ ਫਲ ਦੋਇ
ਸਾਧ ਸੰਗ ਮੀਠੇ ਬਚਨ, ਯਾ ਸਮ ਅਉਰ ਨ ਕੋਇ।

ਕੜਖੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਸਵੇਂ ਕੇ†

ਸਲੋਕ— ਸਦਾ ਭਗਉਤੀ ਦਾਹਨੀ, ਜੀ ਲੋਹੇ ਸੋ ਪ੍ਰੇਮ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨ੍ਰਿਪ ਕੇ, ਦਾਨ ਖੜਗ ਕੋ ਨੇਮ।੧।

ਪੈਜ ਨਿਬਾਹਨ ਰਣ ਭਿਰਨ, ਸਿਤਨ ਸੂਰ ਬਲਵਾਨ
ਕਲਿ ਮੈਂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰ, ਨਰ ਸੋਢੀ ਸੁਲਤਾਨ।੨।

ਜੂਝਤੇ ਚਾਰੋਂ ਭਲੇ, ਕਹਉ ਭਗੌੜਾ ਬੀਸ
ਵੈ ਬੀਸੋਂ ਰਨ ਭਗਨੇ, ਸੁ ਵੈ ਚਾਰੋਂ ਚਾਲੀਸ।੩।

ਚਢੋ ਕੋਪ ਕਰਵਾਰ ਗਹਿ, ਹਠੀ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ
ਲੋਹ ਕੀ ਲਾਜ ਪਰ ਕੀਓ ਸਾਕਾ।
ਦੇਸ ਸ੍ਰਿਮੌਰ ਰਣ ਭੇੜੋ ਜਮਨਾ ਪਵੈ, ਘੁਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਣਜੀਤ ਜਾ ਕਾ
ਭੂਪ ਗਢਵਾਲ ਕੋ ਖੇਤ ਖਦੋ ਪਰਬਲ, ਤੀਰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਜੜਾਕਾ।੧।*
ਬਾਣ ਬੰਦੂਕ ਹਥਿ ਨਾਲ ਗੋਲੈ ਛੁਟੈਂ, ਮਹਾਂ ਭੈ ਭੀਮ ਕੀਨੋ ਕੜਾਕਾ।੨।
ਮਾਰ ਹੀ ਮਾਰ ਕਰ ਮਹਾਂ ਜੁਝਾਰ ਭੱਟ, ਕਰੈ ਅਵਠਾਨਤਾ ਜਨ ਤੜਾਕਾ
ਭੇੜੇ ਸੁਮੁਹੇ ਸਾਵੇਤ ਪ੍ਰਭ ਕਾਰ ਜੀ ਲੈ ਅਰਿ ਵਲੇਲਨ ਧਸਾਕਾ।੩।
ਬੀਰ ਚੰਦੇਲ ਹਰਿ ਚੰਦ ਰਾਜਾ ਜਬੈ, ਸਾਮੁਹੇ ਆਇ ਰਿਸ ਡੀਠ ਤਾਕਾ
ਦੇਖਿ ਗੁਰਦੇਵ ਤਬ ਅਸਟ ਸਿਲ ਲੀਓ, ਧਨੁਕ ਧਰ ਸ਼ਤਰੂ ਕੀਨੋ ਰਿਹਾਕਾ।੪।
ਲਾਗਿਓ ਸਰ ਕੰਠ ਰਣ ਭੂਮਿ ਰਾਜਾ ਗਿਰੋ, ਰਾਨ ਤੇ ਛੁਟਿਓ ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਗਾ
ਮੁਕਤ ਪਦ ਦੀਓ ਤਹਿੰ ਰੀਝ ਸਮਰ ਮੈਂ, ਖਰਿਓ ਕਰ ਲਇਓਂ ਜਨ ਦੇ ਸੁਲਾਕਾ।੫।

---

†ਕੜਖਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਚਰਣ ੩੭ ਮਾਤ੍ਰਾ-ਵਿਸਰਾਮ ੮, ੧੨, ੮, ੯, ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਵਰਣਨ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

* ਇਥੇ ਭੰਗਾਣੀ ਜੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਖਾਨਜ਼ਾਦੇ ਹਨੇ ਬੀਰ ਘਮਸਾਨ ਮੈਂ, ਗਨੈਂ ਨਹਿੰ ਜਾਇ ਅਸਹਾਬ ਬਾਂਕਾ
ਕਰਿਓ ਸੰਘਾਰ ਕਰਵਾਰ ਕ੍ਰਿਵਾਰ ਕੈ, ਹਾਰ ਪੂਰਨ ਕੀਓ ਹਰ ਹਰਾ ਕਾ। ੬।

ਸੂਰਬੀਰਨ ਬੀਰ ਰਕਤ ਜੋਗਿਨ ਤੀਰ ਦਇਓ ਹੈ ਪੱਤ੍ਰ ਭਰ ਕਾਲਕਾ ਕਾ
ਬੀਰ ਬੈਤਾਲ ਨਾਰਦ ਜ਼ੈ ਜੈ ਕਰੈਂ, ਦਾਨ ਦਾਤਾਰੁ ਖਾਂਡੈਲ ਡਾਂਕਾ। ੭।

ਹਾਰ ਬਲ ਚਲਿਓ ਦਲ ਲੈ ਫਤਿਟਸ਼ਾਹ ਨ੍ਰਿਪ, ਬੀਰ ਸੰਨਾਦਾ ਸੌਂ ਲੈ ਘਮਾਕਾ
ਰਾਖਿ ਸਿਰਮੌਰ, ਗੜਵਾਲ ਕੋ ਗਰਬ ਹਰ ਕੀਓ, ਪਰ ਕਾਜ ਪ੍ਰਿਣ ਹੈ ਸਦਾ ਕਾ। ੮।

ਰਾਜ ਲੈ ਦੀਓ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਗਾਸ ਕੋ, ਸੁਨਯੋ ਚਹੂੰ ਜਗ ਇਹ ਸੁਜਸ ਵਾਂਕਾ
ਸਦਾ ਰੱਛਯਾ ਕਰੇ ਦੁਸਟ ਕਾ ਦਮ ਲੇ, 'ਸੈਨ' ਜਨ ਜਪੈ ਰਸ ਬੀਰ ਬਾਂਕਾ। ੯।

ਕਰਖਾ ਦੂਸਰਾ ਚਲਿਆ*

ਰਨ ਮੰਡਨ ਡੰਡਿਨ ਅਰਿ ਦਲ ਖੰਡਨ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਹਠੀਲੋ ਰੇ
ਖੇਤ ਪਚਾਂਡ ਚਾਂਦ ਲੇ ਮਾਰੇ, ਖਾਂਡੇ ਦਾਨ ਦੁਸੀਲੋ ਰੇ। ੧।

ਭੂਤ ਬੈਤਾਲ ਲੀਏ ਕਲਿ ਨਾਰਦ, ਆਇਓ ਰੁਦ੍ਰ ਜਟੀਲੋ ਰੇ
ਕੀਨੀ ਅਰਜ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੋਂ, ਕੀਜੈ ਜਗ ਕਟੀਲੋ ਰੇ। ੨।

ਤੇ ਹਮ ਬਚੇ ਤੁਹਿ ਰਾਨਤੁਲਹਿ, ਜੋਗਨਿ ਪੱਤ੍ਰ ਭਰੀਲੋ ਰੇ
ਬਾਢੋ ਕਲਹਿ ਕਲੀਰ ਭੂਮ ਮੈਂ, ਨਾਰਦ ਫਿਰਤ ਵਕੀਲੋ ਰੇ। ੩।

ਲੈ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਬਹੁ ਆਇਓ, ਰਾਜਾ ਗਰਬ ਗਹੀਲੋ ਰੇ
ਚਾਰੋਂ ਓਰ ਫਤਿਹਗਢ ਘੇਰਿਓ, ਕੀਨੋ ਕਾਮ ਕੁਸੀਲੋ ਰੇ। ੪।

ਬਾਨ ਕਮਾਨ ਪਕੜਿ ਤਬ ਸੋਢਾ, ਗਾਜੇ ਸਿੰਘ ਅਰੀਲੋ ਰੇ
ਭਾਜੇ ਸ਼ਤਰੁ ਭਭਕੰ ਸੁਨਿ ਗਜ, ਜਿਉਂ, ਭਗਲ ਨਠੀਲੋ ਰੇ। ੫।

ਤਕਿ ਤਕਿ ਤੀਰ ਹਨੇ ਅਰਿ ਦਲ ਮੈਂ, ਕੀਨੋ ਕਟਕ ਰੰਗੀਲੋ ਰੇ
ਜਹਾਂ ਤੀਰ ਤੁਫੰਗੈ ਅਵਾਜ਼ ਕੜਾ ਕੜ, ਛੂਟਤ ਬਾਨ ਛਗੀਲੋ ਰੇ। ੬।

ਤਹਾਂ ਸਾਮੁਹੇ ਭਿੜੇ ਹੁਤੇ ਜੋ, ਮਹਾਂ ਭਟ 'ਮਾਰ ਹੀ ਮਾਰ' ਕਰੀਲੋ ਰੇ
ਦੇ ਧਰ ਕਰਨ ਬਹੇ ਬਾਢਾ ਲੈ, ਉਮਡਿਓ ਨਦਰਿ ਕਟੀਲੋ ਰੇ। ੭।

---

* ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਕੜਖੇ ਵਿਚ, ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਵਲੋਂ ਜਦ ਮਦਮਸਤ ਹਾਥੀ ਛਡ ਕੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਅਸਫਲ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਹਾਰਿ ਖਿਸਿਆਇ ਰਹਿਓ ਤਬ ਰਾਜਾ, ਜਗ ਮੈਂ ਭਏ ਹਸੀਲੋ। ਰੇ
ਕੀਨੀ ਫਤਿਹ, ਫਤਹ ਗਢ ਰਾਖਿਓ, ਜੀਤਿਓ ਗੁਰੂ ਜਿਤੀਲੋ2 ਰੇ । ੮ ।
ਸੰਤ ਸਹਾਇ ਸਦਾ ਜਗ ਮੈਂ ਗਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪੈਜ ਰਖੀਲੋ ਰੇ
ਸੇਵਕ 'ਸੈਨ ਜਾਟੂ' ਜਸੁ ਗਾਵਹਿ, ਜੈ ਜੈ ਸਰਬ ਮਹੀਲੋ ਰੇ । ੯ ।

ਸਲੋਕ

ਰਾਮ ਰੂਪ ਰਾਵਣ ਹਨਯੋ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਹੁਇ ਕੰਸ
ਕਲਿ ਮੈਂ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ, ਨਰ ਪਰਗਟ ਬੀਰ ਅਵਤੰਸ । ੧੦ ।

ਬਰਛੀ ਚਹੂੰ ਚੱਕ ਮੈਂ ਜਾਨੀ ਹੋ !

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪੀਆ ਕੀ ਬਰਛੀ, ਚਹੂੰ ਚੱਕ ਮੈਂ ਜਾਨੀ ਹੋ
ਇਤ ਤੈ ਗੋਬਿੰਦ ਧਾਇਓ ਉਤ ਤੈ ਗਇੰਦ2 ਆਇਓ
ਲਾਗਤ ਹੀ ਆਨ ਆਨੀ ਹੋ, ਬਰਛੀ ਚਹੂੰ ਚੱਕ ਮੈਂ ਜਾਨੀ ਹੋ । ੧ ।

ਸਕ ਗਈ ਜਬ ਅਰਧਕੁੰਭ ਮੈਂ, ਰੁਧਿਰ3 ਬਹਿਓ ਜੈਸੇ ਪਾਨੀ ਹੋ
ਮਦ ਉਦਾਰ ਚਲੇ ਪਵਨ ਜਿਉਂ, ਮਸਤੀ ਸਬਹਿ ਭੁਲਾਨੀ ਹੋ
ਬਰਛੀ ਚਹੂੰ ਚੱਕ ਮੈਂ ਜਾਨੀ ਹੋ । ੨ ।

[ਸਿਖ ਰੈਫ਼ੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਖਰੜਾ ਨੰ:3547

(੧੩) ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ

ਕਾਂਸ਼ੀਰਾਮ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਸਕਸੇਨਾ ਕਾਇਸਥ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ 1715 ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਕਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਆਮਤ ਖ਼ਾਂ ਪਾਸ ਵੀ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। * ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਵੀ ਪਰਵਾਨੇ ਇਧਰ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਵੀ ਸੀ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਦਾਸ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸ਼ਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦੁਰਗਾ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਨੁਵਾਦ ਸੁਣਾਵੇ ਤੇ ਕਾਬਲੀ ਮੇਵੇ ਛਕਾਵੇ , ਐਸਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤ੍ਰਿਭੰਗੀ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ

1 ਠੱਠਾ ਮਖੌਲ 2 ਹਾਥੀ 3 ਲਹੂ

* ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 160
ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 85

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਓਜਮਈ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਸ਼ੈਦਾਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ 1747 ਬਿ. ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਕੇ 'ਪਾਂਡਵਗੀਤਾ' ਲਿਖੀ। 'ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ' ਵਿਚ ਨਾਰਦ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਿ ਪਰਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਢੰਗ ਅਰਥਾਤ ਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਰਡ ਛੰਦ ਫਿਰ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਪਉੜੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਪਉੜੀ ਰਚੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਖਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵੀ ਦੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ— 'ਕਨਕ ਮੰਜਰੀ' ਤੇ 'ਪਰਸੁਰਾਮ ਸੰਵਾਦ', 'ਕਨਕ ਮੰਜਰੀ' ਵਿਚ ਰਤਨ ਪੁਰ ਦੇ ਧਨਧੀਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕਥ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਖਰੜਾ ਗੁਲੇਰ (ਕਾਂਗੜਾ) ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪਰਸੁਰਾਮ ਸੰਵਾਦ' ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਤੇ ਪਰਸਰਾਮ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਹੋਇਆ ਕਰਾਰਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ 16 ਕਬਿੱਤ ਹ੍ਰਿਦੇਰਾਮ ਭੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ 79 ਤੋਂ 95 ਨੰ. ਛੰਦ ਤਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਸਾਫ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਾਏ ਸਨ। 'ਪਾਂਡਵਗੀਤਾ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਉਂ ਤੁਰਦਾ ਹੈ—

ਰੱਡ— ਮਹਾਂ ਭਾਰਥ ਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਇਕ ਪਰਬ ਹੈ, ਤਾ ਮੱਧੇ 'ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ' ਜਾਨੋ
ਕੀਆ ਸੰਬਾਦ ਨਾਰਦ ਭੀਖਮ ਤਹਾਂ, ਕ੍ਰਿਤ ਬਿਆਸ ਕੀ ਪ੍ਰਗਟ ਮਾਨੋ
ਸੋ ਜਨਮੇਜੇ ਪਹਿ ਕਰੀ ਵੈਸ਼ੰਪ ਇਨ ਵਿਚਾਰ
ਸਤ੍ਰ ਸੈ ਸੰਤਾਲੀਏ, ਹਾੜ ਵਦੀ ਕਰੀ ਵਾਰ। ੧।

ਪਉੜੀ— ਨਮੋ ਕਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜੋ ਸਾਚਾ ਸਾਂਈਂ
ਨਮੋ ਕਰੀ ਸਭ ਦੇਵ ਨੂੰ, ਸਦ ਲਾਗਾਂ ਪਾਈਂ
ਨਮੋਂ ਕਰੀਂ ਗੁਰ ਸਕਲ ਨੂੰ, ਨਿਤ ਅੰਤਰ ਧਿਆਈਂ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਦਯਾ ਸੇ, ਕਛੂ ਇਹੈ ਬਨਾਈ
'ਕਾਂਸ਼ੀ' ਕਥਾ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤ, ਭਾਖਿਆ ਕਰਿ ਗਾਈ
ਮਹਿਮਾ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ, ਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਸੁਨਾਈ। ੨।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸਦਾ ਮਹਾਤਮ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਮਿੱਠੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਪਉੜੀ— ਕਥਾ ਸੰਪੂਰਨ ਏ ਭਈ, ਸੁਨੀਅਹੁ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ
ਭੈ ਪਾਪ ਸਿਧਾਵਣ ਦੁਖ ਜੇ, ਸੁਧ ਹੀਆ ਹੋਈ
ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਸੋ ਲਹੈ, ਏ ਪੜ੍ਹ ਹੈ ਜੋਈ
ਉਤਮ ਉਸਤਤਿ ਵਿਸਨੁ ਕੀ, ਕਹੀ ਉਤਮ ਸੋਈ
ਮਿੱਠੂ ਦਿਜ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ, ਅਰਥ ਦੱਸ ਦਿਤੋਈ
'ਕਾਸ਼ੀ' ਕਹੀ ਜੈਸੀ ਬੁਧਿ ਥੀ, ਦੋਸ਼ ਦੇਹੁ ਨ ਕੋਈ । ੭੯ । *

ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ 1747 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਾਉਂਟੇ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਆਖਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ।

ਵੰਨਗੀ—ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਾਰ, ਪਾਂਡਵਗੀਤਾ ਲਿਖਯਤੇ

ਡਡਿ— ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨਾਰਦ ਅਕ੍ਰੂਰ ਰਿਖ ਪ੍ਰਾਸਰੋ ਕਹੇ ਪੁੰਡਰੀਕ ਔ ਬਯਾਸ ਬੇਤੇ
ਤਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰੀਕ ਸੁਕ ਸੌਨਿ ਕੇ ਭੀਖਮੰ, ਔਰ ਰੁਕਮਾ ਦੇ ਆਹਿ ਜੇਤੇ
ਅਰਜਨ ਔਰ ਵਸਿਸ਼ਟ ਜੀ, ਔਰ ਵਿਭੀਖਣ ਸੰਤ
ਪਰਮ ਭਗਤ ਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੇ, ਸਭ ਪਾਂਡਵਨ ਨਮੋ ਕਰੰਤ । ੩ ।

ਪਉੜੀ ਯੁਧਿਸਟਰ ਦਾ ਜੋ ਜਸ ਕਹਾਂ, ਧਰਮ ਬਿਰਧ ਹੋ ਆਵੈ
ਭੀਮ ਸੈਨ ਦਾ ਜਸ ਕਹਿਆਂ, ਪਾਪ ਸਗਲਿ ਸਿਧਾਵੈ
ਅਰਜਨ ਦਾ ਜੋ ਜਸ ਕਹਿਆਂ, ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਨਾਸ ਹੋਇ ਜਾਵੈ
ਜਸ ਨੁਕਲ ਸਹਦੇਵ ਦੇ ਰੋਗ ਰਹਣ ਨ ਪਾਵੈ
ਐਸੇ ਬਚਨ ਆਨੰਦ ਹੋਇ ਲੋਮਹਰਖ ਸੁਨਾਵੈ
ਪ੍ਰਗਟ ਭਈ ਵੈ ਦੇਖੀਐ, ਕਾਸੀ ਗੁਣ ਗਾਵੈ । ੪ ।

ਡਡਿ— ਨਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਨਰੋਂ ਮੋਂ ਕਹਤ ਹੈਂ ਪ੍ਰਗਟ ਤਸਕਰਿ ਕਹਾਂ ਸਕਲ ਬੇਦੇ ।
ਜਨਮ ਅਨੇਕ ਕੇ ਪਾਪ ਸਰੀਰ ਮੈਂ ਲੇਤ ਹਿਰ ਭਰਮ ਕੀ ਭੀਤਿ ਛੇਦੇ
ਹੋਇ ਅਨੰਦ ਸਰੀਰ ਮੈਂ, ਸਹਿਜ ਬਸੇ ਮਨ ਆਇ
ਐਸੇ ਬਚਨ ਅਨੰਦ ਹੋਇ, ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਕਹਤ ਬਨਾਇ । ੫ ।

---

* ਇਸ ਪਾਂਡਵਗੀਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਪਾਂਡਵਗੀਤਾ' ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ।

ਪਉੜੀ ਸੋਗ ਹਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਇਆ, ਪਰਮ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਣੈ
ਨਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿਮਰਤੇ, ਅਨਭੈ ਪਦ ਮਾਣੈ
ਧਿਆਨ ਕਰੰਤੇ ਨਿਤ ਹੀ, ਪਾਪ ਸਗਲ ਸਿਧਾਣੈ
ਦੂਧ ਨ ਪੀਵੈ ਮਾਤ ਦਾ, ਫਿਰ ਜਨਮ ਨ ਆਣੈ
ਐਸੇ ਬਚਨ ਅਨੰਦ ਹੋਇ, ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵ ਬਖਾਣੈ
ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਾਮ ਧਿਆਈਐ, ਫਿਰ ਰਹੈ ਨ ਕਾਣੈ । ੬ ।

ਰਡ— ਤੁਹੀ ਹੈ ਮਾਤਾ ਅਰ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਤੂੰ ਹੈ, ਤੁਹੀ ਹੈ ਬੰਧ ਤੁਝੈ ਮੀਤ ਜਾਣੋ ।
ਤੁਹੀ ਧਨ ਵਿਦਿਆ ਸਰਬ ਮੇਰੇ ਤੁਹੀ ਹੈਂ, ਤੁਝੈ ਬਿਨ ਨਹੀਂ ਔਰੈ ਮਾਨੋ ।
ਹੇ ਕੇਸੋ ਮੈਂ ਅੰਧ ਹੌਂ, ਅਗਿਆਨ ਤਿਮਰ ਮੰਝਾਰ
ਹੋਇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਗਯਾਨ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦੇਇ, ਬਚਨ ਕਹੇ ਦਰੁਪਦ ਰੀਸਾਲ । ੩੭ ।

ਪਉੜੀ— ਹੇ ਜਗਦੀਸ ਵਖਾਨੀਏ, ਅਚੁਤ ਤੇਰੋ ਨਾਉ
ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ ਹੇ ਕੇਸਵੋ ਅਨੰਤ ਧਿਆਉ
ਹੇ ਕੇਸੋ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੂ, ਗੁਨ ਵਿਸਨੁ ਕੇ ਗਾਊਂ
ਰਿਖੀਕੇਸ ਹੇ ਵਾਸਦੇਵ ! ਜਪਿ ਨਿਹਚਲ ਨਾਉਂ
ਦਰੁਪਦਿ ਕਰੇਂਦਾ ਨਿਮਸਕਾਰ, ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉਂ
ਨਿਮਸਕਾਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਜਪੀਏ ਨਿਤ ਹੀ, ਫਿਰ ਜਨਮ ਨ ਪਾਉਂ । ੩੮ ।

ਰਡ ਧਰਮ ਕੋ ਜਾਨ ਹੌਂ ਕਰਤ ਨਹੀਂ ਧਰਮ ਕੋ, ਜਾਨ ਹੌਂ ਪਾਪ ਨਿਵਿਰਤ ਨਾਹੀ
ਤੂੰਹੀ ਹੈਂ ਮੁਖ ਦੇਵ ਮੇਰੇ ਰਿਦੇ ਮੈਂ ਇਸਥਿਤੋ, ਪ੍ਰੇਰ ਜੈਸੇ ਹਉਂ ਕਰੋਂ ਵਾਹੀ
ਤੂੰ ਜੰਤ੍ਰੀ ਮੈਂ ਜੰਤ੍ਰ ਹੋਵਾਂ ਵਾਜਉਂ ਜਿਵੇਂ ਵਜਾਹਿੰ
ਦੁਰਯੋਧਨ ਯਾ ਬੋਲ ਹੈ, ਮੁਝੈ ਦੋਖ ਕਿਛੁ ਨਾਹਿ । ੩੯ ।

ਪਉੜੀ ਨਮਸਕਾਰ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋ, ਨਿਤ ਨਿਤ ਹੀ ਕਰਹਾਂ
ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਜੋ ਦੇਖੀਐ, ਬ੍ਰਹਿਮ ਰੂਪ ਉਚਰਹਾਂ
ਅਨੰਦ ਮੂਰਤਿ ਜੋਗੇਸ਼ਰੋ, ਹੀਐ ਅੰਦਰਿ ਧਰ ਹਾਂ
ਜੋਗ ਸਰੂਪੀ ਹੋਇ ਤੁਮ, ਹੌਂ ਸਰਨ ਜੁ ਪਰਹਾਂ
ਬੋਲੈ ਬੈਨ ਜੋ ਜੈਦਰਥ, ਹੋਰ ਓਟ ਪਰਹਰਿ ਹਾਂ
ਕਾਂਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੁ ਸਰਣਾਗਤੀ, ਹਉਂ ਭੀ ਸੰਗਿ ਤਰਹਾਂ । ੪੦ ।

... ...

ਰਡ— ਜਗਤ ਮੈਂ ਪੁਹਪ ਜੈਸੇ ਅਲਸੀ ਕੋ ਦੇਖੀਐ ਤਾਹਿ ਸਮਾਨ ਹੈ ਰੂਪ ਜਾਂਕੋ ।
ਪਹਿਰੇ ਪੀਤੰਬਰੋ ਜੁ ਅਚੁਤਿ ਸਦਾ ਕਹਤ 'ਗੋਬਿੰਦ' ਜੂ ਸਕਲ ਵਾਕੋਂ

ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਜੋ ਕਰਤ ਹੈ, ਤਿਨਕੋ ਭਯ ਨਹਿ ਹੋਇ
ਸਲ ਉਚਾਰੇ ਬਚਨ ਇਹ, ਭਾਖ ਸੁਨਾਏ ਸੋਇ । ੪੩ ।

ਪਉੜੀ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੂ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹੀਜੈ
ਜੇ ਹੈਂ ਅਗਤਿ ਜਗਤ ਮੈਂ, ਗਤਿ ਤਿਨ ਕੀ ਕੀਜੈ
ਡੂਬੈ ਉਦਧਿ ਸੰਸਾਰ ਮੈਂ, ਤਿਨ ਕੋ ਕਢਿ ਲੀਜੈ
ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ! ਦਇਆਲ ਹੋਇ, ਤਿਹੈ ਬਾਂਹਿ ਫੜੀਜੈ
ਬਚਨ ਕਹੇ ਬਲਭਦ੍ਰ ਜੀ, ਤੇ ਸ੍ਰਵਨਿ ਸੁਨੀਜੈ
ਕਾਂਸ਼ੀ ਜਨਮ ਨ ਪਾਵਈ, ਜੋ ਹਰਿ ਰਸ ਭੀਜੈ । ੪੪ ।

... ...

ਚੜਿ— ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਜੁ ਗ੍ਰਹਨ ਕਊ ਹੋਤ ਹੈ ਤਾਂਹਿ ਮੈਂ ਕੋਟ ਗਊ ਦਾਨ ਕੀਜੈ
ਤੀਰਥ ਕਾਂਸ਼ੀ ਮਕਰ ਪਰਾਗ ਮੈ ਕਲਪ ਪ੍ਰੀਤ ਤਹਾਂ ਜਾਇ ਬਸੀਜੈ
ਮੇਰੁ ਤੁਲ ਹੋਮ ਦਾਨ ਕਰਿ, ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਨ ਨਹਿ ਤੁਲ
ਗੋਤਮ ਬੋਲੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੋਂ, ਸਤਿ ਬਚਨ ਅਮੁੱਲ । ੬੧ ।

ਪਉੜੀ ਗੋਬਿੰਦ ਜੁ ਮੇਰੇ ਹੈਂ ਸਦਾ ਏਹੀ ਇਸਨਾਨ
ਗੋਬਿੰਦ ਕਾ ਮੇਰੇ ਜਾਪ ਹੈ ਗੋਬਿੰਦ ਧਿਆਨ
ਸਦਾ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀਰਤਨੋ, ਅਤ੍ਰੈ ਉਚਰਾਨ
ਮੰਗਲ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੋ ਜਹਿ ਮੁਖੋਂ ਬਖਾਨ
ਤਾਂ ਕੇ ਅਬ ਹੀ ਭਸਮ ਹੋਹਿ, ਕੋਟਿ ਮਹਾਂ ਪਾਪਾਨ
ਕਾਂਸ਼ੀ ਮੁਕਤਿ ਮਾਨੁਛ ਸੇਵਿ ਸਿਸਟਿ ਬਖਾਨ । ੬੨ ।

'ਪਰਸੁਰਾਮਸੰਵਾਦ' ਵਿਚੋਂ—

ਲਛਮਨ ਉਵਾਚ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਸੋਂ

ਮਹਾਂ ਰਣਧੀਰ ਮਹਾਂ ਬੀਰ ਲਘੁ ਬੀਰ ਹਸਿ ਬੋਲੇ ਐਸੇ ਨੈਕੁ ਸਮਸਯਾ ਮੋਹਿ ਦੀਜੀਏ ।
ਕਹੋ ਬਾਂਧ ਡਾਰੋ ਕਹੋਂ ਦੇਸਤੇ ਨਿਕਾਰੋਂ ਕਹੋਂ ਬਾਰਧਿ ਉਤਾਰੋ ਕਹੋਂ ਜੂਰਾ ਕਾਟਿ ਲੀਜੀਏ।
ਕਹੈ ਕਵਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਕੇਤਕ ਪਰਸਰਾਮ ਨਾਮ ਸੁਨਿ ਜਾਂਕੋ ਛਿਤਪਾਲ ਹਵੈਕੈ ਛੀਜੀਏ ।
ਮਾਰੇ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਛੀਨ ਲੈਹੋਂ ਤੂ ਨ ਚਾਂਪ ਆਪ
ਦੇਖੀਏ ਤਮਾਸ਼ੇਂ ਪੈ ਨ ਸਾਂਸੋ ਕਛੂ ਕੀਜੀਏ ।

ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਉਵਾਚ ਪਰਸੁਰਾਮ ਸੋਂ

ਮੈਂ ਨ ਜਾਨਯੋ ਤੇਰੋ ਬਲ ਤੈਸੋ ਤਾਂ ਕੋ ਲਾਗਯੋ ਫਲੁ
ਕਠਿਨ ਕੁਠਾਰ ਧਾਰ ਕੰਠ ਪਰ ਧਰੀਏ।

ਏਤੇ ਪਰ ਔਰ ਕਛੁ ਬਾਤ ਆਵੈ ਤਾਤ ਹਾਥ
ਕੀਜੈ ਸੋਈ ਭਾਵਤੀ ਪੈ ਰੋਖ ਕੌਨ ਕਰੀਏ
ਐਸੋ ਕਛੂ ਕੁਲ ਕੋ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਹਮਾਰੇ ਰਾਮ
ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਖ਼ਯੇ ਪੈ ਨ ਮਾਰੀਏ ਜੌ ਮਰੀਏ
ਬੈਰੀ ਸ਼ਰਨਾਇ ਔਰ ਸੁਨੀ ਮੁਨੀ ਰਾਇ ਗਾਇ
ਬਾਮੁਨ ਸੋ ਲਰੀਏ ਤੌ ਪਾਂਇ ਕਾਂਕੇ ਪਰੀਏ ।

ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਉਵਾਚ

ਛੱਤ੍ਰੀ ਛੱਤ੍ਰ ਈਸਨ ਕੇ ਅੰਗ ਜਗਦੀਸਨ ਕੇ
ਕੋਪ ਕੀਤੇ ਮਨ ਮਾਂਹਿ ਬਾਂਹੈ ਉਕਸਾਇਬੋ
ਭ੍ਰਿਕੁਟੀ ਚਢਾਂਇ ਰਘੁਰਾਇ ਯੌਂ ਕਹਨ ਲਾਗੇ
ਕਾਂਸ਼ੀਰਾਮ ਮੇਰੋ ਤੇਜੁ ਕਾਂ ਪੈ ਸਹਯੋ ਜਾਇਬੋ
ਰੇਨਕਾ ਕੇ ਢੋਟਾ ਨੈਕ ਪੋਟਾ ਹੂੰ ਕੇ ਮਾਰ ਲੋਟਾ
ਪੋਟਾ ਹ੍ਵੈ ਕੈ ਜੈ ਹੈਂ ਕਹੂੰ ਢੂੰਢੇ ਹੂੰ ਨ ਪਾਇਬੋ
ਬਹੁਤ ਬਚਯੋ ਹੈ ਛਤ੍ਰਧਾਰੀ ਦਸਰਥ ਕੀ ਸੌਂਹ
ਬਾਮੁਨ ਭਿਖਾਰੀ ਅੱਤ੍ਰਧਾਰੀ ਕਹਿਵਾਇਬੋ ।

ਪਰਸੁਰਾਮ ਉਵਾਚ

ਟੂਟਿ ਟਾਟ ਗੌਸ਼ਾ ਗਏ ਫੂਟ ਫਾਟ ਮੂਠ ਗਈ,
ਜੇਵਰਨ ਰਾਖਯੋ ਜ਼ੋਰ ਜਾਨਤ ਜਗਤ ਹੈ
ਸੂਰਜ ਜਰਾਯੋ ਬਾਰਿ ਬੋਰ ਕੈ ਸਿਰਾਯੋ ਮਹਾਂ
ਮੇਘਨ ਸੰਤਾਯੋ ਸੀਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਸਤ ਹੈ
ਰੰਗ ਗਯੋ ਉਖਰ ਕੁਰੰਗ ਭਯੋ ਪਰੇ ਪਰੇ
ਡਾਰੇ ਉਘਰਾਰੇ ਮਾਰੇ ਫੂਕ ਕੇ ਉਡਤ ਹੈ
ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਰਾਮ ਸੋਂ ਪਰਸੁਰਾਮ ਐਸੇ ਕਹਯੋ
ਤੋਰ ਕੈ ਧਨੁਖ ਐਸੋ ਐਮ ਬਲਕਤ ਹੈ ।

ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਉਵਾਚ

ਬਾਮਨ ਭਿਖਾਰੀ ਤਿਨ ਧਾਰੀ ਤਿਨ ਤੂਲ ਤੂਛ,
ਭੂਖਨ ਕੇ ਭੂਖੇ ਮਹਾਂ ਤੋ ਸੋਂ ਕਹਾਂ ਕਹੀਏ
ਨਾਵੇਂ ਹਾਥ ਬਾਂਬੀ ਪੈ ਨ ਆਵੇ ਮੰਤ੍ਰ ਬੀਛੁਨ ਕੋ,
ਤਾ ਤੇ ਤੇਰੀ ਬਾਤੈਂ ਸੁਨਿ ਸੁਕਚਾਇ ਰਹੀਏ

ਹਮ ਕੋ ਅਜਸ ਤੇ ਸੋਂ ਬਾਂਧੇ ਤਰਕਸ,
ਅਨਰਸ ਕਰੇ ਬਾਮਨ ਸੋ ਤਾਂ ਤੇ ਸਬ ਸਹੀਏ
ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਕਹੈ ਰਘੁਬੰਸਨਿ ਕੀ ਰੀਤਿ ਯਹੈ,
ਜਾਸੋਂ ਕੀਜੈ ਮੋਹ ਤਾਂਸੋ ਲੋਹ ਕੈਸੇ ਗਹੀਏ।

ਫੁਟਕਲ —

ਕਬਿਤ— ਚੇਤ ਭਈ ਚਿੰਤਾ ਬਿਸ ਲਾਗਤ ਬਿਸਾਖ ਉਰ
ਜੇਠ ਕਹੋਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਕੌ ਲੌਂ ਬਹਿਰਾਯ ਹੈ।
ਸਾਢ ਜੋ ਅਸਾਢ ਭਯੋ ਸਾਵਨ ਸਹਮ ਭਯੋ
ਭਾਦੋਂ ਜਾਦੋਂ ਅਸੁਨ ਰਹੋਂ ਬਿਦੇਸ ਛਾਯ ਹੈ।
ਕਾਤਿਕ ਕੌ ਮਾਰਗ ਬਿਲੋਕ ਕਰ ਘਟੀ ਮਾਸ
ਪੂਸ ਕੇ ਮਹੀਨਾ ਨਾਹੁ ਜੋਨ ਘਰਿ ਆਜ ਹੈ।
ਯੌਂ ਕਹੈ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਮਿਲ ਖੇਲਹੋਂ ਨ ਹੋਰੀ ਤੌ ਲੌਂ
ਲਗ ਬੁਝੀ ਹੋਰੀ ਸੀ ਕਿਸੋਰੀ ਆਨਿ ਪਾਯ ਹੈ।

ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ

ਜਈਐ ਤਉ ਲਜਈਐ ਆਲੀ ਅਣਜਾਇ ਰਹਿਓ ਨ ਜਾਇ
ਦੇਖੈ ਸੁਕਚਈਐ ਆਲੀ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਦੇਹ ਦਾਹੀਐ
ਜਾਨਤ ਨ ਕੋਊ ਜਨਾਈਐ ਨ ਕਾਹੂੰ ਪੈ
ਮਨ ਹੀ ਕੀ ਰੀਝ ਬੂਝਿ ਮਨ ਹੀ ਸਰਾਂਹੀਐ
ਬਿਸਰਾਏ ਬਿਸਰਤ ਨਾਹਿ ਕਰਕਤ ਹੀਅਰੇ ਮਾਂਹਿ
ਮਿਲਬੋ ਬਨਤ ਨਾਹਿ, ਮਿਲਿਓ ਨਿਤ ਚਾਹੀਐ
ਕਹਤ ਕਵੀ ਕਾਂਸ਼ੀਰਾਮ ਨੇਹੁ ਭਇਓ ਪਰਬਤ ਸਮਾਨ
ਕਠਿਨ ਤੋ ਬਨੀ ਹੈ ਆਨ ਕੈਸੇ ਕੈ ਨਿਬਾਹੀਐ।

ਛਪੈ ਕਾਂਸ਼ੀਰਾਮ ਜੀ ਕੇ

ਬਜੇ ਦਮਾਮੇ ਭੇਰ ਸੱਦਿ ਸ਼ਦਿਆਨੇ ਬੱਜੇ
ਬਜੇ ਅਉਰ ਬਜ ਇ, ਕਾਲ ਸਿਰ ਊਪਰਿ ਗੱਜੇ
ਲਾਖ ਕਰੋਰੀ ਦਾਮ ਦੀਏ ਬਿਨ ਕਾਮ ਨ ਆਵੈ
ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਿਮਰਣ ਬਿਨਾ, ਜਨਮ ਇਹੁ ਬਾਦ ਗਵਾਵੈ

ਜਨਮ ਗਵਾਵੈ ਬਾਦ ਜੋ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਤਿਸ ਸੰਗਿ ਨਾਹ ਬਹੁ
ਜਨਮ ਸਵਾਰਹਿ ਅਪਣਾ, ਤਾਂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਾਮ ਕਹੁ । ੧ ।

ਖੋਇਓ ਜਨਮ ਅਕਥ. ਮੂੜ੍ਹ ਹਰਿ ਨਾਮ ਨ ਲੀਨੋ
ਨਿਸ ਬਾਸਰਿ ਰਹਿਓ ਸੋਇ, ਜੀਅ ਜਮ ਕੈ ਹਥਿ ਦੀਨੋ
ਚਉਰਾਸੀ ਕੇ ਫੇਰਿ ਭਇਓ ਮਾਨਸ ਅਉਤਾਰੀ
ਜਿਹਬਾ ਹੋਇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਾਮ ਜਪ ਰਾਮ ਮੁਰਾਰੀ
ਰਾਮ ਮੁਰਾਰੀ ਜੋ ਜਪਹਿ, ਤਉ ਕਾਂਸ਼ੀਰਾਮ ਤਿੰਹ ਚਰਨ ਗਹੁ
ਜਨਮ ਸਵਾਰਹਿ ਅਪਨਾ, ਤਾਂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਾਮ ਕਹੁ । ੨ ।

ਗਨਿਕਾ ਭਉਜਲ ਤਰੀ ਹਰੀ ਜਿਨ ਰਿਦੇ ਸਮਾਰਿਓ
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਰੁ ਲੋਭ ਮੋਹੁ, ਅਹੰਕਾਰ ਨਿਵਾਰਿਓ
ਸੱਚੇ ਸੋਂ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਚ ਸਚੇ ਸੋਂ ਰਾਤੇ
ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਬਿਨਾਂ ਰਿਦੇ ਕੁਛ ਅਉਰ ਨ ਜਾਤੇ
ਤਉ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਆਰਾਮ ਹੋਇ. ਰਾਮਚੰਦ ਕੇ ਚਰਨ ਗਹੁ
ਜਨਮ ਸਵਾਰਹਿ ਅਪਨਾ, ਤਾਂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਾਮ ਕਹੁ । ੩ ।

(੧੪) ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਰਾਇ

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਰਾਇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਭਾਖਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ 1746 ਬਿ. ਵਿਚ ਪਾਉਂਟੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਉਂਤੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਚੁਨਾਂਚਿ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵਖਰੇ ਪਰਬ ਵੰਡ ਕੇ ਅਨਵਾਦ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ । ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ 30-35 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ (1615-1659.) ਨੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ 50 ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਜੂਨ 1657 ਈ. ਵਿਚ 'ਸਿੱਰਿ ਅਕਬਰ' ਨਾਂ ਹੇਠ, ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ

ਸੀ।* ਫਾਰਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ,ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜੇਹਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ ਕੱਲ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯਾ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਲਥਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਫਾਰਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਮੰਨੀ-ਦੰਨੀ ਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਪਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜਬਰ ਕਾਰਣ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਸ ਲਈ ਉਤਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਲੇਛ ਭਾਸ਼ਾ' ਯਾ 'ਯਵਨ ਭਾਸ਼ਾ' ਤਕ ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਫਰਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਜ਼ਬਾਨ ਯਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਜਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਸੀ ਜੋ ਹਾਕਮ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰਿਆਇਆ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਕਰਨੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਇਸੇ ਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਲਾਮੀ ਅਧੀਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ —

ਖਤ੍ਰੀਆ ਤ ਧਰਮ ਛੋਡਿਆ, ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ। [ਮ. ੧
ਯਾ 'ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਕਉ 'ਅਲਹੁ' ਕਹੀਐ, ਸ਼ੇਖਾਂ ਆਈ ਵਾਰੀ...
ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆਂ ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ, ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ।' [ਬਸੰਤ ਮ. ੧

ਕੁਝ ਅਜੇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਦਿਤੇ ਉਸ ਨੋਟ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ।

'ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਸਉ ਦ੍ਵਾਦਸ ਪ੍ਰਥਮ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਨੇ ਜੋ ਸੁਤ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਕਾ ਥਾ, ਦਿਲੀ ਨਗਰ ਮੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੋਂ ਯਾ ਉਪਨਿਸ਼ਧੋਂ ਕੋ ਯਾਮਨੀ ਭਾਖਾ ਮੇਂ ਲਿਆਵਤਾ ਭਯਾ। ਅਬ ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਾ ਸਉ ਛਿਹਤਾਰੀਏ (1746 ਬਿ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਗਯਾ ਕਰੀ ਜੁ ਪਾਠ ਯਾ ਉਪਨਿਖਦੋਂ ਕਾ ਯਾਮਨੀ ਭਾਖਾ ਮੇਂ ਨਖਿਧ

---

*ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ, ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਬਾਬਾ ਲਾਲ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆ ਮੀਰ ਤੇ ਸਰਮਦ ਜੈਸੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਫੀਨਾਤੁਲ ਔਲੀਆ, ਸਕੀਨੁ ਤੁਲ ਔਲੀਆ, ਹਸਨਤੁਲ ਆਰਫ਼ੀਨ, ਮਜਮੂਉਲ ਬਹਿਰੈਨ, ਤਰੀਕਤੁਲ ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਰਿਸਲਏ ਹੱਕਨੁਮਾ ਆਦਿ ਫਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਲਿਖਾਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗੀਤਾ, ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਠ ਤੇ ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਆਦਿ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

[ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ—ਡਾ. ਕਾਲਿਕਾਰੰਜਨ (1958) ਪੰਨਾ 66-78

ਹੈ, ਵਾਂ ਕੀ ਆਗਯਾ ਸੋਂ ਜਨ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੇ ਯਾਮਨੀ ਭਾਖਾ ਸੋਂ ਪੁਨਹ ਹਿੰਦਵੀ ਭਾਖਾ ਮੇ ਲਿਖਾ, ਜੋ ਪਾਠ ਕਰਨਦਾ'ਰੇ ਕੋ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਨ ਹੋ ਅਤੁ ਸ੍ਰੋਤਾ ਅਰੁ ਵਕਤਾ ਕੋ ਗਿਆਨ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ । ਅਰ ਸਰਬ ਕੋ ਅਨੰਦ ਹੋ । ਅਰ ਸਰਬ ਵੇਦਾਂਹੁ ਕਾ ਜੋ ਫਲ ਹੈ, ਸੋ ਯਾ ਏਕ ਉਪਨਿਖਦ ਕੇ ਪਾਠ ਕੀਏ ਸੋ ਹੋਤ ਹੈ ।

[ਭਾ. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ
ਦਾ ਹੱਥਲਿਖਤ ਖਰੜਾ

ਕੁਝ ਹੱਥਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਮਤ ਭੁੱਲ ਨਾਲ 1776 ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ —

'ਅਬ ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰ ਸੈ ਛਿਹਤਰ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਗਯਾ ਕਰੀ ...' ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਉਤਾਰਨਹਾਰਿਆਂ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ 'ਛਿਹਤਾਗੀਏ' ਨੂੰ 'ਛਹੱਤਰ' ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸੋ ਇਹ ਕੰਮ 1746 ਬਿ. ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਉਂਟੇ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਰਤੇ ਸਨ ਤੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ ਸਨ ।

ਇਹ ਕੁਲ 50 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ 4 ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ 11, ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੀ 1 ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੀਆਂ 34 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ । ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਹੈ—

1 ਤੈਤ੍ਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (ਰਿਗਵੇਦ)
2 ਕੋਖੰਗ ,,
3 ਮਾਕੁਸਲ ,,
4 ਈਸਾਵਾਸ ,,
5 ਸ਼ਿਵ ਸੰਕਲਪ (ਯਜੁਰਵੇਦ)
6 ਮੈਤ੍ਰਾਣੀ ,,
7 ਦੇਵ ,,
8 ਝਾਂਗਲੀ ,,
9 ਪੁਰਖ ਸੂਕਤ ,,
10 ਭ੍ਰਿਗਵਲੀ
11 ਆਨੰਦਵਲੀ ,,
12 ਮਹਾਂ ਨਾਰਾਇਣ ,,
13 ਸਵੇਤਸ੍ਵਤ੍ਰ ,,
14 ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ
15 ਸ਼ਤਰੁਦ੍ਰੀ
16 ਛਾਂਦੋਗਯ (ਸਾਮ ਵੇਦ)
17 ਮੋਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (ਅਥਰਵਵੇਦ)
18 ਨਾਰਾਇਣ ,,
19 ਗਰਭ ,,
20 ਖਟਵੱਲੀ ,,
21 ਮੁੰਡਕ
22 ਕਠ ,,
23 ਕੇਵਲਯ
24 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿੰਦ
25 ਅਰਘ ,,
26 ਪ੍ਰਸ਼ਨ
27 ਅਥਰਵ ਸਿਰ
28 ਆਤਮ ਪ੍ਰਬੋਧ ,,
29 ਸਰਬ
30 ਆਤਮ

31 ਨੰਗਲ ,,
32 ਮ੍ਰਿਤਾਂਗਲ ,,
33 ਤੇਜ ਬਿੰਦ
34 ਧਿਆਨ ਬਿੰਦ
35 ਜਪਾਲ ,,
36 ਜੋਗਤਤ
37 ਛੁਰਕਾ
38 ਜੋਗ ਸਿਖਾ
39 ਹੰਸ ਨਾਦ ,,
40 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਦ
41 ਪਰਮਹੰਸ ,,
42 ਅਰੰਗ
43 ਚੋਟਿਕਾ
44 ਸ਼ੌਨਿਕ ,,
45 ਬ੍ਰਹਿਮ ਵਿਦਿਆ
46 ਅਥਰਵ ਸ਼ਿਖਾ
47 ਮਾਂਡੂਕਯ
48 ਤਾਰਕ ,,
49 ਪ੍ਰਣਵ
50 ਨਰ ਸਿੰਘ ਤਾਪਨੀ ,,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਖਰੜੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸਿਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖਰੜਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਗਿਆਨੀ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਉਲਥਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਲ ਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਪਿਆ ਹੈ—'ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ'—ਜੋ ਸਾਧੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਨਿਰਬਾਣ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ 50 ਉਪਸ਼ਿਨਧਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਏਸ਼ੀਆਇਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬੰਗਾਲ, ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ 20 ਕੁ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਖਰੜਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹਨ, ਬਾਵਜੂਦ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਫਾਰਸੀ ਉਲਥੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ,ਨਾਲ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਸਭ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਸਤ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੱਦ ਇਤਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ।

ਵੰਨਗੀ—

ਉਪਨਿਖਧਿ ਨਾਰਾਇਣ ਇਹ ਅਥਰਬਣ ਬੇਦ ਥੀਂ ਹੈ।

'ਨਾਰਾਇਣ ਕੈਸਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿਖੈ ਰਹਤਾ ਹੈ ਅਰੁ ਜੀਵ ਸਭ ਤਿਸ ਮੈਂ ਰਹਤੇ ਹੈਂ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਕਾ ਏਕੀ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਜੋ ਇਕ ਥੀਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤੁ ਹੋਵਾਂ ਅਰ ਏਸ ਏਕਤਾ ਥੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ ਕਰਾਂ। ਪ੍ਰਥਮੇ ਇਸ ਨਾਰਾਇਣ ਥੀਂ ਇਛਾ ਸ਼ਕਤਿ ਗੁਪਤ ਅਪ੍ਰਗਟਿ ਪ੍ਰਗਟਿ ਸਿ ਹੋਈ ਬਹੁੜਿ ਭੂਤਾਕਾਸ ਹੋਤਿ ਭਯਾ। ਬਹੁੜ ਵਾਉ ਅਰੁ ਅਗਨਿ ਅਰੁ ਜਲੁ ਅਰੁ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜੋ ਆਧਾਰ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਏ। ਅਰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਰਾਇਣ ਥੀਂ ਹਿਰਣਿ ਗਰਭ ਅਰੁ ਇੰਦ੍ਰ ਅਰੁ ਮਹਾਂਦੇਵ ਅਰੁ ਪ੍ਰਿਜਾਪਤਿ ਅਰੁ ਅਸਟ ਵਿਸੁ ਅਰ ਸਮਸਤਿ ਦੇਵਤਾ। ਅਰ ਸਭਿ ਜੀਵ ਜਾਤਿ ਅਖਲ ਉਸੀ ਥੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਏ ਹੈਨਿ ਅਰੁ ਉਸੀ ਮੈਂ ਲੈ ਹੋਤੇ ਹੈਂ। ਅਰੁ ਓਹੁ ਨਾਰਾਇਣ ਜੋ ਅਖਲ ਵਿਸ੍ਵ ਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕ ਹੈ ਆਪਿ ਏਕ ਅਦੁਤੀ ਹੈ ਅਰ ਸਦਾ ਸਰਵਦਾ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰਿ ਇਸਥਿਤਿ ਹੈ। ਓਹੋ ਨਾਰਾਇਣ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਹੈ, ਸੋਈ ਨਾਰਾਇਣ ਮਹਾਂਦੇਵ ਹੈ, ਓਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਇੰਦ੍ਰ ਹੈ। ਓਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਯ ਹਰਾਂ ਰਦ੍ਰ ਹੈ ਅਰੁ ਓਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਅਸ਼ਟ ਵਿਸੁ ਹੈ। ਅਰੁ ਓਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਅਸਨੀ ਕੁਮਾਰ ਹੈ। ਅਰੁ ਓਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਭਿ ਰਿਖੀਸ੍ਵਰ ਅਰੁ ਤਪੀਸ੍ਵਰ ਹੈ ਅਰੁ ਮੁਨੀਸ੍ਵਰ ਹੈ। ਅਰੁ ਓਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਕਾਲ ਹੈ ਅਰੁ ਸੋਈ ਨਾਰਾਇਣੁ ਦਿਸਾ ਹੈ।

ਉਰਧਿ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ, ਅਰਧਿ ਨਰਾਇਣ ਹੈ। ਅਗੇ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ, ਪਾਛੇ ਨਰਾਇਣ ਹੈ। ਬਾਂਵੇ ਨਾਰਾਇਣ, ਦਾਂਵੇ ਨਾਰਾਇਣ, ਗੁਪਤ ਨਾਰਾਇਣ, ਪ੍ਰਗਟ ਨਾਰਾਇਣ। ਭੂਤ ਭਵਿਖਤ ਵਰਤਮਾਨ ਸਭਿ ਕਛੁ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਾਰਾਇਣ ਨਿਤ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ ਸਦਾ ਹੈ, ਅਛਿੱਦਿ ਹੈ, ਅਖੰਡ ਹੈ ਐਸਾ ਨਾਰਾਇਣ ਬਾਣੀ ਤੇ ਅਗੋਚਰਿ ਹੈ, ਪ੍ਰਨਾਮ ਤੇ ਪਰੇ ਹੈ ਅਰੁ ਉਹੁ ਨਾਰਾਇਣ ਸੁਧਿ ਨਿਰਮਲ ਹੈ, ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਅਦਵੈਤਿ ਜਾਣੈ, ਸੋਈ ਦੁਤੀਆ ਰਹਿਤ ਹੈ।

ਜੋ ਕੋਈ ਦੇਹਿ ਅਪਨੇ ਕੇ ਤਾਈਂ ਰਥੁ ਅਰੁ ਗਿਆਨ ਕੋ ਰਥਵਾਹੀ ਜਾਣੇ। ਅਰੁ ਮਨ ਅਪਨੇ ਕੇ ਤਾਈਂ ਰੱਸਣੇ। ਅਰੁ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕੇ ਤਾਈਂ ਖੈਂਚਣ ਵਾਲਾ ਜਾਣੇ, ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਕੇ ਤਾਈਂ ਉਪਰ ਇਸ ਰਥਿ ਦੇ ਸਵਾਰ ਕਰੇ। ਆਪਣੇ ਤਾਈਂ ਸਾਥਿ ਪੂਰਨਿ ਪਰੋਜਨਿ ਦੇ ਜੁ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬਿਸਨ ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੈ ਅਰੁ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਈਸਰਿ ਹੈ ਪਹੁਚਾਂਵਿਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪ ਨਿਖਧ ਨਾਰਾਇਣ ਕਉ ਜੁ ਕੋਈ ਪੜੈ ਅਰੁ ਸਮਝੈ । ਏਹਿ ਸਭ ਬੰਧਨ ਜਗਤ ਦੇ ਅਰੁ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਖਲਾਸੁ ਹੋਇ ਕੈ ਮੁਕਤਿ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

ਬਿਸਨ ਸਰੂਪ ਹਾਇ ਕੈ ਬ੍ਰਹਿਮ ਪਰਾਇਣ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਅਰੁ ਏਹ ਤਾਤਪ੍ਰਜ ਅਥਰਬਣ ਬੇਦ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਉਪਨਿਖਧ ਕੋ ਪ੍ਰਾਤਾ ਕਾਲਿ ਪਠਨੁ ਕਰੈ, ਪਾਪ ਰਾਤ ਕੇ ਨਾਸ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਅਰ ਜਿ ਕੋਈ ਸੰਧਿਆਕਾਲੁ ਪਠਨਿ ਕਰੈ ਪਾਪ ਦਿਨ ਦੇ ਛੈ ਕੋ ਪਾਵਤੇ ਹੈਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਦੁਇ ਸਮੇਂ ਪਾਠ ਕਰੈ, ਪਾਪ ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਟ ਨ ਆਵੈ।

[ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ
ਖਰੜਾ ਨੰ. 21,

ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ 'ਅਦਭੁਤ ਬੇਤਾਲ ਪਚੀਸੀ ਤੇ ਸਿੰਆਸਨ ਬਤੀਸੀ' ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨੁਸਖਾ ਹੈ ਜੋਕਿ 1661 ਬਿ. ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕਵੀ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਕਤ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1661 ਦੀ ਥਾਂ 1761 ਬਿ. ਸੰਮਤ ਦੇਣ ਦੀ ਭੁਲ ਹੋਈ ਹੈ, ਦਰਅਸਲ ਹੋਰ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਪਾਠ ਤੋਂ 1661 ਬਿ. ਹੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਾਂ, ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਇਕ 'ਗਿਆਨ ਸੁਰੋਦੈ' ਦਾ ਖਰੜਾ (ਨੰ 499) ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਸਤਰਾਂ ਇਉਂ ਹਨ—

ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਢਾਈ
ਸਿਧ ਸੁਰੋਦੈ ਬਰਨ ਸੁਨਾਈ
ਪਾਠਕ ਹੇਤੁ ਬਖਾਨੀ ਭਾਖਾ
'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ' ਕਬੀਸਰ ਦੀਨੀ ਸਾਖਾ

ਫੁਟਕਲ —

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਰੇ ਨਰ ਜਾਨ ਬੂਝ ਮਤਿਮੰਦਾ
ਸਭ ਸਾਧਨ ਸਤ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕੋ ਫਲ, ਭਜਿਓ ਨ ਕੋਸਲ ਚੰਦਾ। ੧। ਰਹਾਉ
ਇਕ ਟਕ ਹੋਇ ਨ ਭਇਓ ਪਪੀਹਰੋ, ਰਾਮ ਸ਼ਾਮ ਘਨ ਕੇਰੋ
ਪੜਨ ਗੁਨਨ ਅਰ ਲੋਕ ਰਿਝਾਵਣ, ਕਹਾਂ ਪੁਰਖਾਰਥ ਤੇਰੋ। ੧।

ਬਾਤ ਬਨਾਇ ਕਰਤ ਲੋਕਨ ਮੈਂ, ਚਤੁਰਾਈ ਬਹੁ ਠਾਨੈ
ਧ੍ਰਿਗ ਧ੍ਰਿਗ ਤੇਰੀ ਚਤੁਰਾਈ, ਪ੍ਰਭੁ ਸਿਉ ਰਤਿ ਨਹੀਂ ਆਨੈ । ੨ ।

ਪ੍ਰਭੁ ਸੁਰ ਨਰ ਪਤਿ, ਕਾਮਧੇਨੁ ਚਿੰਤਾਮਣਿ ਪਤਿ ਤਿਆਗਿਓ
ਭ੍ਰਮਿਤ ਜਗਤ ਨਾਤ੍ਰ ਜਿਉ ਆਗਨਿ, ਜਿਉ ਸੁਪਨੈ ਨ੍ਰਿਪ ਡਾਹਗਿਓ । ੩ ।
ਸਤ ਸਨੇਹੁ ਰਾਮ ਸਿਉ ਉਪਜੈ, ਬਿਖੈ ਭੋਗ ਬਿਖ ਲਾਗੈ
ਤਬ ਜਾਨਹੁ 'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ' ਹੀਐ ਮਹਿ, ਪ੍ਰਭੁ ਕਰਣਾ ਤੇ ਜਾਗੈ । ੪ ।

[ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ

ਛਪੈ ਛੰਦ

ਕਹੁ ਮੰਦਰ ਕਿਉ ਤਜੇ, ਬਾਹਰ ਛੱਪਰ ਕਿਉਂ ਛਾਏ
ਕਹੁ ਉਦਮ ਕਿਉਂ ਤਜੇ, ਬਹੁਰ ਮੰਗਣ ਕਿਉਂ ਆਏ
ਕੁਲ ਕੁਟੰਬ ਕਿਉਂ ਤਜੇ, ਬਹੁਤ ਕਿਉਂ ਢੂੰਡਹੁ ਚੇਲੇ
ਕਹੁ ਬਸਤ੍ਰ ਕਿਉਂ ਤਜੇ, ਬਹੁਰ ਖਿਥਾ ਕਿਉਂ ਮੇਲੇ
ਆਸਾ ਨ ਮਾਰਿਆ ਆਸਨੁ ਕੀਤਿ, ਮਨ ਕਉ ਮਨਹਿ ਨ ਮਖਿਉ
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕਹੈ ਰੇ ਜੋਗਿਨਾ ! ਤੈ ਸਮਝਿ ਕਿਨਾ ਘਰਿ ਨਿਕਸਿਓ ।

[ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖੀ ਵਿਚੋਂ

ਮਾਝਾਂ

ਵੱਡਾ ਆਕਿਲ ਥੀ ਕਰ ਇਥੇ, ਆਇਤਿ ਵਿਚ ਵਿਚੋਲਾ
ਗਿਣਿਆ ਮਿਣਿਆ ਚੰਗਾ ਆਹੇ, ਪਰ ਹੈ ਭੋਲਾਂ ਮਿਠ ਬੋਲਾ
ਵੱਡੀ ਨਜ਼ਰ ਤਹੰਮਲੁ ਭਾਰਾ, ਕਿਉਂ ਕੰਮ ਕੀਤੋ ਈ ਹਉਲਾ
ਜੇ 'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ' ਸਾਗ ਮੂੰਹ ਦਿਤੋ, ਸੋ ਬਿਦਰ ਅਸਾਡਾ ਗੋਲਾ ।

ਸੁਣ ਦੁਰਜੋਧਨ ਮਾਲਮ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਬਿਦਰ ਅਸਾਡਾ ਭਾਈ
ਮੈਂ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਾਹੀ, ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ
ਕੁਲ ਦੇ ਵਡੇ ਸੋ ਅਸਾਂ ਛੱਡੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦੁ ਵਡਿਆਈ
ਮੈਂ 'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ' ਭਾਉ ਦਾ ਭੁਖਾ, ਹੋਰ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਕਾਈ ।

ਭੀਸ਼ਮ ਸੰਦੇ ਭਉਣ ਨ ਆਇਓ, ਕਰਣ ਨ ਚਿਤ ਪਇਓਈ
ਅਸਾਡਾ ਘਰ ਪਲਰ ਨੰਦਵਾਲਿਆ, ਕੁਲ ਨੂੰ ਦਾਗ ਲਾਇਓ ਈ
ਕਰਮ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕਰੇ ਸੋ ਤੇਹੇ, ਹੋਵਹਿ ਜੇਹਾ ਕੋਈ
ਅਤਿ ਅਮੀਰ ਫਕੀਰ ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤੋਈ ।

ਕਿਹੜੇ ਦੰਮ ਸੁਦਾਮੇ ਖਰਚੇ, ਜੈਂਦੀ ਚਰਣ ਧੂਰਿ ਸਿਰ ਲਾਈ
ਕਿਹੜਾ ਧਨ ਕੁਬਜਾ ਦੇ ਪੱਲੇ, ਜੋ ਮਥਰਾ ਮਾਹਿੰ ਲਡਾਈ

ਕਉਣ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰੀ ਅਹੱਲਿਆ, ਜੁ ਚੜ੍ਹ ਬਿਬਾਣ ਸਿਧਾਈ
ਮੈਂ 'ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ' ਭਾਈ ਦਾ ਕੁੱਪਾ, ਜੈਨੂੰ ਭੀਲਣਿ ਜੂਠ ਖਵਾਈ ।

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਾਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । (ਦੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ, 'ਰਹਿਤਨਾਮੇ')

(੧੫) ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਾਇ ਲਾਹੌਰੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਲਾਹੌਰੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਾ ਪਰਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਕਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭੱਟ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਛੈਲ ਰਾਇ ਸੀ । * ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਚਤੁਰ ਦਾਸ ਬਹਿਲ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ 1692 ਬਿ. ਵਿਚ ਭਾਗਵਤ ਏਕਾਦਮ ਸਕੰਧ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਚਤਰਦਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਸੰਤ ਦਾਸ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਨਾਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ । † ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਜਿਥੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਵਡਿਆਈ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਬੁਧਿਮਾਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਈ ਰਚਨਾ ਰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਲਾਸ' ਜੈਸੀ

---

* ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਗੋਤ ਉਦੋਤ, ਧਰਮ ਸੁਤ ਕਰਮ ਸੀਲ ਸੁਚ
ਦਾਨ ਦਯਾ ਉਪਕਾਰ ਬੇਦ ਵਿਦਯਾ ਵਿਚਾਰ ਰੁਚਿ

ਉਪਜੇ ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ ਰਾਇ, ਕਵਿ ਰਾਇ ਸਰਸ ਮਤਿ
ਤਿਨ ਕੇ ਜੈ ਚੰਦ ਨੰਦ ਸਰਬ ਸੁਖ ਕੰਦ ਸੁਹ੍ਰਿਦ ਅਤਿ ।

ਸ੍ਰੀ ਛੈਲ ਰਾਇ ਗੁਨ ਨਿਧਿ ਪ੍ਰਗਟ, ਬਾਕ ਬਰਬਾਨੀ ਦਰਸ
ਤਿਹੰ ਪੁਤ੍ਰ ਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਕਛੁ ਬਰਨਯੋ ਕਵਿਕੁਲ ਪਗ ਪਰਸ । ੧ ।

[ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ, ੧੯ਵਾਂ ਰਤਨ

† ਸੰਮਤ ਸੋਲਹ ਸਹਸ ਬਾਨਵਾ । ਜੇਠ ਸ਼ੁਕਲ ਖਸ਼ਟੀ ਕੁ ਜੁ ਦਿਵਾ
ਸੰਤਦਾਸ ਗੁਰ ਆਗਯਾ ਦੀਨੀ । ਚਤੁਰਦਾਸ ਯਹ ਭਾਖਾ ਕੀਨੀ ।

[ਭਾਗਵਤ ਸਕੰਧ

ਪ੍ਰੌਢ ਆਲੰਕਾਰਕ ਰਚਨਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। 'ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ' ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਸ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਾ ਪਰਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਉਸ 1753 ਬਿ: ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ ਜੇਹਾ ਕਿ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪਏ ਖਰੜੇ ਦੇ ਇਕ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

'ਸਭਾ ਪਰਬ ਕ੍ਰਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ, ਰਚਨਾ ਸਾਲ 1753 ਬਸਾਖ ਵਦੀ 2, ਰੋਬਰੋ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ। ੧੦।'

ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰ ਸਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਾਇ 1750 ਬਿ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1736 ਬਿ. ਵਿਚ ਰਚੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ' ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਮਾ ਦਸਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ —

ਕੁੰਡਲੀਆ—ਪੰਡਿਤ ਬਡੇ ਲਾਹੌਰ ਮਹਿ ਅੰਤਿ ਗੁਨਿਨ ਕੋ ਨਾਹਿ
ਕਛੁ ਐਸੀ ਵਿਧਿ ਕੀਜੀਏ, ਜਿਉਂ ਸਭ ਮੋਹਹਿ ਜਾਹਿ
ਜਿਉਂ ਸਭ ਮੋਹੈਂ ਜਾਹਿ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੀਏ ਅਤਿ ਰੁਚਿ ਕਰ
ਆਗੇ ਭਯੋ ਨ ਹੋਇ, ਔਰ ਭਾਖਾ ਮਹਿ ਸਰਵਰ
ਹੋ ਤੁਮ ਚਤਰ ਸੁਜਾਨ, ਸਕਲ ਵਿਦਿਆ ਗੁਨ ਮੰਡਿਤ
ਕੀਜਹਿ ਵਹੈ ਉਪਾਇ, ਜਾਹਿ ਸੁਨਿ ਰੀਝਹਿ ਪੰਡਿਤ। ੬।

ਦੋਹਰਾ— ਤਿਨ ਕੀ ਆਗਿਆ ਤੇ ਭਯੋ ਕਵਿ ਕੇ ਚਿਤ ਹੁਲਾਸ
ਚਤਰ ਦਾਸ ਛਤ੍ਰੀ ਬਹਿਲ, ਬਰਨੈਂ ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ। ੭।

ਦੋਹਰਾ— ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਰਖ, ਬੀਤੇ ਅਧਿਕ ਛਤੀਸ
ਕਾਤਿਕ ਸੁਦਿ ਨਵਮੀ ਸੁ ਤਿਥਿ, ਵਾਰ ਚਾਰੁ ਦਿਨ ਈਸ। ੮।

ਸੋਰਠਾ— ਚੋਗੱਤਾ ਕੇ ਰਾਜ, ਰਾਜਤ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਜੁਗ
ਹੈ ਤਿਨ ਕੇ ਸਿਰਤਾਜ, ਅਵਰੰਗ ਸ਼ਾਹ ਮਹਾਂਬਲੀ। ੯।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਾਇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ ਕਵੀ ਨੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਵੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

ਅਤਿ ਹੀ ਉਤੰਗ ਦੁਰਗ ਜਾਹਿੰ ਦੇਖ ਲਾਜਹਿ ਸੁਰਗ
ਰਾਜਹਿ ਰਾਜ ਮੰਦਰਾ ਜੇ ਮੰਦਰ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ਛੱਜਾ ਛਾਤ ਛਾਤਰੀ ਕਨਕ ਕਲਸ ਲਸਹਿੰ
ਜਗ ਮਗ ਜਗਮਗ ਜਾਨਹੁ ਭੂਰ ਭਾਨ ਹੈ।
ਮਾਨਨਿ ਨਿਚੋਕਨ ਕੀ ਚਮਕ ਨ ਕਹੀਂ ਪਰਤ
ਬੈਠਾ ਗਿਰ ਨਾਗਰ ਹੈ ਮਹਾਂ ਦਾਨ ਦਾਨ ਹੈ।
ਸਾਤੋ ਦੀਪ ਨਵਹੂ ਖੰਡ, ਸੁਭ ਮੰਡ ਮੰਡਲ ਹੈ
ਲਵਪੂਰ ਨਗਰ ਸੇ ਨਗਰ ਨ ਆਨ ਹੈ। ੧੧।

ਊਚੀ ਊਚੀ ਅਟਾ ਮਿਲ ਘਟਾ ਸੰਗਿ ਬਾਤੇਂ ਕਰੈਂ
ਤਿਨ ਪੈ ਪਤਾਕਾ ਰੰਗ ਰੰਗ ਅਵਰੋਹੀਏ
ਉਡ ਨ ਪਹੂਚਹਿ ਪੱਛਿ ਜਤਨ ਕਰਤ ਲੱਛ
ਲਛਿ ਲਛਿ ਭ ਵ ਉਪਮਾਨ ਆਨ ਤੋਹੀਏ
ਚੌਪਖਾ ਅਟਾਰੀ ਬੰਕ ਦੁਆਰੀ ਔ ਤਿਵਾਰੀ ਭਾਰੀ
ਦੇਖਿ ਚਿਤ੍ਰਸਾਰੀ ਚਿਤ ਕੋ ਕੋ ਨ ਮੋਹੀਏ
ਲਵਪੁਰ ਨਗਰ ਮਹਿੰ ਬਗਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਐਸੇ
ਜੈਸੇ ਲੋਕ ਲੋਕਨ ਕੇ ਪੁੰਨ ਫਲ ਜੋਹੀਏ। ੧੨।

ਵਾਚਤ ਪੁਰਾਨ ਕਹੂੰ ਨਾਚਤ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰੀ
ਗਾਵਤ ਹੈਂ ਗੀਤ ਕਹੂੰ ਮੀਠੀ ਧੁਨਿ ਮੋਰ ਤੇ
ਕੌਤਕ ਕਹਾਨੀ ਕੇਲਿ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਹਾਂਸੀ ਖੇਲ
ਸਾਧੁਨ ਸੋਂ ਮੇਲ ਡਰ ਹੈ ਨ ਠਗ ਚੋਰ ਤੇ
ਲੋਨੇ ਲੋਨੇ ਰੂਪ ਸਭ ਭੂਪ ਭੇਖ ਦੇਖਿਯਤ
'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਸਹਿਜ ਸੁਖ ਸਾਂਝ ਔਰ ਭੋਰ ਤੇ
ਰਤਿ ਪਤਿ ਭੋਗ ਤਹਾਂ ਰੋਗ ਨ ਬਿਯੋਗ ਸੋਗ
ਪਾਈਏ ਕ੍ਰੋਰ ਤਉ ਨ ਜਾਈਏ ਲਾਹੌਰ ਤੇ। ੧੩।

[ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ

ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਬਾਦ ਇਕ ਵਾਰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਜ਼ੌਕ (1759—1854 ਈ.) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ—

ਆਜ ਕਲ ਗਰਚਿ ਦੱਕਨ ਮੇਂ ਹੈ ਬੜੀ ਕਦਰੇ ਸੁਖ਼ਨ
ਕੌਨ ਜਾਇ ਜ਼ੌਕ ਪਰ. ਦਿਲੀ ਕੀ ਗ਼ਲੀਆਂ ਛੋੜ ਕਰ।

ਜਿਵੇਂ ਜ਼ੌਕ ਲਈ ਦਿਲੀ ਛੱਡਣਾ ਔਖਾ ਲਗਾ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਸਾਏ ਨਵੇਂ

ਨਗਰ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੁਣੀ, ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਖਸ਼ਣਵਾਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਾਨਾਂ ਦੀ ਭਿਣਕ ਪਈ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਾਇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਖਿਆਲ ਬਦਲਣਾ ਪਿਆ। ਆਖਿਰ ਉਹ ਗੁਣਵੰਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਖਿਚਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ* ਉਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਜਾਂਹੀ ਓਰ ਜਾਂਊਂ ਅਤਿ ਆਦਰ ਤਹਾਂ ਤੇ ਪਾਊਂ
ਤੇਰੇ ਗੁਨ ਗਨ ਕਉ ਅਗਾਊ ਗਨੈ ਸ਼ੇਸ ਜੂ।
ਹੀਰ ਚੀਰ ਮੁਕਤਾ ਜੇ ਦੇਤ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਾਨ
ਤਿਨਹਿ ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ, ਅਭਿਲਾਖਤ ਧਨੇਸ਼ ਜੂ।
ਗੁਨਿਨ ਮਹਿਂ ਗੁਨੀ ਕਵਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਢੇਯਾ ਮੇਰੋ
ਜਬ ਦਿਨਹਿਂ ਹੇਰਹਿ ਪਿਆਰ ਕੀਜਹਿ ਅਮਰੇਸ਼ ਜੂ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਛੀਰ ਨਿਧਿ ਪਾਰ ਭਈ
ਕੀਰਤਿ ਤਿਹਾਰੀ, ਤੁਮਹਿ ਕਹਿਕੈ ਸੰਦੇਸ਼ ਜੂ।

ਪੂਨਯੋਂ ਹੂੰ ਕੀ ਜੋਤਿ ਜਾਗੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸਿਉਂ ਅਨੁਰਾਗੀ
ਚਾਂਦਨੀ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਾਗੀ, ਸੁਧਾ ਮੈਂ ਅਨ੍ਹਾਈ ਹੈ।
ਮੋਤਿਨ ਸੁਧਾਰ ਮਾਂਗ ਫੂਲ ਗੁਹੀ ਬੇਨੀ ਚਾਰੁ
ਗਰੇ ਘਨਸਾਰ ਹਾਰ ਹਿਮ ਗਿਰਿ ਧਾਈ ਹੈ।
ਗਿਰਜਾ ਪਢਾਇ ਭਵ ਜੂ ਸੋਂ ਤਯੋਂ ਬਿਭੂਤਿ ਲਾਇ
ਵਾਰੇ ਜਗ ਬੰਦਨਾ ਤੇ ਕੀਰਤਿ ਸੁਹਾਈ ਹੈ।
'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਧਾਇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ!
ਹੰਸਾਰੂਢ ਹ੍ਵੈ ਕੇ ਅਬ ਬ੍ਰਹਿਮ ਲੋਕ ਆਈ ਹੈ।

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ! ਤੇਰੇ ਜਸ ਦਾ ਉਜਾਲਾ ਐਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤਮਾਮ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਔਗੁਣ—ਝੂਠ, ਫਰੇਬ, ਕਪਟ, ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੋਖ ਦਾਰੱਦ੍ਰ ਤੇ ਝਗੜੇ ਇਕ ਥਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਛੁਪ ਕੇ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ।

---

*ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ ਕਵੀ ਇਕ ਆਯੋ। ਕਰਿ ਕੀਰਤਿ ਕੋ ਕਬਿੱਤ ਲਿਆਯੋ
ਮਿਲਯੋ ਪ੍ਰਿਥਮਹੂੰ ਕੀਨ ਪ੍ਰਣਾਮੂ। ਬਹੁਰ ਸੁਨਾਇ ਸੁਜਸ ਅਭਿਰਾਮੂ। ੪।
[ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰੁਤ ੫, ਅੰਸੂ ੨੯

ਰਾਜ ਦੋਖ, ਮਿਤ੍ਰ ਦੋਖ, ਮੰਤ੍ਰ ਦੋਖ, ਬਿਪ੍ਰ ਦੋਖ
ਕੁਲ ਦੋਖ ਦਾਰਿਦ ਸੋਂ ਮਿਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਰੀ ਮੇਂ
ਕ੍ਰਿਪਨ ਕ੍ਰਿਤਘਨ ਪੁਨ ਕਾਤਰਤਾ ਕਲਿ ਮੂਲ
ਕਪਟ ਕਠੋਰਤਾ ਕਿ ਭੇਦ ਹਿਤਕਾਰੀ ਮੇਂ
ਝੂਠੇ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਏ ਤੌ ਏਕ ਠੌਰ ਭਏ ਸਭ
ਕਰਤ ਬਿਚਾਰ ਚਿਤ, ਰਹੈਂ ਅੰਧਯਾਰੀ ਮੇਂ
'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਜਗਤ ਸੁਖਦਾਈ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ !
ਪਾਵੈਂ ਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇਰੇ ਜਸ ਉਜਯਾਰੀ ਮੇਂ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਜਸ ਰੂਪ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜਨਮ ਦਿਤਾ, ਬੇਨੂ ਨੇ ਖਿਡਾਇਆ, ਦਧੀਚਿ ਨੇ ਚੁੰਮਿਆ, ਬਲੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਹਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਡ ਲਡਾਏ, ਕਰਣ ਨੇ ਉਂਗਲੀ ਫੜਕੇ ਤੁਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ, ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਾਇਆ, ਇੰਦਰ ਜੈਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਪਹਿਨਾਏ । ਹੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ! ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਐਸੇ ਜਸ ਰੂਪ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰਕੇ ਤੇ ਮਿਹਰ-ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ—

ਪ੍ਰਿਥਮ ਪ੍ਰਿਥੂ ਉਪਜਾਯੋ, ਬੇਨੁ ਨ੍ਰਿਪ ਲੇ ਖਿਡਾਯੋ
ਚੂਮਿ ਚੂਮਿ ਮੁਖ ਲੇ, ਦਧੀਚਿ ਸੁਖ ਦੀਨੋ ਹੈ
ਬਲਿਰਾਜ ਮਨ ਭਾਯੋ, ਹਰੀ ਚੰਦ ਲੇ ਉਡਾਯੋ
ਚਲਨ ਸਿਖਾਯੋ ਕਰ ਕਰਣ ਪ੍ਰਬੀਨੋ ਹੈ
ਬਿਕ੍ਰਮ ਪਢਾਯੋ ਭੋਜ ਭੋਜਨ ਕਰਾਯੋ ਜਗ
ਦੇਵ ਪਹਿਰਾਯੋ ਜਗ ਅਖਿਲਾਸ ਕੀਨੋ ਹੈ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ! ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਹ੍ਵੈ ਤੇ
ਤੈਂ ਤੋ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਛਿਤਿਪਾਲ ਜਸ ਕੀਨੋ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰਸਾਂ ਦਾ ਮਜਮੂਆ ਕਹਿਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਿਯਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੋ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ, ਹਾਸਯ ਸੋ ਵਿਨੋਦ ਧਾਰੀ
ਦੀਨਨ ਪੈ ਕਰੁਣਾਨੁਸਾਰੀ, ਸੁਖ ਦੀਨੋ ਹੈ
ਕੀਨੇ ਅਰਿ ਰੁੰਡ ਰੁੰਡ ਰੁਦ੍ਰ ਰਸ ਭਰਯੋ ਝੁੰਡ
ਫੌਜ ਕੇ ਸੁਧਾਰਨ ਮੇਂ ਬੀਰ ਰਸ ਕੀਨੋ ਹੈ

ਡੰਕ ਸੁਨ ਲੰਕ ਭਯਭੀਤ ਸ਼ਤ੍ਰ ਬਾਮ ਨਿੰਦਾ
ਬਿਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਬਲ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਲੀਨੋ ਹੈ
ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨਿ ਸਮ ਰਸ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਵਿਰਾਜੈ ਸਦਾ,
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ! ਨਵੈ ਰਸ ਭੀਨੋ ਹੈ।

ਹਿਮ ਗਿਰਿ ਹਿਮ ਸੀ ਮਲਯ ਸੀਮ ਲੈ ਕੇ ਮੱਧ
ਹੰਸਨੀ ਸੀ ਮਾਨਸਰ ਛੀਰ ਨਿਧਿ ਛੀਰ ਸੀ।
ਸ਼ੇਸ ਨਾਗ ਸੀ ਪਤਾਲ ਸ਼ਿਵ ਭਾਲ ਬਿਧੁ ਬਾਲ
ਦੇਵਨ ਕੇ ਫੂਲ ਮਾਲ ਭਵ ਕੇ ਸਰੀਰ ਸੀ।
ਕਵਿਨ ਕੇ ਮੁਖ ਬਾਨੀ ਬਾਨੀ ਬੀਨ ਸੁਖਦਾਨੀ
ਸੁਧਾ ਧਰ ਸੁਧਾ ਸਾਨੀ ਰਮਾਪਤਿ ਬੀਰ ਸੀ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਿ ਜਹਾਨ ਜਾਨੀ
'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਬਖਾਨੀ ਜਗ ਗੰਗਾ ਜੂਕੇ ਨੀਰ ਸੀ।

ਬੇਦ ਮੁਖ ਬੇਦ ਜਾਨ ਬੇਦਨ ਮੈ ਹੈ ਬਿਗਯਾਨ
ਬਿਗਯਾਨ ਹੂੰ ਮੈਂ ਹਰਿ ਨਾਮ ਸੁਖ ਦਾਨੀਐ
ਹਰਿਨਾਮ ਸੰਤਨ ਕੇ ਸੰਤਨ ਜਯੋਂ ਅਨੰਤ ਤਯੋਂ
ਅਨੰਤ ਹੀ ਮੈਂ ਬਿਸਨੁ ਰੂਪ ਸਨਮਾਨੀਐ
ਬਿਸਨ ਚਿਤ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮੈਂ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਸੀ
ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਖਾਨੀਐ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਿ ਜਹਾਨ ਜਾਨੀ
ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਸਾਰਦਾ ਸੀ ਸਬ ਜਗ ਜਾਨੀਐ।

ਲਾਖ ਭਾਂਤ ਮਨੀ ਨਿਰਧਨੀ ਕੋ ਨਿਹਾਲ ਕਰੈ
ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਕੇ ਸਮਾਨ ਔਰ ਕੋ ਬਖਾਨੀਏ
ਸੁਰਭੀ ਅਨੰਤ ਦੂਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਘਾਯ ਦੇਤ
ਕਾਮਧੇਨੁ ਜੈਸੀ ਕੈਸੀ ਉਪਮਾ ਪ੍ਰਮਾਨੀਏ।
ਨੰਦਨ ਔ ਚੰਦਨ ਕਦੰਬ ਬਟ ਖੰਡਵ ਲੌ
ਪਾਰਜਾਤ ਜੈਸੋ ਤਰੁ ਧਰਾ ਮੈਂ ਨ ਜਾਨੀਏ
ਬੀਤੇ ਅਤੁ ਹ੍ਵੈਂਗੇ ਅਵਤਾਰ ਯੌਂ ਅਨੇਕ ਜਸ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜਸ ਸੌ ਨਾ ਆਨੀਏ।

ਪ੍ਰੇਮ ਉਪਜਾਇ ਗਜਰਾਜਨ ਚਢਾਇ ਰੰਗ
ਰੰਗ ਕੇ ਤੁਰੰਗ ਦਯਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਰਸਾਈਏ

ਆਛੇ ਆਛੇ ਸਿਰੋਪਾਯ ਪਹਿਰਾਯ ਪਲ ਪਲ
ਭੂਖਨ ਸਜਾਇ ਭਲੀ ਬਨਕ ਸਜਾਈਏ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪੂਰਬ ਸਨੇਹੀ ਜਾਨਿ
'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਮਿਲਾਯੋ ਆਨ ਸੰਖ ਸੁਖਦਾਈਏ
ਮੈਂ ਤੋ ਜਸ ਤੇਰੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਕੈ ਬਡੇਰੋ ਕੀਯੋ
ਜੈਸੇ ਹੋ ਬਡੇਰੋ ਮੇਤੇ ਭਾਟ ਹੂੰ ਬਢਾਈਏ।

ਸਤਲੁਜ ਮਹਿਮਾ—

ਵਾਰਿ ਦ੍ਰਿਗ ਲਾਗੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਤ ਇਕ ਬਾਰ
ਮੌਜਨ ਤੇ ਸੂਰਨ ਕੀ ਸੌਜ ਫੌਜ ਧਾਈ ਹੈ
ਨਿਆਇ ਅਮਰਾਵਤੀ ਕੋ ਠਾਕੁਰ ਹ੍ਵੈ ਆਇ ਤੀਂ
ਪਾਇ ਕੇ ਪਰੇ ਤੇ ਤੋ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਪਾਇੰ ਪਾਈ ਹੈ
ਤੇਰੇ ਰਾਜ ਸਾਜ ਲਾਖ ਲਾਖਨ ਕੌ ਦੇਤ ਦੇਵੋ
ਯਹ ਭੀ ਕਰਹਿ ਸੇਵ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਤ ਠਕੁਰਾਈ ਹੈ
ਰੁਦਰ ਕੀ ਹੈ ਸਾਰੀ, ਸਮੁੰਦਰ ਕੀ ਹੈ ਵਰ ਨਾਰੀ
ਚਿਤ ਕੀ ਉਦਾਰੀ ਸ਼ਤਰੁਦ੍ਰੂ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ।

ਰਾਵੀ—

ਗੰਗਾ ਜੂ ਕੇ ਸੰਗ ਕੀ ਤਰੰਗਨੀ ਤਰੰਗ ਅੱਗ
ਕਰਹਿ ਪਾਪ ਭੰਗ ਵਾ ਮੈਂ ਨੇਕ ਜੂ ਅਨ੍ਹਾਈਏ
ਮੱਛ ਕੱਛ ਤੰਤ ਕਾਲ ਭੇਰਿਨ ਮੈਂ ਭ੍ਰਮਹਿ ਬਿਆਲ
ਹੋਤ ਮੰਗਲ ਕਰਾਲ ਕਹਉ ਕਹਾਂ ਲੋ ਸੁਨਾਈਏ
ਤੀਰ ਤਰੁ ਲਲਿਤ ਵਲਿਤ ਵੇਲ ਫੂਲ ਫਲ
ਚਕ੍ਰਵਾਕ ਸਾਰਸ ਮਰਾਲ ਮਾਲ ਭਾਈਏ
ਪਾਪੀ ਜਾਤ ਤਰਿ ਅਰੁ ਤਰੁ ਨਹੀਂ ਜਾਤ ਤਰਿ
ਐਸੀ ਐਰਾਵਤੀ ਲੋਕ ਲੋਕਨ ਮਹਿੰ ਗਾਈਏ ।੧੪।

[ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ

ਪ੍ਰੇਮ ਕੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੈਸੋ ਅਨੰਦ ਕੇ ਕੰਦ ਜੈਸੋ
ਅਨੰਦ ਕੋ ਕੰਦ ਕੈਸੋ ਜੈਸੋ ਸ੍ਰੀ ਸਦਨ ਹੈ
ਸ੍ਰੀ ਜੂ ਕੋ ਸਦਨ ਕੈਸੋ ਅਮਲ ਕਮਲ ਜੈਸੋ
ਕੈਸੋ ਹੈ ਕਮਲ ਜੈਸੋ ਉੱਦਯਤ ਮਦਨ ਹੈ

ਉਦਯਤ ਮਦਨ ਕੈਸੋ ਮੋਹਨ ਸਰੂਪ ਜੈਸੋ
ਮੋਹਨ ਸਰੂਪ ਕੈਸੇ ਤਮ ਕੋ ਕਦਨ ਹੈ
ਤਮ ਕੋ ਕਦਨ ਕੈਸੋ ਸੋਭੈ ਸੁਧਾਸਰ ਜੈਸੋ
ਸੁਧਾਸਰ ਕੈਸੋ ਜੈਸੋ ਪਿਆਰੀ ਕੋ ਬਦਨ ਹੈ। ੪੯।

[ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ

ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਖਰੜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ (15, 129, 309 ਨੰਬਰ) ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ, ਇਹ ਮੈਂ 'ਪੰਚਨਦ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪਿਅੰਤਰ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਹੈ। 'ਰਸ ਰਤਨਾਕਰ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਪਾਸ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ 14 ਅਧਿਆ ਹਨ। 'ਸਭਾਪਰਬ' ਦਾ ਨੁਸਖਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਮੋਤੀਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਇਕ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਉਤਾਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਨਾਰਸ ਪਾਸ ਵੀ ਹੈ।

(੧੬) ਮੰਗਲ ਰਾਇ

ਮੰਗਲ ਕਵੀ, ਪਸਰੂਰ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਲਯ-ਪਰਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ, 1753 ਚੇਤ੍ਰ ਵਦੀ ਤ੍ਰੌਦਸ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ 656 ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਦਲੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਬੇਅੰਤ ਧਨ ਪਾਇਆ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਇਤਨਾ ਦਾਨ ਮਾਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਰਬਾਂ ਖਰਬਾਂ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਭੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਮੰਗਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ —

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਮਨ ਹਰਖ ਹ੍ਵੈ, ਮੰਗਲ ਲਿਯੋ ਬੁਲਾਇ
ਸ਼ਲਯ ਪਰਬ ਆਗਿਆ ਕਰੀ, ਲੀਜੈ ਤੁਰਤ ਬਨਾਇ।

ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਰਖ, ਤ੍ਰੇਪਨ ਬੀਤਨਹਾਰ
ਮਾਧਵ ਰਿਤੁ ਤਿਥਿ ਤ੍ਰੌਦਸੀ, ਤਾਂ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ।

ਸ਼ਲਯ ਪਰਬ ਭਾਖਾ ਭਯੋ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਰਾਜ
ਅਰਬ ਖਰਬ ਬਹੁ ਦਰਬ ਦੈ, ਕਰ ਕਵਿਯਨ ਕੇ ਕਾਜ।

ਜੌ ਲੌ ਧਰਨਿ ਅਕਾਸ ਗਿਰਿ. ਚੰਦ ਸੂਰ ਸਰ ਇੰਦ
ਤੌ ਲੌ ਚਿਰ ਜੀਵਹਿ ਜਗਤ, ਸਾਹਿਬ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ।

[ਸ਼ਲਜ ਪਰਬ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ

ਇਸ ਪਰਬ ਦੇ ਅੰਤ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰਿਵੰਜੇ ਨ੍ਰਿਪ ਵਿਕ੍ਰਮ ਕੇ, ਸ਼ਲਯ ਪਰਬ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁੰਦਰ ਬਨਾਯੋ ਹੈ
ਦਸਵੇਂ ਮਹਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਮੰਗਲ ਸੁ ਕਵਿ ਕੈ ਕੈ ਮੰਗਲ ਸੁਨਾਯੋ ਹੈ
ਤੀਰ ਸ਼ਤਦਵ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਗਰ ਮਹਿ, ਸੋਢੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸੋਯੋ ਦਾਨ ਦੈ ਜਗਾਯੋ ਹੈ
ਭਗਤ ਉਬਾਰਬੇ ਕੋ ਜਗਤ ਕੇ ਤਾਰਬੇ ਕੋ, ਸ਼ਤ੍ਰਨ ਕੇ ਮਾਰਬੇ ਕੋ ਅਵਤਾਰ ਆਯੋ ਹੈ।

ਮੰਗਲ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਬੁਲਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਈ ਸੇਵਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸੁੱਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਅਜੇਹੇ ਆਹਰੇ ਲਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਧਾਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮਤ ਘੜਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੈ —

ਮੰਗਲ ਕੇ ਮੰਗਲ ਸੁ ਮੂਲ ਮੰਜਲਤਾ ਹੂੰਕੇ
ਕੋਮਲਤਾ ਕੌਲ ਕੇਲੀ ਕਮਲਾ ਕੀ ਓਕ ਕੇ।
ਬਾਲਨ ਕੇ ਲਾਲ ਮਾਲ ਢਾਲ ਦਿਨਪਾਲ ਹੂੰਕੇ
ਮਹਿਮਾ ਕੇ ਮਹੀਪਾਲ ਸਾਲ ਸੂਲ ਸੋਕ ਕੇ।
ਧਾਤਾ ਕੇ ਬਿਧਾਤਾ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੂੰ ਕੇ
ਇੱਛ ਫਲ ਦਾਤਾ ਦਾਹੀ ਦੀਹ ਬਿਬਾ ਥੋਕ ਕੇ।
ਰਾਜਸ ਕੇ ਤਾਜ ਸੁਖ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੂ ਕੇ
ਪਦ ਜੁਗ ਰਾਜ ਮਹਾਰਾਜ ਤੀਨ ਲੋਕ ਕੇ।

ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਕਵੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੀ ਚਿਠੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਖਾਤਰ ਪਸਰੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ —

'ਮੰਗਲ ਦੇਤ ਅਸੀਸ ਨਿਤ, ਮੰਗਲ ਬਚਨ ਬਖਾਨ
ਰਾਜ ਤੇਜ ਦਿਨ ਦਿਨ ਵਧੈ, ਜੌ ਲੌ ਸਸਿ ਅਰੁ ਭਾਨੁ।੧।
ਸਾਹਿਬ ਜੀਤੂ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਜੁਗ ਬੀਸ
ਗੋਬਿੰਦ ਅਟਲ ਸੁਹਾਗ ਸਿਰ, ਮਾਤ ! ਤਿਹਾਰੇ ਸੀਸ।੨।

ਮਾਤਾ ਜੀਤੋ ! ਜੀ ਜਗਤ, ਕਟਬੇ ਕੋ ਪਰ ਕਾਜ
ਵਰ ਪਾਯੋ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ, ਤੀਨ ਭਵਨ ਸਿਰਤਾਜ । ੩ ।

ਜੋ ਇਛਾ ਮਨ ਮੈ ਹੁਤੀ, ਸੰ ਪੂਰਨ ਭਈ ਆਸ
ਅਬ ਬੇਟੀ ਕੇ ਬਯਾਹ ਕੀ, ਮਾਤ ! ਸੁਨੋ ਅਰਦਾਸ । ੪ ।

ਮਾਂਗਤ ਹੋਂ ਇਕ ਦਾਨ ਅਬ, ਕਾਰਜ ਮੋਹਿ ਜ਼ਰੂਰ
ਵਿਦਾ ਕਰੋ ਮਾਤਾ ! ਤੁਰਤ, ਜਾਂਹਿ ਸ਼ਹਿਰ ਪਸ਼ਰੂਰ । ੫ ।

ਚਿੰਤਾ ਮਨ ਨਿਸ ਦਿਨ ਰਹੈ, ਕਹੋਂ ਸੁਨਾਵਹੁੰ ਕਾਹਿ
ਆਵੈਂ ਫਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪੁਰਬ, ਕਰ ਬੇਟੀ ਕੋ ਬਯਾਹ । ੬ ।

ਸੰਕਟ ਮੈਂ ਸੁਖ ਕਰਨ ਕੋ, ਮਾਤਾ ਕੇ ਪਰ ਕਾਜ
ਬਿਦਾ ਦੇਹੁ ਅਬ ਤੁਰਤ ਕਹਿ, ਰਹੈ ਹਮਾਰੀ ਲਾਜ । ੭ ।

ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੰਗਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਾਨ ਦੀ ਰੱਜਵੀਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਗਾਈ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਨੰਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਫਤਹਿਜੀਤ ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਖਾਸ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਹੈ ।

ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਵਾਰਪਾਰ ਵਿਚ ਮਹੀ ਮੰਡਲ ਦੇ
ਜੈਂ ਦਾ ਜਸ ਦੇਸ ਦੇਸ ਸਭੇ ਲੋਕ ਗਾਵਦੇ ।
ਸੇਂਵਦੇ ਭਿਖਾਰੀ ਸੋਈ ਹੋਂਦੇ ਨੀ ਹਜ਼ਾਰੀ ਹੁਣ
ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਬਿੱਤ ਨੀ ਸੁਣਾਵਦੇ ।
ਚਾਰੋਂ ਹੀ ਬਰਨ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਜੈਂਦੇ ਦਵਾਰ
'ਮੰਗਲ' ਸੁਕਵਿ ਮਨ ਇੱਛਾ ਫਲ ਪਾਂਵਦੇ ।
ਵੇਖੀਂ ! ਬਲਿ ਵਾਂਙੂ ਕੋਈ ਛਲੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ
ਇਕ ਲੈ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਇਕ ਲੇਵਣੇ ਨੂੰ ਆਂਵਦੇ ।

ਅਨੰਦ ਦਾ ਵਾਜਾ ਨਿਤ ਵੱਜਦਾ ਅਨੰਦ ਪੁਰ
ਸੁਣ ਸੁਣ ਸੁਧ ਭੁੱਲਦੀ ਏ ਨਰ ਨਾਹ ਦੀ !
ਭੈ ਭਯਾ ਭਭੀਖਣ ਨੂੰ ਲੰਕਾ ਗੜ੍ਹ ਵਸਣੇ ਦਾ
ਫੇਰ ਅਸਵਾਰੀ ਆਂਵਦੀ ਏ ਮਹਾਂ ਬਾਹੁ ਦੀ
ਬਲ ਛਡ ਦਲਿ ਜਾਇ ਛਪਿਆ ਪਤਾਲ ਵਿਚ
ਫਤੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜੈਂ ਦੇ ਦਵਾਰ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ।

ਸਵਣੇ ਨ ਦੇਂਦੀ ਸੁਖ, ਦੁੱਜਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦਿਨ
ਨਉਬਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਸਾਂ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸ ਲੈਂਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਓ, ਟਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਭ ਦਾਤਾਂ ਵੰਡ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

ਪੂਰਨ ਪੂਰਖ ਅਵਤਾਰ ਆਨ ਲੀਨ ਆਪ
ਜਾਂ ਕੈ ਦਰਬਾਰ ਮਨ ਚਿਤਵਹਿ ਸੋ ਪਾਈਏ।
ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਾਸੀ ਅਬਿਨਾਸੀ ਨਾਮ ਜਾਂ ਕੋ ਜਗ
ਕਰਤਾ ਕਰਨਹਾਰ ਸੋਈ ਦਿਖਰਾਈਏ।
ਨੌਮੇ ਗੁਰ ਨੰਦ ਜਗ ਬੰਦ ਤੇਗ, ਤਯਾਗ ਪੂਰੇ
'ਮੰਗਲ' ਸੁ ਕਵਿ ਕਹਿ ਮੰਗਲ ਸੁਥਾਂਈਏ।
ਆਨੰਦ ਕੋ ਦਾਤਾ ਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ
ਚਾਹੈ ਜੋ ਅਨੰਦ ਤੌ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਆਈਏ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੰਸ ਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਫਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਚਰਣ ਸਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਗਲ ਨੇ ਅਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਭਾਵੇਂ ਜਾਇ ਤੀਰਥ ਭ੍ਰਮਤ ਸੇਤੁ ਬੰਧ ਹੂ ਲੌਂ
ਭਾਵੈ ਜਾਇ ਕੰਦਰਾ, ਮੈਂ ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾਈਏ।
ਭਾਵੇਂ ਦੇਹਿ ਦਵਾਰਕਾ ਦਰਧ ਕਰੇ ਛਾਪੇ ਲਾਇ
ਭਾਵੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਮਾਹਿ ਜਾਇ ਜੁਗ ਲੌ ਵਸਾਈਏ।
ਭਾਵੇਂ ਪੂਜਉ ਦੇਹੁਰੇ ਦਿਵਾਲੇ ਸਭ ਜਗ ਹੂੰ ਕੇ
ਭਾਵੇਂ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇ ਭੇਖ ਮੈਂ ਫਿਰਾਈਏ।
ਜੋ ਤੂੰ ਚਾਹਹਿੰ ਮਨਸਾ ਕੋ 'ਮੰਗਲ' ਤੁਰਤ ਫਲ
ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਕੀ ਏਕ ਮੌਜ ਹੂੰ ਮੈਂ ਪਾਈਏ।

ਜਾਚੇ ਧਰੂ ਪਾਯੋ ਹੈ ਅਮਰ ਪਦ ਸੁਰ ਲੋਕ
ਨਾਮਾ ਜੂਕੇ ਜਾਚੇ ਦੀਓ ਦੇਹੁਰਾ ਫਿਰਾਇ ਜੀ
ਬਿਪਤਾ ਮੈ ਲੰਕਾ ਦੀਨੀ ਜਾਚੇ ਤੇ ਬਿਭੀਖਨ ਕੋ
'ਮੰਗਲ' ਸੁ ਕਵਿ ਜਾਚੋਂ ਮੰਗਲ ਸੁਨਾਇ ਜੀ
ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨਗਨ ਹੋਤ ਜਾਚਯੋ ਸਭਾ ਮਾਹਿ ਠਾਢੇ
ਅੰਬਰ ਲੌ ਅੰਬਰ ਮਹੀ ਪੈ ਰਹੇ ਛਾਇ ਜੀ

ਐਤੇ ਦਾਨ ਦੇਵੈ ਕੋਨ ਕੋਊ ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਨਾ
ਅਉਰ ਕਉਨ ਜਾਚੀਏ ਬਿਨਾ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਗਹਿਣੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਸ ਕਬਿੱਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੁਸ਼ਾਲੇ (ਪਾਮਰੀ) ਦੇ ਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕਰਤੇ ਸਨ।

ਊਪਰ ਨਰੇਸ਼ ਹੂੰ ਕੀ, ਹੋਹਿ ਸੁਭ ਦੇਸ਼ ਹੂੰ ਕੀ
ਕਾਸ਼ੀਮੀਰ ਦੇਸ ਹੂੰ ਕੀ, ਭਰੀ ਅਨ ਧਾਮਰੀ।
ਬੁਨੀ ਕਾਰੀਗਰ ਭਾਰੀ, ਕਰੀ ਖੂਬ ਗੁਲਕਾਰੀ
ਪਹਿਰੈਂ ਭਿਖਾਰੀ ਮੋਲ ਪਾਵਹਿ ਲਖ ਦਾਮ ਰੀ
ਸੀਤ ਹੂੰ ਕੋ ਜੀਤ ਲੇਤ, ਐਸੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇਹਿ ਦੇਤ
ਮੰਗਲ ਸੁਕਵਿ ਜਯੋਂ ਕਨ੍ਹਯਾ ਜੀ ਕੇ ਕਾਮਰੀ
ਸਯਾਮ, ਸੇਤ, ਪੀਰੀ, ਲਾਲ ਜ਼ਰਦ, ਸਬਜ਼ ਰੰਗ
ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਬਿੰਦ ਐਸੀ ਦੇਤਿ ਮੌਜ ਪਾਮਰੀ।

ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਸਜਣ ਵਾਲੀ ਛਟੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ —

ਅਸੁਰ ਬਿਦਾਰਬੇ ਕੋ ਸੁਰ ਪ੍ਰਤਿਪ ਰਬੇ ਕੋ
ਭਗਤ ਉਧਾਰਬੇ ਕੋ ਮੁਕਤ ਕੀ ਜਰੀ ਹੈ
ਅਰਿ ਦਲ ਭੰਜਬੇ ਕੋ ਗਾਢੇ ਗਢ ਗੰਜਬੇ ਕੋ
ਸਭ ਸੁਖ ਸੰਜਬੇ ਕੋ ਮਹਾਂ ਸੁਖ ਭਰੀ ਹੈ
ਕਰਤ ਕਲੋਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਕਰ ਮਹਿ
ਚਕ੍ਰ ਸਾਥ ਹੂੰ ਤੇ ਮਾਰਬੇ ਕੀ ਬਿਧਿ ਪਰੀ ਹੈ
ਫਤੇ ਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਯਹ ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਹੂੰ ਕੀ
ਤਬ ਹੁਤੀ ਗਦਾ ਅਬ ਸਯਾਮ ਰੰਗ ਛਰੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ' ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਚਰਣ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦਾ ਇਕ ਕੁੰਡਲੀਆ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਗਲ ਦਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਦਾਤਾ ਗੁਰਗੋਬਿੰਦ ਸਮ, ਸੁਨੇ ਨ ਦੇਖੇ ਨੈਨ
ਬਿਨ ਮਾਂਗੇ ਕਵਨੇ ਦੀਓ, ਬਿਕ੍ਰਮ ਅਉ ਬਲਿ ਬੇਨੁ
ਬਿਕ੍ਰਮ ਅਉ ਬਲਿ ਬੇਨੁ ਨਹਿੰ ਪਟੰਤਰ ਤੁਹਿ ਦੀਜੈ
ਸਭ ਦੇਵਨ ਕੇ ਦੇਵ, ਨਾਹਿ ਗੁਨ ਤਾਂਹਿ ਸੁਨੀਜੈ।

ਸ਼ਿਵ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਬਲ ਸ਼ੇਸ, ਕੀਏ ਯਹ ਕਿਤੇ ਬਿਧਾਤਾ
ਤੁਮ ਸਮਸਰ ਮੈਂ ਅਉਰ, ਦੇਖਿਤਿ ਨਹਿੰ ਕਊ ਦਾਤਾ।

ਮੰਗਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲਯ ਪਰਬ ਦਾ ਖਰੜਾ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮੰਗਲ ਰਾਇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।*

(੧੧) ਹੰਸਰਾਮ ਬਾਜਪੇਈ

ਹੰਸਰਾਮ ਬਾਜਪੇਈ ਅਸਨੀਕਰ ਜ਼ਿ. ਫਤਿਹਪੁਰ(ਯੂ.ਪੀ)ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਧੜੱਲੇਦਾਰ ਕਵੀ ਸੀ। ‡ਚੰਦ੍ਰਸ਼ੇਖਰ ਬਾਜਪੇਈ ਜਿਸ ਹਮੀਰ ਹਠ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਇਸੇ ਬੰਸ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ। ਹੰਸਰਾਮ ਨੇ 1752 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਕਰਣ ਪਰਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ. ਟਕਾ ਇਨਾਮ ਪਾਇਆ। †

ਪ੍ਰਿਥਮ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਰਾਖ ਮੁਹਿ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਉਦਾਰ
ਟਕਾ ਕਰੇ ਬਖਸ਼ੀਸ ਤਬ, ਮੋਕਉ ਸਾਠ ਹਜ਼ਾਰ।
ਤਾਂ ਕੋ ਆਇਸ ਪਾਇਕੈ, 'ਕਰਣ' ਪਰਬ ਮੈਂ ਕੀਨ
ਭਾਖਾ ਅਰਥ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਕਰ, ਸੁਨੈ ਸੁਕਵਿ ਪ੍ਰਬੀਨ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 1581 ਛੰਦ ਹਨ. ਇਤਨੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਇਤਨੀ ਬਖਸ਼ੀਸ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਨੋਖੀ

---

* ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ ਦੂਜਾ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 147 (2021)

‡ਛਤੀਸ ਲਾਖ ਜਾਹਿ ਗੁਰ ਦੀਨਾ, ਬਾਜਪੇਇ ਪਦਵੀ ਜਿਹੰ ਚੀਨਾ
ਅਸਨੀਕਰ ਵਾਸੀ ਸੁਖਰਾਸੀ, ਹੰਸਰਾਮ ਕਵਿ ਸੁਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ।੮।
[ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,ਪੰਨਾ 338

† ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਾ ਸੈ ਬਰਖ, ਬਾਵਨ ਬੀਤਨਹਾਰ
ਮਾਰਗ ਵਦਿ ਤਿਥਿ ਦੂਜ ਕੋ, ਤਾਂ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ।
ਹੰਸ ਰਾਮ ਤਾਂ ਦਿਨ ਕਰਯੋ, ਕਰਣ ਪਰਬ ਆਰੰਭ [ਕਰਣ ਪਰਬ

ਉਦਾਰਤਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਹੰਸਰਾਮ ਨੇ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਭੂਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਜਲੂਸ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਹੇ ਰਾਜਿਓ ਮਹਾਰਾਜਿਓ ! ਡਰੋ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਦਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦਰਾਇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜਥਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦੁੰਦਭੀ ਧੁੰਕਾਰੇ ਬਾਜੈ ਮਾਨੋ ਜਲਧਰ ਗਾਜੈ
ਰਜਤ ਨਿਸਾਨ ਭਯ ਭਾਨੁ ਛਿਪ ਜਾਤ ਹੈ
ਹਥਿਨ ਕੇ ਹਲਕਾ ਹਜ਼ਾਰਨਿ ਗਨੇ ਕੋ ਹਯ
ਜਟਤ ਜਵਾਹਰ ਜੇ ਜਗਮਗ ਗਾਤ ਹੈਂ
ਕੋਰ ਸਾਜੇ ਜੋਰ ਕਰਿ ਨਾਲਿਨ ਕੋ ਸ਼ੋਰ ਸੁਨਿ
ਸੰਕਤ ਸੁਰੇਸ਼ ਔ ਨਰੇਸ਼ ਬਿਲਖਾਤ ਹੈਂ
'ਹੰਸਰਾਮ' ਕਹਿਤ ਬਿਰਾਜਹੁ ਜਿਨ ਭਾਜਹੁ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਮਾਂਗੇ ਕਵਿਰਾਜ ਚਲੇ ਜਾਤ ਹੈਂ।

ਫਿਰ ਇਸ ਦਾਨ ਦੀ, ਗੁਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਣ ਤੇ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਹੈ —

ਕਰਣ ਸੇ ਦਾਤਾ ਹੋ ਬਿਧਾਤਾ ਮਹੀ ਮੰਡਲ ਕੇ
ਬੈਰੀ ਕੇ ਬਿਹੰਡਨ ਪ੍ਰਚੰਡ ਭੂਅ ਭਾਰ ਕੋ
ਪੁਰਖ ਪੁਰਾਨ ਸੇ ਪੁਰਾਨਨ ਮੇਂ ਗਾਈਅਤ
ਸਾਚੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ! ਅਧਾਰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਕੇ
ਜੌਨ ਤੇਰੀ ਕੀਰਤਿ ਜਗਾਤੇ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਕੇ ਕੇ
ਪਸਤੇ ਉਜਾਰੋ ਪਰਸਤ ਪਾਰਾਵਾਰ ਕੋ।
ਗੁਰਨ ਕੇ ਬੰਸ ਚਲਿ ਆਈ 'ਹੰਸਰਾਮ' ਸਦਾ,
ਗੁਨੀ ਸੋਂ ਉਦਾਰ, ਤੇਰਾਦਾਰ ਤਰਵਾਰ ਕੋ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਪਤ ਅਬਰੋ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਮੰਗੇ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਸੂਰਨ ਕੀ ਪਤਿ ਅਤਿ ਜਾਨਤ ਜਹਾਨ ਜਾਂ ਕੇ
ਤਾਂ ਕੋ ਫਲ ਦੇਤ ਸਦਾ ਅਰਿ ਪਰ ਜੀਤ ਹੈ।
ਪੂਰ ਜੇ ਹਠੀ ਕੇ ਹੀਏ ਕਾਮਨਾ ਬਮਤ ਜਾਂਤੇ
ਹੰਸਰਾਮ ਕਹਹਿ ਸਦਾ ਪਾਨਿਪ ਸੋਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ

ਜੋਗਿਨ ਕੀ ਜੀਵ'ਨ ਸੰਜੀਵ਼ਨਿ ਹੈ ਭੂਤਲ ਕੀ
ਮੂਤਨ ਸੁਹੀਨ ਨਿਤ ਬਢਤ ਪੁਨੀਤ ਹੈ
ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਤੇਰੀ ਕਰਾਚੋਲੀ, ਕਾਮਤਰੂ ਕੀ ਸੀ ਰੀਤਿ ਹੈ।

ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਬਹਾਦਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਚਾਰੋਂ ਚੱਕ ਸੇਵੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਤਿਹਾਰੇ ਪਾਇ
ਮੇਰੇ ਜਾਨੇ ਆਜ ਤੂ ਹੀ ਦੂਜੋ ਕਰਤਾਰ ਹੈਂ
ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਚੰਡ ਖੰਡ ਖੰਡ ਮਹਿ ਮੰਡਲ ਮੈਂ
ਸਾਚੋ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਕੋ ਸਾਚੋ ਸਿਰ ਭਾਰ ਹੈ
ਕਾਮਨਾ ਕੇ ਦਾਨ ਬਾਨ ਜਾਂਚੀ ਹੰਸ ਰਾਮ ਕਹੈ
ਪਰਮ ਧਰਮ ਦੇਖੋ ਬਿਬਿਧ ਵਿਚਾਰ ਹੈ
ਪਰਮ ਉਦਾਰ ਪਰ ਪੀਰ ਕੋ ਹਰਨਹਾਰ
ਕੋਨ ਜਾਨੈ ਕੌਨੈ ਭਾਂਤ ਲੀਨੋ ਅਵਤਾਰ ਹੈ।

ਅਵਧ ਅਨ੍ਹਾਟੇ ਕਹਾਂ, ਤਿਲਕ ਬਨਾਏ ਕਹਾਂ
ਦਵਾਰਕਾ ਛਪਾਏ ਕਹਾਂ, ਤਨ ਤਾਈਯਤ ਹੈ
ਕੋਵਿਦ ਕਹਾਏ ਕਹਾਂ ਬੇਨੀ ਕੋ ਮੁੰਡਾਏ ਕਹਾਂ
ਕਾਂਸ਼ੀ ਕੇ ਬਸਾਏ ਕਹਾਂ, ਲਾਹਾ ਲਈਯਤ ਹੈ

ਮੋਹਨ ਮਨਾਏ ਕਹਾਂ, ਭੂਪਤਿ ਰਿਝਾਏ ਕਹਾਂ
ਕਹਾਂ ਹੰਸ ਰਾਮ ਜੋ ਧਰਾ ਮੇਂ ਧਾਈਅਤ ਹੈਂ
ਚਾਰ ਹੂੰ ਬਰਨ ਤਾਂ ਕੇ ਹਰਨ ਕਲੇਸ਼ ਗੁਰ
ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਚਰਨ ਮੁਕਤਿ ਪਾਈਅਤ ਹੈ।

ਫਿਰ ਕਵੀ ਇਕ ਛੰਦ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀ, ਇਹ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ —

ਕਾਯਮ ਕੁਬੇਰ ਸਾਤ ਸਾਇਰ ਸੁਮੇਰ ਜੋ ਲੌ
ਕੀਰਤਿ ਕਰਨ ਕੀ ਕਰਨ ਅਵਗਾਹ ਬੀ
ਜੋ ਲੌ ਪੌਣ ਪੰਨਗ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਹਮੀ ਕੇ ਭਾਰ
ਪਾਰਥ ਕੋ ਜੌ ਲੌ ਪੁਰਖਾਰਥ ਸਰਾਹਬੀ

ਜੌ ਲੌ ਸ਼ਿਵ ਸਲਿਤਾ ਸੁਕ ਵਿ ਹੰਸਰਾਮ ਕਹੈ
ਜੌ ਲੌ ਰਾਮ ਰਾਵਣ ਕੋ ਰਾਮਾਯਨ ਚਾਹਬੀ
ਜੌ ਲੌ ਧ੍ਰੂਵ ਧਰਣਿ ਤਰੁਨ ਤੇਜ ਰਾਜੈ ਜਗ
ਤੌ ਲੌ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇਰੇ ਸੀਸ ਸਾਹਿਬੀ।

ਜਿਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਇਹ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਨਗਰੀ ਦੀ ਵੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨੋਂ ਕਵੀ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਕੌਨ ਬਡੋ ਯਾ ਜਗਤ ਮੇਂ, ਕੋ ਦਾਤਾ ਕੋ ਸੂਰ
ਕਾਂਕੇ ਰਣ ਅਰ ਦਾਨ ਮੇਂ, ਮੁਖ ਪਰ ਬਰਸਤ ਨੂਰ।

ਰਚਯੋ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰ ਆਪਨੇ, ਦੀਨੋ ਭੂ ਕੋ ਭਾਰ
ਸੋ ਤੋ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਕੋ ਔਤਾਰ।

ਐਸੇ ਕਾਹੂ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸੁਰ ਸੁਰਪਤਿ ਕੇ ਭੌਨ
ਈਸ਼ ਮੁਨੀਸ਼ ਦਿਲੀਸ਼ ਏ, ਨਰ ਨਰੇਸ਼ ਕੇ ਕੌਨ
ਚਾਰ ਬਰਨ ਚਾਰੋਂ ਜਹਾਂ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਕਰਤ ਅਨੰਦ
ਤਾਂ ਕੋ ਨਾਮ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਹੈ ਆਨੰਦ ਕੋ ਕੰਦ।

[ਕਰਣ ਪਰਬ, ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ

ਕੁਝ ਹੋਰ ਛੰਦ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ—

ਜਹਾਂ ਦਿਨਕਰ ਕੋ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦਿਨਮਾਨ ਨਹੀਂ
ਜਹਾਂ ਨ ਦਿਲੀਸ ਕੋ ਪ੍ਰਤਾਪ ਛਾਇਯਤ ਹੈ
ਜਹਾਂ ਕਲਾਨਿਧਿ ਕੀ ਨ ਕਲਾ ਕੀ ਕਿਰਨ ਏਕ
ਜਹਾਂ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕੇ ਨਾ ਬਰ ਧਾਇਅਤ ਹੈ
ਜਹਾਂ ਸੁਰਪਤਿ ਕੀ ਨ ਗਤਿ ਰੜਿ ਪਤਿ ਕੌਨ
ਮਤਿ ਕਹਾਂ ਧੌਲਪਤਿ ਹੂੰ ਮੈਂ ਪਾਇਜਤ ਹੈ
ਜਹਾਂ ਸਰੁਤਿ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਨੀ ਨ ਸੂਨ ਸੁਪਨੇ ਹੂੰ
ਤਹਾਂ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੋ ਜਸ ਗਾਇਯਤ ਹੈ।

ਸਵੈਯਾ

ਕੌਨ ਬਨਾਰਸੀ ਬਾਸ ਕਰੈ ਜਿਹ ਬਾਸਕ ਨਾਗ ਹਿਏ ਬਿਲਸੈਂ
ਔਧ ਕੇ ਔਸਰ ਨਾਥ ਭਯੋ, ਰਘੁਨਾਥ ਕੇ ਪਾਇਨ ਪਾਪ ਨਸੈਂ
ਤ੍ਰੌਰ ਮੁੰਡਨ ਕੌਨ ਸਿਤਾਸਿਤ ਮੈਂ, ਜਿਹ ਦੇਖ ਕੈ ਲੋਕ ਰੁ ਦੇਵ ਹਸੈਂ
ਇਮ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੰਦ ਜਗੇ, ਕਿਨ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਗੁਰੂ ਦਰਸੈ।

ਛਪਯ ਛੰਦ

ਡੁੱਲਤਿ ਅਪਰ ਨਰੇਸ਼ਪਤਿ, ਹੱਥਹਿ ਜਿਮ ਹੱਲੈਂ
ਸੁਖਤ ਸਾਇਰ ਸਲਲ, ਸੱਕ ਧੂਅ ਧਾਮ ਨ ਚਲੈਂ
ਖਲਕ ਖੇਲ ਖਲਭਲਤ, ਭੈਲ ਭਗਹਿ ਤਿਲੋਕ ਮਹਿ
ਪਲਕਿ ਪੇਲਿ ਗਢ ਲੇਤ, ਹੇਤ ਹੁੱਕਤ ਸੁ ਜਗ ਮਹਿਂ
ਕਹਿ ਹੰਸਰਾਮ ਸਤਿ ਸਿਮਰਕੈ, ਸਕੁਚ ਰਹਤ ਦਿਗਪਾਲ ਤਬਿ
ਧਸਮਸਤਿ ਧਰਨਿ ਦਲ ਭਾਰ ਤੇ, ਸੋ ਬਿਰਚ ਰਾਇ ਗੋਬਿੰਦ ਜਬਿ ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਵਡੇ ਵਡੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਆ ਕੇ ਝੁਕਦੇ ਹਨ । ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਜਿਨ ਕੋ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪਰਿਪੂਰਨ ਪੁਹਮਿ ਪਰ
ਸੋਊ ਤੇਰੇ ਚਰਨ ਕੋ ਕਰਤ ਬਖਾਨ ਹੈਂ
ਜਿਨੈ ਚਾਹ ਚਕ੍ਰਵੇ ਚੱਕਿਤ ਹੋਤ 'ਹੰਸਰਾਮ'
ਤੇਊ ਤੇਰੇ ਚਾਹਬੇ ਕੋ ਧਾਰਤਿ ਧਿਆਨ ਹੈਂ
ਜਿਨ ਕੋ ਬਿਜਯ ਪਾਰਾਵਾਰ ਪਾਰ ਦੇਖੀਜਤ
ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸੁਨੇ ਜ਼ਾਹਰ ਜਹਾਨ ਹੈਂ
ਜਿਨ ਕੋ ਨ ਦਰਬਾਰ ਪਾਯਤ ਮਹੀਨ ਕੁ ਲੇ
ਤੇਊ ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇਖੇ ਦਰਬਾਨ ਹੈਂ ।

ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕਟਣ ਪਰਬ ਤੇ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ । ਕਰਣ ਪਰਬ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਾ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਤੇ ਯਾ ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਹੈ ।

(੧੮) ਕੁੰਵਰੇਸ਼

ਕਵੀ ਕੁੰਵਰੇਸ਼ ਕੋਰਾ ਪਰਗਣਾ ਦੇ 'ਬਰੀ' ਨਗਰ (ਯੂ. ਪੀ.) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦ੍ਰੋਣ ਪਰਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 1752 ਬਿ. ਵਿਚ ਕੀਤਾ । ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਕੇਸ਼ਵਦਾਸ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਦਨੀਤ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਇਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਜਾ ਸੀ।* ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਰੁਜ਼ੀਨਾ ਲਾ ਕੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ, ਖ਼ੁਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਅਧਿਕ, ਬਾਵਨ ਬੀਤੇ ਔਰ
ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਯਾ, ਕਿਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ ਡੌਰ।
ਬਾਹੁਜ ਬੇਦੀ ਕੁਲ ਭਏ, ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਅਨੂਪ
ਜਿਨ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਪਾਈਏ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਿਮ ਕੇ ਰੂਪ।
ਨਾਨਕ ਸਿਖ ਕੀਟੇ ਤ੍ਰਿਹਣ, ਕੁਲ ਅੰਗਦ ਸੁਭ ਨਾਮ
ਭਗਤ ਸਰੋਰਹੁ ਕੇ ਭਏ, ਜੋ ਰਵਿ ਆਠੋ ਜਾਮ।
ਅੰਗਦ ਨਿਜ ਗੁਰੁਤਾ ਦਈ, ਭੱਲੇ ਭਲੇ ਵਿਚਾਰ
ਅਮਰਦਾਸ ਕੋ ਨਿਜ ਸਕਲ, ਦੀਨੋ ਜਗਤ ਉਧਾਰ
ਅਮਰਦਾਸ ਅਪਨੇ ਸਕਲ, ਗੁਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਗਯਾਨ
ਰਾਮਦਾਸ ਕੋ ਸਭ ਦਿਯੋ, ਜੋ ਸੋਢੀ ਸੁਲਤਾਨ।
ਅਰਜਨ ਬਿਕ੍ਰਮ ਨਾਮ ਹੂੰ, ਅਰਜਨ ਜਗ ਪੁਰਹੂਤ
ਜਿਨ ਜਗ ਜਸ ਅਰਜਨ ਕਿਯੋ, ਰਾਮਦਾਸ ਕੇ ਪੂਤ।
ਅਰਜਨ ਸੂਨ ਉਦਾਰ ਮਤਿ, ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ
ਜਿਨ ਹਰਿ ਲੋ ਮਾਰੇ ਨਿਖਿਲ, ਬੈਰੀ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰਿੰਦ।
ਛੋਡਯੋ ਜਬ ਗੁਰਦਿਤ ਜੂ, ਜਗ ਮਾਯਾ ਵਿਸਤਾਰ
ਤਿਨ ਕੇ ਸੁਤ ਹਰਿਰਾਯ ਕੋ, ਦੀਨੋ ਗੁਰੁਤਾ ਭਾਰ।
ਭਏ ਸੂਨ ਹਰਿਰਾਇ ਕੇ, ਗੁਰ ਅਤ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਤਜਯੋ ਜਬੈ ਤਿਨ ਹੂੰ ਜਗਤ, ਤਬਹਿ ਕਰੀ ਯਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ—
ਗੁਰੁਤਾ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਕੋ ਉਚਿਤ ? ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਏਕ
ਨਾਰਾਯਨ ਜਾਂ ਪਰ ਕਿਯੋ, ਭਗਤਿ ਸੁਧਾ ਕੋ ਸੇਕ।
ਨਿਜ ਜਨ ਕੈਰਵ ਸੁਖ ਕਰਨ, ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ
ਜਿਨ ਭਵ ਪਾਰਾਵਾਰ ਕੇ, ਦੂਰ ਕੀਏ ਦੁਖ ਦ੍ਵੰਦ।

---

* ਕੇਸ਼ਵਦਾਸ ਹਤੋ ਕਵਿ ਜੋਇ। ਭਯੋ ਬੁੰਦੇਲ ਖੰਡ ਮਹਿੰ ਸੋਇ
ਤਿਸ ਕੋ ਪੁਤਰ ਕੁਵਰ ਹੈ ਨਾਮੂ। ਸੋ ਭੀ ਰਚਿਤ ਗਿਰਾ ਅਭਿਰਾਮੂ
ਤੁਰਕ ਕਰਨ ਨਵਰੰਗ ਚਿਤ ਚਹਯੋ। ਗੁਨੀ ਅਧਿਕ ਹਿੰਦੂਨ ਮੇਂ ਲਹਯੋ।
[ਗੁ: ਪ੍ਰ. ਸੂਰਜ, ਰੁਤ ੨ ਅੰਸੂ ੫੨

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ ਹੈ, ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਨੰਦ
ਜਿਨ ਤੇ ਜੀਵਤ ਹੈਂ ਸਕਲ, ਭੂਤਲ ਕਵਿ ਬੁਧਿ ਬ੍ਰਿੰਦ।
ਨਦੀ ਸ਼ਤੁਦਰ ਤੀਰ ਤਹਿੰ, ਸੁਭ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਾਮ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ ਕੇ, ਰਾਜਤ ਸੁਭਗ ਸੁਧਾਮ।
ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਬੀਚ ਮੇਂ, ਬਰੀ ਗ੍ਰਾਮ ਕੋ ਨਾਮ
ਤਹਾਂ ਸੁਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਕੋ; ਬਾਸ ਕਰੈ ਕੋ ਧਾਮ। [ਦੂੰਣ ਪਰਬ

ਦੂੰਣ ਪਰਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ—'ਰਤਿ ਰਹੱਸ ਕੋਕ' ਤੇ ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ। 'ਰਤਿ ਰਹੱਸ ਕੋਕ' ਰਚਨਾਂ ਦੇ 7 ਅਧਿਆਇ ਤੇ 279 ਛੰਦ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ' ਦੇ ਕੁਲ 98 ਛੰਦ। ਇਹ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 5025 ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਹ ਖਰੜਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਭਾਈ ਬਾਲਚੰਦ ਫਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ 1753 ਬਿ: ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਹ੍ਰਿਦਯ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ 'ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ' ਹੈ। ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਉਂ ਹੈ—

ਦੋਹਰਾ— ਪਾਰਬਤੀ ਨੰਦਨ ਚਰਨ; ਬਰਨ ਸਕੈ ਕੋ ਧੀਰ
ਸਘਨਿ ਸੁਧਾਧਰ ਕੇ ਜਨਕ, ਸੁਖਮੇ ਸਮਦ ਗੰਭੀਰ।੧।

ਅੰਤ ਤੇ—ਜਾਂਹਿ ਕੀ ਜੀਭ ਲਖਉ ਕਰੀਆ, ਨਰ ਤਉਨ ਗੁਲਾਮ ਸਬੈ ਦੁਖੀਆ ਹੈ
ਜਾਂਹਿ ਕੀ ਜੀਭ ਲਖਉ ਕਬਰੀ, ਨਰ ਤੇ ਸਬ ਪਾਪਿਨ ਮੈਂ ਮੁਖੀਆ ਹੈ
ਜਾਂਹਿ ਕੀ ਧੂਲ ਲਖਉ ਜੀਹ ਬਾਨਰ, ਤੇ ਸਬ ਕੂਰ ਛਲੀ ਰੁਖੀਆ ਹੈ
ਜਉਨਿ ਕੀ ਜੀਭ ਸਰੋਜ ਕੇ ਪਾਤੁ ਸੀ ਸੋ ਕੁਇ ਰੇ ਸਿਧ ਵੈ ਸੁਖੀਆ ਹੈ।੯੮।

'ਰਤਿ ਰਹੱਸ ਕੋਕ' ਦਾ ਖਰੜਾ, ਅਸਾਂ ਗਿ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਾਸ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਛੰਦ ਇਥੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਂਹਮਾ ਕਾਰੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭੱਟ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ।

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਉਸਤਤਿ—
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੁਧਾ ਬਾਰਿ ਨਿਧਿ ਚੰਦ੍ਰ ਨਿਜ
ਮਨ ਜੋ ਕੁਮਦ ਬ੍ਰਿੰਦ ਦਤਾਨੰਦ ਮਹਾਂ ਜਯ
ਭੂਪਨ ਮੁਕਟ ਮਣਿ ਕਾਰਨ ਕਰੰਬਿਤ
ਲਲਿਤ ਪਦ ਪੰਕਜ ਸੁ ਪੁੰਨ ਧਰਮ ਹਾਸਯ
ਭ੍ਰਿਦਤ ਸਕਲ ਜਨ ਚਿਤ ਮੈਂ ਭਾਵ ਨਿਜ
ਜਸ਼ੋ ਗੰਗ੍ਹਾ ਜਲ ਪੂਰ ਪਾਵਤ ਮਾਨ ਵਾਚਯ

ਦੀਨ ਜਨ ਮੀਨ ਗੁਨ ਕਰੁਨਾ ਸਮੁੰਦ੍ਰ
ਰਿਪੁ ਜਨ ਮਹਾਂ ਰੁਦ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜਯ ।੫.

ਕਰਖਾ ਛੰਦ — ਬਦਨ ਅਰਬਿੰਦ ਮਕਰੰਦ ਸਿਧਿ ਹੇਤ ਜਨ
ਨੈਨ ਅਲਿ ਰੈਨ ਦਿਨ ਜਾਂਹਿ ਛਕੈ
ਪ੍ਰਬਲ ਭੁਜ ਦੰਡ ਉਦੰਡ ਕੋਦੰਡ ਤੁਵ
ਗਹਤ ਹੀ ਬੈਰਿ ਜਨ ਬੈਰ ਥਕੈ
ਸੁਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਗੁਰਤਾ ਸਕਲ ਦੇਸ ਮੈਂ
ਪ੍ਰਭਤਾ ਸੁਰੇਸ਼ ਸਹਿ ਕੋ ਨ ਸਕੈ
ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸੁਭਾਇ
ਤੁਵ ਪਾਇੰ ਕੋ ਚਾਇ ਸੋ ਭੂਪ ਤੱਕੈ ।੬।

ਕਬਿੱਤ—ਛੌਨੀ ਆਭਰਨ ਸੁਭ ਸੁਖਮਾਂ ਧਰਨ
ਦੂਖ ਦਾਰਿਦ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈਂ ਕਰਨ-ਭੂਪ ਹੈਂ
ਮੂਰਤਿ ਮਨੋਜ ਉਜ ਰਾਜਤ ਸੁਰੋਜ ਨਾਥ
ਸਮ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਸਭ ਬਾਤਨ ਅਨੂਪ ਹੈਂ
ਬਖਤ ਬੁਲੰਦ ਸੁਖਕੰਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਬਿੰਦ ਰਾਇ
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੰਦ ਅਤਿ ਹੀ ਸੁਰੂਪ ਹੈਂ
ਚਾਰ ਹੂ ਬਰਨ ਆਸ੍ਰਮ ਕੇ ਹੈਂ ਗੁਰ ਕੌਨ
ਕੀਜੈ ਸਰਿਸੁਰ ਆਪੁ ਨਾਰਾਇਨ ਰੂਪ ਹੈਂ ।੭।
ਕੁੰਡਲੀਆ — ਜਾਨੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਹੋਤ ਆਪਨੇ ਕਾਜ
ਜੋ ਕੋਊ ਆਗਿਆ ਮੇਂ ਚਲੇ, ਤਾਂਹਿੰ ਦੇਤ ਹੈਂ ਰਾਜ
ਤਾਹਿ ਦੇਤ ਹੈਂ ਰਾਜ ਸਾਜ, ਜਾਂਕੋ ਅਤਿ ਭਾਰੀ
ਤੇਜ ਰੂਪ ਗਜ ਬਾਜ, ਔਰ ਸੰਪੈ ਸੁਖਕਾਰੀ
ਐਸੇ ਕਰਤ ਸਰੂਪ ਜੌਨ ਸਬ ਹੈ ਮਾਨੇ ਪੁਰ
ਤਿਨ ਹੀ ਕੇ ਸਬ ਕਾਜ ਹੋਤ ਜਿਨ ਹੈਂ ਜਾਨੇ ਗੁਰ ।੮।

ਅਥ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਾਇਕ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਬਰਨਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧੁਨ—ਦਰਬਰ ਕੁੰਕਮ ਚੂਰ ਸੋਂ ਕੁੰਕਮ ਨੀਰ ਸੁਸੰਗ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਬਸੰਤ ਕਿਯ ਅੰਗ ਗਹਿਤ ਸੁਰੰਗੁ ।
ਅੰਗ ਗਹਿਤ ਸੁ ਰੰਗ ਗਹਰਹ ਸਿੰਚ ਗਹਿ ਕਰ
ਸਿੰਚ ਚਲਿਤ ਕਿ ਬੰਚ ਰਖਨ ਬਿਮੁੰਚ ਚਲ ਸੁਗੰਧ ਧੁਵ ਤਰ

ਸੁਧ ਧਯਾਨ ਸੁਮੰਧ ਧਰਿ ਜਨ ਮੰਦ ਦੁਰਤ
ਕਿਲੰਤ ਦਾਨ ਸਮੁੰਦ ਦਰਬਰ ਬਤ । ੯ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧੁਨਿ— ਬਲ ਬਾਲ ਬਾਰਬਧੂ ਕਰੈਂ ਤਾਨ ਗਾਨ ਗਤਿ ਫੰਦ
ਮਨ ਇਛਤ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ, ਛੰਦ ਦਯਾ ਧੁਨਿ ਬ੍ਰਿੰਦ
ਛੰਦ ਦਯਾ ਧੁਨਿ ਬ੍ਰਿੰਦ ਦੱਤਹ ਅਨੰਦ ਦਰਸ
ਮਸੰਦ ਦਿਲ ਸੁਖ ਕੰਦ ਦਾਨ ਬਿਹਦ ਦੇਤ ਸੰਗਲ ਗੁਨਿ
ਨਿੰਮ੍ਰਦੋਂ ਗੰਗ ਤਸ ਨ ਰੰਗ ਗਾਨ ਸੁ ਸਥ ਥਿਰ
ਸੁਨਿ ਅੱਬ ਬਕਤ ਸੁਕਬ ਕਲ ਕਲ । ੧੦ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧੁਨਿ—
ਬਨਿ ਬਨਿ ਬਨਿਤਾ ਗੁਨ ਕਰੈਂ ਤਾਨ ਗਾਨ ਮਿਲ ਸਬ
ਗਰ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ ਦਿਯ, ਦੱਬ ਬਹੁਲ ਅਖੱਬ
ਦੱਬ ਬਹੁਲ ਅਖਬ ਬਖਸ਼ਤ ਭੇ ਬੱਬ ਬਦਨ ਕਸਬ ਬਿਹੱਸਤ ਨੱਬ
ਬਿਧਿ ਕਰਿ ਛਬ ਬਿਹਦ ਸੁਕਬਿ ਬਰਨਤ ਦਿਬਿ
ਬਚਨਨ ਸਬ ਬੁਧਿ ਬਲ ਜਿ ਬਿਬ ਦਿਤ ਸਪੁੱਬ
ਬਸਿ ਜਾਨ ਸੱਬ ਬਨਿ ਬਨਿ । ੧੧ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧੁਨਿ—
ਲਖਿ ਲਖਿ ਰੰਗ ਸੁਰੰਗ ਸੋਂ, ਬਾਲ ਜਾਲ ਦੁਤਿ ਲਾਲ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਬਸੰਤ ਕਿਯ, ਕੁਲੰ ਲਸਤ ਗੁਲਾਲ
ਕੁਲ ਲਸਤ ਗੁਲਾਲ ਲਗਤ ਨ ਫੁਲ ਲਪਨਸਤੁਲ
ਲਿਅ ਛਬਿ ਫਲਲਤ ਜਿਸ ਮੁੱਲ ਲਚਹਿ ਸ਼ਤ੍ਰਲ
ਲਾਸ ਬਿਮਲ ਲਖਤ ਸਕਿਲ ਲਹਿਕਿ ਪਹਿਲਿ
ਲਯ ਕਰਿ ਬਿਲਲਿ ਸੁਰ ਸਹਿਸ ਲਖਿ । ੧੨ ।

ਕਲਸ--ਛਪਾ—ਲਲਤ ਉਡਤ ਘਨਸਾਰ ਚੂਰ ਚੰਦਨ ਅਪਾਰ ਤਹਾਂ
ਉਠਤ ਸੁ ਕੁੰਕਮ ਧੂਰਿ ਪੂਰਿ ਕਰਿ ਬਹੁ ਗੁਲਾਲ ਮਹਾਂ
ਕਨਕ ਰੰਗ ਸਬ ਅੰਗ ਬੰਸਨ ਸੋਹਤ ਸੁ ਰੰਗ ਸਬ
ਤਾਨ ਗਾਨ ਗਤਿ ਫੰਦ ਬਾਮ ਰਨ ਕਿਯ ਬਲੰਦ ਤਬ
ਖੇਲਤ ਬਸੰਤ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਸਕਲ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਨਵਲ
ਕੁਵਰੇਸ਼ ਬਹੁਲ ਆਨੰਦ ਲਹਤ; ਜੇ ਨਰ ਦੇਖਤ ਤੇ ਸਕਲ । ੧੩ ।

ਸਾਲੂਰ ਛੰਦ—ਜਾਕੋ ਜਾਨਤ ਭੇਦ ਬੇਦ ਔਰ ਜਾਨੈ ਕੌਨ
ਮਹਿਮਾ ਅਪਾਰ ਅਧਾਰ ਚੌਦਹ ਭਵਨ ਕੋ ਛਬਿ ਭੌਨ

ਨਿਰਗੁਨ ਸਰਗੁਨ ਦ੍ਵੈ ਰੂਪ, ਜਾਂ ਕੇ ਕਹਤ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ
ਸੋ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰੂ, ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਨ । ੧੪ ।

ਜਾ ਕੇ ਲਖੇ ਨਰ ਲਹਤ ਮਨ ਇਛਾ ਅਪਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ
ਚਾਰੋਂ ਪਦਾਰਥ ਦਾਨ ਜਾ ਕੇ ਦ੍ਵਾਰ ਬੀਚ ਨਿਧਾਨ
ਸਬ ਲੋਕ ਮਯ ਰਸ ਮਯ ਸੁਧਾ ਮਯ ਧਰੋ ਤੇਜ ਅਪਾਰ
ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਸਮ ਕੌਨ ਕੋਟ ਕਾਮ ਰੂਪ ਉਦਾਰ । ੧੫ ।
ਜਾਂ ਕੋ ਚਰਾ ਚਰ ਕਹੈਂ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਕਰਤਾਰ
ਸੋ ਪੰਚਨਦ ਮੈਂ ਨਾਨਕ ਹ੍ਵੈ, ਪ੍ਰਗਟ ਭਯੋ ਸੰਸਾਰ ।
ਨਰ ਦੇਵ ਮੁਕਟ ਮਯੂਖ ਮੰਡਿਤਿ ਮੰਜ ਅਘ੍ਰਿ ਸਰੋਜ
ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਨਕ ਕੋ ਸਬੈ ਧਯਾਵੈਂ ਜਿਨ੍ਹੈ ਜਿਤ ਓਜ । ੧੬ ।

ਸੋਰਠਾ— ਤਿਨੈ ਧਯਾਯ ਕੁਵਰੇਸ਼, ਕੇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਬਰਨਨ ਕਰਤ
ਹੋਵੈ ਜਾਤੇ ਬੇਸ, ਸੁਕਵਿਨ ਦੂਖ ਨ ਦੇ ਸਕੈ । ੧੭ ।

ਕਵਿ ਕੁਲ ਬਰਨਨ

ਦੋਹਰਾ— ਦਸ ਘਰ ਕਸ਼ਯਪ ਬੰਸ ਕੇ, ਜਾਨਤ ਦਿਜ ਸੁ ਗਯਾਨ
ਤਿਨ ਮੈਂ ਇਕ ਮਨੋਹ ਘਰ, ਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਸੁਜਾਨ । ੧੮ ।

ਕਬਿਤ— ਜੌਨੇ ਠੌਰ ਤੇ ਕਹਤ ਨਵ ਕੋਸ ਗੰਗਾ ਜੂਕੋ
ਚਾਰ ਕੋਸ ਜਹਾਂ ਤੇ ਗਨਤ ਰਵਿ ਤਨਯਾ
ਅੱਸੀ ਕੋਸ ਆਗਰੋ ਪਚਾਸ ਕੋਸ ਹੈ ਪ੍ਰਯਾਗ
ਜਾ ਮੈਂ ਅਖਯ ਬਟਿ ਜਾਕੀ ਤੀਨ ਠੌਰ ਕਨਯਾ
ਜਹਾਂ ਕੇ ਨਿਵਾਸੀ ਦੇਵਤ ਈ ਹੂੰ ਤੇ ਨੇਰੇ
...... ਯਾਤੇ ਬਾਤ ਅ ਈ ਮਨਯਾ
ਤੌਨੇ ਠੌਰ ਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਕੋ ਨਿਵਾਸੁ 'ਬਗੀ'
ਗਾਂਵ ਮੈਂ ਪ੍ਰਗ ਸ ਕੇਰਾ ਕੋ ਹੈ ਪ੍ਰਗਨਯਾ । ੧੯ ।

ਦੋਹਰਾ— ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਅਧਿਕ, ਬ ਵਨ ਬੀਤੇ ਔਰ
ਤਾਂ ਮੈਂ ਯਹ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਕਵਿ, ਕੀਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ ਡੌਰ । ੨੦ ।
ਨਿਜ ਮਤਿ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਹ, ਕੀਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਅਰੰਭੁ
ਗੁਰ ਕੋ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਕੈ, ਜਾਨ ਦੇਵਤਾ ਸੰਭੁ । ੨੧ ।

ਸੋਰਠਾ— ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਦ੍ਵਾਰ, ਸਦਾ ਰਹੈ ਕੁਵਰੇਸ਼ ਕਵਿ
ਯਾਂਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਉਦਾਰ, ਕੀਅਬੇ ਕੀ ਪਾਈ ਸ਼ਕਤਿ । ੨੨ ।

ਇਤਿ ਪ੍ਰਥਮ ਅਧਯਾਯ ! । ੧ ।

(੧੯) ਟਹਿਕਨ ਦਾਸ

ਟਹਿਕਨ ਕਵੀ ਜਲਾਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਾਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਚੋਪੜਾ ਖਤਰੀ ਤੇ ਰੰਗੀਲਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 'ਅਸੂਮੇਧ ਪਰਬ' ਦਾ ਭਾਖਾ-ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਕ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖ ਕੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਹਾੜ ਵਦੀ ਤ੍ਰੌਦਸੀ, ਦਿਨ ਬੁਧਵਾਰ 1726 ਬਿ. ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਪਰਬ ਦਾ ਛੰਦਾਨੁਵਾਦ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ।* ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 73 ਅਧਿਆ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ 'ਜੈਮਨੀ ਅਸੂਮੇਧ' ਨਾਂ ਹੇਠ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਥੋ ਪ੍ਰੈਸ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਛਪੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨੇ 984 ਹਨ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟਹਿਕਨ ਨੇ ਖੁਦ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ (5025, 5026, 5027, ਤਿਨ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ) ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਬਾਲਗੋਬਿੰਦ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਦਾ 1753 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ, ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ ਭਾਖਾ (5025), ਟਹਿਕਨ ਕ੍ਰਿਤ ਅਸੂਮੇਧ ਪਰਬ (ਨੰ: 5026) ਤੇ ਸੂਰ ਸਾਗਰ (ਨੰ 5027) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਟਕਸਾਲੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ 1753 ਬਿ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੂਜੇ ਪਰਬਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਲਗਭਗ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਟਹਿਕਨ ਵਾਲੇ ਪਰਬ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ।

---

*ਸੰਮਤਸਰ ਦਸ ਸਪਤ ਸਤਿ, ਅਧਿਕ ਬਰਖ ਖਟ ਬੀਸ
ਥਿਤਿ ਤਰੌਦਸਿ ਅਸਾਢ ਵਦਿ, ਬੁਧਿ ਬਾਸਰ ਸੁਭ ਦੀਸ। ੨੦।
... ...
ਟਹਿਕਨ ਕਵਿ ਜਲਾਲਪੁਰ ਵਾਸੀ। ਛਤ੍ਰਿ ਧਰਮ ਨੰਦ ਲਾਲ ਉਪਾਸੀ
ਪਿਤਾ ਰੰਗੀਲ ਦਾਸ ਜਿਹ ਨਾਮਾ। ਗਿਆਤ ਚੋਪਰਾ ਕੁਲ ਅਭਿਰਾਮਾ। ੧੧੪।
ਸਮੈ ਪਾਇ ਕਵਿ ਭਯੋ ਸਿਪਾਹੀ, ਹੈ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਤਹਾਂ ਹੀ
ਪ੍ਰਿਥਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੋ ਸੁਨ ਲੀਨੀ, ਤਾਂ ਪਾਛੇ ਭਾਖਾ ਬਰ ਕੀਨੀ। ੧੧੫ [ਅਸੂਮੇਧ

ਜੈਸਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਕਹਿ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 1726 ਬਿ. ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸਤਤਿ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ. ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰੰਥ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਟਹਿਕਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ 'ਰਤਨਦਾਮ' ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਭਾਖਾਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ 28 ਅਠਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ 1426 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ 1420 ਛੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ —

ਬੰਦਨ ਰਕਤ ਕਹਤ ਹੈਂ. ਸੇਂਧੁਰ ਕੋ ਕਵਿ ਰਾਇ
ਟਹਿਕਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ, ਬਰਨਤ ਹੋਂ ਜੁਗ ਪਾਇ। ੯੯੪।
ਜਾ ਭੋਜਨ ਜਗਨ ਅਹਾਰ ਫੁਨ, ਜੇਮਨ ਲੇਪ ਸੁਭਾਇ
ਟਹਿਕਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮ ਯਾ ਤੇ. ਵਰਨੰਤ ਹੋਂ ਸੁਖ ਪਾਇ।' ੧੦੨੬।

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪੱਕਾ ਨਿਸਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲ ਹੀ ਹਨ।

ਕੋਸ਼ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਜਗਜੀਵਨ ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਪਤਿ, ਭਵਨ ਚਤੁਰ ਦਸ ਈਸ
'ਟਹਿਕਨ' ਦੀਜੈ ਭਗਤਿ ਵਰ, ਚਰਨ ਕਮਲ ਰਜ ਸੀਸ। ੪।

ਅਤਿ ਅਗਾਧ ਗੁਨ ਸਿਧ ਕਠਿਨ, ਅਰਥ ਸੁ ਅਗਮ ਅਪਾਰ
'ਅਮਰ ਕੋਸ਼' ਭਾਖਾ ਕਰੋਂ, ਪੂਰਨ ਕਰਿ ਕਰਤਾਰ। ੫।

ਨਮੋ ਕਾਲਿਕਾ ਸਰਸੁਤੀ, ਰਸਨਾ ਕਰਹੁ ਨਿਵਾਸ
ਰਚੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੁਮ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ, ਕਵਿ ਨ ਕਰਹਿਂ ਉਪਹਾਸ। ੬।

ਜੋ ਬਿਦ੍ਵਾਨ ਕਹੀ ਪ੍ਰਿਥਮ, ਸੁਨੀ ਕਛੂਕ ਦੇ ਕਾਨ
ਅਲਪ ਬੁਧਿ ਟਹਿਕਨ ਕਹੀ, 'ਰਤਨ ਦਾਮ' ਰੁਚਿ ਮਾਨ। ੭।

ਸੁਰਭਾਖਾ ਨਹਿਂ ਕਹਿ ਸਕਤ, ਸਮਝਿਓ ਚਾਹਤ ਨਾਮ
ਤਿਨ ਕੇ ਹਿਤ ਟਹਿਕਨ ਸੁਕਬਿ, ਰਚਿ ਬਾਨੀ ਅਭਿਰਾਮ। ੮।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਉਚਰਹੁ ਜਥਾ ਬੁਧਿ ਅਨੁਸਰੀ, ਰਤਨਦਾਮ ਪੋਥੀ ਸ਼ੁਭ ਕਰੀ
ਬੀਨ ਬੀਨ ਗ੍ਰੰਥਨ ਤੇ ਕਾਢੀ, ਪੜ੍ਹਤ ਸੁਨਤ ਚਿਤ ਮਹਿ ਰੁਚਿ ਬਾਢੀ।

ਅਰਥ ਅਨੇਕ ਭ੍ਰਾਂਤ ਦਿਖਰਾਯੋ, ਸ੍ਰਤਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੋ ਮਤ ਠਹਿਰਾਯੋ
ਜਿ ਕਿਛੁ ਪ੍ਰਗਟ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਮਾਂਹਿ ਸਬ, ਕਹਯੋ ਨਾਮ ਜਹਿ ਲੈ ਜਾਨਯੋ ਕਵਿ
ਜੋਤਿਕ, ਵੈਦਯਕ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸਿਮ੍ਰਤਿ, ਟਹਿਕਨ ਵਰਨਨ ਕਿਯੋ ਯਥਾਮਤਿ
। ੧੪੧੭ ।

ਦੋਹਰਾ—'ਰਤਨਦਾਮ' ਗੁਨਿ ਜਨ ਪਢਹੁ, ਸਕਲ ਅਰਥ ਕੋ ਧਾਮ
ਟਹਿਕਨ ਕੰਠ ਕਰਹੁ ਸੁਕਵਿ, ਗੁਣ ਨਿਧਿ ਮਤਿ ਅਭਿਰਾਮ । ੧੪੧੮ ।

ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 1821 ਈ: ਵਿਚ ਬੂੜੀਏ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਕ ਗੋਕੁਲ ਨਾਥ ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਿਆ (1813 ਈ.) 'ਅਮਰ ਕੋਸ਼ ਭਾਖਾ' ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਦੇਖੋ —

ਜੈਸੇ ਕੋਊ ਅੰਭ ਬੀਚ ਦੇਖ ਸੀਸ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ
ਨੀਚੇ ਕਰੇ ਕਰ ਮੂਢ ਤਾਂ ਕੇ ਪਕਰਨ ਕੋ
ਜੈਸੇ ਕੋਊ ਪਿੰਗੁ ਨਰ ਤੁੰਗ ਗਿਰਿ ਚਢਬੇ ਕੋ
ਉਦਿਤ ਭਯੋ ਹੈ ਮਨ, ਆਨੰਦ ਕਰਨ ਕੋ

ਜੈਸੇ ਕੋਊ ਬਾਰਧਿ ਭੁਜਨ ਬਲ ਪੈ ਕੋ ਚਾਹੈ
ਜੈਸੇ ਮਹਾਂ ਮੂੜ੍ਹ ਪਢਿਓ ਚਾਹੈ ਵਿਆਕਰਨ ਕੋ
'ਟਹਿਕਨ' ਅਲਪ ਮਤਿ, ਅਮਰ ਕੀ ਭਾਖਾ ਠਟੀ
ਕੀਜੈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਾਲੀ, ਮਤਿਮੰਦ ਕੇ ਬਰਨ ਕੋ । ੯ ।

ਇਹ ਕੋਸ਼ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 2421 ਨੰ: ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਨਕਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ —

ਦੀਨਬੰਧੁ ਦਯਾਸਿੰਧੁ ਆਰਤ ਹਰਤ ਭਾਰੀ
ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਉਬਾਰੀ ਤੈਸੇ ਮੋਹੂ ਕੋ ਉਬਾਰ ਲੈ।
ਗਨਿਕਾ ਉਧਾਰੀ ਗਜ ਸੰਕਟ ਨਿਵਾਰੀ
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਹਿਤਕਾਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਉਤਾਰ ਲੈ।

ਗੋਤਮ ਤ੍ਰੀਆ ਤਾਰੀ ਚਰਣਾਂਬੁਜ ਰਜ ਧਾਰੀ
ਗੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਿਤਕਾਰੀ ਦੁਖ ਦਾਰਿਦ ਨਿਵਾਰ ਲੈ।

'ਟਹਿਕਨ' ਪ੍ਰਭੁ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀਨਦਯਾਲ ਭਗਤ ਪਾਲ
ਕਰਣ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਲਾਲ ਬਿਰਦ ਕੋ ਸਮਾਰ ਲੈ । ੧ ।

ਕੈਸੇ ਤੁਮ ਗਨਿਕਾ ਕੇ ਗੁਨ ਨ ਬਿਚਾਰੇ ਨਾਥ
ਕੈਸੇ ਤੁਮ ਭੀਲਨੀ ਕੇ ਜੂਠੇ ਫਲ ਖਾਏ ਹੈਂ
ਕੈਸੇ ਦੁਆਰਕਾ ਮਹਿ ਟੇਰ ਸੁਨੀ ਤੁਮ ਦ੍ਰੁਪਦੀ ਕੀ
ਕੈਸੇ ਤੁਮ ਹਾਥੀ ਕਾਜ ਨਾਂਗੇ ਪਾਉਂ ਧਾਇ ਹੈਂ
ਕੈਸੇ ਤੁਮ ਪੈਦਲ ਪੈ ਪ੍ਰਣ ਰਾਖਿਓ ਭੀਖਮ ਕੋ
ਕੈਸੇ ਤੁਮ ਸਭੈ ਰਾਜਾ ਬੰਦਿ ਤੇ ਛੁਡਾਏ ਹੈਂ
ਮੇਰੀ ਬੇਰ ਕੌਨ ਦੇਰ ਕੌਨ ਬਿਧਿ ਬੈਠ ਰਹੇ
ਦੀਨਬੰਧੁ ਦੀਨਾਨਾਥ ਕਾਹੇ ਤੇ ਕਹਾਏ ਹੈਂ । ੨ ।

ਪੰਜਾਬੀ— ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਕਾਫ਼ੀ ।

ਇਕੋ ਵਿਹੜਾ ਇਕੋ ਰਾਹੁ, ਮਿਲਨੇ ਦਾ ਲਗੇ ਨਹੀਂ ਦਾਉ
ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਨੇਹਾ ਮੈਨੂੰ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗੂ ਗਾਲਦਾ । ੧ । ਰਹਾਉ

ਮੰਦੀਆਂ ਗਵਾਂਢਣੀ, ਕੋਈ ਆਵਹਿ ਨਹੀਂ ਗਾਂਢਣੀ
ਆਖ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਕੈਨੂੰ ਭੇਤੀ ਨਹੀਂ ਹਾਲ ਦਾ
ਟਹਿਕਨ ਬਿਹਾਰੀ ਹਾਰੀ, ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਵਾਰੀ
ਘਿੰਨਕੇ ਗਇਆ ਸੀ ਕੋਈ ਖਿਆਲੁ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਦਾ ।

ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ।

ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ ਅੱਖੀਂ ਨਾਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਹੈ
ਚੁਖ ਨ ਦਿਖਾਲੀ ਨੀ ਮੈਂ ਅੰਗ ਅੰਗ ਸੀਤੀ ਹੈ । ਰਹਾਉ । ੧ ।

ਪੁਛਣ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੀ ਹੋਇਕੈ ਇਕੇਲੀਆਂ
ਆਖਿ ਦੇਖਾਂ ਵੇਦਨ ਤੈਨੂੰ ਬਣੀ ਹੈ ਕਿ ਬੀਤੀ ਹੈ ।

ਆਖਾਂ ਕੀ ਸਹੇਲੀਹੋ ਨੀ ਆਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ
ਬੈਣਾਂ ਵਿਚ ਆਵਹਿ ਨਾਹੀਂ, ਨੈਣਾਂ ਲਖ ਲੀਤੀ ਹੈ ।

'ਟਹਿਕਨ' ਬਿਹਾਰੀ ਆਵੇ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਪਾਵੇ
ਨੇਹੁ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਗਾਲ, ਜਾਣੇ ਜੈ ਸਹੀਤੀ ਹੈ ।

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ।

ਸੁਨਿ ਗੀ ਸਹੇਲੀ ਗਲ ਹੋਇਕੈ ਇਕੇਲੀ
ਮੇਰਾ ਗੋਕੁਲ ਦਾ ਬਲੀ ਤੇਰਾ ਮੇਲੀ ਕਰ ਦੇਨੀ ਹਾਂ
ਜੈਨੂੰ ਬ੍ਰਿਜ ਨਾਰੀਆਂ ਝਾਕਦੀਆਂ ਨੀ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ
ਤੇਰੇ ਕਾਰਣ ਰਾਤਿ ਦਿਹੇਂ ਮਿਨਤ ਕਰੇਨੀ ਹਾਂ
ਦੋਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਸਿਆਣੇ, ਲੋੜਹੁ ਮਨ ਦੇ ਭਾਣੇ
ਮਾਣਾ ਤੂੰ ਮਾਣੇਨੀ ਵਿਚ ਤਾਣਾ ਮੈਂ ਤਣੇਨੀ ਹਾਂ
'ਟਹਿਕਨ' ਤਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਜੋਬਨ ਗੁਮਾਨ ਭਰਿਓ,
ਭਿਜਣ ਦਾ ਨਾਹੀਂ ਕਿਤੇ ਭਾਵੇ ਨਾਲ ਭੇਨੀ ਹਾਂ। [ਤੇਰਦ ਸਲੋ 7 ਵਿਚੋਂ

(੨੦) ਚੰਦ

ਚੰਦ ਸੁਰਣਕਾਰ, ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਪਹਿਲੇ ਕਰਣ ਪਰਬ ਤੇ ਫਿਰ ਉਦਯੋਗ ਪਰਵ ਦਾ ਭਾਖਾਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਰਣ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਹੰਸਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਉਹ ਚੰਦ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹੋ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਚੰਦ ਦਾ ਉਦਮ ਪਰਬ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਮੋਤੀਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ।

ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

'ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਰਣ ਕੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ
ਤਿਹ ਪਾਛੇ ਉਦਿਮ ਪਰਬ, ਰਖਯੋ ਸੁ ਚੰਦ ਬਨਾਇ। ੧੦।

ਇਕ ਚੰਦ ਕਵੀ ਦਿਲੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਪੂਰ ਚੰਦ ਤ੍ਰਿਖਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਜਿਸ 1703 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਰਾਮਾਇਣ ਨਾਟਕ' ਲਿਖਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਚੰਦ ਕਵੀ ਸੁਨਿਆਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਗੁਰਮਹਿਮਾ ਦੇ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਰ ਲਿਖੀਆਂ — ਪ੍ਰੀਛਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤ੍ਰਿਜਾ ਚਰਿਤ੍ਰ।

ਗੁਰੂ-ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਛੰਦ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ —

ਕਬਿੱਤ—ਕਲਿ ਮੇਂ ਹੈ ਏਕ ਮਰਦ ਨਾਨਕ ਹੈ ਨਾਮ ਜਾਂਕੋ
ਤਾਂਤੇ ਭਏ ਆਠ ਮਹਿਲ ਨਾਵਾਂ ਕਹਾਇਓ ਹੈ
ਤਾਂਤੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਕਾ ਮਨਾਈ ਜੋਈ
ਕਾਲ ਗਾਈ ਮਹਲ ਦਸਵਾਂ ਕਹਾਇਓ ਹੈ

ਅਠੱਤ੍ਰਨ ਮੈਂ ਜਨਮਿਤੇ ਪੁਨ ਬੀਤਿਓ ਸਤਾਵਨ ਮੈਂ
ਖੜਗ ਬਾਂਧਿ ਉਠਿਓ ਜਾਇ ਪਰੂਟਾ ਬਸਾਇਓ ਹੈ
ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਹੈ ਸਾਤੂ ਮਰਦ ਚੇਲੇ ਕਉ ਵਿਚਾਰ
ਗਬਿੰਦ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਦਾਸ ਚੰਦ ਕਹਿ ਸੁਨਾਇਓ ਹੈ।

ਛਪੈ ਛੰਦ— ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਅਮਰ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਧਾਰਿਓ
ਗੁਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਹਰਿਰਾਇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬੀਚਾਰਿਓ
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਭਇਓ, ਨਾਮ ਜਿਨ ਇਕ ਮਨ ਲੀਨੋ
ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ, ਦਾਨ ਸੰਗਤਿ ਕਉ ਦੀਨੋ।
ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਗੁਰ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਪਰਗਟ ਭਈ ਕਲਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖੀ
ਜੈਕਾਰ ਭਇਓ ਤ੍ਰੈਇ ਲੋਕ ਮੈ, ਬਿਰਦ ਪੈਜ ਸਤਿਗੁਰ ਰੱਖੀ।

[ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ ਵਿਚੋਂ

ਅਨੰਗ ਸ਼ੇਖਰ ਛੰਦ

ਬਜੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੰਗ ਕੋ ਭਜੇ ਸੁ ਭੂਪ ਲੋਕ ਕੋ
ਹਨੂ ਦੁਗਾਟਿ ਅੰਕ ਕੋ ਧਰੇ ਨ ਧੀਰ ਇੰਦ ਜੀ
ਮਹੀ ਚਲੀ ਤਲਾ ਤਲੈ ਸੁਮੇਰੁ ਪਾਤ ਸੋ ਹਲੈ
ਬਰਾਹ ਦਾੜ੍ਹ ਕੋ ਮਲੈ ਭਗਜੇ ਫਿਰੇ ਫਨਿੰਦ ਜੀ
ਤਜੇ ਮਹੇਸ਼ ਧਯਾਨ ਕੋ ਨ ਤੇਜ ਸੂਰ ਭਾਨ ਕੋ
ਨ ਰੰਗ ਅਸਮਾਨ ਕੋ ਦਸੋ ਦਿਸ਼ਾ ਗਇੰਦ ਜੀ
ਪਰੈ ਪੁਕਾਰ ਆਨ ਕੇ ਚਲੈ ਚਮੂੰ ਸਮਾਨ ਕੇ
ਬਚੇ ਸੁ ਕੌਨ ਠਾਨ ਕੇ ਚਢਹਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ।

ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੰਗ ਬਾਜਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਜ ਹੀ
ਸੁਨਹਿ ਗਨੀਮ ਭਾਜ ਹੀ ਪੜੇ ਪੁਕਾਰ ਹਿੰਦ ਜੀ
ਮਹੇਸ਼ ਧਯਾਨ ਦੂਕਈ ਦਿਨੇਸ਼ ਤੇਜ ਸੂਕਈ
ਪਯਾਲ ਸ਼ੇਸ਼ ਲੂਕਈ ਧਰੇ ਨ ਧੀਰ ਇੰਦ ਜੀ
ਚਮੂੰ ਗ਼ਨੀਮ ਕੀ ਨਸੈ ਮਹੀ ਪਯਾਲ ਕੋ ਧਸੈ
ਸੁ ਦੇਖ ਕਾਲਕਾ ਹਸੈ ਹਨ ਦਰਇ ਜਿੰਦ ਜੀ
ਨਿਰੀਖਕੈ ਨਿਦਾਨ ਕੋ ਗਹੇ ਕਮਾਨ ਬਾਨ ਕੋ
ਧਰੈ ਨ ਧੀਰ ਆਨ ਕੋ ਚਢਹਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ।

ਕਬਿੱਤ—ਰਾਘਵ ਦਯਾ ਤੇ ਦੇਖੋ ਪਾਈ ਹੈ ਬਡਾਈ ਕ੍ਰਾਤ
ਲਛਮਨ ਕਸਰੇ ਕੋ ਜਤ ਕੀ ਲੰਗੋਟੀ ਹੈ

ਸੀਤਾ ਜੀ ਕੇ ਤਸਬੇ ਕੋ ਅਗਨਿ ਕੁੰਡ ਕਿਜੋ ਰਾਮ
ਹਨੁਮਾਨ ਕਸਬੇ ਕੋ ਕਟਿ ਕੀ ਕਛੋਟੀ ਹੈ
ਬਾਮ੍ਹਨ ਕੇ ਕਸਬੇ ਕੋ ਤੰਦੂਲ ਚਬਾਏ ਸ਼ਯਾਮ
ਦਾਰਿਦ ਮਿਟਾਯੋ ਸਭ ਕੀਨੀ ਦਸ਼ਾ ਮੋਟੀ ਹੈ
ਸਤਿਗੁਰ ਗੁਬਿੰਦ ! 'ਚੰਦ' ਦੇਖਤ ਬਜਾਟਿ ਲੋਕ
ਸਿਖਨ ਕੇ ਕਸਬੇ ਕੋ ਆਯਸੁ ਕਾਓਟੀ ਹੈ ।

ਪਦੇ— ਆਪੇ ਮੇਲਿ ਲਈ ਜੀ ਸੁੰਦਰ ਸੁਭਾਵੰਤੀ ਨਾਰੀ
ਕਰਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਨਾਇਆ, ਲਾਗੀ ਸਹੁ ਨੂੰ ਪਯਾਰੀ
ਕੂੜਾ ਕੂੜ ਗਿਆ ਸਭ ਤਨ ਤੇ, ਫੂਲ ਰਹੀ ਫੁਲਵਾਰੀ
ਅੰਤਰਿ ਸਾਚ ਨਿਵਾਸ ਕੀਆ, ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਰੀ
ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਕੇ ਕੰਚਨ ਕਾਯਾ, ਹਉਮੈ ਦੁਬਿਧਾ ਮਾਰੀ
ਗੁਣ ਕਾਮਣ ਕਰਿ ਕੰਤੁ ਰੀਝਾਯਾ, ਸੇਵਾ ਸੁਰਤਿ ਬੀਚਾਰੀ
ਦਯਾ ਧਾਰਿ ਗੁਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਖਾਈ, ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਕੀ ਬਾਰੀ
ਗਯਾਨ ਰਾਉ ਨਿਤ ਭੋਗ ਕਮਾਵੈ, ਕਾਇਆ ਸੇਜ ਸਵਾਰੀ
ਭਟਕ ਮਿਟੀ ਗੁਰਸਬਦੀ ਲਾਗੇ, ਲੀਨੋ ਆਪਿ ਉਬਾਰੀ
ਦਾਸ ਚੰਦ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਇਆ, ਚਿੰਤਾ ਸਗਲਿ ਬਿਸਾਰੀ ।

ਸੱਜਣ ! ਝਾਤ ਝਰੋਖੇ ਪਾਈਂ
ਮੈਂ ਬੰਦੀ ਬਿਨ ਦਾਮ ਤੁਸਾਡੀ, ਤੂ ਸੱਜਣ ਤੂ ਸਾਂਈਂ
ਦਰ ਤੇਰੇ ਵਲ ਝਾਕ ਅਸਾਡੀ, ਭੋਰੀ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਈਂ
ਤੂ ਦਿਲ ਮਹਿਰਮ ਸਭ ਕ੍ਰਿਛ ਜਾਣੈਂ, ਕੈਨੂੰ ਕੂਕ ਸੁਣਾਈਂ
ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲਿ ਬਰਾਬਰਿ ਕੇਹੀ, ਜੋ ਤੇਰੇ ਮਨ ਭਾਈਂ
ਥੀਵਾਂ ਰੇਣੁ ਤਿਨਾ ਬਲਹਾਰੀ, ਨਿਵ ਨਿਵ ਲਾਗਾਂ ਪਾਈਂ
ਜਹਿਂ ਜਹਿਂ ਦੇਖਾਂ ਸਭ ਠਾਂ ਤੂੰ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਰਵਿਆ ਸਭ ਠਾਈਂ
ਭੋਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ਪਿਆਰੇ, ਸਿਕਦੀ ਨੂੰ ਗਲਿ ਲਾਈਂ
ਪਲ ਪਲ ਦੇਖਾਂ ਮੁਖ ਤੁਸਾਡਾ, 'ਚੰਦ' ਚਕੋਰ ਨਿਆਈਂ
ਗੋਬਿੰਦ ! ਦਯਾ ਕਰਹੁ ਜਨ ਊਪਰਿ, ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਬਲਿ ਜਾਈਂ ।

'ਪ੍ਰੀਛਿਆ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰਬਰ 135 ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਛੰਦ ਇਸ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੰਤ ਹੈ, ਸਦਾ ਸਿਮਰਹਿ ਮੀਤ
ਦਾਸ ਚੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ, ਧਾਰਿ ਹੀਏ ਪ੍ਰਤੀਤ। ੧।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੀ ਪ੍ਰੀਛਿਅ, ਬਖਸ਼ੀਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ
ਭਾਲ ਲਗਾਈ ਕਾਲਕਾ, ਚੰਦ ਮਿਟਾਈ ਨਿੰਦ।

... ...

ਯਹ ਕਾਰਜ ਹੈ ਭਾਰੀ, ਹੋਇ ਨ ਆਵਹੀ
ਜੈਸੇ ਨਾਉ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਨ ਪਾਵਹੀ
ਸਿਧ ਹੋਇ ਹੈ ਕਾਰਜ, ਕਿਉ ਪਚਿ ਹਾਰੀਐ
ਹੋ ਤਾਂ ਤੇ ਇਕ ਮਨ ਹੋ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਮਾਰੀਐ।

ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਨੀ ਅਉ, ਜੋ ਤੂ ਚਾਹਤ ਕਾਜ ਕਉ
ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਤ੍ਰ ਕਮਾਉ, ਹੁਇ ਹੈ ਕਾਰਜ ਸਹੀ ਸਤ।

ਤ੍ਰਿਯਾ ਚਰਿੱਤ੍ਰ

ਚੰਦ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਤ੍ਰਿਯਾਚਰਿਤ੍ਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 6118 ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਖਰੜਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ; ਪਹਿਲੇ 57 ਪੱਤਰੇ ਗੁੰਮ ਹਨ। ਪਾਠ 58 ਤੋਂ 247 ਪੱਤਰੇ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਲਾ ਹਿਸਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਲਿਖਤ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਖਰੜਾ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 50 ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਹ ਤ੍ਰਿਯਾਚਰਿਤ੍ਰ ਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀਆਂ 7, 8 ਹੈ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਕਥਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਕੁੰਡਲੀਏ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੜਿੱਲ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ—

'ਚੰਦ' ਚਾਹਿ ਤੀਆ ਮਿਲੇ, ਆਜ ਅਧਰਾਤਿ ਕਉ
ਖੂਬੀ ਕੀ ਜੋ ਖਾਨ, ਭਾਨ ਪ੍ਰਭਾਤ ਕਉ
ਚਮਤਕਾਰ ਹੁਇ ਆਇਓ, ਮਿਟੀ ਅੰਧੇਰ ਕਾਂ
ਹੋ ਆਸ਼ਕ ਕਾ ਹੈ ਵੈਰੀ, ਮੁਰਗ ਸਵੇਰ ਕਾਂ।

ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਚਲਾਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭੰਡੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਤੇ ਚੋਟ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਤੇ।

ਚੰਦ ਤੀਅਨ ਕੀ ਜਾਤਿ ਚਲਿਤ੍ਰਨ ਹੈ ਭਰੀ
ਤਾਹਿ ਨ ਪਾਇਓ ਭੇਦ ਜਹਿ ਪੈਦਾ ਕਰੀ

ਨਖ ਸਿਖ ਲਉ ਬਿਖ ਭਰੀ, ਸੁ ਬਿਜੀਅਰ ਨਾਗ ਜਿਉਂ
ਹੋ ਤਾਂ ਕੋ ਡਸਿਓ ਨ ਬਚਹਿ, ਪੂਲੇ ਕੀ ਆਗ ਜਿਉਂ । ੧੦ ।

[ਅੱਠਵਾਂ ਚਰਿਤ੍ਰ

ਖੈਰ, ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖ੍ਯਾਨ' ਦੀਆਂ 404 ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਪਰ ਚੰਦ ਕਵੀ ਦੇ ਤ੍ਰਿਯਾ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਤੇ ਚਤੁਰ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਛਲ ਫਰੇਬ ਯਾ ਦਾਅ ਪੇਚ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਡੇਗ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿਆਣੇ ਕਵੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖ੍ਯਾਨ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਚੰਦ ਦੇ 'ਤ੍ਰਿਯਾਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਆਈ ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤ੍ਰਿਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਇਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਹਿਸਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ; ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਉਹ ਜੋ ਤ੍ਰਿਯਾਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਇਹ ਚਲਿਤਰ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਪੁਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਅਗੇ ਅਜੇਹਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕੋਈ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੋਰਠਾ—ਮਰਦ ਚਲਿਓ ਉਠਿ ਕਾਮ, 'ਚਲਿਤ-ਲਿਖਾਰੀ' ਸੌਂਪ ਤੀਆ
ਤਾਂਹਿ ਪੂਛਤੀ ਭਾਮ, 'ਤੈਂ ਸੰਦੂਕ ਕਾ ਜਿਉ ਭੇਰਿ। ੧੦੭।

ਚਉਪਈ— ਸਾਚ ਕਹੌਂ ਮੈਂ ਸੁਨਹੁ ਨਿਰੰਤਰ, 'ਤੀਆ' ਚਲਿਤ੍ਰ ਲਿਖੇ ਇਹ ਅੰਤਰ
ਕਹਤ ਨਾਰਿ ਤੀਅ ਜੀਅ ਜੋ ਹੋਈ, ਯਾ ਦਫਤਰ ਮੈਂ ਹੁਇ ਹੈ ਸੋਈ। ੧੦੮।

ਤੀਆ ਚਲਿਤ੍ਰ ਲਿਖੇ ਜਿਂਹ ਆਈ, ਕਹਿਓ ਸਭੈ ਇਹ ਦਫਤਰ ਮਾਂਹੀ
ਸੁਨਤ ਤੀਆ ਤਿਹ ਪਕਰਿ ਉਠਾਇਓ ਕੋਨੇ ਲੇ ਗਈ ਭੋਗ ਕਮਾਇਓ
। ੧੦੯।

ਕਰਿ ਸੰਜੋਗ ਭਏ ਜਬ ਨਿਆਰੇ, ਧਾੜਿ ਧਾੜਿ ਕਰ ਲਰਿ ਪੁਕਾਰੇ
ਸੁਨਤ ਲੋਗ ਸਗਰ ਮਿਲ ਆਏ, ਭੂਲੀ ਸੁਰਤਿ ਚਰਿਤ੍ਰ ਬਿਸਰਾਏ। ੧੧੦।

ਪੂਛਤ ਭਏ ਲੋਗ ਤਿਹ ਤੀਅ ਕਉ, ਕਹਾਂ ਭਯੋ ਹੈ ਯਾਂ ਕੇ ਜੀਉ ਕਉ
ਤੀਆ ਕਹਿਓ, 'ਮੁਹ ਪੀਅ ਕੀ ਇਹ ਗਤਿ, ਏਕੁ ਫਕੀਰੁ ਲਿਆਵਤ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ
। ੧੧੧ ।

ਆਜੁ ਯਾਹਿ ਨਿਜ ਸੰਗਿ ਲਿਆਯੋ, ਛੋਡ ਧਾਮ ਨਿਜ ਕਾਮ ਸਿਧਾਇਓ
ਪਾਕਸ਼ਾਲ ਭੋਜਨ ਮੈਂ ਕਰਿਓ, ਥਾਲ ਪਾਇ ਇਸ ਆਗੇ ਧਰਿਓ । ੧੧੨ ।

ਏਕ ਗਿਰਾਸ ਲੀਓ ਇਕ ਮੁਖ ਮੈਂ, ਫਾਸਿਓ ਗਲੇ ਭਇਓ ਦੁਖ ਸੁਖ ਮੈਂ
ਯਾਂਕੀ ਯਹ ਬਿਧਿ ਦੇਖਤ ਟੇਰੀ, ਸਭ ਤੁਮ ਦੇਖ ਰਖਹੁ ਪਤਿ ਮੇਰੀ । ੧੧੩ ।

ਯਾਂਕੇ ਮੁਖ ਪਾਨੀ ਤੁਮ ਦੈ ਹੋ, ਬਹੁਰ ਸਭੈ ਅਪਨੇ ਗ੍ਰਿਹ ਜੈ ਹੋ
ਮੈਂ ਕੈਸੇ ਨਿਜ ਹਾਥ ਲਗਾਊਂ, ਮਰਦ ਬਿਗਾਨੇ ਨਿਕਟ ਨ ਜਾਊਂ । ੧੧੪ ।

ਸੋਰਠਾ— ਅਬ ਯਹ ਭਯੋ ਸੁਚੇਤ, ਉਲਟ ਜਾਹੁ ਤੁਮ ਨਿਜ ਘਰਨ
ਮੈਂ ਟੇਰੀ ਇਹ ਹੇਤੁ, ਭਲੋ ਭਯੋ ਜੀਵਤ ਬਚਯੋ । ੧੧੫ ।

'ਚਉਪਈ— ਲੋਗਨ ਤੀਆ ਬਿਦਾ ਕਰ ਦੀਨੋ, ਮਕਰੀ ਬੋਲਿਓ ਯਹ ਕਯਾ ਕੀਨੋ
ਤੀਆ ਕਹਿਓ ਦੇਖਹੁ ਦਫਤਰ ਮਹਿ, ਯਹ ਚਲਿਤ੍ਰ ਤੁਮ ਲਿਖਿਓ
ਕਿਧੋ ਨਹਿਂ । ੧੧੬ ।

ਜੋ ਮੈਂ ਅਬ ਕਰ ਤੋਹਿ ਦਿਖਾਯੋ, ਆਗੈ ਤੈ ਕਹੂੰ ਸੁਨਿਓ ਸੁਨਾਇਓ
ਚਲਿਤ-ਲਿਖਾਰੀ ਬੋਲਯੋ ਤਬਹੀ, ਆਗੇ ਸੁਨਿਓ ਨ ਦੇਖਿਓ ਕਬਹੀ । ੧੧੭ ।

ਦਫਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੁਤੋ ਸੁ ਜਰਾਇਓ, ਤੀਅ ਪਾਇਨ ਪਰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਓ
ਚਲਿਓ ਤੀਅ ਕਉ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਿ, ਲਿਖਨ ਚਲਿਤ੍ਰਨ ਤਜਿ ਬੈਠੋ ਘਰਿ
। ੧੧੮ ।

ਅੜਿਲ— 'ਚੰਦ' ਚਲਿਤ੍ਰਨ ਤੀਅ, ਨ ਪਾਰਾਵਾਰ ਹੈ
ਜਿਹਂ ਬਸ ਕੀਨੇ ਅਵਤਾਰ, ਨਾਰਿ ਸਿਰਦਾਰ ਹੈ
ਜੇ ਕੋ ਤ੍ਰਿਆ ਚਰਿਤ੍ਰਨ ਕੋ ਲਿਖਿਓ ਚਹੈ
ਹੋ ਚੰਡੀ ਜੂ ਕੀ ਸੇਵਾ, ਮੋ ਨਿਸ ਦਿਨ ਰਹੈ । ੧੧੯ ।

[ਪੱਤਰਾ 59-60

ਅੰਤ, ਕਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਕਵੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਛਾ ਰਖਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਡੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਚੰਦ ਪ੍ਰੌਢ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਚੋਖਾ ਰੰਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਛੰਦ ਹੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ।

'ਚੰਦ ਨਾਰ ਬਦਕਾਰ ਮਾਰਨੀ ਕਹੀ ਹੈ
ਜੋ ਮਾਰਤ ਨਾਰਿ ਛਿਨਾਰ, ਮਰਦ ਸੋ ਸਹੀ ਹੈ
ਬਦਕਾਰਾਂ ਤੀਅ ਮਾਰ, ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਜੀਐ
ਹੋ ਦੇਖਹੁ ਨਾਰਿ ਛਿਨਾਰ, ਕਾਟਿ ਸਿਰ ਦੀਜੀਐ। [ਪੱਤਰਾ ੬੩

ਜੀਵਨ ਕੋ ਫਲ 'ਚੰਦ', ਰਹਹੁ ਆਨੰਦ ਮੈਂ
ਕਾਹੂ ਮੋ ਤ ਨ ਹੂਜੈ, ਪਰ ਵਸਿ ਬੰਦ ਮੈਂ
ਸਭੈ ਜਗਤ ਮੈਂ ਚਾਹਤ, ਅਪਨੋ ਜੀਵਨਾ
ਹੋ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਗੁਰਸੇਵਾ, ਹਰਿ ਰਸ ਪੀਵਨਾ। ਪੱਤਰਾ ੬੫

ਚੰਦ ਪਿਆਰੋ ਮਿਤ੍ਰ, ਕਹਹੁ ਕਿਉਂ ਪਾਈਐ
ਕਰਹੁ ਸੇਵ ਤਿਹਾਂ ਨਿਤ, ਨ ਚਿਤਹਿ ਭੁਲਾਈਐ
ਗੁਨਿ ਜਨ ਕਹਿਤ ਪੁਕਾਰ, ਭਲੋ ਯਾ ਜੀਵਨੋ
ਹੋ ਬਿਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਿਹ ਕਾਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਉ ਪੀਵਨੋ। ਪੱਤਰਾ ੬੬

ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਚੰਦ, ਏਕ ਸਾ ਹੋਈਐ
ਮੋਤੀ ਪਾਥਰ ਏਕ, ਠਉਰ ਨਹਿ ਪਾਈਐ
ਹੀਐ ਖੋਟੁ ਤਨ ਪਹਰ, ਲਿਬਾਸ ਦਿਖਾਈਐ
ਹੋ ਪਰਗਟ ਹੋਇ ਨਿਦਾਨ, ਅੰਤ ਪਛੁਤਾਈਐ। ਪੱਤਰਾ ੭੦

ਜਬ ਤੇ ਲਾਗੋ ਨੇਹੁ, 'ਚੰਦ' ਬਦਨਾਮ ਹੈ
ਆਂਸੂ ਨੈਨ ਚੁਚਾਤ, ਆਠੁ ਹੀ ਜਾਮ ਹੈ
ਜਗਤ ਮਾਂਹਿ ਜੋ ਬੁਧਿਵਾਨ ਸਭ ਕਹਤ ਹੈ
ਹੋ ਨੇਹੀ ਸਕਲੇ ਸੰਗ ਨਾਮ ਤੇ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪੱਤਰਾ ੭੬

ਸਭ ਗੁਨ ਜੋ ਪ੍ਰਬੀਨ, ਚੰਦ ਗੁਨਵੰਤੁ ਹੈ
ਬਿਨ ਗੁਨ ਸਭ ਅਧੀਨ, ਸੁ ਮੂਰਖ ਜੰਤੁ ਹੈ
ਸਭਹੁ ਨਰਨ ਮੈਂ ਤਾਕੁ, ਹੋਇ ਜੋ ਯਾ ਸਮੈਂ
ਹੋ ਹੁਨਰਮੰਦ ਜੋ ਹੋਇ, ਸਮੈ ਸੁਖ ਸਿਉਂ ਰਮੈਂ। ਪੱਤਰਾ ੮੭

ਚੰਦ ਗਰਜ਼ ਬਿਨ ਕੋ ਸੰਸਾਰ ਨ ਦੇਖੀਐ
ਬਗਰਜ਼ੀ ਅਮੋਲ ਰਤਨ ਚਖ ਪੇਖੀਐ

ਰੰਕ ਰਾਉ ਜ ਦਾਸਤ, ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਮੈਂ
ਹੋ ਨਾਹਿ ਗਰਜ਼ ਬਿਨ ਕੋਊ, ਕੀਤਿ ਬੀਚਾਰ ਮੈਂ। ਪੱਤਰਾ ੯੨

ਚੰਦ ਰਾਗ ਧੁਨਿ ਦੂਤੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੀ ਕਹੈਂ
ਨੇਮੀ ਧੁਨ ਸਨ ਥਕਤ, ਅਚੰਭੇ ਹੋਇ ਰਹੈ
ਬਜਤ ਪ੍ਰੇਮ ਧੁਨਿ ਤਾਰ, ਅਕਲ ਕਉ ਲੂਟਹੈ
ਹੋ ਸ੍ਰਵਨ ਮੱਧ ਹੋਇ ਪੈਠਤ, ਕਬਹੂ ਨ ਛੂਟ ਹੈ।

ਚੰਦ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਬਾਤ, ਨ ਕਾਹੂ ਪੈ ਕਹੋ
ਅਤਲਸ ਖਰ ਪਹਿਰਾਇ, ਕਉਨ ਖੂਬੀ ਚਹੇਂ
ਬੁਧਿਵਾਨ ਤਿਹਂ ਜਾਨ, ਭੇਦ ਨਿਜ ਰਾਖਈ
ਹੋ ਦੇਵੈ ਸੀਸ ਉਤਾਰਿ, ਸਿਰਰੁ ਨਹਿਂ ਭਾਖਈ।

ਚੰਦ ਮਾਲ ਅਰ ਮੁਲਖ, ਜਾਂਹਿ ਪ੍ਰਭੁ ਦੀਤਿ ਹੈ
ਅਪਨੋਂ ਦੀਓ ਬਹੁਤ, ਤਾਂਹਿ ਪ੍ਰਭੁ ਲੀਓ ਹੈ
ਰੋਸ ਕਰਤ ਅਗਿਆਨੀ, ਮਨ ਕਾ ਅੰਧ ਹੈ
ਹੋ ਅਮਰ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ, ਅਵਰੁ ਸਭ ਧੰਧ ਹੈ। ੧੩। [੨੧ ਚ.

ਚੰਦ ਜਗਤ ਮੇ ਕਾਮ ਸਭਨ ਕੋ ਕੀਜੀਐ
ਕੈਸੇ ਅੰਬਰ ਬੋਇ, ਖਸਨ ਸਿਉ ਲੀਜੀਐ
ਸੋਊ ਮਰਦ ਜੁ ਕਰੈ ਮਰਦ ਕੇ ਕਾਮ ਕਉ
ਹੋ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਸਭ ਸਉਪੇ, ਅਪਨੇ ਰਾਮ ਕਉ। ੬। [੨੩ ਚ.

ਚੰਦ ਪਿਆਰਿਨ ਸੰਗਿ ਪਿਆਰ ਬਢਾਈਐ
ਸਦਾ ਹੋਤ ਆਨੰਦ ਰਾਮ ਗੁਨ ਗਾਈਐ
ਐਸੋ ਸੁਖ ਦੁਨੀਆ ਮੈਂ, ਅਵਰ ਨ ਪੇਖੀਐ
ਹੋ ਮਿਲਿ ਪਿਆਰਨ ਕੇ ਸੰਗਿ, ਰੰਗ ਜੋ ਦੇਖੀਐ। ੬੪। [੪੭ ਚ.

ਚੰਦ ਨਸੀਹਤ ਸੁਨੀਐ, ਕਰਨੈਹਾਰ ਕੀ
ਦੀਨ ਹੋਇ ਖੁਸ਼ ਰਾਖੋ, ਖਾਤਰ ਯਾਰ ਕੀ
ਮਾਰਤ ਪਾਇ ਕੁਹਾੜਾ, ਸਖਤੀ ਜੋ ਕਰੈ
ਹੋ ਨਰਮਾਈ ਕੀ ਬਾਤ, ਸਭਨ ਤਨ ਸੰਚਰੈ। ੧੭। [੪੭ ਚ.

ਚੰਦ ਕਹਿਤ ਹੈ ਕਾਮ ਚੇਸ਼ਟਾ ਅਤਿ ਬੁਰੀ
ਬਹਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਤ, ਹਲਾਹਲ ਕੀ ਛੁਰੀ

ਜਿਹਂ ਨਰ ਅੰਤਰਿ ਕਾਮ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਅਤਿ ਘਨੀ
ਹੋ ਹੁਇ ਹੈ ਅੰਤਿ ਖੁਆਰੁ, ਬਡੋ ਜੋ ਹੁਇ ਧਨੀ। ੧੦। [੪੮ ਚ.

ਚੰਦ ਦੋਊ ਜ਼ੁਲਫੰ ਕਾ, ਆਸ਼ਕ ਏਕ ਹੈ
ਜਾਂਹਿ ਦੀਓ ਗੁਰ ਗਿਆਂਨ, ਸੁਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕ ਹੈ
ਸਭ ਕੋਊ ਚਾਹਤ ਦਰਸ, ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਕਉ
ਹੋ ਆਸ਼ਕ ਹੈ ਮੁਸ਼ਤਾਕ, ਜ਼ੁਲਫ਼ ਕੇ ਵਾਲ ਕਉ। ੩੦। [੪੮ ਚ.

ਚੰਦ ਪਿਆਰੇ ਮਿਲਤ ਹੋਤ ਆਨੰਦ ਜੀ
ਸਭ ਕਾਹੂ ਕੋ ਮੀਠੇ, ਸ਼ਰਬਤ ਕੰਦ ਜੀ
ਸਦਾ ਪਿਆਰੇ ਸੰਗਿ, ਵਿਛੋੜਾ ਨਾਹਿ ਜਿਸ
ਹੋ ਮਿਲੇ ਮੀਤ ਜਿਉਂ ਮੀਤ, ਏਹ ਸੁਖ ਕਹੇ ਕਿਸ। ੫੦ [੪੮ ਚ.
ਚੰਦ ਕਹਤ ਹੈ ਠਉਰ, ਨਹੀਂ ਹੈ ਚਿਤ ਜਿਹ
ਨਿਸ ਦਿਨ ਆਠਹੁ ਜਾਮ, ਭ੍ਰਮਤ ਹੈ ਚਿਤ ਜਿਹਂ
ਜੋ ਕਛੁ ਸਾਹਿਬ ਭਾਵੇ, ਸੋਈ ਕਰਤ ਹੈ
ਹੋ ਲਾਖ ਕਰੋੜੀ ਜਤਨ, ਕੀਏ ਨਹੀਂ ਟਰਤ ਹੈ। [੪੯ ਚ

(੨੧) ਅਣੀਰਾਇ

ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਟੱਕਰ ਨੂੰ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਭੇਜਣ ਤੇ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਲਾਉ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਭਾ. ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ; ਭਾ. ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਡਟਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਗਹਿਗੱਚ ਘਮਸਾਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤਿ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੇ ਤੇ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਜੈਜੈਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਵੈਰੀ ਮੈਦਾਨੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਿਖ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨੇ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰ ਕੇ ਉਲੀਕੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿਚ ਉਤਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਤਨਾ ਬੀਰ ਝਾਕੀਆਂ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਚੌਹਾਂ

ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਏ ਨਾਂ ਤਾਰੀਖੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਆਮ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਅਣੀ ਰਾਇ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਨੇਹ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਨਗ ਜੜਤ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭੂਸ਼ਣ ਤੇ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਅਣੀਰਾਇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਖੁਦ ਕਵੀ ਨੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਣੀ ਰਾਇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਅਣੀ ਰਾਇ ਗੁਰੂ ਸੇ ਮਿਲੇ, ਦੀਨੀ ਤਾਹਿ ਅਸੀਸ
'ਆਉ' ਕਹਿਓ ਮੁਖ ਅਪਨੇ, ਬਹੁਰ ਕਰੀ ਬਖਸ਼ੀਸ।੧।
ਨਗ, ਕੰਚਨ-ਭੂਖਣ ਬਹੁਰ, ਦੀਨੇ, ਸਤਿਗੁਰ ਏਹ
'ਨਾਮਾ ਹੁਕਮ' ਲਿਖਾਇਕੈ, ਕੀਨੋ ਸਰਸ ਸਨੇਹ।੨।

ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਖਰੜਾ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਚ ਨਦ' ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ ੭੦ ਕੁ ਛੰਦ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ, ਸਵਈਏ, ਛਪਯ, ਭੁਯੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਗੀਆ, ਨਾਸਾ, ਤੰਟਕ, ਦੋਹਰੇ, ਸੋਰਠੇ ਆਦਿ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਬਹਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਚੂੰ ਕਿ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਜੰਗੀ ਟੱਕਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ 8-10 ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੌਢ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਛੰਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—

ਕਬਿੱਤ

ਜੀਤੇ ਜਿਨ ਦੱਛਨ ਬਿਚੱਛਨ ਬਨੰਤ ਬਾਂਕੇ
ਨਾਦਰ ਨਿਪਟ ਅਤਿ ਆਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਕੇ
ਜਾਂ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਵੈਰੀ ਬਨਵਾਸ ਉਪਵਾਸ ਲੇਤ
ਛਾਡੇ ਸੁਖ ਆਸ ਉਪਹਾਸ ਜਾਂਹੀ ਤਾਂਹੀ ਕੇ
ਜੋਧਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਉਦਾਰ ਆਜੇ 'ਰਾਇ' ਕਵਿ
ਗਾਹਤ ਨ ਬਾਰ ਕਈ ਬਾਰ ਅਵਗਾਹੀ ਕੇ
ਏਕ ਫੌਜੇਂ ਫੇਰ, ਏਕ ਓਰ ਏਹ ਜੋਰ ਕਰੈਂ
ਤੇਰੀ ਤਰਵਾਰ ਹੈ ਬਿਹੰਚਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕੇ।

ਪਾਯੋ ਜੈਤ ਪੱਤਰ ਸ਼ਤ੍ਰ ਪੱਤ੍ਰ ਜਯੋਂ ਪੁਰਾਨੇ ਭਏ
ਏਕ ਉਡ ਗਏ ਏਕ ਪਵਨ ਉਡਾਤ ਹੈ
ਚਲੇ ਸੁਖ ਫੂਲ ਸੂਲ ਉਠੰ ਉਰ ਅਰਿਨ ਕੇ
ਚਾਹਤ ਅਰਿਨ ਸੋਂ ਅਰਿਨ ਬਿਲਲਾਤ ਹੈ
ਪਾਯੋ ਫਲ ਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕੋ ਸੁ
ਜੋਧਾ ਗੁਰ ਗੁਬਿੰਦ ਰਸ ਕੀਰਤਿ ਚੁਚਾਤ ਹੈ
ਸੂਰਨ ਕੀ ਲਾਜ ਮੁਖ ਪਾਨਪ ਸਮਾਜ ਆਜ
ਤੇਰੀ ਤਰਵਾਰ : ਰਿਤੁਰਾਜ ਜਯੋਂ ਬਖਯਾਤ ਹੈ।

ਤੁਰੰਗ ਫੌਜ ਤੋਰ ਕੈ ਮਤੰਗ ਮਾਨ ਮੋਰ ਕੇ
ਲਰੈਂ ਕਰੈਂ ਅਧੀਰ ਸ਼ਤਰੂ ਜਤ ਪਤ੍ਰ ਪਾਨ ਕੋ
ਜਿਤੇ ਸਮੀਪ ਕੋ ਗਨੈ, ਕ੍ਰਿਸਾਨ ਕੋਮ ਜਯੋਂ ਹਨੈਂ
ਪ੍ਰਚੰਡ ਖੰਡ ਕਿਤ ਮੁੰਡ ਤੇਜ ਪੁੰਜ ਭਾਨ ਕੋ
ਘਟਾ ਫਟਾ ਬਿਦਾਰਨੀ ਧਨੀ ਧਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰਨੀ ਕਿ
ਕਾਲ ਬਿਆਲ ਕਾਲਕੂਟ, ਗੂੜ੍ਹ ਤ੍ਰਾਨ ਕੋ
ਪ੍ਰਸਿਧ ਦੀਪ ਦੇਸ ਮੈਂ, ਪੁਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਂ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੇ ਸਮਾਨ ਕੋ।

ਸ੍ਵੈਯਾ—ਤੇਗ ਬਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਚੜ੍ਹੇ ਰਨ ਕੋ ਮਨ ਕੇ ਜੁ ਹੁਲਾਸਾ
'ਰਾਇ' ਕਹੈ ਠਹਿਰਾਇ ਸੁ ਕੋ ਨਰ, ਲਾਖਨ ਮੈਂ ਭੁਜ ਕੋ ਭਰਵਾਸਾ
ਲੋਹ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਕੋਦ ਮਜੇਜ਼ ਤੈ, ਧਾਇ ਪਰੈ ਅਰਿ ਕੋ ਮਘਵਾਸਾ
ਸੂਕਤ ਯੋਂ ਮੁਖ ਸੂਰਨ ਕੇ ਘਨਘੋਰ ਕੋ ਸ਼ੋਰ ਸੁਨੇ ਜੁ ਜਵਾਸਾ।

ਬਲਾਇ ਸਾਨ ਛੀਨ ਤੇ, ਕਨੀ ਅਨੀ ਨਵੀਨ ਕੈ
ਗਢੇ ਬਢੇ ਸੁ ਲੋਹ ਕੋਹ ਸਦ ਨਦ ਕੀਰ ਮੈਂ
ਰਹਯੋ ਨ ਤੇਹ ਦੇਹ ਮੈਂ ਲੁਟੇ ਕਿਤੇ ਜੁ ਖੇਹ ਮੈਂ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇ ਛੁਟੇ ਜੁ ਤੀਰ ਬੀਰ ਸੈਂ।

ਸ੍ਵੈਯਾ— ਲਾਗਿ ਜੰਜਾਇਲ ਸਾਇਲ ਜਯੋਂ ਤਰਫੈਂ ਤਨ ਤਾਇਲ ਘਾਇਲ ਘੂਮੈਂ
ਸੂਰ ਝੁਕੇ ਕਰਵਾਰਨ ਸੋਂ, ਕਰ ਵਾਰਨ ਸੋਂ ਬਹੁ ਲੋਟਤ ਭੂਮੈਂ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਲਾਜ ਕੇ ਕਾਜ, ਭਜੇ ਨ ਮਹਾਂ ਰਣ ਮੈਂ ਝੁਕ ਝੂਮੈਂ
ਫੂਲ ਕੇ ਹਾਰਨ ਮਾਂਗ ਸੰਧੂਰ ਦੈ, ਹੂਰ ਕਿਤੀ ਮਿਲਿ ਪਾਇਨ ਚੂਮੈਂ।

ਰਾਸ ਛੰਦ

ਚੜ੍ਹਿ ਚਲਯੋ ਜੁ ਸਿੰਘ ਗੁਬਿੰਦ, ਸੰਗ ਸੈਨਾ ਸਬਲ
ਜਨੁ ਪੱਛਮ ਘਨਘੋਰ, ਉਠਯੋ ਪਾਵਸ ਪ੍ਰਬਲ
ਮੱਤ ਮਤੰਗ ਉਤੰਗ ਧੁਜਾ ਫਰਹਰਹਿ ਇਵ
ਧੁਰਵਾ ਧਾਵਤ ਲੀਏਂ ਇੰਦ੍ਰ ਕੋ ਧਨੁਖ ਸ਼ਿਵ
ਫਿਰ ਧੁਰਵਾ ਸੇ ਧਰ ਧਾਏ ਧੀਰਜ ਧਰਾ ਧਰ
ਕੋਰ ਬਾਂਧ ਗਿਰ ਜਾਇ ਕੀਨੇ ਬਰਾ ਬਰ
ਬਗ ਪੰਤ ਦੰਤ ਦਰਸਾਏ ਬਾਦਲ ਮੋਹ ਕੇ
ਚੁਏ ਗੰਡ ਮਦ ਪਾਨੀ ਭਾਰੀ ਦੇਹ ਕੇ।......
ਹਿੰਦੂ ਪਤਿ ਗੁਰ ਆਪ, ਸਿੰਘ ਗੋਬਿੰਦ ਹੈਂ
ਜਨ ਮਘਵਾ ਚੜ੍ਹਯੋ ਗੁਰਾਕ, ਸੂਰ ਸੰਗ ਬ੍ਰਿੰਦ ਹੈਂ।

ਛਪੈ ਛੰਦ

ਸਮੇ ਪਹੁਟੀ ਆਇ, ਸੁ ਤੋ ਕਰਿ ਕਯੋਂ ਕਰ ਹੁੱਟੇ
ਡੋਰ ਕਹਾਂ ਲੈ ਚਲੈ, ਗੁੱਡੀ ਜੋ ਪਵਨ ਨ ਛੁੱਟੇ
ਨਾਰਿ ਕਹਾਂ ਸੋ ਹਿਯੇ ਬਿਨਾ ਭਰਤਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰੈ
ਸਟਤ੍ਰ ਕਹਾਂ ਲੈ ਚਲੈ, ਜਹਾਂ ਧੋਰੀ ਬਲਹਾਰੈ
ਜਿਨ ਖੇਵਟ ਨਾਵ ਨਿਬਾਹ ਕਿਤ, ਬਿਨ ਗੁਨਵਾਨ ਚਲੰਤ ਨਹਿਂ
ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਬਾਤ ਸੰਸਾਰ ਮਹਿਂ, ਬਿਨ ਠਾਕੁਰ ਦਲ ਲੜਤ ਨਹਿਂ।

ਪਉੜੀ

ਪੰਜਾਬੀ—ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਾ ਹੋਈਐ, ਤਨ ਤਾਨ ਸਤਾਨੇ
ਦੁਖ ਨਸੇ ਸੁਖ ਊਪਜੇ, ਭਾਵਨ ਮਨ ਭਾਨੇ
ਤੇਗ ਬਲੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸਾਚੇ ਬਲਵਾਨੇ
ਕਲਜੁਗ ਸਾਚੋ ਸੂਰ ਤੂ, ਨੌ ਖੰਡੀਂ ਜਾਨੇ।੧।

ਖੰਡਾ ਦਾਨ ਸੰਭਾਰਿਆ, ਕੁਲ ਦਿਤੀ ਓਪ
ਭੇੜ ਭਜਾਏ ਸੂਰਮੇ, ਕਟਿ ਬਖਤ੍ਰ ਟਪ
ਤਰਵਾਰੀਂ ਤੇ ਕੇਬਰਾਂ, ਜਿਤੇ ਰਣ ਰੋਪ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਕੌਣ ਝਲੇ ਕੋਪ।੨।

ਘੋਰ ਦਮਾਮੀ ਸੰਚਰੇ, ਤੀਰੇ ਝਰਲਾਵਨ
ਖੰਡਾ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ, ਵੈਰੀ ਤਨ ਤਾਵਨ

ਬੱਦਲ ਮਾਨੂ ਬਰ ਤੁਰੇ, ਭਰ ਜੋਸ਼ੀਂ ਧਾਵਨ
ਕੜਕਣ ਗੋਲੇ ਸੁਤਰ ਨਾਲਿ, ਕਾਇਰ ਕੰਪਾਵਨ
ਅਰਿ ਘਰ ਕਾਲ ਪਰਖੀਏ, ਘਰਨੀ ਬਿਰਲਾਵਨ
ਚੜ੍ਹਿਆ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸਾਰ ਸੰਦਾ ਸਾਵਨ। ੩।

ਸੱਤੇ ਧਾਰਾਂ ਆਈਆਂ, ਚੜ੍ਹਿ ਬਡੇ ਰਾਜੇ
ਖੇਤ ਮਚਾਇਆ ਸੂਰਮੇ, ਦਲ ਮਾਨੂ ਬਾਜੇ
ਝੰਡੇ ਨੇਜੇ ਬੈਰਕਾਂ, ਤਨ ਪੱਖਰ ਸਾਜੇ
ਨਾਰਦ ਦੂੰਦ ਮਚਾਇਆ, ਬੀਰ ਤੱਕਣ ਖਾਜੇ
ਕਲ ਨੱਚੀ ਮੂਹ ਜੁੱਟਿਆ, ਸੁਣ ਕਾਇਰ ਭਾਜੇ
ਤੇਗ ਸਰਾਹੀ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਜਿਨ ਸਭੇ ਰਾਜੇ
ਸਊਂਹੇ ਹੋਇਆ ਖਾਲਸਾ, ਜਿਨ ਗੈਵਰ ਗਾਜੇ
ਫਤੇ ਕਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਜਗ ਮੈਂ ਜਸ ਛਾਜੇ। ੪।

ਖੋਟੀ ਮਸਲਤਿ ਧੋਹ ਦਿਲ, ਚੜ੍ਹ ਚਲੇ ਪਠਾਣ
ਧਾਏ ਨਾਮ ਲਿਖਾਇਕੈ, ਸਜਿ ਵਡੈ ਮਾਣ
ਤੀਰਾਂ ਤੇਗਾਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਜੁੱਟੇ ਘਮਸਾਣ
ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬਲ ਭੀਮ ਸਮਾਨ
ਮਾਰੇ ਖੇਤ ਖਰਾਬ ਕਰ, ਘਾਇਲ ਘਬਰਾਨ
ਲਗੇ ਕੈਬਰ ਕਹਰ ਦੇ, ਚੁਗ ਗਏ ਚਵਾਨ
ਖੋਹਨ ਵਾਲ ਦੁੜੇਲੀਆਂ, ਮਹਿਲੀਂ ਕੁਰਲਾਣ
ਢੂੰਡੇ ਹੱਥ ਨ ਆਉਂਦੇ, ਰਣ ਰੁੜ੍ਹੇ ਪਠਾਣ। ੫।

ਖੰਡੇ ਧੂਹੇ ਮਿਆਨ ਤੇ, ਵੈਰੀ ਬਿਲਖਾਨੇ
ਜੁੱਟੇ ਦੁਹੂ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਬਿੱਜੂ ਝਰਲਾਨੇ
ਵਾਹਣ ਮੁਣਸਾਂ ਘੋੜਿਆਂ, ਘਾਇਲ ਘੁੰਮਾਨੇ
ਜੂਝਨ ਸਊਂਹੇ ਸਾਰ ਦੇ, ਦਰਗਹਿ ਪਰਵਾਨੇ
ਮੁੰਡ ਮੁੰਡਕਨ ਮੇਦਨੀ, ਏਹੀ ਨੈਸ਼ਾਨੇ
ਜਣੂ ਮਾਲੀ ਸਿਟੇ ਬਾੜਿਆਂ, ਖਰਬੂਜੇ ਕਾਣੇ। ੬।

—o—

(੨੨) ਸੁਖਦੇਵ

ਪੰਡਿਤ ਸੁਖਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 1755 ਬਿ. ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ 'ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਰਚੀ। ਆਪ ਕਪਿਲਾ ਨਗਰ ਦੇ ਜੰਮ ਪਲ ਕਾਨ ਕੁਬਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦੌਲਤ ਪੁਰ (ਜ਼ਿ. ਰਾਇ ਬਰੇਲੀ) ਆ ਵਸੇ ਸਨ। ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਗਏ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਤਅੱਲਕੇਦਾਰਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਜ਼ਿਲਾ ਫਤਿਹਪੁਰ ਦੇ ਅਸੋਥਰ ਨਾਮੀ ਕਸਬੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਗਵੰਤ ਰਾਇ ਖੀਚੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ, ਫਿਰ ਦੌਲਤਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਡੌਂਡੀਆ ਖੇਰਾ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਉ ਮਰਦਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਨਮਾਨ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਮੇਠੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਚਲੇ ਗਏ, ਫਿਰ ਮੁਰਾਰੀ ਮਊ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇਵੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੌਲਤਪੁਰ ਪਿੰਡ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਗਨ ਨਾਥ ਤੇ ਬੁਲਾਕੀ ਰਾਮ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਜ ਕਲ ਦੌਲਤ ਪੁਰ ਵਸਦੀ ਹੈ।*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਰਾਵਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਮੀਰੀ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਲਗ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨਵਾਬ ਫਾਜ਼ਿਲ ਅਲੀ ਖਾਂ ਪਾਸ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਬਾਹਰੋਂ ਨਗਾਰਾ ਵਜਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ। ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆ ਪੁਛਿਆ 'ਪੰਡਤ ਜੀ! ਇਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਆਪ ਨੇ ਫੌਰਨ ਦੋਹਰਾ ਸੁਣਾਇਆ—

> ਦ੍ਵਾਰ ਦਮਾਮੇ ਨ ਬਜਤ, ਕਹਤ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ
> ਹਰਿ ਨ ਭਜੇ ਤਉ ਪਸ਼ੂ ਭਏ, ਪਰਤ ਚਾਮ ਪਰ ਮਾਰ।

ਨਵਾਬ ਪਾਸ ਆਪ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਰਹੇ, ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ 1733 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ 'ਫਾਜ਼ਲ ਅਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਸ, ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ —

---

*ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਡਿਤ ਔਰ ਕਵੀ (ਮਹਾਂਬੀਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ) 1918 ਈ.

ਰਚੀ ਕਪਿਲ ਮੁਨਿ ਕੰਪਲਾ, ਵਸਹਿ ਸੁਰਸਰੀ ਤੀਰ
ਨਿਸ ਦਿਨ ਜਾ ਮਹਿੰ ਪੇਖੀਏ, ਕਵਿ ਕੋਵਿਦ ਕੀ ਭੀਰ ।੩੪।

ਵਸਤ ਤਹਾਂ ਨਿਜ ਧਰਮ ਰਤ, ਚਾਰ ਬਰਣ ਅਨੁਰੂਪ
ਨਾਰੀ ਨਰ ਜਹਿੰ ਦੇਖੀਏ, ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਸੁਰੂਪ ।੩੫।

ਵਸਤ ਤਹਾਂ ਖਟ ਕੁਲ ਬੜੇ, ਸਕਲ ਅਵਨਿ ਕੇ ਦੇਵ
ਜਿਨ ਕੇ ਕੁਲ ਮਹਿੰ ਅਵਤਰੇ, ਸੁਮਤਿ ਮਿਸ੍ਰ ਸੁਖਦੇਵ ।੩੬।

ਅਲਹ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਭੁਜ ਬਲੀ, ਸੁਮਤਿ ਸੂਰ ਸਿਰਤਾਜ
ਜਿਨਹਿ ਦਯੋ 'ਕਵਿਰਾਜ' ਪਦ, ਬੜੇ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ।੩੭।

ਪਾਵਤ ਪਾਰ ਨ ਬੇਦ ਜਹਿੰ, ਕਵਿਤਾ ਨਿਪਟ ਅਗਾਧ
ਭਰਤ ਮਤੇ ਕਛੁ ਕਹਤ ਹੌਂ, ਛਿਮਯਹੁ ਕਵਿੰ ਅਪਰਾਧ ।੩੮।

ਭੂਖਨ ਯੁਤ ਦੂਖਨ ਰਹਤ, ਸਕਲ ਰਸਨ ਕੇ ਵਾਸ
ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਉਂ ਕਵਿਰਾਜ ਯਹ, ਫਾਜ਼ਿਲ ਅਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।੩੯।

ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਤੇਤੀਸ ਯਹ, ਸੰਬਤ ਬਰਨੋਂ ਚਾਰੁ
ਸਾਵਨ ਸੁਦਿ ਤਿਥਿ ਪੰਚਮੀ, ਭਇਓ ਗ੍ਰੰਥ ਅਵਤਾਰ ।੪੦।

[ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਖਰੜਾ ਨੰ: 129

ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਡਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੇਹੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਦੇਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਨਵਾਬੀ ਚਾਕਰੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਦਿਲ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਦਿਲੀ ਛਡ ਤੁਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆ ਗਏ ਹੋਣ।

ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨ 'ਛੰਦ ਵਿਚਾਰ ਪਿੰਗਲ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 168 ਨੰਬਰ ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ. ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ—

ਪਿੰਗਲ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸਹ, ਆਯੋ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸਭਾ ਮਹਿੰ, ਪਢਤ ਹੋਇ ਬਰ ਕਵਿ।
ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਚੌਤਾਲੀਆ, ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ
ਸੁਖਦੇਵ ਸੁ ਮਿਸ੍ਰ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਗੁਰ ਤੇ ਬਹੁ ਧਨ ਪਾਇ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1744 ਬਿ. ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪਾਉਂਟੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।

1755 ਬਿ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਧਯਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ—

'ਵੇਦ ਬਚਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਬਚਨ, ਕਹਿ 'ਸੁਖਦੇਵ' ਬਿਲਾਸ
ਅਧਯਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ. ਅਧਯਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਰਖ, ਪਚਪਨ ਅਸ੍ਵਨ ਮਾਨ
ਏਕਾਦਸਿ ਬੁਧ ਗ੍ਰੰਥ ਭਵ, ਸੁਕਲ ਪੱਖਯ ਸੁਭ ਜਾਨ।'

ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਵਾਬਾਂ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਉਮਰ ਭਰ ਬਿਲਾਸੀ ਸਹਿਤ ਰਚਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ ਛੁਹ ਦਾ ਸਦਕਾ ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੇਦਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਾਰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਗਿਆਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਪੰਡਿਤ ਸੁਖਦੇਵ ਚੰਗਾ ਤਕੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵੀ ਅੱਛੇ ਕਵੀ ਹੋਏ† ਤੇ ਇਸ ਆਪ ਵੀ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ —

1	ਛੰਦ ਵਿਚਾਰ ਪਿੰਗਲ	(1728 ਬਿ.)
2	ਰਸਾਰਣਵ	(1730 ਬਿ.)
3	ਫਾਜ਼ਿਲ ਅਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	(1733 ਬਿ.)
4	ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਲਤਾ	

† ਚਰਨਦਾਸ ਰਣਜੀਤ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ 'ਗਿਆਨ ਸੁਰੋਦੈ', ਗਿਆਨ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਜੋਗ ਸਾਰ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ। 'ਗਿਆਨ ਸੁਰੋਦੈ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

ਡਹਿਰੇ ਮਹਿਮੇ ਜਨਮ, ਨਾਂਵ ਰਣਜੀਤ ਬਖਾਨੋ
ਮੁਰਲੀ ਕੋ ਸੁਤ ਜਾਨ, ਜਾਤ ਢੂਸਰ ਪਹਿਚਾਨੋ
ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਮਾਹਿ, ਬਹੁਰ ਦਿਲੀ ਮਹਿੰ ਆਯੋ
ਰਮਤ ਮਿਲੇ ਸੁਖਦੇਵ, ਨਾਉਂ ਚਰਨਦਾਸ ਧਰਾਯੋ।
ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਕਰ,ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਢ ਕਰ ਗਹਯੋ
ਆਤਮ ਤਤ ਬਿਚਾਰ ਕੈ, ਅਜਪਾ ਮੈਂ ਸਨਮੁਖਿ ਰਹਯੋ। ੨੫੮।

ਅਜੋਧਿਆ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼ੰਭੂ ਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰ ਵੀ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 'ਰਸ ਕਲੋਲ' ਤੇ 'ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਪਕ' ਰਚੇ।

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕਵਿ ਸੁਖਦੇਵ ਕੇ, ਚਰਨ ਚਾਰੁ ਫਲ ਦਾਨ
ਮੋਰੇ ਹੀਏ ਮੇਂ ਰਹਿਤ, ਕਰਤ ਰਹਿਤ ਕਬਿਤਾਨ।'

5 ਸਾਮੁੰਦ੍ਰਿਕ ਭਾਖਾ

6 ਦਸ਼ਰਥ ਰਾਇ

7 ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (1755 ਬਿ.)

ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਅਮੇਠੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ 'ਛੰਦ ਵਿਚਾਰ' ਰਾਵ ਮਰਦਨ ਸਿੰਘ ਖਾਤਰ 'ਰਸਾਰਣਵ', ਰਾਜਾ ਦੇਵੀ ਸਿੰਹ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ 'ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ ਲਤਾ' ਤੇ ਨਵਾਬ ਫ਼ਜ਼ਿਲ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਫਾਜ਼ਿਲ ਅਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬਿਲਾਸੀ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂ ਯਾ ਉੱਤਮ ਤੱਤ-ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ਼ਦਾ ਪਰਿਦਰਸ਼ਨ ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਇਹ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਾਤਰ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੈਰਾਗਯ, ਵਿਵੇਕ, ਖਟ ਸੰਪਤਿ (ਸ਼ਮ, ਦਮ, ਉਪਰਤਿ, ਤਿਤਿੱਛਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਸਮਾਧਾਨ) ਤੇ ਮੁਮੁਕਸ਼ੂ (ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾ) ਆਦਿ ਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈਂ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਸਮਝਣਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਭਰਮ ਹੈ, ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ-ਲੜੀ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਸਾਰ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੰਨਗੀ—'ਤਤ' ਪਦ ਮਾਨਹਿ ਸਿੰਧੁ ਹੈ, 'ਤ੍ਵੰ' ਪਦ ਬੂੰਦ ਸਮਾਨ,
ਅਸਿ ਪਦ ਪਾਨੀ ਦੁਹੰਨ ਮਹਿ, ਤਾਂਹਿ ਏਕ ਕਰਿ ਜਾਨ।।
ਗੰਧ੍ਰਵ ਨਗਰਿ ਜੈਸੇ ਬਾਦਰ ਮਹਿ, ਦੇਖਿਅਤ
ਨੀਲਤਾ ਅਕਾਸ਼ ਮਾਝ ਖਾਲੀ ਕੋ ਧਰਮ ਹੈ
ਜੈਸੇ ਸੂਖੇ ਰੂਖ ਆਗੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੋ ਨਿਸ ਲਾਗੈ
ਛੇਵਰੀ ਅੰਧੇਰੇ ਮਾਂਝ ਸਾਂਪ ਜਿਉਂ ਨਿਰਮ ਹੈ
ਕਹਹਿ ਸੁਖਦੇਵ ਜੈਸੇ, ਹੀਰਾ ਕੋ ਫਟਕ ਜਾਨਹਿੰ
ਲਾਲ ਕੋ ਅਗਾਰ ਮਾਨਹਿ ਲਾਗਤ ਗਰਮ ਹੈ
ਰੂਪੋ ਸੀਪ ਸੈਤਨ ਮੈਂ ਨੀਰ ਲਖਹਿ ਰੇਤਨ ਮੈਂ
ਐਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤਨ ਮੈਂ ਜਗਕੋ ਭਰਮ ਹੈ।
ਸਿਰ ਹੈ ਅਕਾਸ ਸਾਸ ਨਾਸਿਕਾ ਪਵਨ ਵਾਸ
ਸੂਰ ਸਸਿ ਨੈਨ ਮੁਖ ਅਨਲ ਕੋ ਕਰ ਹੈ

ਹਰ ਹਰਿ ਭੁਜਾ ਦਰੂ, ਹਿਜ ਚਤੁਰਾਨਨ ਹੈ
ਉਦਰ ਸਕਲ ਲੋਕ ਬਾਣੀ ਵੇਦ ਰਰ ਹੈ
ਪਰਬਤ ਅਸਥ ਰੋਮ, ਸਕਲ ਬਨਸਪਤਿ
ਮੇਘ ਮਾਲ ਬੀਰਜ ਪਤਾਲ ਪਾਂਵ ਤ਼ਰ ਹੈ
ਅਲਖ ਅਰੂਪ ਜਾਂਕੀ ਮਹਿਮਾ ਅਨੂਪ ਦੇਖਹੁ
ਵਹੈ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਵਹੈ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਧਰਿ ਹੈ। ੩੬।

ਰਵਿ ਕੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇ ਲੋਚਨ ਬਿਲੋਕਹਿ ਰੂਪ
ਤੈਸੇ ਰਵਿ ਬ੍ਰਹਿਮ ਕੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਬ ਦਾਤ ਮੈਂ
ਜੈਸੇ ਏਕ ਸੂਤ ਮਾਝ ਮਣਿ ਗਣ ਪੋਈਯਤ
ਤੈਸੇ ਏਕ ਚੇਤਨ ਹੈ ਬੁਧਿਨ ਕੇ ਗਾਤ ਮੈਂ
ਸਭ ਹੀ ਮੈਂ ਏਕ ਵਹੈ ਸਭਨ ਤੇ ਨਯਾਰੋ ਰਹੈ
ਗਗਨ ਸਮਾਨ ਨ ਮਿਲਤ ਕਾਹੂੰ ਬਾਤ ਮੈਂ
ਅਜ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ, ਪਰਿਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ
'ਸੁਖਦੇਵ' ਸੁਖ ਵਾਸੀ ਐਸੋ ਨਿਤ ਗਨ ਆਤਮੈਂ। ੧੩੨।

ਮੁਖ ਕੋ ਅਭਾਸ ਜੈਸੋ ਦਰਪਨ ਮੈਂ ਦੇਖਯਤ
ਮੁਖ ਤ ਨ ਨਯਾਰੋ ਤਾਂਹਿ ਗਨਿਯਤ ਗਾਤ ਮੈਂ
ਤੈਸੇ ਬ੍ਰਹਿਮ ਚੇਤਨ ਕੋ ਬੁਧਿ ਮੈਂ ਅਭਾਸ ਪਰਿਓ
ਤਾਂ ਹੀ ਸੋ ਕਹਤ ਜੀਵ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਬਾਤ ਮੈਂ
ਦਰਪਨ ਕੇ ਟਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਮਿਟ ਜਾਤ ਜੈਸੇ
ਬ੍ਰਹਿਮ ਕੇ ਵਿਚਾਰੇ ਦੇਖਿਓ ਜੀਵ ਮਿਟ ਜਾਤ ਮੈਂ
ਅਜ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ
'ਸੁਖਦੇਵ' ਸੁਖਰਾਸੀ ਐਸੋ ਨਿਤ ਗਨ ਆਤਮੈ। ੧੩੧।

ਔਰ ਵਸਤੁ ਚਾਹੀਏ ਤੋ ਦੀਪਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੈ
ਦੀਪਕ ਕੇ ਚਾਹਬੇ ਕੋ ਦੀਪਕ ਨ ਚਾਹੀਏ
ਔਰ ਸਭ ਦੇਖਬੇ ਕੋ ਆਂਖ 'ਸੁਖਦੇਵ' ਜੈਸੇ
ਆਂਖਨ ਕੇ ਦੇਖਬੇ ਕੋ ਕੌਨ ਅਵਗਾਹੀਏ
ਰਵਿ ਕੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇ ਸਭ ਕੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਤ
ਰਵਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੈਸੇ ਸੂਤੇ ਹੀ ਸਰਾਹੀਏ
ਅਗਨਿ ਮੈਂ ਦਾਹਕ ਸ਼ਕਤਿ ਜੈਸੇ ਆਪ ਹੀ ਤੇ
ਤੈਸੇ ਸੁਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਏਕ ਆਤਮਾ ਬਤਾਈਏ।

ਪਾਪ ਅਰੁ ਪੁੰਨ ਦੋਊ ਪਟੀਆ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਂਕੈ
ਲੋਕ ਅਰੁ ਵੇਦ ਰੀਤਿ. ਵਾਸਨਾ ਕੀ ਵਾਰ ਕੈ

ਕਾਮ. ਕ੍ਰੋਧ. ਲੋਭ. ਮੋਹ, ਕੀਲਨ ਸੋਂ ਰਾਖੇ ਜਰ
ਕਹੈ 'ਸੁਖਦੇਵ' ਚਕ੍ਰ ਕਰਮਨ ਬਿਚਾਰ ਕੈ
ਆਸ੍ਰਮ. ਵਰਣ ਅਭਿਮਾਨ ਕੀ ਜੰਜ਼ੀਰ ਜਾਨ
ਸੁਖ ਅਰੁ ਦੁਖ ਕੈ ਕਿਵਾਰ ਤੋਰ ਤਾਰਿ ਕੈ

ਭ੍ਰਮ ਕੋ ਕਿਵਾਰ ਤੂਰ ਅਪਨੋ ਸੰਭਾਰ ਸਿੰਘ
ਨਿਕਸਯੋ ਪ੍ਰਬੋਧ ਜਗ, ਪਿੰਜਰ ਕੋ ਫਾਰ ਕੈ । ੧੪੨ ।

ਦੋਹਰਾ

ਸਤ ਚਿਤ ਜਾਨਤ ਬ੍ਰਹਿਮ ਕਉ. ਤਉ ਲਉ ਕਹਿਯਤ 'ਗਿਆਨ'
ਬ੍ਰਹਿਮ ਆਪ ਹੀ ਕਉ ਲਖਤ, ਸੋ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਵਿਧਾਨ । ੨੦੮ ।

ਨਰ ਸੋ ਨ ਜਨਮ ਨ ਧਾਮ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਨਾ ਸੋਂ
ਬਿਪ੍ਰ ਸੋਂ ਵਰਣ ਨ ਆਸ੍ਰਮ ਨ ਗੇਹੀ ਸੋ
ਕਰਮ ਸੋ ਅਮਲ ਨ ਮਲਿਨ ਵਿਸ਼ਯ ਲੰਪਟ ਸੋ
ਜਗ ਸੋ ਨ ਭਰਮ ਨ ਭੁਲੈਯਾ ਔਰ ਨੇਹੀ ਸੋ
ਗੁਰੂ ਸੋ ਨ ਵੈਦ ਉਪਚਾਰ ਨ ਵਿਚਾਰ ਜੈਸੇ
ਅਗਯ ਸੋ ਨ ਰੋਗੀ ਔ ਅਸੰਜਮੀ ਨ ਏਹੀ ਸੋ

ਮਨ ਸੋ ਉਪਾਸਕ ਸੁਬੁਧਿ ਸੋਂ ਨ ਸੰਗੀ ਔਰ
ਦੇਹਿ ਸੋ ਨ ਦੇਹੁਰਾ, ਨ ਦੇਵ ਔਰ ਦੇਹੀ ਸੋ । ੨੧੫ । [ਅਧਯਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(੨੩) ਬ੍ਰਿੰਦ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਸੁਖਦੇਵ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਕਵੀਰਾਜ ਸੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿੰਦ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਚਾ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਸ੍ਵੈਮਾਨ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿੰਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆਇਆ । 'ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਤਸਈ' ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਤੇ 'ਨਾਥ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ —

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ, ਹੋਤ ਮਨੋਰਥ ਸਿਧ
ਘਨ ਤੇ ਜਿਉਂ ਤਰੁ ਵੇਲ ਦਲ, ਫੂਲ ਫਲਨ ਕੀ ਬ੍ਰਿਧ।੧।

ਅੰਤ ਤੇ —

ਪ੍ਰਿਤ ਅਨੰਦ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰੀ, ਵਸਤ ਨਾਥ ਦਿਨ ਰਾਤ
ਜੋ ਦਰਸਹਿ ਪਾਤਕ ਟਰਹਿ, ਵਸਹਿ ਤਾਹਿ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤਿ।੭੦੩।

ਬ੍ਰਿੰਦ (ਜਨਮ 1700 ਬਿ.) ਸੇਵਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੇੜਤਾ ਰਿਆਸਤ ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਅੱਛਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (1736 ਬਿ. ਦੇਹਾਂਤ) ਪਾਸ ਜੋਧਪੁਰ ਆ ਗਿਆ। ਨਵਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਣਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਦਸ ਰੁਪਏ ਰੋਜ਼ੀਨਾ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਲਗਾ ਦਿਤਾ। 1742 ਬਿ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗਢ ਲੈ ਅਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁਤਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਇਹ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਾਦਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰਤਨ ਸਨ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਭਾਵ ਪੰਚਾਸ਼ਿਕਾ' ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਕਾਪੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ (ਨੰ: 201) ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ 18ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ੂਰ ਕਵਿ
ਭਾਟੀ ਬ੍ਰਿੰਦ ਔਰ ਕਵਿ ਰਚੇ ਬਹੁਤ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ —

1 ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਤਸਈ
2 ਭਾਵ ਪੰਚਾਸਿਕਾ
3 ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਸ਼ਿਕਸਾ
4 ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼ ਸ਼ਟਕ
5 ਪਵਨ ਪਚੀਸੀ
6 ਯਮਕਾਲੰਕਾਰ

ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਤਸਈ ਤੇ ਭਾਵ ਪੰਚਾਸ਼ਿਕਾ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਉਤਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਤਸਈ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਤਸਈ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਲ 1761 ਬਿ. ਮਹੀਨਾ ਕੱਤਕ

ਦਿਨ ਬੁਧਵਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਈ —

ਸਮੈਂ ਸਾਚ ਦੋਹਾਨ ਕੇ. ਸੁਨਤ ਹੋਤ ਮਨ ਮੋਦ
ਪ੍ਰਗਟ ਭਯੋ ਯਹ ਸਤਸਯਾ ਭਾਖਾ ਬ੍ਰਿੰਦ ਬਿਨੋਦ।
ਸੰਬਤ ਸਸਿ ਰਸ ਵਾਰ ਸਜਿ, ਕਾਤਿਕ ਸੁਦਿ ਸਿਤਵਾਰ
ਤਾਤੇ ਢਾਕੇ ਸਹਿਰ ਮੈਂ, ਉਪਜਯੋ ਪ੍ਰਹਮਿ ਪ੍ਰਚਾਰ।

ਜੇਹਾ ਕਿ ਅਸਾਂ ਉਤੇ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗੇ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਜ਼ੀਮੁੱਸ਼ਾਨ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ ਤੇ ਖੁਦ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। * ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸੇ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਭੂਮੀ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਣ ਜੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿੰਦ ਵੀ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਨੰਦਪੁਰੋਂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਢਾਕੇ ਵਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸਤਸਈ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਦੂਸਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗਢ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਜਦ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਢਾਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਵੀ ਬ੍ਰਿੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਥੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਵੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1780 ਬਿ.ਵਿਚ ਹੋਇਆਂ, ਅਜ ਕੱਲ ਆਪ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗਢ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਤਸਈਆਂ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਬਿਹਾਰੀ ਸਤਸਈ' ਤੇ 'ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਤਸਈ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ ਹੈ। 'ਬਿਹਾਰੀ ਸਤਸਈ' ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਰੰਗ ਕਰਕੇ ਤੇ 'ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਤਸਈ' ਨੀਤੀ ਬਚਨਾਂ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਰਖਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿੰਦ ਸਤਸਈ ਵਿਚੋਂ

ਜੈਸੇ ਬੰਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋ, ਤੈਸੇ ਬੰਧ ਨ ਔਰ
ਕਾਠਹਿ ਭੇਦੈ, ਕਮਲ ਕੋ ਛੇਦ ਨ ਨਿਕਰੈ ਭੌਰ।
ਜੋ ਜਾਕਉ ਪਿਆਰੀ ਲਗੈ, ਸੋ ਤਿਹਾਂ ਕਰਤ ਬਖਾਨ
ਜੈਸੇ ਵਿਖ ਕੌ ਵਿਖ ਭਖੀ, ਮਾਨਤ ਅਮੀ ਸਮਾਨ।
ਪਰ ਘਰਿ ਕਬਹੂੰ ਨ ਜਾਈਏ, ਗਏ ਘਟਤ ਹੈ ਜੋਤਿ
ਰਵਿ ਮੰਡਲ ਮੇਂ ਜਾਤ ਸਸਿ, ਛੀਨ ਕਲਾ ਛਬਿ ਹੋਤ।
ਏਕ ਦਸ਼ਾ ਨਿਬਹੈ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ ਪਛਤਾਵਹੁ ਕੋਇ
ਰਵਿ ਹੂੰ ਕੀ ਇਕ ਦਿਵਸ ਮੇਂ, ਤੀਨ ਅਵਸਥਾ ਹੋਇ।

---

* ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਔਰ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਵਿਕਾਸ (ਅਜੁਧਿਆ ਸਿੰਹੁ ਉਪਾਧਿਆਇ) ਪੰਨਾ 338

ਸਾਚ ਝੂਠ ਨਿਰਨੈ ਕਰੈ, ਨੀਤਿ ਨਿਪੁਨ ਜੁ ਹੋਇ
ਰਾਜਹੰਸ ਬਿਨ ਕੋ ਕਰੈ, ਛੀਰ ਨੀਰ ਕੋ ਦੋਇ।
ਸੁਧਰੀ ਬਿਗਰੈ ਬੇਗ ਹੀ, ਬਿਗਰੀ ਫਿਰ ਸੁਧਰੈ ਨ
ਦੂਧ ਫਟੇ ਕਾਂਜੀ ਪਰਹਿ, ਸੋ ਫਿਰ ਦੂਧ ਬਨੈ ਨ।
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਮਿਲੈ ਮਨ ਮਿਲਤ ਹੈ, ਅਨਮਿਲਤੇ ਨ ਮਿਲਾਇ
ਦੂਧ ਦਹੀ ਤੇ ਜਮਤ ਹੈ, ਕਾਂਜੀ ਤੇ ਫਟ ਜਾਇ।

ਭੇਖ ਬਨਾਵਹਿ ਸੂਰ ਕੋ, ਕਾਇਰ ਸੂਰ ਨ ਹੋਇ
ਖਾਲ ਉਢਾਏ ਸਿੰਘ ਕੀ, ਸਯਾਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿੰ ਹੋਇ।
ਕਬਹੂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜੋਰੀਏ, ਜੋਰਿ ਤੋਰੀਏ ਨਾਹਿੰ
ਜਿਉਂ ਤੋਰੈ ਜੋਰੈ ਬਹੁਰ, ਗਠ ਪਰਤ ਗੁਨ ਮਾਹਿ।
ਤ੍ਰਿਨ ਹੂੰਤੇ ਅਰੁ ਤੂਲ ਤੇ, ਹਰੁਵੇ ਯਾਚਕ ਆਹਿ
ਜਾਨਤ ਹੈ ਕਛੁ ਮਾਂਗਹੈ, ਪਵਨ ਉਡਾਵਤ ਨਾਹਿ।
ਕਹੂੰ ਕਿਸੀ ਹੰਸੀਏ ਨਹੀਂ, ਹੰਸੀ ਕਲਹ ਕੋ ਮੂਲ
ਹਾਂਸੀ ਹੀ ਤੈ ਹੈਂ ਭਏ, ਕੁਲ ਪਾਂਡਵ ਨਿਰਮੂਲ।

ਏਕ ਏਕ ਅੱਛਰ ਪਢਹਿ, ਜ਼ਾਨਹਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ
ਪੈਂਡ ਪੈਂਡ ਹੂ ਚਲਤ ਜੋ, ਪਹੁੰਚਹਿ ਕੋਸ ਹਜ਼ਾਰ।
ਉਤਮ ਜਨ ਕੇ ਸੰਗ ਮੇਂ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੁਖ ਭਾਸ
ਜੈਸੇ ਨ੍ਰਿਪ ਪਹਿਰੇ ਅਤਰ, ਲੇਤ ਸਭਾ ਜਨ ਵਾਸ
ਉਦਰ ਭਰਨ ਕੇ ਕਾਰਨੇ, ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਰੈ ਇਲਾਜ
ਨਾਚੈ, ਬਾਚੈ ਰਣ ਭਿਰੈ, ਰਚਹਿ ਕਾਜ ਅਕਾਜ।

ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਹੂੰ ਸਿਉਂ ਕਰਤ, ਉਪਕਾਰੀ ਉਪਕਾਰ
ਤਰੁਵਰ ਛਾਇਆ ਕਰਤ ਹੈ, ਨੀਚ ਊਚ ਨ ਬਿਚਾਰ
ਜੋ ਪਾਵਹਿ ਅਸਿ ਊਚ ਪਦ, ਤਾਂ ਕੋ ਪਤਨ ਨਿਦਾਨ
ਜਿਉਂ ਤਪਿ ਤਪਿ ਮੱਧਯਾਨ ਲੌ, ਅਸਤ ਹੋਤ ਹੈ ਭਾਨੁ।
ਚਤੁਰ ਸਭਾ ਮੇਂ ਕੂਰ ਨਰ, ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਵਤ ਨਾਹਿ
ਜੈਸ਼ੇ ਬਕ ਸੋਹਤ ਨਹੀਂ, ਹੰਸ ਮੰਡਲੀ ਮਾਂਹਿ।

ਸਭ ਕੋ ਰਸ ਮੇਂ ਰਾਖੀਏ, ਅੰਤ ਲੀਜੀਏ ਨਾਹਿ
ਬਿਖ ਨਿਕਸਯੋ ਅਤਿ ਮਥਨ ਤੇ, ਰਤਨਾਕਰ ਹੂੰ ਮਾਂਹਿ।
ਮਾਰਹਿ ਇਕ ਰੱਛਾ ਕਰਹਿ, ਏਕਹਿ ਕੁਲ ਕੇ ਹੋਇ
ਜਿਉਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਅਰੁ ਕਵਚ ਯਹ, ਏਕ ਲੋਹ ਸੇ ਦੋਇ।

ਕਰਤ ਕਰਤ ਅਭਿਆਸ ਕੇ, ਜੜ੍ਹ ਮਤਿ ਹੋਤ ਸੁਜਾਨ
ਰਸਰੀ ਆਵਨ ਜਾਨ ਤੇ, ਸਿਲ ਪਰ ਪਰਤ ਨਿਸ਼ਾਨ
ਦੋਊ ਚਾਹਹਿੰ ਮਿਲਨ ਕੋ, ਤਊ ਮਿਲਾਪ ਨਿਰਧਾਰ
ਕਬਹੂੰ ਨਾਹਿਨ ਬਾਜਹੈ, ਏਕ ਹਾਥ ਸੇ ਤਾਰਿ।
ਦ੍ਵੈ ਹੀ ਗਤਿ ਹੈਂ ਬਡਨ ਕੀ, ਕੁਸਮ ਮਾਲਤੀ ਭਾਇ
ਕੈ ਸਭ ਕੇ ਸਿਰ ਪਰ ਰਹੈਂ, ਕੈ ਬਨ ਮਾਂਹਿ ਬਿਲਾਇ।
ਦਾਨ ਦੀਨ ਕੋ ਦੀਜੀਏ, ਮਿਟਹਿ ਦਰਦ ਕੀ ਪੀਰ
ਔਖਧਿ ਤਾਂਕੋ ਦੀਜੀਏ, ਜਾਂਕੇ ਰੋਗ ਸਰੀਰ।
ਸਬ ਸੋਂ ਆਗੇ ਹੋਇਕੈ, ਕਬਹੁੰ ਨ ਕਰੀਏ ਬਾਤ
ਸੁਧਰੈ ਕਾਜ, ਸਮਾਨ ਫਲ, ਬਿਗਰਹਿ ਗਾਰੀ ਖਾਤ।
ਉਤਮ ਵਿਦਿਆ ਲੀਜੀਏ, ਯੱਦਪਿ ਨੀਚ ਪੈ ਹੋਇ
ਪਰਯੋ ਅਪਾਵਨ ਠੋਰ ਕੋ, ਕੰਚਨ ਤਜਤ ਨ ਕੋਇ।

(੨੪) ਗਿਰਧਰ ਲਾਲ

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਰਧਰ ਲਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ 1745 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਪਿੰਗਲਸਾਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਵੀ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸਢੌਰੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਕਾ ਦਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰੋਂ ਜਾਂਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਗਰੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਤਰੀ ਘਰਾਣਾ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਗੇ ਗਜ ਮੱਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗਿਰਧਰ ਲਾਲ ਸੀ। ਗਿਰਧਰ ਲਾਲ ਨੇ ਮਿਸ਼ਰ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪਾ ਕੇ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ; ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1745 ਬਿ: ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸੀ, ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। 1745 ਬਿ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਉਂਟੇ ਸਨ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਯਾ ਫਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਕੇ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਰਾ ਦਰਜ ਹੈ—

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਮੀਰ ਪੀਰ ਸੁਖ ਮੰਡ
ਰਾਜ ਮੱਧ 'ਗਿਰਧਰ' ਕਹਯੋ, ਪਿੰਗਲ ਸਾਰ ਅਖੰਡ। ਪ੩।

ਕਈ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਉਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦਾ ਪਾਠ 'ਇਉਂ' ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ— 'ਬੰਸ ਚੁਗੱਤਾ ਚੱਕਵੈ, ਆਲਮਗੀਰ ਪ੍ਰਚੰਡ।'

ਅਰਥਾਤ ਚੁਗੱਤਾ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਲਮਗੀਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੋ ਤੁਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਪਾ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਗਿਰਧਰ ਦੇ 'ਪਿੰਗਲਸਾਰ' ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ 129 ਨੰਬਰ ਖਰੜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਾਇ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਬਿਲਾਸ, ਪੰਡਿਤ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਫਾਜ਼ਲ ਅਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਗਿਰਧਰ ਦਾ 'ਪਿੰਗਲ ਸਾਰ' ਇਕੋ ਥਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹੀਤ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਨੁਸਖਾ ਚੰਗੀ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਤ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਕਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਆਗਰੇ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂੰਧਕ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਯੱਗ ਰਚਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਉਂਟੇ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਯਥਾਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

'ਸ਼ਾਇਦ 'ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।†

'ਪਿੰਗਲ ਸਾਰ' ਵਿਚੋਂ

ਆਗਮ ਨਿਗਮ ਭੇਦ ਪਲ ਮੈਂ ਸੁਗਮ ਕੀਨੇ
ਪਿੰਗਲ ਕੇ ਛੰਦ ਕਾਵਜ਼ ਕਰਤ ਬਖਾਨ ਹੈ।
ਸੁਗਨ ਵਿਚਾਰਬੇ ਕਉ ਜੁਗਤਿ ਸੁਧਾਰਬੇ ਕਉ
ਭਗਤ ਉਧਾਰਬੇ ਕਉ ਚਤੁਰ ਸਜਾਨ ਹੈ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸਾਲ ਬਾਨੀ, ਜਗਤ ਮੈਂ ਜਾਨੈ ਗਯਾਨੀ
ਅੱਖਰ ਕੋ ਜੋਹਰੀ ਬਿਚਖਨ ਸੁਜਾਨ ਹੈਂ।
ਕਹੈ ਗਿਰਧਾਰੀ ਕਵਿ ਮਿਸ੍ਰ ਹ੍ਰਿਦੇ ਰਾਮ ਬਹੁ
ਗੁਨ ਕੋ ਨਿਧਾਨ ਗਣਪਤਿ ਕੇ ਸਮਾਨ ਹੈ।੨।

ਹ੍ਰਿਦਯ ਰਾਮ ਕੋ ਸੁਮਰਕੇ, ਕਰੌਂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਿਸਤਾਰ
ਆਸੀ ਬਿਖ ਬਾਨੀ ਅਮਰ, ਭਾਖਾ ਕਿਯ ਨਿਰਧਾਰ।੩।

---

† ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 227

ਆਦਿ ਭਰਤ ਹਮੀਰੇ ਪੁਨ, ਚੌਰਾਸੀ ਇਕ ਜਾਨ
ਬ੍ਰਿਤ ਰਤਨਾਕਰ ਨਾਮ ਇਕ, ਛੰਦ ਕੋਸ਼ ਪਰਮਾਨ । ੪ ।

ਬਾਨੀ ਭੂਖਨ ਆਦਿ ਦੈ, ਇਨ ਕੌ ਤਤੁ ਜੁ ਆਨਿ
ਭਾਖਾ ਪਿੰਗਲ ਕਰਤ ਹੌਂ, ਜੈਸੋ ਮੋ ਮੈਂ ਗਜਾਨ । ੫ ।

ਸੰਮਤ ਇਖੁ ਸੁਰਤਿ ਵਾਰ ਸਸਿ, ਮੰਘਰ ਸੁਕਲ ਸੁਢਾਰ
ਰਵਿ ਤਿਥਿ ਵਾਸਰ ਚੰਦ ਕੋ, ਉਤਪਤਿ ਪਿੰਗਲਸਾਰ । ੬ ।

ਅਥ ਕਵਿ ਬੰਸ ਵਰਨਨੰ

ਪ੍ਰਥਮ ਬੰਸ ਅਪਨੌ ਕਹੌਂ, ਬਹੁਰ ਗਰੜ ਅਹਿ ਬਾਦ
ਸ੍ਰੀ ਪੁਖਕਰ ਕੀ ਨਾਭਿ ਤੇ, ਉਪਜੇ ਬ੍ਰਹਿਮ ਪ੍ਰਸਾਦ । ੭ ।

ਤਿਨਕੀ ਸੰਤਤਿ ਜਾਨਯੋ, ਭਰਦ੍ਵਾਜ ਪ੍ਰਮਾਨ
ਤਿਹੀ ਗੋਤ ਗਡਿਯਲ ਪ੍ਰਗਟ, ਛਤ੍ਰੀ ਗਯਾਤ ਸੁਜਾਨ । ੮ ।

ਪ੍ਰਗਟ ਪੁਰੀ ਇਹ ਖਯਾਤ ਤਿਹ, ਤੇਜਪਾਲ ਅਵਦਾਤ
ਆਸਪਾਲ ਤਿਨੇ ਭਯੋ, ਜੀਵਨ ਜੀ ਕੋ ਤਾਤ । ੯ ।

ਚਲਯੋ ਨਗਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ, ਬਸਯੋ ਸਢੋਰੇ ਗਰਾਮ
ਜੀਵਨ ਜੂ ਕੋ ਸੁਤ ਭਯੋ, ਭਾਗ ਮੱਲ ਸੁ ਨਾਮ । ੧੦ ।

ਚਾਰ ਮਾਲ ਤਿਨ ਕੇ ਭਯੋ, ਜਿਨਕੇ ਆਰਦ ਦਾਸ
ਤਿਨ ਕੇ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਸੁਤ, ਜਿਨ ਕਿਯ ਲਵਪੁਰਿ ਬਾਸ । ੧੧ ।

ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਤਿਨ ਕੇ ਭਯੋ, ਸਸਿ ਸਮ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਜਿਨ ਕੇ ਸੁਤ ਉਪਜਤੋ ਸੁਮਤਿ, ਨਾਮ ਦ੍ਵਾਰਕਾ ਦਾਸ । ੧੨ ।

ਤਿਨ ਕੋ ਗੰਧਾਰੀ ਨ੍ਰਿਪਤਿ, ਬਲੀ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਜਾਨ
ਲੈ ਆਯੋ ਸੰਗ ਆਗਰੇ, ਬਹੁਤ ਸੁ ਕਰਿ ਸਨਮਾਨ । ੧੩ ।

ਰੂਪ ਚੰਦ ਤਿਨ ਕੇ ਤਨਯ, ਜਿਨ ਕੇ ਸਾਂਵਲਦਾਸ
ਚਤੁਰ ਚਤੁਰ ਤਿਨਕੇ ਤਨਯ, ਜਾਨਤ ਸਕਲ ਹੁਲਾਸ । ੧੪ ।

ਬੋਹਿਥ ਬੋਹਿਥ ਬੁਧਿ ਕੋ, ਗਜ ਮੱਲ ਅਨੁਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਤੇਰੇ ਗਿਰਧਰ ਅਨੁਜ ਹੈਂ, ਹ੍ਰਿਦੇ ਰਾਮ ਕੇ ਦਾਸ । ੧੫ ।

ਜੋ ਇਹੁ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੈ, ਜਾਨੋ ਕੋਵਿਦ ਰਾਇ
ਲੱਜਾਧਰ ਲੱਜਾ ਧਰੇ, ਤਿਨ ਤੇ ਅਨੁਜ ਗਿਨਾਇ । ੧੬ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

ਭਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਪੂਰਨ ਸਕਲ, ਛੰਦ ਤੀਨ ਸੈ ਆਠ
ਸੋਧਿ ਸੁਬੁਧਿ ਸੁਧਾਰ ਕੈ; ਜਹ ਅਸੁਧ ਕਹੂੰ ਪਾਠ । ੫੦ ।
ਇਹ ਬਿਨਤੀ ਮਨ ਆਨਯੋ, ਸੁਕਬਿ ਸੁ ਜਾਤਿ ਸੁਭਾਵ
ਜੋ ਢਿਠਈ ਗਿਰਧਰ ਕਰੀ ਛਮਿਜਹੁ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭਾਵ । ੫੧ ।

ਖਟ ਗ੍ਰੰਥਨ ਕੋ ਮਤ ਸੁਨਯੋ, ਹਿਰਦਹਿ ਉਪਜਯੋ ਚਾਇ
ਨਗਰ ਆਗਰੇ ਮੈਂ ਕਹੇ, ਪ੍ਰਗਟ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ । ੫੨ ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਮੀਰ ਪੀਰ ਸੁਖ ਮੰਡ
ਰਾਜ ਮੱਧ 'ਗਿਰਧਰ' ਕਰਯੋ, 'ਪਿੰਗਲ ਸਾਰ' ਅਖੰਡ । ੫੩ ।

ਜੋ ਇਸ ਪਿੰਗਲ ਸਾਰ ਕੋ, ਪੜ੍ਹਹਿ ਗੁਨਹਿ ਚਿਤ ਲਾਇ
ਛੰਦ ਗਯਾਨ ਆਵਹਿ ਸਕਲ, ਗਿਰਧਰ ਲਾਲ ਬਤਾਇ । ੫੪ ।

[ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਖਰੜਾ ਨੰ: 129

(੨੫) ਆਲਮ

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਆਲਮ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ੯੯੧ ਹਿ. ਵਿਚ ਮਾਧਵਾਨਲ ਕਾਮਕੰਦਲਾ ਲਿਖੀ । ਮੁਢ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ —

ਦਿੱਲੀਪਤਿ ਅਕਬਰ ਸੁਲਤਾਨਾ । ਸਪਤ ਦੀਪ ਮਹਿ ਜਾਕੀ ਆਨਾ । ੩ ।
ਆਗੇ ਠਾਢੇ ਮਹਾਂ ਮਤਿ ਮੰਤ੍ਰੀ । ਨ੍ਰਿਪ ਰਾਜਾ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਛੱਤ੍ਰੀ
ਸੰਮਤ ਨੌ ਸੈ ਇਕਾਨਵ ਆਹੀ । ਕਰੋਂ ਕਥਾ ਅਬ ਬੋਲਉਂ ਤਾਂਹੀ । ੫ ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ਨੌ ਸੌ ਇਕਾਵਨ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਧਾ ਹੈ† ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੋ 991 ਹਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ 1640 ਬਿ. ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ ।

ਦੂਜਾ ਆਲਮ ਚੰਦ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਸੀ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੇਖ ਨਾਮੀ ਲਿਲਾਰਨ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਗੱਲ ਇਤਨੀ ਹਈ ਕਿ ਇਸ ਕਪੜਾ ਰੰਗਣਾ ਦਿਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਸਤਰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

---

† ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ (ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ), ਪੰਨਾ 158

ਕ਼ੁਖ ਨੇ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਤਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਲਮ ਚੱਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ।

ਦੋਹਰਾ ਇਹ ਸੀ— ਕਨਕ ਛਰੀ ਸੀ ਕਾਮਨੀ ਕਾਹੇ ਕਉ ਕਟਿ ਛੀਨ
ਕਟਿ ਕੋ ਕੰਚਨ ਕਾਟ ਕੈ, ਕੁਚਨ ਮੱਧ ਧਰਿ ਦੀਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ੱਕ ਕਾਰਣ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜੋ 1744 ਬਿ. ਤੋਂ 1751 ਬਿ. ਤਕ ਕੈਦ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਆਲਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪਾਉਂਟੇ ਆਇਆ, 'ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਿਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਖਦੇਵ, ਗਿਰਧਰ ਆਦਿ ਵੀ ਪਾਉਂਟੇ ਪਹੁੰਚ ਸਨ। ਸੋ ਮੁਗਲ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਲਮ ਦਾ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਆਖਰ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦਾਰ ਸੁਭਾ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੱਥੀਂ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਹਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਛਡਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕੌਤਕ ਆਲਮ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਬਿੱਤ— 'ਸ਼ੋਭਾ ਹੂੰ ਕੇ ਸਾਗਰ ਨਵਲ ਨੇਹੁ ਨਾਗਰ ਹੈ,
ਬਲ ਭੀਮ ਸਮ ਸੀਲ ਕਹਾਂ ਲੌ ਗਨਾਈਏ।

ਭੂਮਿ ਕੇ ਵਿਭੂਖਨ ਜੁ ਦੂਖਨ ਕੇ ਦੂਖਨ,
ਸਮੂਹ ਸੁਖ ਹੂੰ ਕੇ ਸੁਖ ਦੇਖੇ ਤੇ ਅਘਾਈਏ।
ਹਿੰਮਤ ਨਿਧਾਨ ਆਨ ਦਾਨ ਕੋ ਬਖਾਨੇ ਜਾਨ,
'ਆਲਮ' ਤਮਾਮ ਜਾਮ ਆਠਹੂ ਗੁਨ ਗਾਈਏ

ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀਉ,
ਭੋਜ ਕੀ ਸੀ ਮੌਜ ਤੇਰੇ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਪਾਈਏ।

ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਹੋ ਇਕੋ ਇਕ ਛੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਸ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਆਲਮ ਦੀਆਂ ਹੋਣ— ਸਯਾਮ ਸਨੇਹੀ, ਸੁਦਾਮਾ ਚਰਿਤਰ ਤੇ

ਆਲਮ ਕੇਲਿ। 'ਆਲਮ ਕੇਲਿ' ਜ਼ਰੂਰ ਇਸੇ ਆਲਮ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ 1753 ਬਿ. ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਖਰੜਾ 1753 ਬਿ. ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸ਼ੇਖ ਲਿਲਾਰਨ ਦੇ ਵੀ ਛੰਦ ਹਨ। 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਆਲਮ ਸ਼ਾਹ' ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਸ਼ਾਹ' ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 'ਸ਼ਾਹ' ਪਦ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਹਾਂਤ 1769 ਬਿ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਵੰਨਗੀ — ਕਬਿੱਤ

ਦਾਨੇ ਕੀ ਨ ਪਾਨੀ ਕੀ ਨ ਆਵੈ ਸੁਧ ਖਾਨੇ ਕੀ
ਯਾ ਗਲੀ ਮਹਿਬੂਬ ਕੀ ਅਰਾਮ ਖੁਸ਼ਖਾਨਾ ਹੈ
ਰੋਜ਼ ਹੀ ਸੋ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ਼ੀ ਯਾਰ ਕੀ ਰਜਾਇ ਬੀਚ
ਨਾਜ਼ਕੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇਜ਼ ਤੀਰ ਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ
ਸੂਰਤ ਚਰਾਗ ਰੋਸ਼ਨ ਈ ਆਸ਼ਨਾਈ ਬੀਚ
ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਰੇ ਬਲਿ ਜੈਸੇ ਪਰਵਾਨਾ ਹੈ
ਦਿਲ ਸੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦੀਜੇ ਹਾਲ ਕੋ ਨ ਖਯਾਲ ਕੀਜੇ
ਬੇਖ਼ੁਦ ਫਕੀਰ ਵੁਹ ਆਸ਼ਿਕ ਦੀਵਾਨਾ ਹੈ।

ਸਵੈਯਾ

ਜਾਂ ਬਲ ਕੀਏ ਬਿਹਾਰ ਅਨੇਕਨ, ਤਾਂ ਬਲ ਬਾਂਕਰੀ ਬੈਠਿ ਚੁਨਯੋ ਕਰੈਂ
ਜਾ ਰਸਨਾ ਸੇ ਕਰੀ ਬਹੁ ਬਾਤਨ, ਤਾਂ ਰਸਨਾ ਸੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗੁਨਯੋ ਕਰੈਂ
'ਆਲਮ' ਜੌਨਸ ਕੁੰਜਨ ਮੇਂ ਕਰੀ ਕੇਲਿ ਤਹਾਂ ਅਬ ਸੀਸ ਧੁਨਯੋ ਕਰੈਂ
ਨੈਨਨ ਮੇਂ ਜੋ ਸਦਾ ਰਹਿਤੇ, ਤਿਨ ਕੀ ਅਬ ਕਾਨ ਕਹਾਨੀ ਸੁਨਯੋਂ ਕਰੈਂ

ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਕਾਫੀ

ਪੰਜਾਬੀ— ਨੇਹੁ ਲਗਾ ਡਰੀ ਜਾਇ ਤਾਕਤ ਨਹੀਆ ਕਾਇ
ਬਿਰਹੁ ਆਇਓ ਸਿਧਾਇ ਤੈਂ ਅਸਾਂ ਤੇ ਭੱਛਿਆ। ੧। ਰਹਾਉ।
ਕਾਮਣ ਜੋ ਪਏ ਜਾਨੀ, ਯੂਸਫ ਸੂਰਤਿ ਨੀਸਾਨੀ
ਹੋਇਕੇ ਰਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਪਿਆਰਾ ਮੋ ਸੋਂ ਹੱਸਿਆ।
ਕਿਤਨਾ ਵਲ ਇਆ ਨੀ ਮੈਂ ਘਣਾ ਦੁਰਾਇਆ ਨੀ ਮੈਂ
ਬਹੁਤ ਛਪਾਇਆ ਨੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਨੇਹੁ ਛਪਿਆ
ਸਵਣ ਨ ਦੇਦਾ ਓਹਾ ਆਲਮ ਲਾਈਦਾ ਨੇਹਾ
ਬਣੀ ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਏਹਾ, ਦਿਲ ਢੋਲਣ ਨੇ ਖੱਸਿਆ।

ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਕਾਫੀ

ਆ ਵੇ ਜਾਨੀ ਆ ਵੇ ਜਾਨੀ, ਮਹੀਂ ਲੁੜੀਂਦਾ ਆ ਵੇ ਜਾਨੀ । ੧ । ਰਹਾਉ

ਤੈਂ ਬਾਝਹੁ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਨ ਕੋਈ, ਜਾਲਣ ਜਾਲਿਆ ਖਰੀ ਨਿਮਾਣੀ । ੧ ।
ਉਠਣ ਬਹਿਣ ਆਰਾਮ ਨ ਆਵਹਿ, ਕੈਨੂੰ ਆਖਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ । ੨ ।
ਆਲਮ ਸਾਈਂ ਨ ਚਿਰ ਲਾਈਂ, ਤੈਂ ਡਿਠਿਆਂ ਮੇਰੀ ਸੁਰਤਿ ਸਮਾਣੀ । ੩ ।

(੨੬) ਨੰਦਰਾਮ

ਨੰਦ ਰਾਮ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਵਲੀ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਬਾਵਤੀ ਨਿਵਾਸੀ ਖੰਡੇਲਵਾਲ ਵੈਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਲੀ ਰਾਮ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਫਾਰਸੀ, ਰੇਖਤਾ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਝੂਲਣੇ, ਰੇਖਤੇ, ਜਾਨ ਸੁਜਾਨੀ, ਵਿਚਾਰ ਸਰੋਵਰ, ਬਿਬੇਕ ਕਲੀ ਚਿਦ ਬਿਲਾਸ, ਵੇਦਾਂਤ ਸਾਗਰ ਤੇ ਰਾਜਾਵਲੀ। ਰਾਜਾਵਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ। * ਅਜੇਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਦਾ, ਸਪੁੱਤਰ ਕਵੀ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਨੰਦ ਰਾਮ ਨੇ 1744 ਬਿ: ਵਿਚ 'ਨੰਦਰਾਮ ਪਚੀਸੀ' ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਿਯੁਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। †

ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨੰਦ ਰਾਮ ਜਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ —

ਜਿਸ ਦਿਨ ਯਾਰ ਵਿਛੋੜਾ ਤੇਰਾ, ਸੋ ਦਿਨ ਅਜ਼ਲੋਂ ਭਾਰੀ
ਪਲ ਪਲ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜਾ ਕੁਹਦਾ, ਅਜਲ ਕੁਹੇ ਇਕ ਵਾਰੀ
ਆਗੇ ਆਹੀ ਦਰਦਾਂ ਦੱਧੀ, ਉਤੋਂ ਇਸ਼ਕ ਤੁਸਾਡੇ ਸਾੜੀ
ਨੰਦ ਰਾਮ ਇਕ ਪਲਕ ਵਿਛੋੜਾ, ਉਪਰ ਵੰਞਾਏ ਸਾਰੀ।

ਨੰਦ ਕਵੀ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਭੰਗਾਣੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਮਕੌਰ ਤਕ ਜੰਗ ਇਕੋ ਥਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, । ਸੋ ਇਹ ਰਚਨਾ 1762 ਬਿ. ਤੋ ਬਾਦ ਹੀ ਲਿਖੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁ ਮੁੱਲੀਆਂ ਹਨ।

---

* ਤਿਨ ਕੀ ਅਗਯਾ ਤੇ ਲਿਖਯੋ, ਦਿੱਲੀ ਪਤਿ ਵਖਿਆਨ
ਲੇਖਕ ਦਾਰਾ ਸ਼ਾਹ ਕੋ, ਵਲੀ ਰਾਮ ਸੁਰ ਗਿਆਨ । ੬ । [ਰਾਜਾਵਲੀ

† ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 467

ਕੜਖਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾ (ਕ੍ਰਿਤ ਨੰਦ ਕਵਿ)

ਰਾਗ ਟੋਡੀ— ਹੂਓ ਪ੍ਰਗਟ ਸੰਸਾਰ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਕੈ ਕੀਅਊ
ਹਰਖ ਹ੍ਵੈ ਭਗਵਤੀ ਆਪਿ ਹ੍ਵੈ ਦਾਹਣ, ਬਧ ਪਰਬਤਿ ਜਿਵੈਹਰੀ ਕੀਅਊ
। ੧ । ਰਹਾਉ ।

ਪ੍ਰਿਥਮ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਬਹੁਰ ਅੰਗਦ ਭਯੋ ਤ੍ਰਿਤੀਯ ਗੁਰਅਮਰ ਹਰਿਨਾਮ ਧਿਆਯੋ
ਬਹੁਰਿ ਰਾਮਦਾਸ ਅਰਜਨ ਭਯੋ ਪਾਂਚਮੋ, ਜਿਨਹਿ ਸਭ ਪੰਥ ਦਸਤੂਰ ਲਾਯੋ
ਕੀਤਿ ਰਚ ਪਾਂਚ ਤੇ ਏਕ ਅਤ ਬਲ ਹੀ ਨਾਮ ਤ੍ਰਹੀ ਦੇਵ ਜਿੰਹ ਕੋ ਮਿਲਾਯੋ
ਮਹਲ਼ ਰਜ ਸਪਤਮੋ ਨਾਮ ਹਰਿਰਾਇ ਧਰਿ ਕੀਏ ਅਤਿ ਭੈ ਜਿਮ ਕਿਸਨ ਗਾਯੋ । ੧ ।

ਨਾਮ ਹਰਿ ਅਸ਼ਟਮੋ ਕਿਸਨ ਸਾ ਜਿਮ ਬਹੁਰ ਤਿਹ ਤੇ ਭਯੋ ਪੰਥ ਨਿਆਰੋ
ਬਹੁਰ ਅਵਤਾਰ ਜਿਮ ਬੰਧ ਨਵਮੋ ਧਰਯੋ ਖੜਗੋ ਬਲੀ‡ ਗੁਰਨਾਮ ਸਾਰਯੋ
ਅੰਸੁ ਭਗਵੰਤ ਕੀ ਕੇਸੁ ਦਸ ਮਹਲ ਕੋ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜਿਨ ਧਾਰਯੋ । ੨ ।

ਸ਼ਕਤਿ ਭਗਵੰਤ ਕੀ ਆਪਿ ਭਈ ਦਾਹਣੈ, ਜਬਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਸਜਾ
ਧਾਇ ਇ ਸੀ ਭਗਵਤੀ ਤੇਗ ਕਰ ਮੈਂ ਗਹੀ, ਹੁਹਿਓ ਬਲ ਧਾਰਿ, ਜਿਮ ਸਿੰਘ ਗਾਜਾ
ਪ੍ਰਿਥਮ ਬਲ਼ ਧਾਰਿ ਗੜਵਾਲ ਮੋ ਜੀਤਕੈ, ਨਾਉਂ ਸੁਣਿ ਕੰਪਹੀ ਰਾਉ ਰਾਜਾ
ਦੁਤੀਆ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਮਜਨੂਰ ਕੋ ਧੂਰਿ ਕਰਿ, ਲਰਿਓ ਤਬ ਬੈਠ ਕਹਿਲੂਰ ਤਾਜਾ । ੩ ।

ਕੋਪ ਰਾਜੈ ਕੀਯੋ ਚੜ੍ਹਤ ਕਰ ਗੁਰੂ ਪਰਿ, ਆਣਿ ਕਰ ਪ੍ਰਿਥਮ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਮਚਯੋ
ਖੱਪਰ ਕਾਲੀ ਗਹੇ ਡੇਰਾ ਸ਼ਿਵਜੀ ਗਹਯੋ, ਕੀਓ ਅਤਿ ਹਰਖ ਬੈਤਾਲ ਨਚਯੋ
ਜੁਧ ਕਿਰਘੇਰਹੀ ਰਜ ਲੋਹੇ ਹਟੇ, ਬਹੁਰ ਕਰਿ ਮੇਲਾ ਟਿਕ ਬਚਨ ਥਪਯੋ
ਲੀਓ ਤਬ ਧਰਮ ਕਹਿਲਰ ਕੋ ਛਡਿ ਕਰ, ਆਣਿ ਹੰਢਰ ਨ੍ਰਿਮੋਹ ਰਚਯੋ
ਬਹੁਰ ਕਰ ਜੋਰਿ ਪੁਰ ਕੂਰ ਕਹਿਲੂਰ ਕੇ, ਕੀਤੇ ਅਤਿ ਕੋਪ ਫਿਰਿ ਭੇੜ ਰਚਿਓ
ਫੇਰ ਬਹੁ ਕੋਪ ਕਰਿ ਫਿਰੇ ਕਹਿਲੂਰੀਏ, ਆਮ ਦੀਵਾਨ ਸੰਗਿ ਲੋਹ ਮਚਯੋ
ਸਿਰਯੋ ਦੀਵਾਨ ਅਵਸਾਨ ਗਏ ਭੰਜ ਕੇ, ਤਜਯ ਜੈਖ ਧਰਮ ਭਯੋ ਤ੍ਰਲ ਕਚਯੋ । ੪ ।

ਕੀਓ ਤਬ ਮੰਤ ਅਤਤੰਤ ਕਹਿਲੂਰੀਏ, ਮੇਲ ਕਰਿ ਕਟਕ ਅਤਿ ਕੋਪ ਧਾਏ
ਜਾਇ ਸੀਹਰੰਦ ਮੈਂ ਬੰਦ ਕੇਰ ਮੁਗਲ਼ ਸੋ, ਦਾੜ੍ਹ ਲ ਤੁਰਕ ਨਬਾਬ ਲਾਏ
ਦੇਖ ਕਰਿ ਅਤਿ ਗਰਿਬਰਯੋ, ਸਾਥ ਸਭ ਤਯਾਗ ਨ੍ਰਿਮੋਹ ਤਬ ਦੂਣ ਆਏ
ਬਹੁਰ ਕਰ ਮੇਲ ਕਹਿਲੂਰ ਸੋਂ ਆਪ ਹੀ, ਥਾਪ ਮਟੋਰ ਤਬ ਗੜ੍ਹ ਬਨਾਏ
ਮਚਯੋ ਫਿਰ ਜੰਗ ਕਹਿਲੂਰ ਹੰਢੂਰ ਜਸਵਾਲ ਲੈ ਸੰਗਿ ਕਟੋਚ ਧਾਏ । ੫ ।

---

‡ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਮਚਜੋਂ ਤਬ ਜੁਧ ਅਤਿ ਕ੍ਰੁੱਧ ਸੂਰੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਭੇੜ ਅਤਿ ਪ੍ਰਬਲ ਜਬ ਹੋਣ ਲਾਗਯੋ
ਜੰਗ ਤਬ ਹੀ ਲਰਿਓ ਕੋਪ ਮਾਰੂ ਬਜਿਓ, ਸੈਰ ਕੇ ਸੂਰਤ ਸ਼ਿਵ ਚਮਕ ਜਾਗਯੋ
ਤਿਆਗ ਗੜ੍ਹ ਕੋ ਚਲੇ ਰਾਹ ਮੁਹਰੈ ਧਰੀ, ਸੁਨਤ ਯਹ ਖਬਰ ਪਿਠ ਕਟਕ ਲਾਗਯੋ
ਜੰਗ ਕਰ ਰਾਹ ਮੈਂ ਆਨ ਗੜ੍ਹ ਕੋ ਲੀਆ, ਭਾਗ ਮਸਕੀਨ ਕੇ ਅਧਿਕ ਜਾਗਯੋ
ਤਿਆਗ ਕੰਲੰਨ ਕੋ ਬੰਦ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ, ਆਨ ਚਮਕੌਰ ਮੈਂ ਦੁੰਦ ਜਾਗਯੋ । ੬ ।
ਚੜ੍ਹਤ ਹੀ ਖ੍ਵਾਜ ਪਠਾਨ ਸਗਲੇ ਚੜ੍ਹੇ ਕਟਕ, ਅਤਿ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤਿ ਉਮਗ ਧਾਯੋ
ਸੁਨਤ ਯਹ ਖਬਰ ਅਤਿ ਜ਼ੋਰ ਫੌਜੈ ਚੜ੍ਹੀ, ਤੰਤ੍ਰਿ ਗੜ੍ਹ ਭਿਤ ਇਕ ਕਿਲਾ ਪਾਯੋ
ਬੰਦ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਰੱਛਪਾਲੀ ਤੁਹੀ ਤੁਝ ਬਿਨਾ ਮੋਹਿ ਨਹੀਂ ਅਵਰ ਧਯਾਯੋ
ਹਰਖ ਹ੍ਵੈ ਭਗਵਤੀ ਬਿਰਦ ਕੀ ਲਾਜ ਕਰਿ, ਆਪਿ ਹ੍ਵੈ ਦਾਹਣੈ ਬਲ ਦਿਖਾਯੋ । ੭
ਉਠਤ ਪਠਾਣ ਯਹ ਕਾਤ ਹੀ ਖ੍ਵਾਜ ਸੋਂ, 'ਕਰੋ ਜੋ ਹੁਕਮ ਬਕੀਲ ਜਾਊਂ
ਮਿਲੈ ਜੋ ਮੇਲਿਹੋਂ, ਨਹਿ ਭੇੜ ਕਹੋਂ ਕਰੋ, ਕਹੋਂ ਕਮਾਨ ਸੋ ਬਾਂਧਿ ਲਿਆਊਂ
ਜਾਇ ਪਠਾਣ ਤਬ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਗੁਰੂ ਪੈ, ਕੁਫਰ ਕੋ ਛਾਡਿ ਚਲਿ ਹੌਂ ਮਿਲਾਊਂ
ਨਾਹਿ ਹੋ ਜੰਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹ੍ਵੈ ਗੋ ਸੁਨੋ, ਕਰੋ ਬਹੁ ਕਸਮ ਨਹਿੰ ਕੁਫਰ ਗਵਾਊਂ । ੮ ।
ਸੁਨੀ ਯਾ ਬਾਤ ਪਠਾਣ ਕੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਹੋ ਪਠਾਣ ਤੁਮ ਕਹਾਂ ਜਾਨਯੋ
ਦੀਨ ਔ ਦੁਨੀ ਕੇ ਥੰਭ ਅਤਿ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ, ਨਾਮ ਸਭ ਕੋ ਜਗਤ ਮਾਨਯੋ
ਫਾਗ ਹਮ ਖੇਲਨੋ ਸੰਗਿ ਤਮਰੇ ਸੁਨੋਂ, ਖਤ੍ਰਿ ਕੋ ਧਰਮ ਅਤਿ ਜੁਧ ਠਾਨਯੋ
ਜਾਇ ਯਾ ਕਹੀ ਸਭ ਖ੍ਵਾਜ ਕੋ, ਸੁਨਤ ਯਾ ਬਾਤ ਅਤਿ ਸੰਰਿ ਸਾਨਯੋ
ਉਭ ਪਠਾਣ ਤਬ ਆਨਿ ਗੜ੍ਹ ਕੋ ਲਗੇ, ਲੋਹ ਸੋਂ ਫਾਗ ਅਤਿਰੰਗ ਬਾਨਯੋ । ੯ ।
ਉਮਡ ਕਰਿ ਸੂਰ ਤਬੈ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਆਇ ਪਠਾਣ ਸੋਂ ਲੋਹ ਮਚਯੋ
ਮਚਯੋ ਜਬ ਲੋਹ ਅਤਿ ਕੋਹ ਮਾਰੂ ਬਜਯੋ, ਬੀਰ ਬੇਤਾਲ ਅਤਿ ਹਰਖ ਨਚਯੋ
ਮਾਰ ਹੀ ਮਾਰ ਯਹ ਸ਼ਬਦ ਸੂਰੇ ਕਰਹਿੰ, ਤੀਰ ਤਰਵਾਰ ਮੋਂ ਫਾਗ ਮਚਯੋ
ਕੀਓ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਤਬ ਆਪਨੇ ਕੀਯੋ,...ਤਬ ਧਰਮ ਸਚਯੋ । ੦ ।
ਸਿਮਰਿ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਤੇਗ ਕਰ ਮੈਂ ਗਹੀ, ਨਾਮ ਚਿਤ ਸਿਮਰ ਤਬ ਧਯਾਨ ਕੀਆ
ਆਨਿ ਤਬ ਖੇਤ ਮੈ ਮਾਰਿ ਲੋਹੈ ਮਚੀ, ਏਕਸੈ ਦੋਇ ਧੜ ਜੁਦਾ ਕੀਆ
ਭੱਗੇ ਪਠਾਣ ਅਵਸਾਣ ਤਜਿ ਖੇਤ ਮੋਂ, ਤਜਯੋ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਲੇ ਭਗੇ ਜੀਆ
ਕਹੈਂ ਪਠਾਣ ਯਹ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੈ ਗੁਰੂ ਕੇ, ਜੁਧ ਕੋ ਜੀਤ ਜਸ ਤਿਲਕ ਲੀਆ
ਨਾਮ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀਤ ਰਣ ਮੈਂ ਕਰੀ, ਬੱਲ ਆਪਨੋ ਸਹੀ ਅਮਰੁ ਕੀਆ । ੧੧ ।
ਜੀਤ ਬੀਰ ਖੇਤ ਜਸੁ ਅਮਰ ਕਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜੂਝ ਹ੍ਵੈ ਅਮਰ ਸ਼ਿਵਲੋਕ ਧਾਯੋ
ਤਾਤ ਕੁਲ ਮਾਤ ਕੁਲ ਤਿਲਕ ਜਸ ਕੋ ਦੀਓ, ਸੀਸ ਲੈ ਭੇਟ ਦੇਵੀ ਚੜ੍ਹਾਯੋ
ਜੁਧ ਕਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਜੂਝ ਹ੍ਵੈ ਅਮਰ ਸਾਕ ਚਲਾਯੋ
ਜੋਗਣੀ ਜੰਬੂ ਔ ਗ੍ਰਿਝ ਲੋਹੂ ਰੱਜੇ, ਦਈ ਰੁੰਡਮਾਲ ਸ਼ੰਭੂ ਰਿਝਾਯੋ

ਖੇਤ ਕੋ ਜੀਤ ਬਹੁ ਅਰਿਨ ਜਿਹ ਫੋੜ ਕੈ, ਤਿਆਗ ਚਮਕੌਰ ਗੋਬਿਦ ਸਿਘ ਧਾਯੋ
ਸਿਮਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ, 'ਨੰਦ ਬਿਨਤੀ ਕਰੀ, ਜਸਹਿ ਉਚਾਰਿ ਕੜਖੰ ਬਨਾਯੋ। ੧੨।

ਦੋਹਰਾ

ਕਾਵਜ ਸਰਨ ਬੁਧਿ ਅਲਪ ਹੌਂ, ਕੀਨੰ ਜਸਹਿ ਉਚਾਰ
ਜੋ ਕਛੁ ਯਾ ਮੈਂ ਅਲਪੁ ਹੈ, ਲੀਜਉ ਚਤੁਰ ਸੁਧਾਰ। ੧। ੧੩।

[ਸਿਖ ਰੈਫ੍ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
(ਖਰੜਾ ਨੰ. 3547)

(੨੧) ਹਰਿਦਾਸ

ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਨਵੀਸ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਪਹਿਲੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਲਿਖੀ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਨਕਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਵਾਲੇ ਹਿਸੇ ਤੇ ਨੋਟ ਹੈ—

'ਜੁਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ, ਲਿਖਿਆ ਹਰਿ ਦਾਸ,ਸੰਮਤ 1752 ਮਿਤੀ ਚੇਤਰ 22, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਏ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 741 ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— ਗਰੰਥ ਸਪੂਰਨ ਹੋਆ, ਲਿਖਿਆ ਹਰਿਦਾਸ ਲਿਖਾਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਿਆ।'

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਘਾਲ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਕਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ਼ 1750 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧਿ' ਪੁਸਤਕ ਰਚੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਲਾ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਰਚੀਆਂ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ' ਕਹਿਕੇ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਪੜ੍ਹੈ ਗੁੜੇ ਜੋ ਹਿਤ ਕਰੈ, ਮਨ ਮਹਿੰ ਕਰੈ ਬਖਿਆਨ
ਤਿਨ ਸੰਤਨ ਕੇ ਚਰਣ ਪਰ, ਹਰੀ ਦਾਸ ਕੁਰਬਾਨ। [ਪਰਚੀ ਬਧਿਕ ਕੀ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਹਿ ਸੈ ਪੰਚਾਸ। ਸੁਕਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਮਗਸਰ ਮਾਸ
ਪੋਥੀ ਪੂਰਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਰੀ। ਦਾਸ ਦੁਆਰੇ ਪੂਰੀ ਪਰੀ।

ਅਰਧ ਸਹਸ ਦੁਉਪਈ ਯਾ ਮੈਂ। ਖੋੜਸ ਅਧਿਕ ਦੋਹਰਾ ਤਾਂ ਮੈਂ
ਸੋਰਠਾ ਝੂਲਣਾ ਬਾਹਰ ਨਾਹਿੰ, ਜਿਉਂ ਪਾਤ ਫੂਲ ਤਰੁਵਰ ਮਾਹਿ
'ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧਿ' ਪੋਥੀ ਕਾ ਨਾਮ। ਪਢਤ ਸੁਨਤ ਲਹਹਿ ਸੁਖ ਬਿਸ੍ਰਾਮ। ੬੦।

ਦੋਹਰਾ—ਪ੍ਰੇਮ ਮਹੋਦਧਿ ਪੈਠ ਕੈ, ਜੋ ਕੋ ਗੋਤਾ ਦੇਇ
ਹਰਿਰਤਨ ਅਮੋਲਕ ਹਾਥ ਤਿਸ, ਸਹਿਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਇ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਦਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖ ਹੈ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ—'ਪੋਥੀ ਪੂਰਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਰੀ।'

ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ ਸਿੰਘ ਕਹਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ।

ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰਿਦਾਸ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਰਿਦਾਸ ਕਵੀ ਹੋਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਇਹ 'ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧਿ' ਰਚੀ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ—'ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਯੋ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਕਬੀਰ, ਧੰਨਾ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਨਾਮਦੇਵ, ਜੈਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ, ਕਰਮਾ ਬਾਈ, ਪੀਪਾ, ਸੈਣ, ਸਧਨਾ, ਬਾਲਮੀਕਿ, ਸੁਕਦੇਵ ਬਿਦਰ ਧ੍ਰੂ ਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਲਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ ਛੰਦ ਵਧੇਰੇ ਚੌਪਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ ਯਾ ਇਕ ਦੋ ਝੂਲਣੇ ਵੀ ਆਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧਿ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਿਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਥੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਆਦਿ ਦੀ ਚਰਚਾ ਆਈ ਹੈ, ਕਵੀ ਨੇ ਉਸ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਧਨੇ ਭਗਤ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਯੋਗ ਸਾਂਖ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਕਰਮਯੋਗ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਮਾਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਸੂਫੀਆਨਾ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾ ਕੇ ਹਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨੂਰੋ ਨੂਰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇਗਾ।

ਓਅੰ ਨਮੋ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਪੂਰ ਰਹਿਓ ਸਭ ਅੰਗ।
ਆਦਿ ਅੰਤ ਮੱਧ ਏਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਗਤ ਤਰੰਗ।੧।

ਸੋਰਠਾ—ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਪੂਰਿ ਪੂਰਿ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਜਿਨ ਰਚੀ
ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਰਚਨਾ ਥਾਪਿ, ਖੇਲਹਿ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਇ ਕੈ।

ਚੌਪਈ—ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਧਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਖੇਲੈ ਧਾਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਉ ਮੇਲੈ
ਪ੍ਰੇਮ ਬਦਨ ਕਿਛੁ ਕਹਿਣ ਨ ਆਵੈ ਉਪਜੈ ਪ੍ਰੇਮ ਤਬ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਾਵੈ
ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਏਕੰਕਾਰ ਇਕੇਲਾ ਕੀਓ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਬੇਲਾ
ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਰੂਪ ਧਰਿ ਆਯੋ, ਭੀਤਰ ਸੂਤ੍ਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਪਾਯੋ
ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੂਤ੍ਰ ਬਰਤ।੧।

ਦੋਹਰਾ— ਪਾਰਬ੍ਰਹਿਮ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਅਜ ਅਕ੍ਰੈ ਨਿਰਬਾਨ
ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਇ ਕੈ, ਖੇਲਹਿ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨੁ।

ਚੌਪਈ— ਮੈਂ ਚਾਹਉਂ ਲਿਖਉਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਬਾਤ ਆਂਸੂ ਝਰ ਕਾਗਦ ਗਰਿ ਜਾਤ
ਪ੍ਰੇਮ ਬਦਨ ਕਛੁ ਕਰਉ ਉਚਾਰੇ, ਤਰਫ ਕਰੇਜਾ ਆਹਿ ਪੁਕਾਰੇ
ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਸੁਰਤਿ ਜਬੈ ਮਨ ਆਵਹਿ ਤਨ ਮਨ ਸਕਲ ਬਿਸੁਰਤ ਬਜਾਵੈ
ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਬਾਤ ਕਾਨ ਜਬ ਪਰੇ, ਮਨ ਪਥਰ ਓਰਾ ਜਿਉਂ ਗਰੇ
ਪ੍ਰੇਮ ਉਚਾਰ ਰਸਨਾ ਜਬ ਆਵੈ ਗਦ ਗਦ ਹੋਇ ਕਿਛੁ ਕਹਣ ਨ ਜਾਵੈ।੨।

ਦੋਹਰਾ— ਪ੍ਰੇਮ ਅਗਨਿ ਜਾ ਤਨਿ ਲਗੈ, ਜਾਹੈ ਮਨ ਬੁਧਿ ਦੇਹ
ਸੁਲਗ ਸੁਲਗ ਕਈ ਕਲ ਮੈਂ, ਸਭ ਇੰਦ੍ਰਯ ਹੋਵਹਿ ਖੇਹ।੩।

ਚੌਪਈ— ਜਬਹਿ ਬੁਧਿ ਮਾਹਿ ਪ੍ਰੇਮ ਬਸ ਈ ਹੋਇ ਸੁਬੁਧਿ ਬੁਧਿ ਬਉਰਾਈ
ਮਨ ਮਨਸਾ ਜਬ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋ ਧਾਰੈ, ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਵਹ ਸਗਲ ਬਿਸਾਰੈ

ਚਿਤ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਬਸਹਿ ਜਬ ਆਇ ਚਿਤਵਨ ਤਾਂ ਕੀ ਸਹਿਜ ਬਿਲਾਇ
ਪ੍ਰੇਮ ਅਗਨਿ ਜਾ ਘਟਿ ਮਹਿੰ ਜਾਗੈ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਮ੍ਰਿਗ ਤਾਂ ਤਨ ਭਾਗੈ
ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋ ਜਿੰਹ ਘਟਿ ਵਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਫੂਸ ਤਹਿੰ ਮੂਲ ਨ ਰਹੈ । ੩ ।

ਦੋਹਰਾ— ਜੋਗ ਬੈਰਾਗ ਸੰਨਿਆਸ ਕੋ, ਕਹਾਂ ਕਰਤੁ ਅਵਗਾਹਿ
ਪ੍ਰੇਮ ਅਗਨਿ ਕੇ ਜਗੇ ਤੇ, ਹੋਵਤ ਸਭ ਕੋ ਦਾਹਿ । ੧ ।

ਚੌਪਈ— ਪ੍ਰੇਮ ਪਵਨਿ ਜਿਹ ਘਟਹਿੰ ਬਹਾਈ,
ਅਗਿਆਨ ਪਾਤ ਜਿਉਂ ਸਭ ਉਡ ਜਾਈ ।
ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਨੁ ਜਿਹ ਘਟ ਪ੍ਰਗਾਸੈ, ਅਗਿਆਨ ਤਿਮਰ ਖਿਨ ਮਾਂਹਿ ਬਿਨਾਸੈ
ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਜਬਹਿ ਮਨਿ ਆਵੈ, ਦੁਬਿਧਾ ਦੁੰਦ ਤਹਿੰ ਟਿਕਣੁ ਨ ਪਾਵੈ

ਜਿਸ ਤਨ ਪ੍ਰੇਮ ਬਸਿਓ ਹੈ ਆਇ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਮਨ ਕੇ ਗਏ ਹਿਰਾਇ
ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਜਿਨੁ ਮੁਖ ਲਾਇਆ, ਸਹਿਜੇ ਤਿਆਗ ਤਾਸ ਮਨਿ
ਆਇਆ । ੪ ।

ਦੋਹਰਾ—ਜਾਂ ਤਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਈ, ਗਿਆਨ ਅਗਨਿ ਭਰਕਾਇ
ਤਨ ਮਨ ਮਨਸਾ ਜਾਰਿ ਕੈ, ਦੇਵਹਿ ਭਸਮ ਉਡਾਇ । ੧ ।

ਚੌਪਈ— ਜੋਗ ਬੈਰਾਗੁ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਨੀਕੇ, ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵੇ ਲਾਗਹਿੰ ਫੀਕੇ
ਗਿਆਨ ਬਿਗਿਆਨ ਪੰਡਿਤ ਜੋ ਕਰੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸਰੈ
ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨ ਸਭ ਮੈਂ ਇਕ ਦਾਤਾ, ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵਹ ਹੋਇ ਨ ਗਿਆਤਾ ।

ਭਗਤਿ ਕਰੈ ਕੋਈ ਬੰਠ ਇਕੱਲੈ, ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਵਾਨ ਨ ਮਿਲੈ
ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਸਭ ਜਾਨੀ, ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਬਖਾਨੀ । ੫ ।

ਦੋਹਰਾ—ਜਿਹ ਰਵਿ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਈ, ਦੁਬਿਧਾ ਸੀਤ ਬਿਲਾਇ
ਤੀਨ ਭਵਨ ਗੁਨ ਭ੍ਰਮ ਤਿਮਰ, ਖਿਨ ਮਹਿੰ ਜਾਇ ਸਮਾਇ । ੧ ।

ਚੌਪਈ—ਸਭ ਘਟਿ ਪੂਰਨ ਹੈ ਭਗਵਾਨ, ਜਿਹੰ ਪ੍ਰਗਟਿਓ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁ ਜਗ ਮਹਿੰ ਜਾਨ
ਜ਼ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਹੈਂ ਬਿਉਹਾਰੀ, ਧੰਨ ਵਹ ਦੇਸ, ਪੁਰਖ ਵਹ ਨਾਰੀ
ਹਰਿ ਠਗ ਜਗਤ ਠਗਉਰੀ ਲਾਈ, ਸਭ ਮਹਿੰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਇ ਰਹਿਓ ਸਮਾਈ

ਧੰਨ ਵਹ ਤਨਿ ਜਹਿ ਪ੍ਰੇਮ ਬਸਾਨਾ, ਧੰਨ ਵਹ ਮਨ ਜਹਿੰ ਪ੍ਰੇਮ ਰਹਾਨਾ
ਧੰਨ ਮੁਖ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਕਰੈ ਜੁ ਬਾਤਾ, ਧੰਨ ਵਹ ਬੁਧਿ ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪਛਾਤਾ । ੬ ।

ਦੋਹਰਾ—ਧੰਨ ਦੇਸ ਕੁਲ ਧੰਨ ਸੋ, ਧੰਨ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਕੇ ਭਾਗ
ਜਿਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੁਤ ਉਪਜਿਓ, ਜਨਮਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਾਗ । ੧ ।

ਚੌਪਈ— ਜਾਸ ਨਗਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਪਜਾਨਾ, ਸਕਲ ਖੰਡ ਮੇਂ, ਭਇਓ ਪ੍ਰਧਾਨਾ
ਜਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਸਤ੍ਰੋਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋਗ ਬੈਰਾਗ ਕਰ੍ਹੇ ਜੋ ਤਨ ਲੋਵੇ
ਲਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤਨ ਮਨ ਸਭ ਦੇਹੀ, ਤਹਾਂ ਗਿਆਨ ਝੂੰਗੇ ਮਹਿੰ ਲੇਹੀ
ਪ੍ਰੇਮ ਪਦਾਰਥ ਜਿਨ ਜਨ ਪਾਇਆ, ਤਿਨ ਜੋਗ ਵੈਰਾਗ ਅਕਾਰਥ ਭਾਇਆ
ਪ੍ਰੇਮ ਮਗਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਿਲ ਗਇਆ, ਤਿਨ ਬ੍ਰਹਿਮ ਗਿਆਨ ਸੁਪਨੈ ਨਹੀਂ ਚਹਿਆ।੭

ਸੋਰਠਾ—ਭਗਤਿ ਬੈਰਾਗ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਰਹਿਤ ਜੋ ਰਾਚਹੀ
ਤੇ ਥੋਥੇ ਸਭਿ ਜਾਨ ਪ੍ਰਾਨ ਬਿਨਾ ਹੈ ਦੇਹਿ ਜਿਉਂ।੧।

ਚੌਪਈ—ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰੀਤਮ ਭਗਵਾਨਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਸੁੰਨ ਮਹਿੰ ਹੁਤੇ ਸਮਾਨਾ
ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਿਮ ਪ੍ਰੇਮ ਸੇ ਹੋਤਾ। ਬਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਛੂ ਅਉਰ ਨ ਦੇਤਾ
ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਓਅੰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ, ਤਾਂ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਪ੍ਰੇਮ ਅਕਾਸ਼ਾ
ਤਾ ਕੋ ਤਤੁ ਸਬਦ ਬਿਖਿਆਤਾ, ਜਾਕੈ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਅਨੁਰਾਤਾ
ਤੱਤ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਪਵਨ ਉਪਜਾਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁਇ ਫਿਰਿਓ ਦੀਵਾਨਾ।੮।

ਦੋਹਰਾ—ਤਾਂ ਕੋ ਤਤੁ ਸਪਰਸ ਹੈ ਸੁਨਹੁ ਏਕਾਗਰ ਚਿਤ
ਜਾਂ ਕੈ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈਰਨ ਹੈ ਰਚਾ ਸਭਸ ਕੀ ਮਿਤ।੧।

ਚੌਪਈ— ਹੁਤਾਸਨ ਪਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਪਜਾਇਆ, ਪ੍ਰੇਮ ਕੈ ਬਸਿ ਹੋਇ ਆਪ ਜਰਾਇਆ
ਤਾਂ ਕੋ ਤਤੁ ਰੂਪ ਹੈ ਗਿਆਨੀ, ਜਾਂ ਕੈ ਪ੍ਰੇਮ ਅੱਖੀਆਂ ਦੀਵਾਨੀ
ਪ੍ਰੇਮ ਅਗਨਿ ਤੇ ਆਪੁ ਉਪਜਾਨਾ, ਤਾਂ ਰਸ ਬਸਿ ਰਸਨਾ ਪਹਿਚਾਨਾ
ਤਿਨ ਆਪੁ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਹਾਇਆ, ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਧਰ ਧਰ ਉਪਜਾਇਆ
ਤਾਂ ਕੋ ਤਤੁ ਗੰਧ ਬਖਿਆਤਾ, ਨਾਸਕਾ ਜਾਂ ਕੈ ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਧਾਤਾ।੯।

ਦੋਹਰਾ—ਜੋ ਜਾਂ ਤੇ ਹੈ ਉਪਜਿਆ, ਤਾਂ ਕੋ ਗੁਣ ਤਿਹ ਮਾਹਿ
ਸ੍ਰੁਤਿ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਦੇਖਹੁ ਜਾਇ।੧।

ਚੌਪਈ—ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਉਪਜਾਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਬਸ ਹੁਇ ਜਗਤ ਉਠਾਨਾ
ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਬਿਸਨ ਹੋਇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ, ਸੋ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਸਭ ਘਟ ਨਾਲਿ
ਸ਼ਿਵ ਸਰੂਪ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਹਾਰਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੋਂ ਦ੍ਵੈਤ ਕਉ ਕਰੇ ਸੰਘਾਰਾ
ਸਭ ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਭਏ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ ਬਸ ਹੁਇ ਗਏ।
ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਕ ਤਾਤ ਅਰੁ ਮਾਤਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਬਾਧੇ ਕਰਮ ਕਮਾਤਾ।੧੦।

ਦੋਹਰਾ—ਨਾਮ ਰੂਪ ਗੁਣ ਜਗਤ ਜੋ; ਨਾਨਾ ਭਾਂਤ ਦਿਖਾਹਿ
ਸਭਹਿ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਉਪਜਹਿ, ਪੁਨ ਤਿਹ ਮਾਹਿ ਸਮਾਹਿ। [ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਬੋਧਿ

(੨੮) ਗੋਪਾਲ

ਇਸ ਨਾ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੋਪਾਲ ਨਾਮ ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਰਾਇ ਕਵੀ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੋਕੁਲ ਨਿਵਾਸੀ ਗੋਪਾਲ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ 'ਗੋਪਾਲ' ਕਵੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲ-ਦੀਆਂ ਹਨ— ਮੋਹ ਮਰਦ ਰਾਜੇ ਕੀ ਕਥਾ ਤੇ ਅਨੁਭਉ ਉਲਾਸ। ਮੋਹ ਮਰਦ ਰਾਜੇ ਕੀ ਕਥਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਉਂ ਹੈ —

'ਗੁਰ ਗੋਬਿਦ ਕੀ ਆਗਿਆ ਪਾਊਂ। ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਬਚਨ ਸੁਨਾਊਂ
ਸੁਣੀਏ ਏਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਨਾ। ਨਾਰਦ ਬਿਸਨੁ ਕੋ ਭਯੋ ਬਖਾਨਾ। ੧।'

ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਆਇਆ ਪਾਈ। ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਬਚਨ ਸੁਨਾਈ
ਮੋਹ ਮਰਦ ਰਾਜਾ ਕੀ ਗਾਥਾ। ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਗਾਵਹੁ ਜਨ ਜਗੰਨਾਥਾ। ੧੧੨।

[ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾ: ਪਟਿਆਲਾ,
ਖਰੜਾ ਨੰ. 712

ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ 'ਅਨੁਭਉ ਉਲਾਸ' ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਉਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੇਦਾਂਤੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਕਵੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਤੱਤ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ, ਕਾਟਿ ਅਹੰ ਮਮ ਫਾਸਿ
ਜਨ 'ਗੋਪਾਲ' ਬੀਚਾਰਕੈ, ਕਹਯੋ ਅਨਭਉ ਉਲਾਸ।

'ਅਨਭਉ ਉਲਾਸ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਸ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਨੰ. 828) ਵੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ—

ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਾਇ।

ਅਨਭਉ ਉਲਾਸ

ਨਮੋ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਅਪਨ ਪੌ ਪਰਮ ਅਨੂਪਾ
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ, ਗਣੇਸ਼, ਸਾਰਦਾ ਸਕਲ ਸਰੂਪਾ। ੧।

ਡਾਲ ਫੂਲ ਪਾਤ ਸਭੇ ਪੋਖਤ ਜਰ ਪੇਖੈ
ਤੋਖਤ ਸਾਰੋ ਬਿਸੁ ਆਤਮਾ ਕੋ ਤੋਖੈ। ੨।

ਮੁਕਰਨ ਮਹਿਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਤਿਨਹਿ ਪੂਜੇ ਕਹਾਂ ਕੋਈ
ਨਿਜ ਮੁਖ ਪੂਜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜਾਂਹਿਂ ਪੂਜੇ ਸਬ ਸੋਈਂ। ੩।

ਰਹੈ ਹਿਰਦੈ ਹੋਰ ਵਿਆਪ ਦਾਰ ਮੈਂ ਪਾਵਕ ਜੈਸੇ।
ਬਿਨਾ ਦਾਰ ਕੇ ਮਥੇ, ਅਗਨਿ ਪੈ ਪ੍ਰਗਟੇ ਕੈਸੇ। ੪।

ਧਰੀ ਬਸਤੁ ਘਰ ਮਾਂਹਿ ਬਿਨਾ ਦੀਪਕ ਕਿਉਂ ਚਹੀਏ
ਤਿਉ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਨ ਮਾਂਹਿ ਬਿਨਾ ਗੁਰ ਗਜਾਨ ਨ ਲਹੀਏ। ੫।

ਮੁਕਰ ਮਾਹਿਂ ਨਿਜ ਰੂਪ ਕਹੂੰ ਤੇ ਲੈਨ ਨ ਜਾਨੈ
ਮੈਲ ਮਾਂਜ ਕੇ ਦੇਖਿ ਪਰੈ ਅਬ ਹੀ ਪਹਿਚਾਨੈ। ੬।

ਪਰ ਕੋ ਜਾਨਨ ਕਠਿਨ ਸੁ ਤੋ ਤੂ ਜਾਨਤ ਹੈਂ ਸਬ
ਅਪਨੇ ਜਾਨਨ ਮਾਂਹਿ ਆਪ ਕੋ ਕੌਨ ਕਠਿਨ ਅਬ। ੭।
ਜਾਗ੍ਰਤ ਸੁਪਨ ਸਖੋਪਤ ਹੂੰ ਕੋ ਸਾਛੀ ਜੋਈ
ਪੁਨ ਤਿਨ ਕੀ ਗਤਿ ਅਗਤਿ ਇਕ ਰਸ ਜੋ ਕੋਈ। ੮।

ਦੇਹਿ ਇੰਦ੍ਰੀਅਨ ਮਨ ਪਰੇ ਸਬਨ ਕੀ ਅਵਧ ਜੁ ਹੈ ਰੇ
ਸੁਖਪਤਿ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧੁ ਆਤਮਾ ਜਾਨਸੁ ਹੈ ਰੇ। ੯।

ਸੂਰਜ ਏਕ ਅਨੇਕ ਜਗਤ ਕੋ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ
ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੇਗਣ ਸਬਨ ਮਾਹਿਂ ਤਿਉਂ ਆਤਮ ਭਾਸਤ। ੧੦।

ਜੈਸੋ ਚੁੰਬਕ ਸੰਗ ਲਗਿਓ ਲੋਹੋ ਨਿਰਤਤ ਹੈ
ਤਿਉਂ ਆਤਮ ਸਤਿਆ ਪਾਇ, ਬਲ ਇੰਦ੍ਰੀਅਨ ਵਰਤਤ ਹੈ। ੧੧

ਆਤਮ ਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰੀਅਨ ਗੁਨ ਗਹਿਈ
ਯਥਾ ਫਟਕ ਮੈ ਰੰਗ ਮਣਿ ਨਿਸਾਨਿਧਿ ਤੇ ਲਹਈ। ੧੨।
ਨੀਰ ਛੀਰ ਵਤ ਮਿਲਿਓ, ਦੇਹਿ ਆਤਮ ਅਧਿਯਾਸੈ
ਨਿਰਵਾਰੋ ਕੋਊ ਕਰੈ ਪਰਮ ਹੰਸਾ ਸੰਨਿਆਸੈ। ੧੩।

ਕਾਇਆ ਪੁਰਿ ਮਨ ਮਹਿਲ, ਤਿਤ ਆਤਮਰਾਜ ਬਿਰਾਜੈ
ਸਬ ਕੋ ਮੁਜਰਾ ਲੇਤ ਹੋਤ ਜੋ ਕਾਜ ਅਕਾਜੈ। ੧੪।

ਦੇਖੈ ਸਬਹਨ ਸੋਇ ਨ ਦੇਖਹਿ ਤਾਂ ਕੋ ਕੋਈ
ਬਸੈ ਬਸਨ ਕੇ ਮਾਹਿਂ ਕਹੂੰ ਤੇ ਲਿਪਤ ਨ ਹੋਈ। ੧੫।

ਜਿਉ ਤਨ ਬਸਨਨ ਮਾਹਿੰ, ਬਸਨ ਕੇ ਜਰੇ ਨ ਜਰਈ
ਤਿਉਂ ਆਤਮ ਤਨ ਮਾਹਿੰ, ਮਤੇ ਤਨ ਕੇ ਨਹਿ ਮਰਈ । ੧੬ ।

ਜਿਉਂ ਅਨੇਕ ਮਣਿ ਮਾਂਹਿ, ਏਕ ਗੁਨ ਬਯਾਪ ਰਹਯੋ ਹੈ
ਤਿਉਂ ਅਨੇਕ ਤਨ ਮਾਂਹਿੰ ਏਕ ਆਤਮਾ ਠਹਯੋਂ ਹੈ । ੧੭ ।

ਮੁਕਰਨ ਮੇਂ ਹੈ ਭੇਦ, ਭੇਦ ਮੁਖ ਮਾਂਹਿ ਨ ਹੇਰੈ
ਮੁਕਰਨ ਫੇਰ ਨਿਹਾਰ, ਏਕ ਤੂੰ ਤਾਂ ਪਰ ਹੇਰੈ । ੧੮ ।

ਘਟ ਮਟ ਫੂਟੇ ਰਹੈ, ਏਕ ਨਭ ਜੈਸੇ ਭਾਈ
ਜੀਵ ਈਸ ਬੁਧਿ ਮਿਟਹਿ, ਏਕ ਆਤਮ ਰਹਾਈ । ੧੯ ।

ਏਕ ਕਹਾਈ ਬੂੰਦ, ਏਕ ਬੁਦਬੁਦਾ ਕਹਾਇਓ
ਦੋਊ ਭਯੋ ਗਲ ਨੀਰ ਦੂੰਹਨ ਤਬ ਭੇਦ ਹਿਰਾਇਓ । ੨੦ ।

ਸੂਰਜ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਟਕ ਤੇ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਨਿਆਰੋ
ਬਟ ਤੇਂ ਛਾਂਹ ਨ ਭਿੰਨ, ਤਿਉਂ ਆਤਮ ਸੰਸਾਰੋ । ੨੧ ।

ਉਪਜਤ ਜਗ ਆਪ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਮੈਂ ਦਰਸਾਵੈ
ਅੰਤ ਆਪ ਮੈਂ ਮਿਲਤ, ਭਿੰਨ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਵੈ । ੨੨ ।

ਜਾਨੇ ਜਨ ਕੀ ਬਾਤ, ਭਲੇ ਜਨ ਕੋਊ ਜਾਨਾ ।
ਜਾਨ ਅਜਾਨ ਜੁ ਭਯੋ; ਤਾਂਹਿ ਕਿਉਂ ਜਾਨੈ ਆਨਾ । ੨੩ ।

ਸੂਝਹਿ ਬੂਝਹਿ ਸੋਇ, ਬਿਨਾ ਸੂਝਹਿ ਨਹੀਂ ਬੂਝੈ
ਹੈ ਕਛੁ ਅਦਭੁਤ ਰੀਤਿ, ਬਿਨਾ ਬੂਝਹਿ ਨਹੀਂ ਸੂਝੈ । ੨੪ ।

ਬੂਝੀ ਚਹੀਏ ਬਾਤ, ਰਹੈ ਬਨ ਮੇਂ ਯਾ ਘਰ ਮੈਂ
ਭਯੋ ਧਨੀ ਧਨ ਪਾਇ ਖਾਹੁ, ਯਾ ਗਾਡੋ ਘਰ ਮੈਂ । ੨੫ ।

ਬਨ ਕੋ ਬਨੋ ਬਨਾਵ ਰਾਜ ਕੋ ਬਾਨ ਬਨੋ ਸੋ
ਬਾਧਾ ਕੋਊ ਨਾਹਿੰ ਕੋ, ਭਰਮ ਜਾਨਯੋ ਦੂਹਨ ਕੋ । ੨੬ ।

ਹੁਤੇ ਹੁਤੇ ਸੁ ਹੈ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਹੈ ਰੇ
ਸਹਿਜਾਨੰਦ ਸਮਾਇ ਰਹਯੋ ਤਿੰਹ ਆਗੂ ਕੋ ਰੇ । ੨੭ ।

ਜੋ ਕਛੁ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ, ਸੁ ਸਬ ਜਿੰਹ ਆਤਮ ਭਾਸੈ
ਕਾਂਕੋ ਤਿਆਗੈ ਗ੍ਰਿਹੈ ਕੌਨ ਪੁਨ ਕੌਨੈ ਨਾਸੈ । ੨੮ ।

ਗਲਿਓ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਲਹਿਓ ਆਤਮ ਅਗਾਧੰ
ਉਠੰ ਬੈਠੰ ਚਲੰ ਸੋ ਸਬ ਭਾਇ ਸਮਾਧੰ । ੨੯ ।

ਰੋਮ ਰੋਮ ਰਮ ਰਹਯੋ, ਆਤਮ ਸਬ ਠਾਂਗੇ
ਜਹਾਂ ਜਾਇ ਤਹਾ ਆਤਮ. ਆਤਮ ਬਿਨ ਜਾਇ ਕਹਾਂ ਗੇ । ੩੦ ।

ਦੋਹੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਜਾਢ ਜਬ ਕਾਢਿ ਬਗਾਈ
ਕਹੂੰ ਰਹਹੁ ਸੰਸਾਰ, ਸੂਪ ਕੀ ਕਹਾਂ ਬਸਾਈ । ੩੧ ।

ਜਲ ਮੈਂ ਜੈਸੇ ਕਮਲ, ਰਹਤ ਜਾਨਾ ਜਗ ਮੋ
ਜਗ ਕੋ ਪਰਸਤ ਨਾਹਿਂ, ਜਦਪਿ ਦੀਸਤ ਹੈ ਜਗ ਮੋਂ । ੩੨ ।

ਗੂੰਗੇ ਕੋ ਗੁੜ ਗਿਆਨ, ਯਾਂਹ ਚਾਖੈ ਸੁ ਜਾਨੈ
ਲਹਹਿ ਸੁਾਦ ਮਨ ਮਾਹਿ, ਵਾਕ ਜਿਨ ਸਕੇ ਬਖਾਨੇ । ੩੩ ।

ਮੀਠੋ ਹੈ ਗੁੜ ਯਾਹ; ਕੋਊ ਕੈਸੇ ਸਮਝਾਵੈ
ਮੁਖ ਸੋ ਕਹਯੋ ਨ ਜਾਇ, ਖਾਇ ਸੁ ਸੁਾਦੋ ਪਾਵੈ । ੩੪ ।

ਬਾਕ ਮਿਸਟ ਗੁੜ ਕਹਯੋਂ. ਲਹਯੋ ਸੁਾਦ ਨ ਤਬ ਲੌਂ
ਦਾਸ ਪਠਾਇ ਮੰਗਾਇ, ਖਾਇ ਨਹਿਂ ਦੇਖੈ ਜਬ ਲੌਂ । ੩੫ ।

ਸੁਨ ਗੁੜ ਸੂਤਿ ਕੇ ਬਚਨ, ਬਹੁਰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਨੀ ਜਿਨ
ਸੋ ਨ ਬਹੁਰ ਪੁਨ ਡਿਗਹਿ, ਕੋਊ ਜਤਨ ਕਰਹੁ ਕਿਨ । ੩੬ ।
ਸ੍ਰਵਣ ਸੁਣੀ ਮਧੁਰ ਖਾਂਡ, ਸੁ ਕੜਵੀ ਸੁਨ ਚਲਿ ਜਾਵੈ ।
ਚਾਖ ਰਹੀ ਧਰ ਜੀਭ, ਸੁਪਨੇ ਕੈਸੇ ਬਹਿਤਾਵੈ । ੩੭ ।

ਦੋਹਰਾ – ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ, ਕਾਟਿ ਅਹੰ ਮਮ ਫਾਸਿ
ਜਨ 'ਗੋਪਾਲ' ਬੀਚਾਰ ਕੈ, ਕਹਯੋ ਅਨੁਭਵ ਉਲਾਸ । ੧ ।

ਇਤਿ ।

(੨੯) ਧਰਮ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਭਟਾਣਾ ਗੋਤ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਖੈਰਪੁਰ ਸੱਦਾਤ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਛਬੀਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿਖ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਜੇਠਾ, ਧਰਮਾ, ਸੱਦਾ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਚਾਰ ਪੁਤਰ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਕਹਿਲਾਇਆ । ਚੂੰਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਪਿਛੋਂ

ਜਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕਸਰ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ) ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਠਹਿਰੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੀਰਤਾ-ਭਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾਏ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।* ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਸੀ ਜਿਸ ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਵਲੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਛੰਦਬਧ ਕੀਤਾ। ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਨੇ ਕ੍ਰਿਤੱਗਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੁਆਮੀ ਕਾ ਦਾਸ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਗਾਸ।
ਤਾਂਕਾ ਭਯੋ ਦਾਸ ਹਉਂ ਆਇ, ਤਿਨ ਮਮ ਕੀਨੀ ਅਧਿਕ ਸਹਾਇ।

ਗੱਲ ਕੁਛ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿਟਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ ਕਵੀ ਸੋਹਨ ਨੇ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਂਢਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਭੱਟ 9 ਕੱਤਕ 1768 ਬਿ. ਨੂੰ ਅੱਲੋਵਾਲ (ਲਾਹੌਰ) ਜ਼ਿਮੀਨ ਵਿਚ ਗੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਖਾਨਦਾਨੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ-ਪੰਚ ਤੰਤ੍ਰ, ਕੋਕ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਕਥਾ ਰਾਜੇ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਕੀ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਥਾ ਦਾ ਖਰੜਾ (ਨੰ, 139) ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰੰਭ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਜਪ ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸਤਿਗੁਰ ਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੋ ਨਾਮ
ਜਿਹੰ ਸਿਮਰਤ ਸੰਕਟ ਮਿਟਹਿੰ, ਲਹਿਹੈ ਨਿਹਚਲ ਧਾਮ। ੧।

'ਕੋਕ ਸਾਰ' ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ 14 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਲਈ ਸਵਈਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ—

'ਹੋਇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਰੀ ਹਮ ਪੈ, ਤਾਂਹੀ ਸਭੈ ਗੁਨ ਹੌਂ ਧਰਹੌਂ
ਜ਼ੀਅ ਧਾਰ ਬਿਚਾਰਤ ਬੇਭਰੁ ਬੁਧਿ, ਮਹਾਂ ਗਨ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਕੌ ਹਰਹੌਂ
ਬਿਨ ਛੰਡਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮਰੀ ਮੁਖ ਤੇ, ਕਬਹੂੰ ਨਹੀਂ ਅੱਛਰ ਹੌਂ ਕਰਹੌਂ
ਤੁਮਰੋ ਕਰਿ ਨਾਮ ਕਿਧੌਂ ਤੁਲਹਾ, ਇਮ ਵਾਕ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਬਿਖੇ ਤਰਹੌਂ।'

---

*ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਂਣਕਾਰੀ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤਰ ਟੇਕ ਸਿੰਘ 1860 ਬਿ: ਵਿਚ ਖੈਰਪੁਰ ਛਡਕੇ ਬੱਧਨੀ ਤਸੀਲ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਆ ਵਸਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਸ: ਝੁਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਿਹਾ।

ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਚਤੰਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਦੇ ਹੱਥਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤਾਏ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(੩੦) ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੰਡੇਧਾਰ ਪਾਹੁਲ ਦੇ ਸਭੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਾਜ਼ੀ ਮੁੱਲਾਂ ਇਸਨੂੰ ਧਰਮ ਹੀਣ ਕਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ 'ਮਸੰਦ' ਇਸ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣੋਂ ਵੈਸੇ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦੀ ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾਕੇ ਇਕ ਦਮ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰਹੁ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਇਸੇ ਅਨੋਖੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਹਰਿ ਸਚੇ ਤਖਤ ਰਚਾਇਆ, ਸਤਸੰਗਤਿ ਮੇਲਾ
ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਖੇਲਾ।
'ਗੁਰਦਾਸ' ਮਨਾਈ ਕਾਲਕਾ, ਖੰਡੇ ਕੀ ਵੇਲਾ।*
ਪੀਉ ਪਾਹੁਲ ਖੰਡੇ ਧਾਰ, ਹੁਇ ਜਨਮ ਸੁਹੇਲਾ।

ਸੰਗਤਿ ਕੀਨੀ ਖਾਲਸਾ, ਮਨਮੁਖੀ ਦੁਹੇਲਾ
ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਆਪੇ ਗੁਰਚੇਲਾ। ੧।

ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧੇ ਵੀ ਹੋਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਚੌਦਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਸੀ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਰ 6 ਪਉੜੀਆਂ ਮਿਲਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ

---

* ਇਸ ਤੁਕ ਦਾ ਪਾਠ 'ਗੁਰ ਸਿਮਰ ਮਨਾਈ ਕਾਲਕਾ' ਗ਼ਲਤ ਚਲ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੈ।

ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਬਹਰ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਾਧੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਛੇ ਤੁਕੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ 18, 20 ਤਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ। ਸੋ ਇਹ ਆਖੇਪਕ ਹਿਸਾ ਛਡ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਕ ਇਸ ਕੌਤਕ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਗਾਈ। ਇਹ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਕੌਣ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਪਦਮੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਦੁਰਗੂ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁਰਸਿਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ--ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਆਲਮ ਸਿੰਘ, ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ। ਇਹ ਚੌਹਾਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਸੋਧਰਾ ਜ਼ਿ. ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਦੁਬੁਰਜੀ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਆ ਗਏ। ਭਾਈ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਮੁਸਾਹਬ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਚਮਕੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ। ਚੁਸਤ ਸਰੀਰ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨੱਚਣਾ' ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਂਕ ਵੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਯ ਲਿਖੇ, ਜੋ ਛਪੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਸਾਧੂ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਸਿੰਧ ਵਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਉਥੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਿਆ। ਹੁਣ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਖਟ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਬੁਰਜੀ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੨੯ ਜੇਠ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।*

ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂੰਹ ਲਗਦੀ ਹੈ।

1 ਵਾਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ

2 ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਕਾ

3 ਪ੍ਰਯਾਯ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੇ

ਵਾਰ ਦਾ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਹੀ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਅਸਾਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ' ਵਿਚ (1959) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ ਹੈ—

ਜਾਚਕ ਭਏ ਕੁਮੇਰ ਸਮ, ਰੰਕ ਨ ਰਹਿਓ ਕੋਇ
ਗੁਰਦਾਸ ਸਿਘ ਕੀ ਬਨਤੀ, ਦਰਸ ਤਿਹਾਰੇ ਹੋਇ।

ਸਿਖ ਰੇਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰ: 1191 ਵਿਚ

*ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ-ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ (1938), ਪੰਨਾ 420

ਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰ ਤੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਕੋ ਸੀ। ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰ: 2743 ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਦਾ ਪਾਠ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਸਵਈਆ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—

> ਸਿੰਘ ਸੋਈ ਜੋ ਕੇਸਾਂ ਕੋ ਮਾਨੈ, ਨ ਕੇਸਾਂ ਕੋ ਮਾਨੇ ਤੋ ਕਾਹੇ ਕਾ ਪੂਰ
> ਕਰਦ ਕਟਾਰੀ ਕਾ ਜੁੱਧ ਮਚ ਵਤ, ਬਰਛੀ ਢਾਲ ਉਡਾਵਤ ਤੂਰ
> ਗੰਗ ਸੁਰੰਗ ਕਾ ਭੇਦ ਨ ਮਾਨਤ, ਕਿਰਿਆ ਕੈ ਕਰਮ ਕਰੇ ਚਕਚੂਰ
> ਤੁਰਕ ਪਠਾਣ ਕੀ ਆਨ ਨ ਮਾਨੈ, ਸੋਈ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਕਾ ਨੂਰ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਬਨਵਾਸ ਲੈਣ ਤੇ ਭਰਤ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਵੀ-ਮਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਯਗ ਦਾ ਭਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰਲਾਪ ਕੀਤਾ।

(੩੧) ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ

ਸਿਖ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰਦਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਹਿਲੋ ਕਾ ਤਾਂ ਪਰਸਿਧ ਹੀ ਹਨ। ਇਕ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ 'ਆਪੇ ਗੁਰਚੇਲਾ' ਵਾਲੇ ਕੌਤਕ ਤੇ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਪਰ ਇਸ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਗੁਣੀ' ਉਪਨਾਮ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸੋ ਇਹ ਵੱਖਰਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਣੀਆ ਦੋ ਨਾਮ ਕਲਪ ਕੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੈਸਾ ਕਿ ਸੌ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਪਿਛੋਂ 1706 ਈ. ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ 'ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ' ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮਸਨਵੀ ਢੰਗ ਤੇ 'ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਨ ਕੀ' ਲਿਖੀ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ 'ਤ੍ਰਿਯਾਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਲਿਖ ਚੁਕੇ ਸਨ ਪਰ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਣੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ, ਇਸਦੇ ਖਰੜੇ ਆਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਛਪ ਵੀ ਚੁਕੀ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤਿਆਗ ਬਾਦ ਗੁਰਦਾਸ

ਗੁਣੀ, ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਆ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਇਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨੇ 'ਹੀਰ' ਲਿਖੀ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਖਾਸੀ ਬੇਲੋੜੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਬੱਕਰੀ ਇਕੋ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਔਰੰਗੇ ਦਾ ਜਸ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਹੜਾ ਜਸ ਸੀ, ਜੇਹਾ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਜਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਕਾਰਣ ਅਪਜਸ ਜ਼ਰੂਰ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਭਲਾ ਮਾਣਸ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਔਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਕਵੀ, ਆਪਣੇ ਚਾਕਰੀ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਰ ਆਖ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕਵੀ ਅੰਦਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਣ ਵੀ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਸਨ, ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਉਹ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਅਰਾਧਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਹੀਰ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਰਦਾਸ ਦੀ 'ਸਾਖੀ ਹੀਰਾ ਘਾਟ ਦੱਖਨ ਕੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੀਰਾ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਹਥਲਿਖੀ ਨੰ. 2709 ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

'ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਨ ਕੀ' ਵਿਚੋਂ

ਨਮਸਕਾਰ ਤਿਹ ਪੁਰਖ ਕੋ, ਜਾਂਕੇ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ
ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਕੀ ਅਤਿ ਪ੍ਰਬਲ, ਘਟ ਘਟ ਵਸਹਿ ਲੇਖ। ੨।
ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਤਿਹ ਪੁਰਖਹਿ ਮੇਰੀ, ਮਾਇਆ ਜਿਹਂ ਕੀ ਦਰ ਪਰ ਚੇਰੀ
ਤਾਂਕੇ ਰੰਗ ਨ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖਾ, ਘਟ ਘਟ ਵਸਹਿ ਅਭੇਦ ਅਲੇਖਾ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਸੈ ਸਭ ਹੂ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲੇ, ਲਖ ਚੌਰਾਸੀ ਆਪ ਸੰਭਾਲੇ
ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕਰ ਜੋ ਤਿਸ ਧਿਆਵਹਿ, ਮੁਕਤ ਹੋਇ ਤਹਿਂ ਮਾਹਿ ਸਮਾਵਹਿ
ਭਗਤਉਂ ਹੇਤ ਲੀਨ ਅਵਤਾਰਾ, ਸਭ ਸੰਤਨ ਕੋ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਾ
ਐਸੇ ਠਾਕੁਰ ਸਦਾ ਧਿਆਈਏ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਤਾਂ ਪਰ ਬਲਿ ਜਾਈਏ
ਨਮੋ ਨਮੋ ਗੁਰਦੇਵ ਦਿਆਲਾ, ਗਿਆਨ ਦੀਓ ਜਿਂਹ ਨਿਪਟ ਉਜਾਲਾ
ਜੋ ਕਿਛੁ ਚਾਹੈ ਹੈ ਮਨ ਮੇਰੋ, ਗਿਆਨ ਸਬਦ ਤੇ ਮਿਟਹਿ ਅੰਧੇਰੋ
ਭਗਤਿ ਭਾਵ ਕੋ ਰਾਹ ਬਤਾਯੋ, ਅਤਿ ਸੰਤੋਖ ਮੇਰੇ ਮਨ ਆਇਓ
ਐਸੇ ਗੁਰ ਕਉ ਸਦ ਬਲਹਾਰੀ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦਾਸ ਪਰ ਧਾਰੀ।

ਦੇਵੀ ਨਮੋਂ ਸਰਸੁਤੀ, ਬਾਨੀ ਗਾਵਣਹਾਰ
ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਹੁ ਨਿਜ ਦਾਸ ਪਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਨਿਹਾਰ । ੩ ।

ਦੋਹਰਾ—ਬਰਨੌਂ ਜਸ ਪਤਸ਼ਾਹ ਕੋ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜਿਹੰ ਨਾਉਂ
ਚਾਰੋ ਦਿਸ ਇਵ ਬਸ ਕਰੀ, ਜਿਉਂ ਕੀਜਹਿ ਇਕ ਗਾਉਂ । ੪ ।

ਪਾਤਸਾਹ ਕੇ ਜਸ ਕੋ ਬਰਨੌਂ, ਅੱਖੀਓਂ ਦੇਖਯੋ, ਸੁਨਯੋ ਨ ਕਰਨੌਂ
ਅਉਰੰਗਜ਼ੇਬ ਛਤ੍ਰਪਤਿ ਪੂਰੋ, ਚਹੁੰ ਦਿਸ ਜਾਂਕੋ ਜਸ ਭਰਪੂਰੋ
ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਕਿਨਹੋਂ ਦੇਖੀ ਨ ਥੀ; ਤੇ ਸਭ ਅਪਨੇ ਬਲ ਬੁਧਿ ਮਥੀ
ਨਿਆਇ ਰੀਤਿ ਤਾਂ ਕੀ ਅਤਿਅ ਕਰੀ, ਏਕ ਠੌਰ ਹੈ ਬਾਘ ਅਰ ਬੱਕਰੀ
ਸਮੁੰਦ ਜਾਇ ਖਾਂਡਯੋ ਪਖਾਰੋ, ਭਉ ਤਾਂਕੋ ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਭਾਰੋ
ਬਹੁਤ ਬਰਖ ਜੀਅਹੁ ਜਗ ਮਾਂਹੀ, ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਬਾਂਛਤ ਕਿਛ ਨਾਹੀ
ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੇ ਮੰਨ ਪੰਚਾਸੇ, ਇਵ ਆਇਓ ਹਿਰਦੇ ਗੁਰਦਾਸੇ
ਕਥਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝ ਕੀ ਕਹੂੰ, ਦਾਸ ਭਾਵ ਪਗ ਨਿਤ ਹੀ ਗਹੂੰ
ਭੂਲ ਚੂਕ ਜੋ ਮੇਰੀ ਦੇਖਹਿ, ਦਾਸ ਜਾਨ ਬਿਨ ਦਇਆ ਨ ਪੇਖਹਿ ।
ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਜਬ ਤਿਨ ਕੀ ਪਾਈ, ਜੋਰ ਚੌਪਈ ਕਥਾ ਬਨਾਈ
ਕਰਉਂ ਕਥਾ ਜੋ ਪਾਛੇ ਸੁਨੀ, ਜਿਉਂ ਵਰਨੀ 'ਦਾਮੋਦਰ' ਗੁਨੀ
ਸਾਚ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕੋ ਉਪਜਯੋ ਪ੍ਰੇਮਾ, ਕਹੂੰ ਕਥਾ ਹ੍ਰਿਦਯ ਧਰਿ ਨੇਮਾ
ਸੁਨੋ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮੇਂ ਮਨ ਧਰਿ ਧਯਾਨਾ, ਸਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਉ ਕਰਉਂ ਬਖਾਨਾ ।

ਅਥ

ਸਾਖੀ ਹੀਰਾ ਘਾਟ ਦੱਖਣ ਕੀ

ਚੌਪਈ— ਦੱਛਨ ਦੇਸ ਬਿਚਛਨ ਜਹਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਨਦੇਰ ਬਸਤ ਵਰ ਤਹਾਂ
ਅਪ੍ਰਮਾਨ ਜਾਂਕੀ ਛਬਿ ਸੋਹੈ, ਸੁਰਨਰ ਜੱਛ ਭੁਜੰਗਨ ਮੋਹੈ । ੧ ।
ਨਦੀ ਗੁਦਾਵਰਿ ਤੀਰ ਸੁ ਵਹੈ, ਕਿਲ ਬਿਖ ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕੇ ਦਹੈ
ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਸੁ ਨਾਮ ਭਣੀਜੇ, ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਕਰ ਨੇਤਿ ਗਣੀਜੈ । ੨ ।
ਤਵਨ ਨਗਰ ਸ਼ੁਭ ਅਲਖ ਅਭੇਵਾ, ਸਦਾ ਬਿਰਾਜਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੇਵਾ
ਏਕ ਦਿਵਸ ਸਤਿਗੁਰ ਕਰਤਾਰਾ, ਤਾਂ ਤੇ ਖੇਲਨ ਚੜ੍ਹੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾ । ੩ ।
ਸ੍ਵਾਨ ਸਿਚਾਨੇ ਲੈ ਨਿਜ ਸੰਗਾ, ਤਾਂ ਬਨ ਭੀਤਰ ਧਸੇ ਨਿਸੰਗਾ
ਖੇਲ ਅਖੇਟਕ ਆਨ ਪੁਕਾਰਾ, ਉਤਰੇ ਆਨਿ ਸੁ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰਾ । ੪ ।
ਊਪਰਿ ਗਿਰਵਨ ਅਧਿਕ ਬਿਰਾਜੈਂ, ਤਲੈ ਗੁਦਾਵਰਿ ਨਦੀ ਸੁ ਛਾਜੈ
ਅਮਲ ਨੀਰ ਜਾਂਕੋ ਸਦ ਰਹੈ, ਬਦ ਪੁਰਾਨ ਜਾਸ ਛਬਿ ਕਹੈ । ੫ ।

ਉਤਰੇ ਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਤਿਹਂ ਤੀਰਾ, ਲਏ ਸਿੰਘ ਅਤਿ ਬਲਿ ਰਣ ਧੀਰਾ
ਤਹਾਂ ਬਿਰਾਜਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨਾ, ਆਨੰਦ ਕੈ ਜਿਯ ਮੈਂ ਬਿਧਿ ਨਾਨਾ । ੬ ।

ਏਕ ਸਿਖ ਪਹੁੰਚਯੋ ਤਹਿਂ ਆਈ, ਸੁੰਦਰ ਧਨੀ ਚਤੁਰ ਅਧਿਕਾਈ
ਸੋ ਦਰਸ਼ਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਆਇਓ, ਹੀਰਾ ਆਨਿ ਸੁ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਇਓ । ੭ ।

ਸੋ ਹੀਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਹਾਥਾ; ਨਿਰਖਤ ਭਏ ਤਾਸ ਜਗੰਨਾਥਾ
ਪਨ ਹਜ਼ੂਰ ਕੇ ਮਨ ਯੋਂ ਆਈ ਸਰਿਤਾ ਮੈ ਨਗ ਦੀਨ ਬਹਾਈ । ੮ ।

ਪਰਜੋ ਜਾਇ ਜਲ ਮੈਂ ਜਬ ਹੀਰਾ, ਬਿਸਮੈ ਭਯੋ ਨਿਰਖ ਬਰ ਬੀਰਾ
ਚਿੰਤਾਤਰ ਤਾਂ ਕੋ ਲਖ ਪਾਈ; ਦਯਾਸਿੰਧੁ ਕਹਿ ਤਾਂਹਿ ਸੁਨਾਈ । ੯ ।

ਕਿਉਂ ਚਿਤਾ ਮਨ ਮਹਿਂ ਤਵ ਕੀਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਤਾਸ ਕਹਿ ਦੀਨੀ
ਹਾਥ ਜੋਰਿ ਬੋਲਯੋ ਵਡਭਾਗੀ, ਦਾਸਾ ਸਿੰਧੁ ਪਗ ਤਰੂ ਅਨੁਰਾਗੀ । ੧੦ ।

ਮੈਂ ਚਿੰਤਾ ਯਾਂਤੇ ਜਿਯ ਧਾਰੀ, ਜਬ ਯਾ ਅਦਭੁਤ ਬਾਤ ਨਿਹਾਰੀ
ਯਾ ਨਗ ਥਾ ਸੁ ਅਧਿਕ ਅਮੋਲਕ, ਅਸ ਨਹਿਂ ਹੋਇ ਸ਼ਾਹ ਕੀ ਗੋਲਕ । ੧੧ ।

ਤੁਮ ਤਾਂਕੀ ਕੀਮਤ ਨਹਿਂ ਜਾਨੀ, ਦੀਨੋ ਡਾਰ ਬੀਚ ਨਦਿ ਪਾਨੀ
ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਕਾਰਜ ਨਹਿਂ ਅਯੋ, ਹਮਰੇ ਹੂੰ ਕਰ ਤੇ ਵਹ ਗਯੋ । ੧੨ ।

ਕਲਗੀ ਜਿਗਾ ਨ ਬੀਚ ਜੜਾਯੋ, ਕਹਾਂ ਆਪ ਕੇ ਮਨ ਮਹਿਂ ਆਯੋ
ਸੁਨਤ ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਕੀ ਇਮ ਬਾਨੀ, ਸਭਨ ਸੁਨਤ ਤਿੰਹ ਸਾਥ ਬਖਾਨੀ । ੧੩ ।

ਤੈਂ ਅਬ ਜਾਇ ਨਦੀ ਮੱਧ ਨੀਰਾ, ਲਿਆਓ ਨਿਕਾਸ ਵਹੈ ਲੈ ਹੀਰਾ
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤਿਹਂ ਸਾਥ ਬਖਾਨਤ, ਜਾਨੈ ਸਿਖ ਹਾਸ ਮਹਿ ਠਾਨਤ । ੧੪ ।

ਤੀਨ ਬੇਰ ਸਤਿਗੁਰ ਜਬ ਆਖਿਓ, ਬਹੁਰਿ ਖਾਲਸੇ ਜੂ ਤਟਿ ਭਾਖਯੋ
ਤੈਂ ਸੁਨਿ ਕੇ ਤਿਨ ਬਚਨ ਉਚਾਰਾ, ਸਰਿਤਾ ਬਿਖੈ ਟੁਬਕੀ ਯਹ ਮਾਰਾ । ੧੫ ।

ਤਹਾਂ ਜਾਇ ਜਬ ਨੈਨ ਪਸਾਰੇ, ਲਖੇ ਜਵਾਹਰ ਕੋਟ ਪ੍ਰਕਾਰੇ
ਹੀਰੇ ਪਰੇ ਅਨੇਕ ਬਿਰਾਜਹਿਂ, ਸੂਰਜ ਸੋਮ ਜਾਸ ਲਖ ਲਾਜਹਿਂ । ੧੬ ।

ਕਾਹਿ ਤਜੋਂ ਕਾਂਕੋ ਲੈ ਜਾਊਂ, ਪਰੇ ਜਵਾਹਰ ਕੋਟਿ ਲਖਾਊਂ
ਅੰਜੁਲਿ ਭਰ ਤਾਂਤੇ ਤਿਨ ਲਯੋ, ਪੁਨ ਸਰਿਤਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਅਯੋ । ੧੭ ।

ਚਰਨ ਕਮਲ ਪਰ ਪਰਯ ਸੁ ਆਈ, ਉਪਮਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀ ਗਾਈ
ਧੰਨ ਧੰਨ ਮੁਖ ਬਚਨ ਬਖਾਨੈਂ, ਤੋਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੋਹੀ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਨੈ । ੧੮ ।

ਮੈਂ ਜਬ ਨਦਿ ਮੈਂ ਕੀਨ ਪਯਾਨਾ, ਨਿਰਖੇ ਤੁਮਰੇ ਅਧਿਕ ਖਜ਼ਾਨਾ
ਬਿਸਮੈ ਭਯੋ ਤਹਾ ਮੈਂ ਜਾਈ, ਚਿੰਤਾ ਮੋਰ ਸੁ ਸਕਲ ਬਿਲਾਈ । ੧੯ ।

ਜਿਤਨੇ ਮੁਰ ਕਰ ਬੀਚ ਸਮਾਨੇ, ਤਿਤਨੇ ਆਪ ਹਜ਼ੂਰ ਸੁ ਆਨੇ

ਪੁਨ ਪ੍ਰਭੁ ਤਾਂਤੇ ਤਾਹੀਂ ਡਰਾਏ, ਭਰਮ ਦਾਸ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰਾਏ । ੨੦ ।

ਉਪਮਾ ਗੁਰ ਕੀ ਕਰੇ ਅਪਾਰਾ, ਗਯੋ ਆਪਨੇ ਦੇਸ ਪਿਆਰਾ

ਤਾਂ ਦਿਨ ਤੇ ਜਾਨਤ ਸਭ ਕੋਈ, 'ਹੀਰਾ ਘਾਟ' ਨਾਮ ਇਹ ਹੋਈ । ੨੧ ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਆਪ ਕਹਯੋ ਭਗਵਾਨਾ, ਜੋ ਇਹ ਥਾਂ ਕਰਹੈ ਇਸਨਾਨਾ

ਜਨਮ ਮਰਨ ਕੇ ਬੀਚ ਨ ਐਹੈ ਚਰਣ ਕਮਲ ਮੈਂ ਸਦਾ ਸਮੈ ਹੈ । ੨੨ ।

ਜੋ ਯਾ ਕਥਾ ਸੁਨੈ ਮੁਖ ਭਾਖਹਿ, ਕੈ ਸੁ ਲਿਖਾਇ ਸੀਸ ਮੈਂ ਰਾਖਹਿ

ਸਰਬਕਲਾ ਰੱਛਾ ਤਿਹ ਹੋਈ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਆਪ ਕਹਯੋ ਤਬ ਸੋਈ । ੨੩ ।

ਸ੍ਰੈ ਯਾ

ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸਮਾਪਤਹਿ ।

ਢੂੰਦਭਿ ਨਾਦ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਨੂਪਮ, ਨੀਤ ਬਜੈ ਪ੍ਰਭੁ ਕੇ ਦਰਬਾਰਾ

ਪੋਥੀਂ ਗ੍ਰਿੰਥ ਪੁਰਾਨਨ ਕਉ, ਸ਼ੁਭ ਹੋਵਤ ਹੈ ਦਿਨ ਰੈਨ ਉਚਾਰਾ

ਬੀਰ ਅਮੀਰ ਸੁ ਧੀਰ ਬਧੇ, ਤਿਹ ਰਾਜਤ ਹੈ ਅਗਨੰਤ ਅਪਾਰਾ

ਭਾਟ ਕਲਾਵਤ ਔਰ ਗੁਨੀ ਧਨ, ਪਾਵਤ ਹੈ ਮੁਖ ਸੋਭਨ ਸਾਰਾ । ੧ ।

ਰਸਨਾ ਬੂਟੀ ਰਾਮ ਕੀ, ਜੋ ਕੋਈ ਸਕੈ ਨਿਚੋਰ

ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਹੋਤ ਹੈ, ਯਾ ਬੂਟੀ ਕੇ ਜੋਰ । ੧ । ੨ ।

[ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ, (ਖਰੜਾ ਨੰ: 2709)

(੩੨) ਭਾਈ ਫੇਰੂ

ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਧੂੰਏ ਤੇ ਛੇ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜੀ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਮੀਏਂ ਕੇ ਮੌੜ, ਪਿੰਡ ਅੰਬਮਾੜੀ ਵਿਚ ਉਪਲ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ 1691 ਬਿ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ 1763 ਬਿ. ਚੇਤਰ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨੂੰ । ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਕਾਰਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਆਪ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ । * ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ

---

* ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇਸ ਮੇਂ, ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਸਿਖ

ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਕੋ ਮਿਲਾਪ ਸੇ, ਭਈ ਗੁਰਭਗਤਿ ਭਵਿਖ । [ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਖੀ 175

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦਾ ਮਸੰਦ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੀਏਂ ਕੇ ਮੌੜ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਭਾਈ ਫੇਰੂ' ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਜੋ ਤਸੀਲ ਚੂਣੀਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਅੱਠਵੇਂ, ਨੌਂਵੇ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ 1754 ਬਿ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਮਸੰਦ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਕਸ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀਓਂ ਫੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਏ ਸਿਖਾਂ ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਆਚਾਰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੋ।' ਸਿਖ ਤਾਂ ਨ ਮੰਨੇ ਪਰ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ਕਰਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਜਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਫੜਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਜਾਣਕੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸੱਚੀ ਦਾੜ੍ਹੀ' ਤੇ 'ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਦਸਤਾਰ ਬਖਸ਼ੀ*, ਆਪ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਸੰਤ ਕਵੀ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭਜਨ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ

ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਮੰਨ ਰਜਾਈਂ ਵੇ ਅੜਿਆ
ਦਰਦਵੰਦਾਂ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਧੂੰਏ, ਧੁਖਣ ਸੰਝ ਸਬਾਹੀਂ ਵੇ ਅੜਿਆ
ਡਰਦਾ ਰਹੇਂ ਤੂੰ ਜਬ ਲਗ ਜੀਵੇਂ, ਉਹ ਭਾਵੇ ਦਾ ਸਾਈਂ ਵੇ ਅੜਿਆ
ਯਾਦ ਕਰੀਂ ਇਕ ਪਲ ਨ ਵਿਸਾਰੀਂ, ਕਦੀ ਨ ਕੰਡ ਵਲਾਈਂ ਵੇ ਅੜਿਆ
'ਫੇਰੂ' ਹਾਸਲ ਕੀਆ ਲੋੜੇਂ, ਤ ਮੂਲ ਨ ਕੱਢੇਂ ਆਹੀਂ ਵੇ ਅੜਿਆ।

---

* ਗਹੇ ਹਾਥ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਧੀ, ਭੁਜਾ ਕੀਓ ਦੀਦਾਰ
ਦੂਰਹਿ ਤੇ ਪਗ ਪਰ ਪਰਯੋ, ਫੇਰੂ ਸਾਧੂ ਅਪਾਰ।੭।

ਮਹਾਰਾਜ ਹੇਰਤ ਹਸੇ, ਕਰੁਣਾਨਿਧਿ ਨਰਰਾਇ
'ਯਹ ਮਸੰਦ ਨਹਿਂ, ਸਾਧ ਹੈ, 'ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ' ਭਾਇ'।੮।
(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ)

ਰਾਗ ਸ਼ਾਮ ਕਲਿਆਣ

ਸਾਡੇ ਸੱਜਨਾ ਜੀ ! ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੀ ਮਣੀ
ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਸੁਣੀਵੇਂ, ਅਸਾਂ ਏਹ ਤਾਂਘ ਤਣੀ
ਤੈਂ ਜੇਹਾ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਨ ਕੋਈ, ਅਸੀਂ ਢੂੰਢੀ ਵਣੀਂ ਵਣੀਂ
'ਫੇਰੂ' ਜਾਨ ਜਾਨੀ ਤੋਂ ਵਾਰੀ, ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਭਲੀ ਬਣੀ।

ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ

ਮਾਏ ਨੀ ਮਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਉਣ, ਕੱਤੇ ਹੁਣ ਪੂਣੀਆਂ
ਸੁਧ ਬਿਜਰੀ ਮੇਰੀ ਮਤਿ ਬਉਰਾਨੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੇਮ ਝੰਜੂਣੀਆਂ । ੧ । ਰਹਾਉ
ਨੇਹੁੰ ਲਗਾ ਲਗਿ ਟੁਟਦਾ ਨਾਹੀਂ, ਸ਼ਹੁ ਬਾਝਹੁੰ ਗੱਲਾਂ ਊਣੀਆਂ
'ਫੇਰੂ' ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਨਿਹੁੰ ਵਿਸਰੈ ਨਾਹੀ, ਮੁਇਆਂ ਭਿ ਦੂਣ ਚਉਣੀਆਂ ।

ਰਾਗ ਟੋਡੀ

ਆਖਿ ਵੇਖਾਂ ਘਰ ਕਿਹੜਾ ਈ । ੧ । ਏਹੁ ਜੁ ਦਿਸਦਾ ਖੇੜਾ ਈ । ੨ ।
ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਸੰਗਿ ਮੂਲ ਨ ਛੋਡੇਂ, ਇਹੋ ਤਰਣੇ ਦਾ ਬੇੜਾ ਈ । ੩ ।
'ਫੇਰੂ' ਨਿਜ ਘਰ ਚੇਤਿ ਸਵੇਰੇ, ਮਾਇਆ ਕੂੜਾ ਝੇੜਾ ਈ । ੪ ।

(੩੩) ਬ੍ਰਹਿਮ ਭੱਟ

ਕਰਤਾ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਨਨੂਆ ਵੈਰਾਗੀ ਸਿਆਮ ਕਵਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਟ ਜੋ ਆਹਿ
ਭਾਈ ਨਿਹਚਲ ਫਕੀਰ ਗੁਰ, ਬਡੇ ਗੁਨਗਯ ਗੁਨਿ ਤਾਹਿ ।

[ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੱਤਰਾ 412

ਲੇਕਿਨ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਭੱਟ ਦੀ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਜੋ ਛੰਦ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ—

ਸਤਿਜੁਗ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਗਟ ਪਰਸਰਾਮ ਹ੍ਵੈ ਕੈ
ਛੇਕ ਛਾਂਡੇ ਛਤ੍ਰੀ ਕਰਿ ਕਾਹੂ ਅਤ੍ਰ ਨ ਧਰਯੋ
ਤ੍ਰੇਤੇ ਰਘੁਨਾਥ ਹ੍ਵੈ ਕੈ ਰਾਵਨ ਸਨਾਥ ਕੀਨੋ
ਗੀਧਨ ਖਵਾਯੋ ਮਾਸ ਲੰਕਪਤਿ ਜੋ ਲਰਯੋ

ਦ੍ਵਾਪੁਰ ਕਨ੍ਹਾਈ ਬਨ ਬਾਂਸਰੀ ਬਜਾਈ ਧੁਨਿ
ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਕਾਹੂ ਧੀਰ ਨ ਤਬੈ ਕਰਯੋ
ਕਲਿਜੁਗ ਤਾਰਬੇ ਕੋ ਸਾਧਨ ਉਧਾਰਬੇ ਕੋ
ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਹ੍ਵੈ ਔਤਰਯੋ। ੧।

ਮਹਾਂਬਾਹੁ ਬਿਰਚਿ ਬਨੈਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ
ਅਰਿ ਗਜ ਮਾਰ ਡਾਰੇ ਮਾਨੋਂ ਦਰਖਤ ਹੈਂ
ਭੈਰੋਂ ਔ ਬੈਤਾਲ ਭੂਤ ਕਰਤ ਬਿਹਾਰ ਤਹਾਂ
ਹਾਰ ਕਰਬੇ ਕੋ ਕੋਮ੍ਰ ਪੰਚ ਪਰਖਤ ਹੈ
ਲੋਹੂ ਕੀਚ ਭਰੇ ਗਜ ਮੋਤੀ ਲੈ ਗਗਨ ਗੀਧ
ਗਰਜੇ ਅਗਨਿ ਦੇਖੈਂ ਹਰ ਹਰਖਤ ਹੈਂ
ਪੰਖੇ ਨ ਭਖਤ ਛਟਿ ਧਰਨਿ ਲਖਤ ਮਾਨੋਂ
ਬਿਥੁਰੇ ਹ੍ਵੈ ਬਾਦਰਨਖਤ ਬਰਖਤ ਹੈਂ। ੨।

ਮਹਾਂ ਬਾਹੁ ਬੀਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ! ਤਿਹਾਰੇ ਤ੍ਰਾਸ
ਬੈਰਿਨ ਕੀ ਸੈਨਾ ਬਨ ਬਨ ਬਿਚਰਤ ਹੈ
ਕਰਿ ਕਰਵਾਰ ਕਾਢਿ ਕਾਟ ਕੈ ਦੁੱਜਨ ਦਲ
ਜੋਗੁ ਜੁਰੇ ਜੋਗਨਿ ਜਮਾਤ ਬਿਹਰਤ ਹੈ
ਸੋਹਥਨਿ ਹਨੇ ਰਿਪੁ ਹਾਥਿਨ ਕੇ ਘਾਇਨ ਤੇਂ
ਰੁਧਰ ਕੀ ਧਾਰ ਐਸੇ, ਆਸਨ ਧਰਤ ਹੈ
ਆਗ ਲਾਗੇ ਧੂਮ ਭਈ ਘਰਨਿ ਅਕਾਰ ਸਮ
ਮਾਨਹੋਂ ਝਰੋਖਨਿ ਝਰਪਨਿ ਕਰਤ ਹੈ। ੩।

ਰਾਵਨ ਤੇ ਛੀਨਿ ਦਈ ਬਖਸ਼ ਬਿਭੀਛਨ ਕੋ
ਬਾਵਨ ਹ੍ਵੈ ਬਾਧਯੋ ਬਲਿ ਜਬ ਤੁਮ ਚਾਹੀ ਹੈ
ਕਵਿ ਚਾਰ ਮੁਖ ਰਚਯੋ ਥੰਭ ਬੀਚ ਨਰ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜੂ ਕੀ ਪੈਜ ਪੂਰਨ ਨਿਬਾਹੀ ਹੈ
ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ! ਚਾਹੋਂ ਤੁਮ ਸੋਈ ਕਰੋਂ
ਬੂਝ ਦੇਖਯੋ ਬੇਦ ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਉਗਾਹੀ ਹੈ
ਔਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਭ ਲੋਗਨ ਕੋ ਪਾਤਸਾਹੁ
ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ ਪਰ ਸੱਚੀ ਤੇਰੀ ਪਾਤਸਾਹੀ ਹੈ। ੪।

(੩੪) ਹੀਰ ਭੱਟ

ਹੀਰ, ਕੜਾਕੇਦਾਰ ਭੱਟ ਕਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਦ ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਖੜਾ ਖੜਾ ਲੜ ਰਹੇ ਸੂਰਮੇ ਵਾਂਙ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲਗਾ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਚੀ ਮੁੱਚੀਂ ਘੁਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਮੱਚ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਆਏ ਕਵੀ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲਗੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ! ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ? ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਹੀਰ ਨੇ ਆਖਿਆ 'ਮਹਾਰਾਜ : ਇਕ ਬਲੀ ਬੀਰ ਚੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕਿਹਾ 'ਤੁਸੀਂ ਕਬਿੱਤ ਤਾਂ ਸੁਣਾਓ। ਤਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਹੇ ਦਰਿਦਰ! ਤੂੰ ਹੁਣ ਦੌੜ ਜਾ, ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਆ ਗਈ ਹੈ. ਜੇ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਮਹਾਨਦਾਨੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾਨ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਛਾਤੀ ਛਾਨਣੀ ਛਾਂਨਣੀ ਕਰ ਸੁਟਣਗੇ।'

ਪਾਸ ਠਾਂਢੋ ਝਗਰਤ, ਝੂਕਤ ਦਰੇਰੈ ਮੋਹਿ
ਬਾਤ ਨ ਕਰਨ ਪਾਊਂ ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਬੀਰ ਸੋਂ
ਐਸੋ ਅਰਿ ਬਿਕਟ ਨਿਕਟ ਬਸੈ ਨਿਸਦਿਨ
ਨਿਪਟ ਨਿਸ਼ੰਕ ਸਠ ਘੇਰੈ ਫੇਰ ਭੀਰ ਸੌਂ
ਦਾਰਿਦ ਕੁਪੂਤ! ਤੇਰੋ ਮਰਨ ਬਨਯੋ ਹੈ ਆਜ
ਕਰਕੈ ਸਲਾਮ ਵਿਦਾ ਹੂਜੈ ਕਵਿ 'ਹੀਰ' ਸੌਂ
ਨਾਤੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਕੁਲ ਕਰੈਂਗੇ ਤੋਹਿ
ਟੂਕ ਟੂਕ ਹ੍ਵੈ ਹੈਂ ਗਾਢੇ ਦਾਨਨ ਕੇ ਤੀਰ ਸੌਂ।੧।

ਜੈਸੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸੁਰਪਤਿ ਕੀਨੋਂ ਪਤਿ ਦੈ ਕੈ
ਯਾਹੂ ਪਤ ਕਾ ਜੋ ਨੈਕ ਚਿਤ ਦੈ ਸਮਾਰੀਏ
ਜੈਸੇ ਬਲਿ ਬਾਂਧਯੋ ਧਰ ਬਾਵਨ ਸਰੂਪ 'ਹੀਰ'
ਟੂਕ ਟੂਕ ਕਰੋ ਚਾਦਿ ਆਖਿਨ ਪਛਾਰੀਏ
ਛਾਡਤ ਨ ਸੰਗ ਜੁਰਯੋ ਰਹੈ ਆਠੋ ਜਾਮ ਮੇਰੇ
ਤੇਰੇ ਦਾਨ ਨਾਮ ਤੇ ਪਰੇਤ ਮੇਰ ਝਾਰੀਏ

ਏਕੈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ, ਗਰੁਰ ਜਾਂਕੋ ਬਾਹਨ ਹੈ
ਜੈਸੇ ਮੁਰ ਮਾਰਯੋ ਤੈਸੇ ਮੋਰੇ ਅਰਿ ਮਾਰੀਏ । ੨ ।

ਕਮਠ ਸੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਰੈ ਬੈਲ ਸੋਂ ਮਹੇਸ਼ ਮੁਰੈ
ਸ਼ੰਭੂ ਸੋਂ ਗਨੇਸ਼ ਮੁਰੈ ਮੁਰੈ ਤੀਅ ਅਨੰਗ ਤੇ
ਮੁਰ ਚਲੈ ਸਰਿਤਾ ਮਤੰਗਨ ਕੋ ਮਦ ਮੁਰੈ
ਭੀਮ ਮੁਰੈ ਭਾਰਥ ਪਾਰਥ ਮੁਰੈ ਸੰਗ ਤੇ
ਗੋਬਿੰਦ ਮੁਰੈ ਨ, ਪਰਸਰਾਮ ਸੋਂ ਸਮੱਥ ਮੁਰੈ
ਸੀਅ ਸਤ ਮੁਰੈ, ਰੂਪ ਮੂਰਤ ਅਨੰਗ ਤੇ
ਭੂਪ ਮੁਰੈ ਲੰਕ ਕੌ ਅਤੰਕ ਹਨੂਮਾਨ 'ਹੀਰ'
ਮੇਰੂ ਮੁਰੈ ਮਸਕ ਮੁਰੈ ਮੁਰਹਿ ਨ ਗੁਰੂ ਜੰਗ ਤੇ । ੩ ।

ਏਤੀ ਅਨੀ ਬਨੀ ਜੋ ਗਨੀ ਨ ਜਾਤ ਕਾਹੂੰ ਬਿਧਿ
ਮਨੀ ਨ ਰਹਿਤ 'ਹੀਰ' ਤੀਰ ਬੂੰਦੇਂ ਝਰੀ ਹੈਂ
ਤਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਤਮਕ ਮਾਰੇ ਅਰੀ ਤਬ
ਤੂਟ ਤੂਟ ਜਾਤ ਬਖਤਰਨ ਕੀ ਕਰੀ ਹੈਂ
ਗੀਧ ਚੋਂਚੇ ਲੋਥਨ ਕਰਾਲ ਉਡੈਂ ਖੋਪਰੀ ਲੈ
ਲਾਲ ਜੋਗਨੀ ਜਮਾਤ ਬਿਖ ਸਾਥ ਭਰੀ ਹੈਂ
ਐਸੀ ਲਾਗੀ ਬਰਛੀ ਗਇੰਦਨ ਕੇ ਸੀਸ ਪਰ
ਮਾਨੋ ਕਹੂੰ ਭੂਧਰ ਮਸਾਲੈਂ ਬਾਲ ਧਰੀ ਹੈਂ । ੪ ।

ਕਲ ਨਹਿੰ ਪਰਤ ਬਿਕਲ ਦੇਸ ਬੰਗਸ ਕੋ
ਪਲਕ ਨ ਲਾਗੈ ਪਲ ਰੂਮ ਸ਼ਾਮ ਸਾਮਨੀ
ਗੋਲ ਕੁੰਡਾ ਕੰਪਤ ਨਗਾਰਨ ਕੀ ਧੁਨਿ ਸੁਨ
ਬੀਜਾਪੁਰ ਬੰਦਰ ਬਸਤ ਬਨ ਜਾਮਨੀ
ਆਸਮਾਨ ਦਹਲ ਹਹਲ ਗਿਰਯੋ ਲੰਕ 'ਹੀਰ'
ਦਰੀ ਮੈਂ ਦਬਤ ਫਿਰੈ ਦਸਨ ਜਿਉਂ ਦਾਮਨੀ
ਤੇਰੇ ਡਰ ਗੋਬਿੰਦ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਗੁਰੂ ! ਅਰਿਨ ਕੀ
ਟੋਲਾ ਟੋਲ ਜਾਇ ਸੋ ਖਟੋਲਾ ਮਾਂਗੈ ਭਾਮਨੀ । ੫ ।

ਭਭਰਯੋ ਭਭੀਖਨ ਭਵਨ ਤਜਿ ਭਟਕਤ
ਢਹੇ ਪੌਰ ਲੰਕ ਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨਨ ਕੇ ਬਾਜੇ ਤੇ
ਪਾਪਰ ਸੇ ਫੂਟਤ ਧਰਾਧਰ ਸੁ ਚੂਰ ਹੋਤ
ਸਿੰਧੁ ਅਕੁਲਾਤ ਗਜਰਾਜਨ ਕੇ ਗਾਜੇ ਤੇ

ਬਰਨਤ 'ਹੀਰ' ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਤਿਹਾਰੇ ਤ੍ਰਾਸ
ਦਬਤ ਫਿਰਤ ਅਰਿ ਕੰਦਰਨ ਭਾਜੇ ਤੇ
ਚੂਰ ਹੋਤ ਕਮਠ, ਦਰਾਰੇ ਦਾਢ ਅਟਕਤ
ਫਟੇ ਫਨ ਸਹਸ ਪ੍ਰਬਲ ਦਲ ਸਾਜੇ ਤੇ। ੬।

ਤੇਰੋ ਮਾਰੇ ਖਲ ਦਲ ਘੂਮਤ ਘੁਸਤ ਮਹਿ
ਛਾਤੀ ਛੋਰ ਜੋਰ ਸੋ ਸਹੇਂ ਬਨ ਕੀ ਚਭਕੈ
ਕਹੂ ਲੋਥ ਚੋਂਚ ਸੇ ਸਮੇਟ ਡਾਰੇ ਗੀਧ ਗਣ
ਖੇਲਤ ਧਿਙਾਣੇ ਧਿੰਗਜ ਮੁਖ ਕੀ ਹਭਕੈਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਣਭੂਮਿ ਕੋ ਮਚੱਜਾ 'ਹੀਰ'
ਲੋਹੂ ਕੀ ਲਲਕ ਘਾਟ ਘਾਟਨ ਕੀ ਡਭਕੈਂ
ਭੋਰੈ ਫਿਰੈ ਭੂਤ ਲੈ ਭਭੀਖ ਨਾਚੈ ਦ੍ਵਾਰਪਾਰ
ਭਭਕ ਭਭਕ ਬੋਲੈਂ ਘਾਇਨ ਕੀ ਭਭਕੈਂ। ੭।

ਪਾਰਥ ਕੇ ਬਾਨ ਕੋ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਸਿੰਘ ਗੋਬਿੰਦ ਕੋ
ਸਿੰਘ ਨ ਬਚਤ ਬਨ, ਮਾਰੇ ਝਾਰ ਝਾਰ ਕੈ
ਕੇਤੇ ਭਟ ਸੁਭਟ ਭਜਾਏ 'ਹੀਰ' ਕਈ ਓਰ
ਕਈ ਬੇਰ ਕਾਲੀ ਸ੍ਰੋਨ ਪੀਵਤ ਅਹਾਰ ਕੈ
ਤੇਰੇ ਦਲ ਚਲਤ ਦਲਤ ਦਲ ਅਰਿਨ ਕੋ
ਕੇਹੂੰ ਨ ਸੰਭਾਰੇ ਤਨ ਹਾਂਕਤ ਪਹਾਰ ਕੇ
ਗਾਂਸੀ ਕੇ ਲਗੇ ਤੇ ਪੀਲਵਾਨ ਗਿਰਯੋ ਪੀਲ ਹੂੰ ਤੇ
ਮਾਨੋ ਗਿਰਯੋ ਬਾਦਰ ਪਹਾਰ ਫਾਂਧ ਮਾਰ ਕੇ। ੮।

ਫੋਰਤ ਪਹਾਰਨ ਚੁਵਤ ਮਦ ਧਾਰਨ ਜੇ
ਗਦਨ ਉਦਾਰਨ ਲਖੇ ਤੇ ਬੜੀ ਗਤ ਕੇ
ਧੂਰਿ ਭਰੇ ਧੂਸਰੇ ਧਰਨਿ ਧਸਕਤ ਪਗ
ਕੱਜਲ ਸੇ ਕਾਰੇ ਵੇ ਦਤਾਰੇ ਮਹਾਂਗਤਿ ਕੇ
ਗਾਜੇ ਰਣ ਸਾਜੇ ਗਜ ਐਸੇ ਪੀਲਵਾਨ ਬਨੇ
ਬਰਨਤ 'ਹੀਰ' ਮਹਾਂ ਬੀਰ ਰਤਿ ਪਤਿ ਕੇ
ਮਹਾਂ ਅੰਗ ਭਾਰੇ ਤੇ ਬਿਦਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਡੀਲਨ ਡਰਾਰੇ ਹਨੇ ਹਿੰਦਵਾਨ ਪਤਿ ਕੋ। ੯।

ਅਚਲ ਚਲਤ ਚਾਲ ਪਾਲ ਸੇ ਹਲਤ ਹਾਲ
ਸਰ ਰਨ ਮਸਤ ਮਲ ਗਯੋ ਦੇਸ ਹਰਿ ਕੋ
ਅਹਿ ਫਣ ਫਟਤ ਘਟਤ ਸਿੰਧੁ ਪਲਕ ਮੈਂ
ਦ੍ਵਾਰ ਭਯੋ ਗਰਦ ਬਿਭੀਖਨ ਕੇ ਘਰ ਕੋ

ਐਲ ਪਰੀ ਬਲਧ ਫਿਰੰਗ ਦੇਸ ਖੇਲ ਭੇਲ
ਗੈਲ ਕੋਊ ਪਾਵਹਿਂ ਨਾਹਿ ਬਲ ਛੂਟਯੋ ਕਰ ਕੋ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਦਲ ਕੇ ਚਲਤ 'ਹੀਰ'
ਪਤਿ ਨ ਸੰਭਾਰੇ ਨਾਰਿ ਐਸੇ ਹਾਲ ਡਰ ਕੇ ।੧੦।

ਨਾਹਰ ਸਮਾਨ ਝੁਕ ਝਰਿ ਪਰੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਖਗ ਗਹਿ ਖੰਡ ਕੀਨੀ ਖਲਨ ਕੀ ਖਪਰੀ
ਹਨੇ ਘਨੇ ਘੇਰ ਘਮਸਾਨ ਕੇ ਘਮੰਡ ਕੀਨੇ
ਘਾਇਨ ਘੁਮਤ ਘਾਇਲਨ ਕੀ ਧਰਾ ਧਰੀ

ਰੁਧਰ ਕੇ ਕੁੰਡ ਤੇ ਨਿਕਸ ਕਾਲੀ ਕੂਲ ਠਾਂਢੀ
ਉਪਮਾ ਬਢੀ ਹੈ 'ਹੀਰ' ਅਭਿਮਤਿ ਤੇ ਖਰੀ
ਦਲ ਦਸਮਾਥ ਰਘੁਨਾਥ ਕੋ ਮਨਾਇ ਮਨ
ਮਾਨੋ ਸੀਅ ਸੌਂਹ ਦੈ ਹੁਤਾਸਨ ਤੇ ਨਿਸਰੀ ।੧੧।

ਕਸ ਤਰਕਸ਼ ਧਰਕਸ ਬਰਕਸ ਧਰ
ਐਸੋ ਸਰ ਕਸ ਹਿਤ ਚਿਤ ਬਿਤ ਗਾਢੋ ਹੈ
ਕੀਨੇ ਘਮਸਾਨ ਰੰਗ ਭੂਮਿ ਕੇ ਮੈਦਾਨ 'ਹੀਰ'
ਬਾਜਤ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੈ ਹਥਯਾਰ ਹਥ ਬਾਢੋ ਹੈ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਮਾਨ ਤੇ ਚਲੇ ਹੈਂ ਤੀਰ
ਉਰਵਾਰ ਹੋਤ ਪਾਰਾਵਾਰ ਪਾਰ ਠਾਂਢੋ ਹੈ
ਬਖਤਰ ਬੇਹ, ਬਖਤਰੀ ਬੇਹ ਬਾਂਕੇ ਬੇਹ
ਬਾਨਨ ਸੋ ਬੇਹ ਕੇ ਬਰਾ ਸੋ ਬੇਹ ਕਾਢੋ ਹੈ ।੧੨।

ਸਵਈਆ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬਲੀ ਕਰ ਖੱਗ ਗਹੇ ਅਰਿ ਕੇ ਪਰ ਧਾਯੋ ।
ਰੰਭਕ ਸੁੰਡ ਅਨੇਕ ਗਿਰੇ ਰਣ ਧੂਮ ਕਰੀ ਧਰ ਧੀਂਗ ਨਚਾਯੋ ।
ਐਸੋ ਦਯੋ ਧਰ ਕੁੰਭ ਕੇ ਫੋਰ ਸੁ ਬੀਰ ਲਖੇ ਜਸ 'ਹੀਰ' ਜੁ ਗਾਯੋ ।
ਸੁੰਡ ਬਿਨਾ ਗਜਰਾਜ ਚਲਯੋ ਭਜਿ ਸੁੰਡ ਮਨੋ ਘਰ ਹੀ ਧਰਿ ਆਯੋ । ੧੩ ।

ਛਪਯ ਛੰਦ

ਉਡਤ ਗਰਦ ਡਰ ਭਾਨ ਮਾਨ, ਸੁਰਪਤਿ ਨ ਗਹਤ ਮਨ
ਨੀਰ ਛੀਰ ਭਏ ਇਕ, ਕਰਕ ਟੂਟਤ ਉਪਬਨ ਬਨ
ਮਥਨ ਕਹਤ ਫਿਰ ਸਿਧੁ ਬਿੰਧ ਦਹਿਲਤ ਚਲਤ ਡਰ
ਸਿਮਟ ਸੁਕੁਚ ਰਹਯੋ ਨਾਗ, ਕਮਠ ਕੋ ਚਭਕ ਬਿਕਰ ਡਰ
ਭਨ 'ਹੀਰ' ਚਢਤ ਹਿੰਦਵਾਨ ਹਦ, ਦਿਗਪਾਲ ਕੰਪ ਧਰਨੀ ਹਲਤ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਲ ਚਢਤ ਜਬ, ਅਤਲ ਬਿਤਲ ਸੁਤਲ ਤਲਤ ।੧੪।

(੩੫) ਸੁੰਦਰ

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਸੁੰਦਰ' ਨਾਮ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੁੰਦਰਦਾਸ (1653-1746 ਬਿ.) ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਰਜਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਦਯੋਸਾ ਰਿਆਸਤ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਸੁੰਦਰਦਾਸ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਹੋਏ, ਇਹ ਗੁਆਲੀਅਰ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਾਣ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ' ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿੰਦ, ਸੁਖਦੇਵ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਪਹਿਲੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਵੀ ਆ ਬਣੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰਦਾਸ ਵੀ ਕਿਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਕੇਵਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਬਿੱਤ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਛੰਦ ਗੁਣਗੁਣਾਏ ਸਨ —

ਸਾਧਨ ਕੋ ਸਿਧ ਸਰਣਾਗਤ ਸਮਰ ਸਿੰਧੁ
ਸੁਧਾਧਰ 'ਸੁੰਦਰ' ਸਰਸ ਪਦ ਪਾਯੋ ਹੈ
ਕੁਲ ਕੋ ਕਲਸ ਕਵਿ ਕਾਮਨਾ ਕੋ ਕਾਮਤਰੁ
ਕੋਪ ਕੀਏ ਕਾਲ, ਕਵਿਯਨ ਗੁਨ ਗਾਯੋ ਹੈ
ਦੇਵਨ ਮੈਂ ਦਾਨਵ ਮੈਂ ਮਾਨਵ ਮੁਨਿਨ ਹੂੰ ਮੈਂ
ਜਾਂ ਕੋ ਜਸ ਜ਼ਾਹਿਰ ਜਹਾਨ ਚਲ ਆਯੋ ਹੈ

ਤੇਗ ਸਾਚੋ, ਦੇਗ ਸਾਚੋ, ਸੂਰਮਾ ਸ਼ਰਣ ਸਾਚੋ
ਸਾਚੋ ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕਹਾਯੋ ਹੈ । ੧ ।

ਬੇਦਨ ਮਹਿੰ ਸਾਮ ਸੁਨੋ ਸਿੰਧ ਮਿਰਜਾਦਾ ਮੇਰੁ
ਮੰਡਲ ਮਹੀ ਮੈ ਗੁਰਿਆਈ ਗੁਨ ਗਾਏ ਹੈ ।
ਸ਼ਰਮ ਕੇ ਸਾਗਰ ਸਪੂਤਨ ਕੇ ਸਿਰਮੌਰ
'ਸੁੰਦਰ' ਸੁਧਾਧਰ ਸੇ ਸੁੰਦਰ ਗਨਾਏ ਹੈਂ ।
ਰਚਨ ਮੈਂ ਦਾਨ ਬਾਨਿ ਬਾਨੀ ਹਰੀਚੰਦ ਕੀ ਸੀ
ਬਿਦਤ ਬਿਨਯ ਬਡੋ ਬੰਸ ਚਲਿ ਆਯੋ ਹੈਂ
ਤੇਜ ਕੋ ਤਰਨ. ਤਰਵਾਰ ਕੋ ਪਰਸੁਰਾਮ
ਗੁਰਨ ਮਹਿ ਐਸੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕਹਾਏ ਹੈਂ । ੨ ।

'ਸੁੰਦਰ' ਅਨੰਗ ਕਿਧੋਂ ਚਪਲ ਕੁਰੰਗ ਸਮ
ਗਰੁਰ ਕੇ ਸੰਗ ਚਲਿ ਆਗੇ ਹੀ ਕੋ ਚੇਤ ਹੈਂ
ਪਵਨ ਕੋ ਪਾਛੇ ਕਰਿ. ਮਨ ਕੋ ਗਵਨ ਹਰਿ
ਦੌਰ ਮੈਂ ਪਲਕ ਮਾਂਹਿ ਫਾਧ ਜਾਂਹਿ ਸੇਤ ਹੈਂ
ਰਵਿ ਰਥ ਚਢਤ ਉਤਰ ਜਾਤ ਯਾਂਹੀ ਲੀਏ
ਮੇਰੇ ਇਕ ਏ ਅਨੇਕ ਸਾਜਨ ਸਮੇਤ ਹੈਂ
ਐਸੇ ਬਾਜੀ ਦੇਖੀਐ ਨਾ ਕਹੂੰ ਤੀਨ ਭਵਨ ਮੈਂ
ਕਵਿਨ ਕੋ ਜੈਸੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇਤ ਹੈਂ । ੩ ।

(੩੬) ਸ਼ਾਰਦਾ

ਸ਼ਾਰਦਾ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ । ਪ੍ਰਾਪਤ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ।

ਦਿਸ਼ ਦਿਸ਼ ਦੇਸ ਦੇਸ ਏਸ ਦਿਗਪਾਲ ਕੇਤੇ
ਆਜ ਕਰੇ ਕਾਲ ਕੇਤੇ ਗੁਨਹਿ ਗਹਤ ਹੈ
ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਚੇ ਸੁਨੀਯਤ
ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਭਾਰ ਭੂ ਕੋ 'ਸ਼ਾਰਦਾ' ਕਹਿਤ ਹੈ
ਓਜਨ ਕੇ ਸੂਰ ਮਹਾਂ ਮੌਜਨ ਸੋਂ ਘੇਰ ਮਾਰ
ਔਰ ਨ ਬਿਚਾਰ ਕੀਜੈ ਦਰਿਦ ਦਹਤ ਹੈ

ਹਰਿ ਮਾਂਗੇ ਬਰ ਦੇਤ, ਮਾਂਗ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੋ
ਕਰਤਾਰ ਮਾਂਗੇ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਰਹਿਤ ਹੈਂ।੧।

ਮੰਗਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਛਟੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਨ੍ਹ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਹੈ—

ਕੁੰਜ ਕੁੰਜ ਗਲਿਨ ਬਜਾਈ ਬਨ ਬਾਂਸਰੀ ਸੀ
ਉਨਹੀ ਕੇ ਸੰਗ ਸਈ ਸ਼ਾਰਦਾ' ਕਹਤ ਹੈ
ਜਮਨਾ ਕੇ ਤਟ ਬੰਸੀ ਬਟ ਕੈ ਨਿਕਟ ਸੋਈ
ਤਟ ਸ਼ਤਦ੍ਰਵ ਆਨ ਸਾਹਿਬੀ ਕਰਤ ਹੈ
ਦੇਖੋ ਭੂਪ ਭੂਪਨ ਕੇ, ਭੂਮਿ ਕੇ ਭਗਤ ਲੋਗਹੁ
ਭਾਗ ਯਾ ਛਰੀ ਕੇ ਮੋਸੇ ਕਹਿਬੇ ਬਨਤ ਹੈਂ
ਕਾਨ੍ਹ ਹੂੰ ਕੇ ਐਤਰਯੋ ਤੇ ਮੁਖ ਹੀ ਰਹਿਤ ਲਾਗੀ
ਗੋਬਿੰਦ ਹੂੰ ਐਤਰਯੋ ਤੇ ਹਥ ਹੀ ਰਹਤ ਹੈ।੨।

(੩੭) ਸੁਦਾਮਾ

ਸੁਦਾਮਾ ਇਕ ਗਰੀਬ ਕਵੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗਰੀਬਨਿਵਾਜ਼ ਸਮਝਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਅਪਣੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਕਬਿੱਤ ਰਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਸੁਦਾਮਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਉਹੋ ਗੋਬਿੰਦ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ) ਰੂਪ ਹੋ।

ਏਕ ਸੰਗ ਪਢੇ ਅਵੰਤਿਕਾ ਸੰਦੀਪਨ ਕੈ
ਸੋਈ ਸੁਧ ਆਈ ਤੌ ਬੁਲਾਇ ਬੂਝੀ ਬਾਮਾ ਮੈਂ
ਪੁੰਗੀ ਫਲ ਹੋਤ ਤੌ ਅਸੀਸ ਦੇਤੋ ਨਾਥ ਜੀ ਕੋ
ਤੰਦੁਲ ਲੇ ਦੀਜੈ ਬਾਂਧ ਲੀਜੋ ਫਟੇ ਜਾਮਾ ਮੈਂ
ਦੀਨ ਦੁਆਰ ਸੁਨ ਕੇ ਦਯਾਲ ਦਰਬਾਰ ਮਿਲੇ
ਏਤੋ ਕੁਛ ਦੀਨੋ ਪਈ ਅਗਨਤ ਸਾਮਾ ਮੈਂ
ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ ਜਾਨੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਮਾਨੇ ਤਾਂ ਤੇ
ਵਹੈ ਤੂ ਗੋਬਿੰਦ ਵਹੈ ਬਾਮਨ ਸੁਦਾਮਾ ਮੈਂ।

(੩੮) ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ

ਹੁਸੈਨੀ ਜਾਂ ਅਲੀ ਹੁਸੈਨ ਨਾਮ, ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਬਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੋਥੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਨੋਟ ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸੁਣਾਏ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ —

ਤਜੱਲਾ ਤਿਰੀ ਜ਼ਾਤ ਕਾ ਸੂ ਬਸੂ ਹੈ। ਜਿਧਰ ਦੇਖਤਾ ਹੂੰ ਉਧਰ ਤੂ ਹੀ ਤੂ ਹੈ
ਨਹੀਂ ਗਰਜ਼ ਮੁਝਕੋ ਦੈਰੋ ਹਰਮ ਸੇ, ਮਗਰ ਤੇਰੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਆਰਜ਼ੂ ਹੈ
ਦੀਦਾਰਿ ਖ਼ੁਦਾ ਗਰ ਨਹੀਂ ਤੁਮ ਨੇ ਦੇਖਾ, ਗੋਬਿੰਦ ਕੋ ਦੇਖੋ ਵੁਹੀ ਹੂ ਬਹੂ ਹੈ
ਦਰ ਮਸਤੀਨ 'ਹੁਸੈਨ' ਕਿਉਂ ਛੋੜੇ, ਤਰੀਕੇ ਗੁਲਾਮੀ ਜੁ ਤੌਕਿ ਗਲੂ ਹੈ।

(੩੯) ਚੰਦਨ

ਚੰਦਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਚੇ ਛੰਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਇਹ ਸਵਈਆ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਇਆ—

ਨਵਸਾਤ ਤਿਯੇ ਨਵਸਾਤ ਕਿਯੇ, ਨਵਸਾਤ ਪਿਯੇ ਨਵਸਾਤ ਪਿਯਾਏ।
ਨਵਸਾਤ ਰਚੇ ਨਵਸਾਤ ਬਦੇ, ਨਵਸਾਤ ਪਿਯਾ ਪਹਿ ਦਾਯਕ ਪਾਏ।
ਜੀਤ ਕਲਾ ਨਵ ਸਾਤਨ ਕੀ, ਨਵਸਾਤਨ ਕੇ ਮੁਖ ਅੰਚਰ ਛਾਏ।
ਮਾਨਹੁ ਮੰਘ ਕੇ ਮੰਡਲ ਮੈਂ ਕਵਿ, 'ਚੰਦਨ' ਚੰਦ ਕਲੇਵਰ ਛਾਏ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਔਖੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ,. ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਉਂ ਕੀਤੇ—

'ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਦਾ ਸੋਲਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਕੰਤ ਸੋਲਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਆਇਆ। ਸੋਲਾਂ ਘਰਾਂ ਵਾਲੇ ਚੋਪੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਖੇਡੀ ਗਈ, ਸੋਲਾਂ ਦਾਉ ਲਾਏ ਗਏ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰੀ ਪਤੀ ਨੇ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਚੇਹਰੇ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨੇ ਘੁੰਡ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾ ਲਿਆ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਬੇਚਾਰਾ ਮੇਘ ਮੰਡਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਆਦਮੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਗੈਰਮਾਮੂਲੀ ਕਥਨੀ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚੰਦਨ ਦਾ ਮਾਣ ਟੁਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਿਆ।

ਚੰਦਨ ਦਾ ਇਕ ਕਬਿਤ ਹੋਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ —

ਜਲ ਹਿਮ ਮਾਹਿੰ ਦੇਖੀ ਆਗ ਕੀ ਲਪਟ ਕਹਾਂ
ਸਾਧੁ ਕੇ ਕਪਟ ਕਹਾਂ, ਭਯ ਕਹਾਂ ਬੀਰ ਕੇ
ਖਲਨ ਕੇ ਗਯਾਨ ਚਿਤ, ਚਪਲ ਕੇ ਧਯਾਨ ਕਹਾਂ
ਆਤੁਰੀ ਸਿਆਨ ਕਹਾਂ, ਬਚਨ ਅਧੀਰ ਕੇ
'ਚੰਦਨ' ਕਹਿਤ ਧਨ ਕਾਜ ਲਾਜ ਛਡ ਹਿਏ
ਲਾਲਚ ਸਮਾਤ ਕਹਾਂ ਕਾਹੂ ਮਤਿ ਧੀਰ ਕੇ
ਮੂਢਤਾ ਮੇਂ ਰਸ ਕਹਾਂ, ਸੂਮਤਾ ਮੇਂ ਜਸ ਕਹਾਂ
ਜੋਗੀ ਬਾਮ ਬਸ ਕਹਾਂ, ਫਿਕਰ ਫਕੀਰ ਕੇ।

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ 'ਚੰਦਨ ਰਾਉ' ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ —

ਚੰਦਨ ਰਾਉ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਕਾ, ਕਰਿ ਜੁੱਧ ਸੋ ਮਾਰਿਆ
ਹੋਆ ਮੁਕਤ, ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰਿਆ। ਪਊੜ।

[ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ

ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਚੰਦਨ ਰਾਉ, ਚੰਦਨ ਕਵੀ ਹੋਵੇ।

(੪੦) ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੋਝੀ ਦਾ ਇਥੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਚੰਦਨ ਦੇ ਕਠਿਨ ਸਵਈਏ ਦੇ ਅਰਥ ਫੌਰਨ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਪਰ ਗੱਲ ਇਥੇ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਖਿਰ ਇਕ ਪਰਦੇਸੀ ਕਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਵੰਗਾਰੇ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੁਮਾਨੀ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਵੀ ਹਾੜਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਪੰਡਿਤ ਜੀ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਵਈਏ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਵਈਏ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਓ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦ ਪੜ੍ਹੇ —

ਮੀਨ ਮਰੇ ਜਲ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੇ ਪਰ ਪਾਵਕ ਪਾਏ।
ਹਾਥਿ ਮਰੇ ਮਦ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੇ ਤਨ ਤਾਪ ਕੇ ਆਏ।
ਤੀਜ ਮਰੇ ਪਤਿ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੇ ਪਰਦੇਸ ਸਿਧਾਏ।
ਗੂੜ ਮੈਂ ਬਾਤ ਕਹੀ ਦਿਜਰਾਜ ! ਬਿਚਾਰ ਸਕੇ ਨ ਬਿਨ ਚਿਤ ਲਾਏ।

ਕੌਲ ਮਰੈ ਰਵਿ ਕੇ ਪਰਸੇ, ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਮਰੇ ਸਸਿ ਕੀ ਛਬਿ ਪਾਏ
ਮਿਤ੍ਰ ਮਰੈ ਮਿਤ ਕੋ ਮਿਲ ਕੈ ਕਬਹੂ ਨ ਮਰੈ ਜਬ ਦੂਰ ਸਿਧਾਏ
ਸਿੰਘ ਮਰੈ ਜਬ ਮਾਸ ਮਿਲੈ ਕਬਹੂੰ ਨ ਮਰੈ ਜਬ ਹਾਥ ਨ ਆਏ
ਗੂਢ ਮੈਂ ਬਾਤ ਕਹੀ ਦਿਜਰਾਜ ! ਬਿਚਾਰ ਸਕੈ ਨ ਬਿਨਾ ਚਿਤ ਲਾਏ।

ਚੰਦਨ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਈਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਝੀ। ਆਖਰ ਹਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਜੇ ਛੰਦ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਅਰਥ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਭੇਦ ਸਮਝਾਓ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਮਾਣ ਟੁੱਟਾ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਵਈਏ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਦੱਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਕ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ 'ਕਬਹੂੰ ਨ' ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ।

(੪੧) ਰਾਮਦਾਸ

ਰਾਮਦਾਸ ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਲ ਦਾਸ ਦਰਿਆਈ ਦੀ ਜਮਾਤ ਨਾਲ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਗ ਦੱਖਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ। ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਇਕ ਕਾਫੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ—

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਕਾਫੀ

ਨੀ ਛਲਿ ਦੇਖ ਜਾਂਦਾ ਬਾਲਾ ਜੋਬਨ, ਜਿਉਂ ਫਟੇਸੇਂ ਤਲੀਆਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਰਿ ਦਾ ਨਾਮ ਨ ਚੇਤਿਆ, ਸੇ ਅਧਵਾਟੇ ਖਲੀਆਂ। ੧। ਰਹਾਉ
ਉਚੜੀ ਮਾੜੀ ਤੂੰ ਕਢਿ ਕਸੀਦਾ, ਛਾਡਿ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ। ੧।
ਇਕਨੀ ਛੋਲੀਂ ਜੋਬਨ ਛਲਿਆ, ਇਕ ਜੋਬਨ ਦੀਆਂ ਛਲੀਆਂ। ੩।
ਝਿਲ ਮਿਲਿ ਝਿਲ ਮਿਲਿ ਝਿਲਮਿਲ ਝਿਲਕੇ, ਜਿਉਂ ਚਕੋ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ। ੩।
'ਰਾਮਦਾਸ' ਧੰਨ ਭਾਗ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਰਲੀਆਂ। ੪।

(੪੨) ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ

'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਪਾਂਡਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। *ਇਕ ਵਾਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਦੇ ਬੂੰਟਣ ਵਾਂਙ ਸਰੀਰਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ! ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਤੇ ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਅੱਗੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ —

ਹਰ ਸ਼ਤ੍ਰੁਨ ਮਮ ਗ੍ਰਿਹੇ ਦਿਵਾ ਰਾਤ੍ਰੌ ਹਿ ਦੁਖ ਦਾਨ
ਤ੍ਰਾਹਿ ਮਾਂ ਦਰਸ਼ਯ ਗੁਰੋ ਸ੍ਵਪਨ ਸਲੋਕੋ ਕਤਿਰੁਕਤਵਾਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਕੇ, ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਓ।

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਇਹ ਸੀ —

ਮੋਕਸ਼ੇ ਚ ਪ੍ਰਾਣੇ ਗੁਣ ਦ੍ਰਵਯ ਲਾਭੇ ਧਰਮ ਵਿਰਕਤੇ ਸੁਰ ਸੇਵਨੇ ਵਾ
ਯੋਖਿਤ ਸੁਦਾਸੇ, ਸਤਪੁਤ੍ਰਯਾਨੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸ੍ਵਭਾਵ ਅਰਿਸ਼ਟੋ ਪ੍ਰਮੋਦੇ
ਮਨੋ ਨਿਰੋਧੇ, ਯੁਧਜਸਤ, ਪ੍ਰਗ੍ਰਹੇ, ਧਰਮੇ ਚ ਨੀਤੌ, ਦਾਨ, ਗੁਣਾਕਰੇ
ਏਸ਼ੇਖੁ ਕੁਰਯਤ ਸਤਜਨਾਮ ਬਾਣੀ ਮੋਕਾਰ ਮਾਧੰ ਕਲਿ ਸੰਦਧਾਨ:।

ਅਰਥ— ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ (ਦੀ ਰੱਖਿਆ) ਵਿਚ ਗੁਣ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਲਾਭ ਵਿਚ, ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ, ਦੇਵ ਪੂਜਨ ਵਿਚ, ਆਗਿਆਕਾਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਸਫਰ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਦੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਮਨ ਰੋਕਣ ਵਿਚ, ਯੁਧ ਸਮੇਂ ਅਸਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਵਸੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਧਰਮ, ਨੀਤੀ ਵਿਚ, ਦਾਨ ਵਿਚ, ਗੁਣ ਇਕਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਸਭ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ 'ਸਤਿਨਾਮ ਬਾਣੀ' ਜਿਸ ਦੇ ਆਦਿ ਓਅਕਾਰ ਹੈ, ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰੇ।

ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਦੇ ਇਹੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ।

---

*ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰੁਤ 5, ਅੰਸੂ 27

(੪੩) ਮੀਰ ਛਬੀਲਾ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਲੋਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਸੱਦੂ ਤੇ ਭਾਈ ਮੱਦੂ ਵਰਗੇ ਰਬਾਬੀ ‡ ਵੀ ਸਨਤੇ ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਛਬੀਲਾ ਵਰਗੇ ਢਾਡੀ ਵੀ। ਜੰਗਾ ਜੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਦੱਸ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ† ਛਬੀਲੇ ਢਾਡੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਉੜੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਤੂ ਸਾਢ ਤਿਹੱਥੀ ਮੇਦਨੀ, ਸਭ ਧੰਦੇ ਲਾਈ
ਤੂ ਵੱਡਾ ਪੁਰਖ ਮਹਾਂ ਬਲੀ, ਧੁਰ ਅਜ਼ਮਤ ਪਾਈ
ਤੂ ਜਗ ਆਇਓਂ ਬਲਰਾਜ ਹੋਇ, ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਵਧਾਈ
ਤੈਨੂੰ ਜਨਕ ਧਰੇ ਸਿਰ ਸਿਹਰੇ, ਸੀਤਾ ਪਰਣਾਈ
ਤੂੰ ਨਾਮੇ ਉਤੇ ਬਹੁੜਿਓਂ, ਮੋਈ ਗਊ ਜਿਵਾਈ
ਤੂੰ ਦਰੋਪਤਾਂ ਦੀ ਪੈਜ ਰਾਖੀਆ, ਕਾਇਆ ਕਜਵਾਈ
ਤੂੰ ਮੱਛ ਆਕਾਸ਼ੋਂ ਲਾਹਿਆ, ਸਰ ਧਨੁਖ ਚਲਾਈ
ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਅਮਰਦਾਸ, ਰਲਿ ਭਗਤਿ ਕਮਾਈ
ਤੂ ਚਹੁੰ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਦਾ, ਚਾਰ ਵੇਦ ਉਗਾਹੀ
ਤੇਗ ਬੱਧੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ। ੧

ਨ੍ਹਾਉਣ ਰਚਿਆ ਗੁਰੂ ਨੇ ਨੀਰ ਗਰਮ ਕਰਾਇਆ
ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਜੜਿਤ ਕਰਿ, ਚੌਂਕੀ ਉਸਤਾਕਾਰ ਲਿਆਇਆ
ਗੁਰੂ ਨ੍ਹਾਤਾ ਧੀਰਜ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਨਿ ਨਾਨਕ ਪੁਰਖ ਧਿਆਇਆ

---

‡ ਇਨ ਪਸ਼ਚਾਤੀ ਆਇ ਸ਼ਿਤਾਬੀ। ਸੱਦੂ ਮੱਦੂ ਦੋਨੁ ਰਬਾਬੀ
ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਗੇ ਤਬਿ ਆਏ, ਥਿਰ ਚਿਤ ਜਬਹਿ ਥਿਰੇ ਸਮੁਦਾਏ। ੧੧।
[ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰੁਤ ੫, ਅੰਸੂ ੨੭

† 'ਵਾਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ' ਜੋ ਰੁਸਤਮ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਟੱਕਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਦਸਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਾਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਆਂ (੧੯੬੭)

ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਅਗਾੜਿਆਂ, ਤਾਜੀ ਮੰਗਵਾਇਆ
ਥਾਨੋਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਰਤਮਾਨ, ਢੋਰ ਨੱਚਦਾ ਆਇਆ
ਉਹ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਿਆਇ ਕੈ, ਮੜਕੀਂ ਸਾਰ ਚਬਾਇਆ
ਉਪਰਿ ਵਰਤਾਇਆ ਖ਼ਰਖਰਾ, ਝਾੜ ਮੋਟੇ ਲੂੰਅ ਉਠਾਇਆ
ਉਹਦੇ ਉਪਰਿ ਕੜਾ ਖਿਚਾਇਆ, ਕੜਾ ਖਿਚ ਕੇ ਤੰਗ ਉਠਾਇਆ
ਉਹਦੇ ਉਪਰਿ ਗੰਢੀਂ ਦਿਤੀਆਂ, ਜਿਉਂ ਹੱਟ ਬਜਾਜ਼ ਖੁਲ੍ਹਾਇਆ
ਅਰਾਕੀ ਦੇਖਹੁ ਵਾਹ ਗੁਰੂ ਦਾ, ਰਥਵਾਹਨ ਆਇਆ
ਕਾਨ੍ਹ ਭਗਤ ਜਿਹਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ, 'ਖਾੜੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ।੨।

ਸੇਲ੍ਹ ਪੱਕੇ ਵੱਟੇ ਦਸ ਸੇਰ, ਲੋਹਾਰਾਂ ਆਂਦੀ ਢਾਲ ਕੇ
ਸੇਲ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸ਼ੀਂਹਣੀ, ਮਾਣਸ ਖਾਂਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਲ ਕੇ
ਗੁਰੂ ਵਾਹੀ ਰਾ ਜਸਵਾਲੀਏ, ਕਰ ਡੱਕਰੇ ਧਸੀ ਪਤਾਲ ਕੇ
ਰਣ ਬਿੱਜੂ ਪਈ ਕੁਚਾਲ ਕੇ ।੩।
ਹਰੀ ਚੰਦ ਵੰਗਾਰਿਆ, ਰਣ ਨਾਚੇ ਘੋੜੇ
ਬਾਣ ਚਲਿੱਤਾ ਸੋਧ ਕੇ, ਤੀਰ ਤਾਜਾ ਜੋੜੇ
ਜਾਣ ਧਤੀਰਾ ਬਾਰ ਵਿਚ, ਚੁਖ ਚਿੰਜੂ ਬੋੜੇ
ਆਖ 'ਛਬੀਲੇ' ਢਾਡੀਆ, ਕਿਤ ਵੰਞ ਮਰੋੜੇ ।੪।

ਕਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸੋਢੀਆਂ, ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਪਈ ਜਮਧਾਣੀ
ਲੱਡੂ ਖ਼ੁਰਮੇ ਸਾਰ ਦੇ, ਰਾਜੇ ਮਿਹਮਾਣੀ
ਕੋਟੀਂ ਰੋਵਣ ਰਾਣੀਆਂ ਢੁਕਣ ਮੁਕਾਣੀ
ਫਤ੍ਹੇ ਪਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਜਿੱਤਿਆ ਭੰਗਾਣੀ ।੫।

(੪੪) ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਕੀ

ਮੁਸ਼ਕੀ, ਛਬੀਲੇ ਢਾਡੀ ਦਾ ਜੋੜੀਦਾਰ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਰਲ ਕੇ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰਲਕੇ ਦੋਵੇਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਣ । ਹਾਂ, ਮੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਕੜਖਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੜਖਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਚਰਣ 37 ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਪਹਿਲਾ ਵਿਸਰਾਮ 8, ਦੂਜਾ 12, ਤੀਜਾ ਅੱਠ, ਚੌਥਾ ਨੌਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਯਗਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਛੰਦ ਜੁੱਧ ਝਾਕੀ ਵਰਣਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਢਾਡੀ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜੋੜ

ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਖੀਰਲੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ —

ਢਾਢਿ ਸੈਨ ਢਾਡੀ ਭਵ ਲਯੋ। ਕਰਖਾ ਵਾਰ ਉਚਾਰਤ ਭਯੋ।
[ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਯਾਨ, 405

ਕੜਖਾ

ਬਾਣ ਬੰਦੂਕ ਹਥ ਨਾਲਿ ਗੋਲਾ ਛੁਟੈ, ਮਹਾਂ ਭਯ ਭੀਮ ਕੀਨੋ ਕੜਾਕਾ
ਸੂਰ ਸਾਮੁਹਿ ਭਿੜੇ ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਡਰੇ, ਲੰਕਪਤਿ ਲਰਜ਼ਯੋ ਖਾ ਧੜਾਕਾ
ਹੂਰ ਬੀਰਨ ਬਰੀ ਰੱਤ ਜੋਗਨਿ ਤਰੀ, ਖੋਪਰੀ ਦੰਤ ਕਾਲੀ ਜੜਾਕਾ
ਹੰਡੂਰ ਕਹਿਲੂਰ ਜਸਵਾਲ ਡਢਵਾਲ ਲੌਂ, ਧਾਰ ਬਾਈ ਭੱਜੀ ਹੈ ਭੜਾਕਾ
ਕਰਿ ਦਾਹਿਨੇ ਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ
ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਕੀ ਗਾਵਹਿ ਜਸ ਬਾਂਕਾ।

ਕਬਿੱਤ— ਬਜੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਡੰਕ ਕੌ ਭਜੇ ਤੁ ਭੂਪ ਲੰਕ ਕੇ,
ਹਨੂ ਦੁਰਾਇ ਅੰਕ ਕੋ ਨ ਧੀਰ ਧਰੈ ਇੰਦ ਜੀ
ਮਹੀ ਚਲੈ ਤਲਾ ਤਲੈ ਸੁਮੇਰੁ ਪਾਤ ਜਯੋਂ ਹਲੈ
ਬਰਾਹ ਦਾਢ ਕੌ ਦਲੈ, ਡਰੈ ਫਰੈ ਫਨਿੰਦ ਜੀ
ਤਜਯੋ ਮਹੇਸ਼ ਧਯਾਨ ਕੋ ਨ ਰੰਗ ਭਾਸਮਾਨ ਕੌ
ਪਰਯੋ ਜੁ ਕ੍ਰੰਮ੍ਹ ਪ੍ਰਾਨ ਕੇ ਦਸੋਂ ਦਿਸੈ ਗਜਿੰਦ ਜੀ
ਪਰੀ ਪੁਕਾਰ ਆਨ ਕੇ ਚਲਯੋ ਸੁਠਾਠ ਠਾਨ ਕੇ
ਸਨਧਬਧ ਜ੍ਵਾਨ ਕੇ ਚਢਯੋ ਗੁਰੂ ਗੁਬਿੰਦ ਜੀ।

(੪੫) ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਭੱਟ

ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਉਸੇ ਭੱਟ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ ਰਤਨ ਸੀ ਜਿਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਵਈਏ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਭੱਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਹਥ ਦਾ ਪੁਤਰ, ਕੀਰਤ ਦਾ ਪੋਤਾ ਤੇ ਭਿਖੇ ਭੱਟ ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ ਸੀ। ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਭਾਈ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਬੰਸ ਦੇ ਇਹ ਖਾਨਦਾਨੀ ਭੱਟ ਸਨ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਰਾਇ ਵਣਜਾਰਾ ਚੰਗਾ ਤਕੜਾ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਧੀ ਸੀਤੋ ਬਾਈ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਰਾਇ 30 ਜੇਠ 1737 ਬਿ. ਨੂੰ ਰਾਇ ਸੀਨੇ ਪਿੰਡ (ਰਕਾਬ ਗੰਜ) ਦੇਹਾਂਤ ਪਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਸ਼ੋਕ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਨੇ ਕੁਝ ਦੋਹਰੇ ਪਉੜੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜੋ 'ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਦੋਬੰਸੀ ਬੜੂਤੀਆਂ ਕੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ—

ਸਿਮਰਿ ਭੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਧੰਨ ਧਉਲਾ ਗਢ ਧਾਰਾ
ਹੁਕਮ ਹੂਆ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ, ਲੱਖੀ ਬੜੂਤੀਆ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰਾ
ਆਠਹੂੰ ਬੇਟੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ, ਕਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਰਾ
ਨਗਾਹੀਆ ਹੇਮਾ ਹਾੜੀ ਆਏ, ਆਇਆ ਸੀਤੂ ਤੇ ਪੁੰਡਾਰਾ
ਬਖਸ਼ੀ, ਬਾਲਾ, ਜਵਾਹਰ ਆਏ, ਬੰਧੇ ਬਰਛੀ ਕਮਰ ਕਟਾਰਾ
ਮਹਿੰਗੇ ਮੋਲ ਊਠ ਮੰਗਾਏ, ਚੜ੍ਹਨੇ ਕੋ ਘੋੜੇ ਕਾਨੇਂ ਮੇ ਬਾਰਾ
ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਸਿਰ ਪਾਗ ਬੰਧਾਈ, ਬੰਸ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਭਯੋ ਉਜਯਾਰਾ
ਜਸੁ ਜੋੜਿ ਕੇਸੋ ਭਟ ਭਣਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਸੈਂਤੀਆ ਹੋਈ ਜੈਜੈਕਾਰਾ। ੧।

ਸਿਮਰੁ ਸੁਲਤਾਨ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਕਨੂੰ ਯਾਦ ਸਤਿਗੁਰ ਕਰੇ ਸਹਾਇ
ਨਗਾਹੀਏ! ਤਉ ਲੱਖੀ ਕੇ ਜਨਮ ਲੀਆ ਰਉਤ ਰਾਣੇ ਦ੍ਵਾਇ
ਰਣੇ ਛੋਰਾ ਨਹੀਂ ਦਾਨਾ ਜਾਲਾਪੁਰ ਕੇ ਆਂਬ ਕਟਾਇ
ਧੰਨ ਪਾਰਾਂ ਦੇਈ ਗ੍ਰਾਬਨੀ ਪੂਤ ਜਨਮਿਆ ਨਗਾਹੀਆ ਪਾਂਚ ਸੈ ਹੇੜੀ ਮਾਰ ਭਗਾਇ
ਗੁਰੂ ਕੀ ਲੋਥ ਉਠਾਇ ਲਿਆਨੀ ਜਸ ਜਗ ਮੇਂ ਪਾਇਆ, ਪਿਤਾ ਪੂਤ ਰੋਸ਼ਨ ਭਏ ਆਇ।
ਜਸ ਗਾਊਂ ਤਉ ਲਖੀਏ ਗੋਧੂ ਠਾਕੁਰ ਕਾ,
ਤਾਜੀ ਬੰਧੇ ਬਾਰ, ਊਠੋਂ ਬੈਲੋਂ ਕੀ ਸੋਹੇ ਲਾਰ
ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭੱਟੋਂ ਕੋ ਦੀਆ ਦਾਨ, ਬੇਲ ਤੇਰੀ ਕੋ ਗੁਰੂ ਵਧਾਇ
ਜਸੁ ਜੋੜਿ ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਅਠੱਤੀਆ
ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਕੇ ਮਲ੍ਹਾਨ, ਕੰਗਨੇਂ ਕੀ ਜੋੜੀ ਮੁਹਰੇਂ ਕੀ ਮਾਲਾ, ਭੱਟੋਂ ਕੀ ਪਹਿਨਾਇ। ੪।

ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜਸ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ, ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਖੋਜ ਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1768 ਬਿ. 9 ਕੱਤਕ (11 ਅਕਤੂਬਰ 1711 ਈ.) ਲਾਹੌਰ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਲੋਵਾਲ ਲਾਗੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ 6

ਸਾਥੀ ਭੱਟਾਂ ਸਮੇਤ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।†

(੪੬) ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ

ਦੇਸੂ ਭੱਟ. ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਈ ਤੇ ਬੋਹਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਕੇਸੋ ਤੇ ਦੇਸੂ ਦੋਵੇਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਤਾਂਹੀ ਦੇਸੂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਹੀ 1750 ਬਿ. ਵਿਚ ਚੇਤਵਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਪੁਤਰਾਂ ਭਾ. ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਤਸਵ ਸਮੇਂ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ ਉਸਤਤਿ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ—

ਸਿਮਰਿ ਭੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗਰ ਅਪਣਾ, ਗਿਆਨ ਬਤਾਵਹਿ ਸੱਚਾ
ਤਉ ਬੇਖਾ ਪੰਵਾਰ ਬੀੜੇ ਕਾ ਅਧਰਾਕ, ਨ ਤਉ ਬੇਖਾ ਰਜਪੂਤੀ ਕਾ ਨੱਕਾ
ਦਿਲੀ ਲਗ ਧਾਂਕ ਸੁਨੀ ਤੇਰੀ ਬੱਲੂ, ਤਉ ਜਾਨੇ ਸ਼ਾਹ ਚੁਗੱਤਾ
ਸਪੂਤ ਪੋਤਾ ਤਉ ਗਾਊਂ ਮਨੀ ਰਾਮ, ਰੌਸ਼ਨ ਬੰਸ ਜਲ੍ਹੇ ਕਾ ਕਿੱਤਾ
ਪੈਲ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਭੰਗਾਣੀ ਮਾਰੀ, ਰਾਣਾ ਘਾਲ ਕੀਆ ਰਣ ਜਿੱਤਾ
ਸਾਕਾ ਕੀਆ ਨਦਾਵਣ ਤੈਂ ਨੇ, ਘਾਲਿਆ ਰਾਣਾ ਬੀਚ ਪਰਬਤਾ
ਘੋੜੇ ਬੀਸ ਪਚਾਸ ਗਿਣਤੀ ਕੇ ਆਏ, ਪੈਦਲ ਆਏ ਬਹੁ ਰਜਪੂੱਤਾ
ਧੰਨ ਮਾਤਾ ਮਧਰੀ ਬਾਈ, ਤਉ ਜਾਇਆ ਮਨੀਰਾਮ ਪੂਤ ਸਪੁੱਤਾ
ਸੁਪੂਤ ਬੇਟਾ ਤਉ ਗਾਊਂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਜੀਤੇ ਜੀ ਦੇਗੋ ਉਬਲਿੱਤਾ
ਜਸ ਜੋੜਿ ਦੇਸੂ ਭੱਟ ਭਣਿਆ
ਅਨੰਦਪੁਰ ਕੇ ਮਲ੍ਹਾਨ ਰੁਪਇਉਂ ਸੇ ਮੂੰਡ ਭੱਟੋਂ ਕਾ ਭਰ ਦਿਤਾ
ਕੀ ਬਧਾਈ ਬੇਟੇ ਚਿਤ੍ਰ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਉਦੇ ਬਿਆਹ ਕੀ

---

† ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਬੋਹਬ ਕਾ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੋਹਬ ਕਾ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਬੋਹਬ ਕਾ, ਪੋਤੇ ਕੀਰਤ ਕੇ, ਪੜਪੋਤੇ ਭਿਖਾ ਕੇ ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਗੋਤ੍ਰੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਸਾਤੋਂ ਭਾਟ ਕੱਤਕ ਪਰਬਿਸ਼ਟੇ 9 ਸੰਬਤ 1768 ਕੋ ਅਲੰਵਾਲ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਪਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ, ਭੂਮੀ ਮੇਂ ਗਾਡ ਕਰ ਮਾਰ ਦੀਏ।

[ਭੱਟ ਵਹੀ, ਤਲਉਂਢਾ—ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ- ਗਿ: ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ

ਸਾਲ ਸਤ੍ਹਾਂ ਸੈ ਪਚਾਸ ਸੀ ਬਿਤਾ
ਮੈਂਹਗੇ ਮੋਲ ਕਰਹੇ ਹੈਂ ਦੀਏ, ਮੁਰਕੀ ਬੱਚ ਕੰਨੀ ਔ ਬਾਲਿਤਾ।

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦੇਸੂ ਨਾਮ ਹੈ ਪਰ ਜਦ 1763 ਬਿ. ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭਾ. ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਉੜੀ ਲਾਈ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—

ਜਲਹਾਨੇ ਪੰਵਾਰ ਬਾਂਕੇ ਅਲੀਪੁਰ ਕੇ ਬਂਝਰਉਤੰ, ਤਉ ਸੇ ਕਉਨ ਅਰੈ
ਜਸਵਾੜੀ ਗਾਮ ਕਾ ਮਾਹਿਆ ਕੇਸਰੀ, ਹਾਥੀ ਗੈਲ ਲਰੈ
ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਬਰਛੀ ਰੋਸ਼ਨ, ਤੇਰੀ ਸਾਂਗ ਝਰਮਲ ਕਰ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਥੀ ਰਿਪੂ ਥਰਬਰ ਕਾਂਪੈ, ਤੇਰੀ ਪਰਬਤੀਂ ਹਲਕ ਪਰੈ
ਧੰਨ ਮਾਤਾ ਤਉ ਸੀਤੋਬ ਈ, ਤੇਤੇ ਪਾਂਚ ਸਪੂਤ ਰਨੈ ਲਰ ਮਰੇ
ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਗਾਊਂ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟੀ ਮੁਖ ਪਰੈ
ਧੰਨ ਧੰਨ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮੂੰਡ ਸਬ ਉਚਰੈ
ਚਾਰ ਬਰਨ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਰੇ, ਰਟਤ ਨਾਮ ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਘਰੈ
ਜਸ ਜੋੜਿ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਭਣਿਆ ਸਾਲ ਸਤ੍ਹਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰਸੱਠੇ
ਉੱਜਲ ਦਾਨ ਦੀਓ ਗਲ ਜੋਟ ਨਰਰੇ
ਕੀ ਵਧਾਈ ਪੋਤੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਕੀ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ
ਜੇਠ ਚਾਨਣਾ ਚਉਥ ਰੁਪਇਉਂ ਸੇ ਮੂੰਡ ਭੱਟੋਂ ਕਾ ਭਰੇ।

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਦੇ ਪੁਤਰ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭੱਟ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਛੰਦ ਗਾਏ ਹੋਣਗੇ, ਲੜ ਲੱਭਣ ਦੀ ਹੈ।

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ 9 ਕੱਤਕ 1768 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ 11 ਅਕਤੂਬਰ 1711 ਈ. ਨੂੰ ਅਲੋਵਾਲ ਲਾਗ (ਪੁਰਾਣਾ ਲਾਹੌਰ) ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ 7 ਭੱਟਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੱਡ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(੪੭) ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ਭੱਟ

ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਦਾ ਪੁਤਰ ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਨਦੇੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਨੱਥ ਮੱਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਪੋਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਢਾਡੀ ਗਾਹੀਆ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਗਏ ਤਿਵੇਂ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਦੱਖਣ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਏਕਮ (1765 ਬਿ.) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਤੋਰਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਮੁਖੀਏ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਾਲ ਘਲੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤੇ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਇਕ (ਭਾਗੂ ਵਣਜਾਰਾ) ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਨਾਲ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਬਾਣ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖਲੋ ਕੇ ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਰਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਛੰਦ ਕਹੇ ਸਨ —

ਸਿਮਰੂੰ ਸਾਰਦ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਬਤਾਇਆ
ਰਦਉਤ ਜਲਹਾਨੇਂ ਸਾਤੋਂ ਭੁਜਾ ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ, ਸਾਤੋਂ ਕਾ ਜਸ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟੀਂ ਛਾਇਆ
ਹੁਕਮ ਭਇਆ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ, ਭਗਵੰਤ ਨਾਇਕ ਕੋ ਗੁਰੂ ਵਧਾਇਆ
ਅਜਬ ਕੀਆ ਏ ਤੁੰਗ ਚੀਨ ਬਣਾਕੇ, ਖੀਂਚ ਸਾਂਗ ਤਉ ਮੂੰਡ ਭਬਾਇਆ
ਕਾਮਲ ਖਾਨ ਕੇ ਲਾਈ ਬਰਛੀ, ਪਾਂਚ ਹਜ਼ਾਰੀ ਕਾ ਮਨਸਬ ਤਉ ਪਾਇਆ
ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਮੇਂ ਉਜਲ ਹੋਆ, ਬੰਸ ਜੱਲ੍ਹੋ ਕਾ ਨਾਮ ਬਢਾਇਆ
ਕਰਮਾ ਬਾਈ ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਗਾਊਂ ਮਨਸਬ ਜਿਨਕਾ ਸੀ ਦੂਣ ਸਵਾਇਆ
ਜਸ ਗਾਊਂ ਤਊ ਨਠੀਏ ਰੂਪੀ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਜਿੰਹ ਕੀ ਬੰਸ ਗੁਰ ਹੁਕਮ ਬਜਾਇਆ
ਦਾਨ ਦੀਆ ਭੱਟੋਂ ਕੋ ਥਾਲ ਮੋਹਰੋਂ ਕਾ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭਰਿ ਲਿਆਇਆ
ਸਾਲ ਸੱਤਰਾਂ ਸੈ ਪੈਂਸਠ ਆਹਾ, 'ਨਰਬਦ' ਦੋਹਾ ਜੋੜਿ ਸੁਣਾਇਆ
ਬਾਣ ਗੰਗਾ ਦੀ ਘਾਟੀ ਤੇ ਖੜਿ, ਬੀਰ ਜਲਹਾਨੇ ਕਾ ਜਸ ਗਾਇਆ।

ਭਾਈ ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਸਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ 9 ਕੱਤਕ 1768 ਬਿ. ਨੂੰ ਆਲੋਵਾਲ ਲਾਗੇ (ਪਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ) ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਭੱਟ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਛੰਦ ਖੋਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

(੪੮) ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਯ ਲਿਖੇ। ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਯ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਹੁਲ ਦੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੇ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿਖੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਿਥੇ

ਜਾਂਦੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਇਸੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ* ਨੇ ਪ੍ਰਯਾਯ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

੪੯ ਨਿਹਚਲ ਫਕੀਰ

ਨਿਹਚਲ ਫਕੀਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਸੰਤ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਅਚਲ ਦਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧੂ ਨਿਸ਼ਚਲ ਦਾਸ (1792-1862 ਈ.) ਕਰਤਾ 'ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ' ਤੇ 'ਬ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਇਹੋ ਕਵੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸਾਧੂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉੱਨੀਵੀ ਸਦੀ ਹੈ, ਅਠਾਰਵੀਂ ਨਹੀਂ।

ਸੋ ਨਿਹਚਲ ਫਕੀਰ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਈ ਨਿਹਚਲ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ,ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਨਿਹਚਲ ਫਕੀਰ, ਕਵੀ ਹੋਵੇ।

੫੦ ਪਿੰਡੀਲਾਲ

ਪਿੰਡੀ ਲਾਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਖੁਦ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ —

'ਇਸ ਬਿਧਿ ਪੰਡਤ ਪਿੰਡੀ ਲਾਲ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਗੁਪਾਲ।
ਖਾਨ ਚੰਦ ਅਰ ਆਲਮ ਸ਼ਾਹੂ, ਸਾਧੂ ਮਦਨ ਗਿਰਿ ਸੁਨਤ ਉਮਾਹੂ।੩੧।
[ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰੁਤ ੫, ਅੰਸੂ ੨੮

੫੧ ਨੰਦ ਲਾਲ

ਪੰਡਿਤ ਪਿੰਡੀ ਲਾਲ ਦਾ ਭਰਾਤਾ ਜੋ ਕਿ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਨਮੂਨਾ ਇਹ ਹੈ—

'ਇਕ ਦਿਹਾੜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸੋਂ', ਅਸਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਰਾਹੀ ਪੀਤੀ
ਭਾਇ ਅਸਾਡੇ ਲਿਖੀ ਫਕੀਰੀ, ਸੋ ਮਸਤਕ ਧਰਿ ਲੀਤੀ

---

* ਪੰਚ ਸਿਖ ਗੈਲ ਕੀਏ ਤਿਆਰ : ਭੂਪਤਿ ਸਿੰਘ ਔ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜ਼ਾਰ
ਚੰਦੂਾ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਦਾਨ। ਪੰਚਮ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ।
[ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ—ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 70

ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਗੁਨਾਹੀਂ ਬੀਤੀ, ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਤੀ
ਆਗੇ ਸਮਝਿ ਚਲਹੁ ਨੰਦ ਲਾਲਾ, ਜੋ ਬੀਤੀ ਸੋ ਬੀਤੀ।'

੫੨ ਮੱਲੂ

ਮੱਲ ਭੱਟ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ 'ਮੱਲੂ' ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਬਾਦ ਇਹੋ 'ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ' ਅਖਵਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਹਿੰਦੀ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਲ ਕਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨੂਰ ਪੁਰ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਇਸਨੇ 'ਦੇਵੀ ਮਹਾਤਮ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਹੋ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਲਾਹੌਰ ਵਾਸੀ ਕੇਸ਼ਵਦਾਸ ਕਵੀ ਨੇ 1748 ਬਿ. ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਸੀ—'ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਣ', ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ, ਮੱਲ ਭੱਟ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਮਤ ਦਸ ਅਰ ਸਾਤ ਸੈ, ਅਠਤਾਲੀ ਸੰਗ ਤਾਸ
ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਪਨ ਸੁਨਹੁ, ਗੁਨਿ ਜਨ ਕਰੌਂ ਪ੍ਰਕਾਸ। ੮।
ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਕਲ ਸਕੇਲ ਕੈ, ਤਾਂਕੋ ਸਭ ਰਸ ਲੀਨ
ਮੱਲ ਭਾਟ ਚਰਨਨ ਲਗੌਂ, ਬਾਂਧਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਬੀਨ। ੧੧।
[ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾ. ਪਟਿਆਲਾ (ਨੰ 2209)

ਉਪਰੋਕ੍ਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹੀ 2232 ਨੰ. ਤੇ ਹੋਰ ਖਰੜਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਠ ਇਉਂ ਹੈ:—

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਕਲ ਸਕੇਲਕੈ, ਤਾਂਕੋ ਸਭ ਰਸ ਲੀਨ
ਮੱਲ ਭਾਟ ਸਾਜ਼ਨ ਕਹਯੋ, 'ਬਾਂਧਹੁ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਬੀਨ'। ੧੧।
ਲੱਛੀ ਰਾਮ ਮਸਨਦ ਨ੍ਰਿਪਤਿ, ਪ੍ਰਿਥਮਹਿ ਜ੍ਵਾਲਾ ਨਾਥ
ਮੱਲ ਭਾਟ ਚਰਨਨ ਗਹਯੋ, ਭਾਲ ਧਰਯੋ ਤਿਹਾਂ ਹਾਥ। ੧੨।

ਸੋ ਜਿਸ ਮੱਲ ਭੱਟ ਨੂੰ ਕੇਸਵ ਦਾਸ ਵਰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਜਦਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਗਾ ਗੁਣੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ।

੫੩ ਕਲੂਆ

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਾਸੀ ਭਿਖੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਭਰਾ-ਸੇਖਾ, ਤੋਖਾ, ਗੋਖਾ, ਤੇ ਟੋਡਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੋਖੇ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਦਾਸ, ਕਲੂਆ, ਗੰਗ ਤੇ ਬੱਲ। ਗੰਗ ਭੱਟ ਨੇ 10 ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ 'ਝਗੜਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਕਾ' ਲਿਖਿਆ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਕਲੂਆ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਕੱਲੂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ।

੫੪ ਬੱਲੂ

ਭੱਟ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤੋਖੇ ਦਾ ਪੁਤਰ ਬੱਲ ਕਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਬੱਲੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣ । ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਉਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

ਬੱਲੂ ਬਿਸ਼ਨ ਫਕੀਰ ਕੀ, ਬੋਲੀ ਸੁਨਿਹ ਨ ਕੋਇ
ਤਯੋਂ ਈਸੂਰ ਅਰ ਜੀਵ ਕੀ, ਦੁਬਿਧਾ ਜੀਅ ਮੈਂ ਹੋਇ । ੧੧ ।
[ਰੁਤ ੫, ਅੰਸੂ ੧੦

੫੫ ਬੱਲਭ

ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਨੋਟ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਲਭ ਲਘੂ ਤੇ ਬੱਲਭ ਬ੍ਰਿਹਤ ਅਰਥਾਤ ਛੋਟਾ ਤੇ ਵੱਡਾ--ਦੋ ਵੱਲਭ ਕਵੀ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ । ਸ਼ਾਇਦ ਛੋਟੇ ਨੂੰ 'ਬੱਲੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵੱਡਾ 'ਬੱਲਭ' ਕਹਿਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ।

ਇਕ ਹਰਿਵੱਲਭ ਨਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾ 1771 ਬਿ. ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦਾ ਗੱਦ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ।*

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹਰਿਵਲਭ ਭੱਟ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਮਾਰਮਣੀ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਗੋਕੁਲ (ਮਥਰਾ) ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਸਮਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਇਕ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਹਰਿਵੱਲਭ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਗੀਤਾ 'ਭਾਖਾ ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ' ਨਾਮ ਹੇਠ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

੫੬ ਅੱਲੂ

ਇਹ ਨਾਮ ਹਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ‡ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ

---

*ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਖੰਡ ਦ੍ਵਿਤੀਯ, ਪੰਨਾ 632

‡ ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਦ੍ਵਿਤੀਯਖੰਡ ਪੰਨਾ 127 [ਪ੍ਰਥਮਖੰਡ ਪੰਨਾ 462

ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਈ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਭੱਟ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਵੇ। ਪੰ. ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅੜੂ ਯਾ ਅੱਲੂ ਨਾਮ ਦਾ ਸੀ, ਇਹੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕਹਿਲਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੇਖਕ ਹੋਵੇ।

੫੭ ਮਧੂ

ਹਿੰਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਧੁਕਰਦਾਸ ਨਾਮ ਦਾ ਕਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ 1782 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਧ੍ਰਵ ਚਰਿਤਰ' ਰਚਨਾ ਰਚੀ।‡

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਸਭ ਨੇ 'ਮਧੂ' ਨਾਮ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਧੁਕਰ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਇਸ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕਵੀ ਹੋਵੇ।

੫੮ ਉਦੈ ਰਾਇ

ਉਦਯਰਾਮ ਯਾ ਉਦਯਨਾਥ ਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਉਦਯ ਕਵੀ ਨੇ 1725 ਬਿ. ਵਿਚ ਕਕਾਵਲੀ ਤੇ 1739 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਗਿਆਨ ਬਤੀਸੀ' ਲਿਖੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਉਦਯਨਾਥ ਕਵਿੰਦਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਨਪੁਰਾ (ਦੁਆਬੇ) ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਦੂਲਹ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਮੇਠੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਰਸ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ' ਤੇ 'ਛੰਦ ਪਚੀਸੀ' ਆਦਿ ਹਨ।† ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਦੈਰਾਇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਮ 'ਉਦੈਰਾਇ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਦੈ ਰਾਮ ਯਾ ਉਦਯਨਾਥ ਨਹੀਂ।

੫੯ ਠਾਕੁਰ

ਹਿੰਦੀ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਠਾਕਰ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਗੌਂਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਗਿਆਨ ਗੀਤਾ' ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ' ਆਦਿ ਹਨ।* ਦੂਜੇ ਠਾਕੁਰ ਕਵੀ ਨੇ

---

†ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਤ ਵਿਵਰਣ, ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 84-85

* ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 380

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ 'ਕਰਣ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ' ਛੰਦਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਕੌਣ ਸੀ।

੬੦ ਮਾਨਦਾਸ ਵੈਰਾਗੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੋਧਪੁਰ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਖਿਆਲ ਟੱਪਾ' ਪਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 56 ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਂ ਮਾਨ ਦਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਨੀ ਮਾਨ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੈਨੀ ਸਾਧੂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖੀ 'ਕਵੀ ਪ੍ਰਮੋਦ ਰਸ' (1746 ਬਿ.) ਤੇ 'ਕਵੀ ਬਿਨੋਦ' (1745 ਬਿ) ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਨ ਕਵੀ ਪੰਡਿਤ ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਹਰਿਹਰਪੁਰ (ਬਹਰਾਇਚ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਯਾ ਹੋਰ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਦਾਸ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਚ ਮਾਨਚੰਦ ਨਾਮ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।†

੬੧ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ

ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ, ਜਾਤ ਦਾ ਸਕਸੇਨਾ ਕਾਯਸਥ ਤੇ ਆਗਰੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ 'ਸੂਰਗਾਰੋਹਣ ਪਰਬ' ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। 1756 ਬਿ. ਵਿਚ ਇਸੇ 'ਗ੍ਰਹਫਲ ਵਿਚਾਰ' ਪੁਸਤਕ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਆਲੀਅਰ ਬਹਿ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਵੀ 'ਗੋਪਾਚਲ' ਕਹਿਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।†

ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹੋ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਹੋ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਗੁਆਲੀਅਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।*

੬੨ ਮਥਰਾ ਦਾਸ

ਮਥਰਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਕਈ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਮਥਰਾ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੀਤਿ ਬਿਲਾਸ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਮਥਰਾ ਭੱਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ 1791 ਬਿ. ਦੇ ਲਾਗੇਚਾਗੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਚੂਨੀ ਲਾਲ ਤੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ 'ਰਾਧਾ ਗੋਵਿੰਦ ਸੰਗੀਤਸਾਰ' ਨਾਮੀ ਗੱਦ ਪਦ

---

†ਹਸਤਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ ਦ੍ਵਿਤੀਯ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 161-62
ਪ੍ਰਥਮਖੰਡ, ਪੰਨਾ 205

*ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਪ੍ਰਥਮ ਖੰਡ ਪੰਨਾ 77

ਮਿਲੀ ਰਚਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਵੀ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਵਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਸਰੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।* ਤੀਸਰਾ ਮਥਰਾ ਦਾਸ ਕਾਇਸਥ ਹੋਰ ਹੈ, ਜਿਸ 1727 ਬਿ. ਵਿਚ 'ਵੈਦਿਕ ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਿਹਿ' ਗੱਦ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਮਥਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ।

੬੩ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ

ਇਹ ਨਾਂ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਕ ਰਾਮਚੰਦ ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ, ਤੇ ਵੈਦਯ ਬਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਪਹਿਲੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਿਖ ਕਾਲੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੂਨੀ ਚੰਦ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮਚੰਦ, ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਮਟਨ ਨਾਲ 1732 ਬਿ. ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

੬੪ ਮਦਨ ਗਿਰਿ

ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਸਿਖ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਤਿਆਗੀ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਵੀ ਮਹੀਨਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਰਹਿਕੇ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਮਦਨ ਗਿਰਿ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸੀ, ਜੋ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ,ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਮਹੰਤ ਮਦਨਨਾਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

੬੫ ਰਾਇ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਤੇ ਨਾਇਕ ਮਾਈਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਇਹ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਕੁਝ ਤੇਗ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕਲਮ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ। ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਆਲਿਮ ਫਾਜ਼ਿਲ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰਤਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ

---

*ਹਸਤ ਲਿਖਿਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ, ਪੰਨਾ 125 (ਦ੍ਵਿਤੀਯ ਖੰਡ)

ਸਤਿਗੁਰਾਂ, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਦਨੀਤ ਦੇਖੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਕਵੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਮਾਣ ਅ ਦਰ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਸ ਦੇ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਰਤਨ ਇਸ ਜੰਗ ਜੁੱਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨ ਹੋਣ।

ਭਾਈ ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

'ਇਕ ਸਮੇ'—ਸੰਮਤ 1759 - ਮੇਲਾ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਹੋਇ ਬੀਤਿਆ, ਬਚਨ ਹੋਇਆ ਨਕੀਬ ਨੂੰ— 'ਅਵਾਜ਼ ਕਰੁ ਸੰਗਤਾਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁਰ ਜਾਣ।' ਸੋ ਨਕੀਬ ਉਚੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਿਆ—

'ਬਚਨ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੁ ਸੰਗਤਾਂ ਘਰੋ ਘਰੀਂ ਟੁਰ ਜਾਣ।'

ਸੋ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤਾਂ ਟੁਰ ਗਈਆਂ। ਨਕੀਬ ਨੇ ਖਬਰ ਲਈ: ਸੰਗਤਿ ਸਾਰੀ ਟੁਰ ਗਈ, ਇਕ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਰਹਿਆ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚੋਂ। ਤਿਸ ਨੂੰ ਬਚਨ ਹੋਆ, 'ਸਿਖਾ! ਜੇ ਸਿਖੀ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰਿ ਜਾਹੁ।' ਤਿਨ ਕਹਿਆ ਜੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸਾਹੁ! ਮੈਂ ਘਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਸਾ ਚੁਕਾਇਕੇ ਆਇ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਘਰਿ ਕੀਕੂੰ ਸਿਖੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ।' ਬਚਨ ਹੋਆ—ਤੇਰੀ ਸਿਖੀ ਘਰਿ ਹੀ ਰਹਿਸੀ' ਇਥੇ ਨ ਰਹਿਸੀ, ਤੂ ਹੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਫਾਰਸੀ, ਅਤੇ ਅਸਾਂ ਕਰਨੇ ਹਨ ਜੁੱਧ, ਲੋਕਾ ਦੇ ਸਲਾਹ ਤੇ ਮਨਸੂਬੇ, ਅਸਾਡਾ ਰਉਲਾ। ਤੁਧ ਰਉਲਾ ਦੇਖਕੇ ਆਖਣਾ ਹੈ, ਤਤਵੀਜ਼ਾ ਕਰਕੇ 'ਜੁ ਇਹੁ ਕੰਮੁ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ. ਇਥੋਂ ਸਾਰਿਬ ਚੁਕ ਗਏ ਹੈਨਿ। ੫੨ । [ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹਜ਼ੂਰੀ

ਭਾਇ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਧਾ ਘਰ ਆ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨ ਟਿਕਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਹੂਲ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ।ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ-ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਖਿਦਰਾਣੇ ਢਾਬ ਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਜੁੱਧ ਵਿਚ 30 ਪੋਹ 1762 ਬਿ. ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ।

੬੬ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸੁੱਖੂ, ਸੁਖੀਆ ਤੇ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦਰ ਅਸਲ ਇਹ ਇਕੋ ਸੀ। ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁਤਰ ਸਨ—ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਸੁਖਾਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ।ਇਹ ਚਾਰੇ ਹੀ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ 1 ਅੱਸੂ 1757 ਬਿ. ਦੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

੬੭ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਟੁੱਟੀ ਗੰਢਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਸੀ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਕੁਝ ਸੂਰਬੀਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਤੇ ਪੁਜਾ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਖਾਤਰ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ 30 ਪੋਹ 1762 ਬਿ. ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੰਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ—

ਸਿਆਮ ਬਿਨ ਊਧੋ ! ਐਸੀ ਭਈ, ਜਿਉਂ ਮਛਲੀ ਬਿਨ ਪਾਣੀ
ਤੱਤੇ ਰੇਤੇ ਪਈ ਤੜਫਾਂ, ਬੇਦਨ ਕਿਸੇ ਨ ਜਾਣੀ
ਕੁੱਠੀ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕਤ ਵਾਲੀ, ਦੇਹੀ ਦਰਦ ਰੰਞਾਣੀ
ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂਹੀ, ਮਿਲਸੀ ਸਾਰੰਗਪਾਣੀ।

੬੮ ਹਰਿਜਸ ਰਾਇ ਹਜ਼ੂਰੀ

ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰਿਜਸਰਾਇ, ਛਿੱਬਰ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੇ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਹਰਿਜਸਰਾਇ, ਸਿੱਖ ਇਕ ਬ੍ਰਹਿਮਨ
ਗੁਰਮੁਖੀ, ਫਾਰਸੀ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜੈ ਮਨ। ੬।
ਸਤੀਦਾਸ ਮਤੀਦਾਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਖਾਏ
ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸਦਾਏ ।
ਤਿਸ ਪਾਸਹੁੰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਸਿਖੇ
ਸੋ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾਲਿ ਦੱਸੇ, ਸਿਖਾਏ, ਦੇਵੇ ਪੱਟੀ ਲਿਖੇ। ੭।

[ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ,

ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਹਰਿ ਜਸ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਵਾਦਿਤ (ਗੱਦਰੂਪ) 'ਬਿਸ਼ਨੁ ਪੁਰਾਣ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਵਿਚ 21 ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਿਸ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ।

੬੯ ਪੰਡਿਤ ਰਘੂਨਾਥ

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕੁਝ ਸਿਖ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਰਘੂਨਾਥ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤਿ ਵਰਣ ਪੁਛੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਿਖ ਮਿਹਨਤ ਮਜੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗਰੀਬ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਾਫ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜੈਸੀ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।' ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਵਿਦਯਾਰਥੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਭੇਜੇ ਜੋ ਤ੍ਰੈਖ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁਣ ਹੋਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤੇ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਬਣੇ।

ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਕੇਸੋਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੇਸੋਦਾਸ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਯੱਗ ਆਦਿ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਤ੍ਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵਤਾ ਪਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸੋ ਪੰਡਿਤ ਰਘੂਨਾਥ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ।

੭੦ ਪੰਡਿਤ ਮਿੱਠੂ

ਕਵੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੇ 1747 ਬਿ. ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ 'ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ' ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾਂ' ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਮਿੱਠੂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਕਥਨ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ—

ਕਥਾ ਸੰਪੂਰਨ ਭਈ, ਸੁਣੀਓ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ
ਭੈ ਪਾਪ ਸਿਧਾਵਣ ਦੁਖ ਜੋ, ਸੁਧ ਹੋਆ ਹੋਈ
ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਸੋ ਲਹੈ, ਇਹ ਪੜ੍ਹੈ ਜੋਈ
ਉਤਮ ਉਸਤਤਿ ਬਿਸਨੁ ਕੀ, ਕਹੀ ਉਤਮ ਸੋਈ
ਮਿੱਠੂ ਦਿਜ, ਗੋਬਿੰਦਰਾਇ, ਅਰਥ ਦੱਸ ਦਿਤੋਈ
'ਕਾਂਸ਼ੀ' ਕਹੀ ਜੈਸੀ ਬੁਧਿ ਥੀ, ਦੋਸ਼ ਦੇਹੁ ਨ ਕੋਈ। ੭੯।

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ, ਪੰਡਤ ਦੇਵੀ ਦਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰਿਦਾਸ, ਹਰਿਭਗਵਾਨ, ਲੱਛਮੀ ਰਾਮ,

ਘਾਲਕਾਦਾਸ (ਗੁਜਰਾਤ), ਵਿਸ਼ਨੁਪਾਲ (ਕਾਂਸ਼ੀ), ਸ਼ਿਵ ਬੱਕ੍ਰ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਆਦਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੂ ਦਾ ਕਿਤੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੰਡਤ ਦੇ ਮਧੁਰ ਸੁਭਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਅੱਲ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇ ਯਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ।

੭੧ ਮਦਨ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਛੁਹ ਸਦਕਾ ਸਾਹਿਤਕ ਲਗਨ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਗਾ ਪਰ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ।

੭੨ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ

ਚਮਕੌਰ ਲਾਗੇ ਮਾਜਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪੰ: ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਮੰਗੀ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼' ਦਾ ਵਰ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਹਰਿਗੋਪਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਇਹ ਚਮਕੌਰ ਵਿਚ ਜੂਝ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ।

੭੩ ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ

ਮੱਲ ਭੱਟ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ,ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਦਿਤੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਮੋੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਮੰਗਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ—'ਲੇਖਾ ਕੋਇ ਨ ਪੁਛਈ, ਸਤਿਗੁਰ ਬਖਸ਼ੰਦਾ।' ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ 'ਹੱਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸ ਸੂਅਰੁ ਉਸ ਗਾਇ' ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਰਕਮ ਮੋੜੋ।' ਸ਼ਰਮਿੰਦਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜ ਦਿਤਾ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

੭੪ ਬਿਧੀ ਚੰਦ

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

੭੫ ਖਾਨ ਚੰਦ

ਇਕ ਮੁਸਲਮ ਕਵੀ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਖ਼ਾਨ ਚੰਦ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ

ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

੧੬ ਬ੍ਰਿਖਾ

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹੈ। 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦੀ 88 ਨੰਬਰ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ—

'ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਮਹਿੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਪਾਂਡਾ, ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਖਾਨ ਚੰਦ, ਸੁਖਦੇਵ ਪੰਡਿਤ, ਮਾਨ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ, ਮਦਨ ਗਿਰਿ, ਆਲਮ ਸ਼ਾਹ, ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ, ਬ੍ਰਿਖਾ, ਸੁੱਖਾ, ਗੁਣੀਆ, ਗੁਣਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਪਰਚਣੀਤੇ ਆਇ ਪਹੁੰਚੇ।'

੧੭ ਰਾਵਲ

ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਸੀ—

'ਰਾਵਲ ਬੋਲਹਿ ਜੀਵ ਕੋ, ਈਸ਼ਰ ਅੰਸ਼ ਨਿਹਾਰ
ਨਹੀਂ ਦੰਡ ਆਪਨੀ ਸੁਰਤਿ,, ਬਿਚਰੈ ਲੋਕ ਪਸਾਰੁ। ੬। [ਸੌ ਸਾਖੀ

੧੮ ਸ਼ੇਖ਼

ਆਲਮਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਜੋ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤ੍ਰੀ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਛੰਦ 'ਆਲਮ ਕੇਲਿ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ 25 ਨੰ: ਆਲਮ)

੧੯ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ

ਇਹ ਛਿੱਬਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਬਣਾਇਆ —

'ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਅਤੇ ਧਰਮ ਚੰਦ ਦੁਇ ਆਏ।
ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਕੰਮ ਲੇਹੁ ਉਠਾਏ।
ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਬੇਨਤੀ ਅਪਨੀ ਸਭ ਕਹੀ ਉਚਾਰੀ।
'ਜੋ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਦਾਸ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਕਾ ਭਾਰੀ।'

ਬਚਨ ਕੀਤਾ—'ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਡੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਵਿਚ ਰਹੇ।
ਤੁਸੀਂ ਆਦਿ ਕਦੀਮੀ ਸਿਖ ਅਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਹੇ।

ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਕੀਤਾ
ਖਜ਼ਾਨਾ ਤੋਸ਼ੇਖ਼ਾਨਾ ਕਹਿਆ, ਧਰਮ ਚੰਦ ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਲੀਤਾ।
[ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ

ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ 7 ਕੱਤਕ 1757 ਬਿ: ਨੂੰ ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ ਤੋਪ ਦਾ ਗੋਲਾ ਲਗਣ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਭਾਈ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ।

੮੦ ਧਰਮ ਚੰਦ

ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਦਰਗਹ ਮੱਲ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਦਰਬਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਘਰਬਾਰੀ ਦੀਵਾਨ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ (1826 ਬਿ.) ਲਿਖਿਆ।

੮੧ ਆਲਮ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਮੁਸਾਹਬ ਬਿਲਾਸੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਦਬੁਰਜੀ ਉਦੇਕਰਨ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਦੇ ਭਾਈ ਦੁਰਗੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਭਰਾਤਾ-ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਈ। ਇਸ ਨੇ ਚਮਕੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ।*

੮੨ ਨਾਨੂ ਰਾਇ

ਇਹ ਦਿਲਵਾਲੀ ਮਹੱਲੇ ਦਿਲੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਦਰਜ਼ੀ ਸਿਖ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਘੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਈ ਕਲਿਆਣਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਭਾਈ ਕਲਿਆਣੇ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ' ਦਿਲੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਟਿਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਨਾਨੂ ਨੌਂਵੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਤੋਂ ਉਠਾਕੇ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਤੇ ਊਦੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੀਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਘਰਬਾਰਾ

---

*ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਧਰੇ ਸਭ ਆਯੁਧ, ਜਾਤ ਜਿਸੈ ਰਜਪੂਤ ਭਲੇਰੀ
ਖਾਸ ਮੁਸਾਹਬ ਦਾਸ ਗੁਰੂ ਕੋ, ਪਾਸ ਰਹੈ ਨਿਤ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਹੇਰੀ
ਬੋਲਣ ਕੇਰ ਬਿਲਾਸ ਕਰੇ, ਜਹਿੰ ਸੰਗ ਸਖਾ ਕਰੁਣਾ ਬਹੁਤੇਰੀ।
[ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ

ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਘਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ 31 ਭਾਦੋਂ 1757 ਬਿ. ਨੂੰ ਅਗਮਪੁਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ' ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਮਕੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ।

ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾਤਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਰਾਇ, ਰਾਮਰਾਇ ਦੀ ਥਾਂ ਗੱਦੀਦਾਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਤਾ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸ਼ੋਭਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ।

੮੩ ਨੰਦ ਚੰਦ

ਇਹ ਡਰੋਲੀ ਨਿਵਾਸੀ ਉਮਰਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਚੰਗੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦੂਤ ਬਣਕੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

੮੪ ਦਯਾਰਾਮ ਪਰੋਹਤ

ਇਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪਰੋਹਤ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪਿਤਾ ਜਾਤੀ ਮਲਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ। ਇਹ ਦਾਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

੮੫-੮੯ ਪੰਜ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ

ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪੰ: ਰਘੁਨਾਥ ਨੇ ਗਰੀਬ ਕਿਰਤੀ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਕਹਿਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਚੋਣਵੇਂ ਨੌਜੁਆਨ—ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ (ਜਾਂ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ 1743 ਬਿ: ਵਿਚ ਪਾਉਂਟੇ ਤੋਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਭੁਝੰਗੀ ਪੰ: ਸਦਾਨੰਦ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਚੂੰਕਿ ਭਗਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹਿਨਦੇ, ਸਫੈਦ ਬਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ'ਨਿਰਮਲੇ' ਹੋ ਗਈ। ਖਾਲਸਾ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਯਵਾਚੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ 'ਨਿਰਮਲ' ਹੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਹ ਨਾਂ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ

ਨਦੇੜ ਤਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਖਾਰਾ ਮਾਂਗਟ ਵਾਲੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨੱਚਣਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸਨ, ਇਹ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੁਘੇਆਣੇ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜ ਮੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ

ਇਹ ਉਹ ਪੰਜ ਸਿਖ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ 1756 ਬਿ: ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਹੁਲ ਲਈ। ਇਹ ਪੰਜ ਸਨ—ਭਾ. ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਭਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾ.ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ, ਭਾ. ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਆਦਰ ਸੀ, ਭਾ. ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਸੀਂ ਵੱਖ (ਨੰ: ੪) ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਹੀ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਭਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਹਸਤਨਾ ਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਜੱਟ ਸਨ, ਦੇਹਾਂਤ ਨਦੇੜ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ (ਜਾਤਿ ਝੀਵਰ), ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ (ਜਾਤਿ ਛੀਂਬਾ) ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਜਾਤਿ ਨਾਈ) ਤਿੰਨਾਂ ਚਮਕੌਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ।

ਪੰਜ ਮੁਕਤੇ

ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੁਧਿਮਾਨ ਬਿਬੇਕੀ ਸਿਖ -ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ 'ਪੰਜ ਮੁਕਤੇ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਖਾਲਸਾ-ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਿਬੇਕੀਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਗੱਲ ਛਿੜਦੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦੇ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਮਹਾਵਰਾ ਸੀ—'ਮੁਕਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਨ, ਜੋ ਕਰਨ ਸੋ ਪਰਵਾਨ।'ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਮੁਕਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ,ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ ਨੇ ਪੰਝੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁਖ ਪੰਜ ਹੀ ਸਨ।*

ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾ. ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਬੁਘੇਆਣੇ ਦੇ ਸਨ, ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਡੱਲਵਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦ ਪੁਰ ਮਾਂਗਟ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ।

---

* ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 2133

† ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਧੀਰ। ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਬੀਰ।
ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਪਾਂਚੋ ਇਹ ਭਏ। ਮੁਕਤੇ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਕਹਿ ਦਏ। [ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਸੂ. ਰੁਤ 3, ਅੰਸੂ 20

ਦੂਜਾ ਭਾਗ

ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦਾ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ

ਅਨੰਦਪੁਰ-ਤਿਆਗ ਬਾਦ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਜਾਰਾਂ, ਢਾਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਫੁਹਾਰਾਂ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਚੀ 'ਸੱਦ' ਉਚਾਰੀ —

'ਸੁਣ ਕੈ ਸੱਦ ਮਾਹੀ ਦਾ ਮੇਂਹੀਂ, ਪਾਣੀ ਘਾਹੁ ਮੁਤੋ ਨੇ
ਕਿਸੈ ਨਾਲਿ ਨ ਰਲੀਆ ਕਾਈ, ਕੇਹੋ ਸ਼ਉਕ ਪਯੋ ਨੇ
ਗਇਆ ਫਿਰਾਕੁ ਮਿਲਿਆ ਮਿਤ ਮਾਹੀ, ਤਾਂਹੀ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤੋ ਨੇ।'*

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਮਾਝਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਅੱਗੇ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

---

* ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀਦਾਰੁ ਆਨਿ ਲਗਾ, ਤਬ ਉਚਾਰ ਹੋਇਆ।

੫੯ ਬਿਹਾਰੀ

ਬਿਹਾਰੀ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਦੀਵਾਨਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਸਾਧੂ ਸੀ। ਇਹ ਜੰਮ ਪਲ ਤਾਂ ਬਾਗੀ ਬਾਂਦਰ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮਹੰਤ ਸੀ ਕੋਟਪੀਰ ਯਾ ਕੋਟ ਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਅਜ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ 'ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ (ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਚੇਲਾ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਵਾ ਸੀਤਾ ਤੇ ਬਬਕ ਰਾਮ ਦੋ ਚੇਲੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਵਾ ਸੀਤਾ ਦੇ ਤਿਨ ਚੇਲੇ ਸਨ—ਭਾਈ ਭਾਈ ਬੂੜਾ, ਅਮਰ ਦਾਸ ਤੇ ਦੀਵਾਨਾ ਰਾਮ ਬਿਹਾਰੀ।

ਸੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਰਾਮ ਬਿਹਾਰੀ ਹੀ ਇਹ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨਾ ਅੱਲ ਜੁੜ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਹੋਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਅਸਾਂ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਹਥ ਲਿਖਤ ਪੋਥੀ ਤੱਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਾਝਾਂ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ 1748 ਬਿ. ਪ੍ਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹਾਰੀ ਪੁਰਾਣਾ ਕਵੀ ਸੀ ਜੋ 1762 ਬਿ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ।

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ' ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਬਿਹਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸਾਧੂ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਗੁਰਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਸਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਪਲਟਾ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਦੀਵਾਨਾ, ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕਾ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੈਸਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਮਾਝਾਂ ਵੀ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਇਹ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਾਝਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਹਥਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ 'ਮਾਝਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀਆਂ' ਹੈ।

ਮਾਝਾਂ—ਲਟਕ ਤੁਸਾਡੀ ਮੈਂ ਲੋਟਨ ਕੀਤੀ, ਫਿਰਾਂ ਲੁਟੀਂਦੀ ਰਾਹੀਂ
ਤਾਗਤਿ ਕਢਿ ਖੜੀ ਵਿਛੋੜੇ, ਮੈਂ ਕੱਤਾਂ ਕੈਂ ਦੀ ਬਾਹੀਂ
ਜਾਂ ਸਵਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਨਾਲੇ ਸਵੇਂ, ਜਾਂ ਚਲਨਾਂ ਉਠਿ ਰਾਹੀਂ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ! ਜਬ ਭੀਤਰ ਦੇਖਾ, ਤੂੰ ਹੈ ਹੈਂ ਮੈਂ ਨਾਹੀਂ।

ਦਰਦ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਘਾਇਲ ਕੀਤੀ, ਮਨ ਤਨ ਹੀ ਨਿਤ ਜਾਂਦੀ
ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਹੀ ਇਲਾਜ ਘਨੇਰੇ, ਨਿਤ ਪੀੜ ਕਲੇਜਾ ਖਾਂਦੀ
ਪੀੜ ਕਲੇਜਿਓਂ ਨਿਕਲਿ ਵੈਂਦੀ, ਗੁੱਝੀ ਰਹੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰੇ, ਸੋ ਸਾਲਾਹੀਂ, ਜਿ ਲਹਿੰਦੇ ਖਬਰ ਦਿਲਾਂ ਦੀ।

ਆਸ਼ਕ ਨਾਲਿ ਬਰੋਬਰਿ ਕੇਹੀ, ਜਿਸ ਧੜ ਹੈ ਸਿਰੁ ਨਾਹੀਂ
ਉਹ ਰਹਿਣ ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰੂ, ਜਿਉਂ ਸੂਰੇ ਰਣ ਮਾਂਹੀ
ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰੇਂ ਚੁਪ ਕੀਤੇ, ਤਲੀਆਂ ਭੜਕਨ ਭਾਹੀਂ
ਨਵੀਂ ਖੰਡੀਂ ਥਰਥਲ ਬਿਹਾਰੀ, ਜਾਂ ਆਸ਼ਕ ਕੱਢਣ ਆਹੀਂ।

ਤੀਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਤਿਖੀਆਂ ਪਲਕਾਂ, ਜ਼ਾਲਮ ਕਰਨ ਤਕਬੀਰਾਂ
ਕਾਮਣਹਾਰੀ ਕਾਮਨ ਪਾਏ, ਏਹੁ ਤਨੁ ਕੀਤਾ ਲੀਰਾਂ
ਮਹਿਬੂਬਾਂ ਦੀ ਏਹਾ ਵਹਿਦਤ, ਲੂੰ ਲੂੰ ਦੇਂਦੀ ਸੀਰਾਂ
ਮਹਿਬੂਬਾਂ ਦੇ ਘਾੜੂ ਬਿਹਾਰੀ, ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਫਕੀਰਾਂ।

ਜਿਨਾਂ ਬਾਝਹੁੰ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਾਂ, ਹੁਣ ਉਨ ਕਉ ਭਏ ਮਹੀਨੇ
ਛਿਕ ਮਹਿਬੂਬਾਂ ਕੇਬਰ ਲਾਇਆ, ਗਰਕ ਗਇਆ ਵਿਚ ਸੀਨੇ
ਆਹੀਂ ਨਾਲਿ ਨ ਨਿਕਲਿ ਵੈਂਦਾਂ, ਸੁੰਞੇ ਜੀਅ ਕਮੀਨੇ
ਤਨ ਦੀਆਂ ਭਪਤਾਂ ਮਿਟਨ ਬਿਹਾਰੀ, ਜਾਂ ਮਿਲਸਨ ਯਾਰ ਨਗੀਨੇ।

ਸਾਰ ਸਮਾਲ ਸਵਾਂ, ਗੁਣ ਤੈਂਡੇ ਮੈਂਨੂੰ ਸੁੱਤਿਆਂ ਸਵਣ ਨ ਦੇਂਦੇ
ਲੋਕ ਜਾਣੇ ਏਹੁ ਦੂਵੇਂ ਜੁੜੀਆਂ, ਮੈਂਨੂੰ ਤੱਤੇ ਤਾਇ ਤਵੇਂਦੇ
ਸਿੰਨ੍ਹਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂ ਧੁਖ ਧੁਖਿ ਢਾਂਢ ਬਲੇਂਦੇ
ਕਹੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ! ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ, ਰੋਇ ਦੇਂਦੇ ਪਰ ਨਾਲਿ ਨ ਵੈਂਦੇ।

ਜਾਂ ਹੱਸੇ ਤਾਂ ਮਿਠਾ ਲਗੈ, ਰੁਸੈ ਤਾਂ ਖਰਾ ਪਿਆਰਾ
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੂੰਦ ਪੀਵਤ ਹੈ ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਸੀਤਲ ਹੋਇ ਮੰਝਾਰਾ
ਜਾਂ ਦਿਸੇ ਤ ਚਾਨਣ ਥੀਵਹਿ, ਬਿਨੁ ਡਿਠਿਆਂ ਅੰਧਿਆਰਾ
ਅੱਖੀਂ ਕਣ ਨ ਸਹਿਨ ਬਿਹਾਰੀ, ਵਿਚਿ ਮਿਤ੍ਰ ਸਮਾਵੇ ਸਾਰਾ।

ਖੜੀ ਨਿਹਾਲੀਂ ਵਾਟ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ, ਜੋ ਕੋਈ ਆਖੈ ਆਵੈ
ਸਾਰਾ ਦਿਹੁ ਨਿਹਾਰਦੇ ਗੁਜ਼ਰੇ, ਮੈਕੂੰ ਦੁਖੀਂ ਰੈਣਿ ਬਿਹਾਵੈ
ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਥ ਲਗਾਈ; ਕੰਮ ਖਾਵਣ ਧਾਵੈ
ਝਾਂਤਿ ਮਿਲਨ ਸੁ ਲੂੜੀਂਦੇ ਸੱਜਣ, ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਦਿਲਗੀਰੀ ਜਾਵੈ।

ਦਿਤੀ ਕੰਡ ਨ ਜਾਹੁ ਪਿਆਰਿਆ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਰਦ ਰੰਞਾਣੀ
ਘੰਡਾ ਹੇੜੇ ਦੀ ਹਰਨੀ ਵਾਂਗੂ, ਬਾਣ ਗਰਕ ਗਇਆ ਸਣ ਕਾਨੀ
ਤਾਗਤਿ ਕੱਢਿ ਖੜੀ ਵਿਛੋੜੇ, ਮੈਂ ਤੁਟੀ ਫਿਰਾਂ ਪਰਾਣੀ
ਗਲ ਵਿਚ ਪੱਲੂ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਲਾ, ਮੈਂ ਅਰਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਕਾਣੀ।

ਯਾਰ ਯਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਦਿਆ ਮੰਗਦੇ, ਆਖ ਦਿਖਾ ਕਿਆ ਕਰੀਐ
ਸਿਰ ਨੂੰ ਕਟਿ ਰਿਸਾਲੁ ਬਣਾਈਐ ਪੇਸ਼ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਧਰੀਐ
ਜੇ ਸਿਰ ਦਿਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਥੀਵਨ, ਸਿਰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਉਂ ਡਰੀਐ
ਸਿਰ ਸਦਕੇ ਕੁਰਬਾਣ ਬਿਹਾਰੀ, ਜੇ ਵਿਚ ਨਿਗਾਹ ਦੇ ਮਰੀਐ।

ਮਨ ਮਹਿਤਾਬੁ ਜੋਤਿ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਅੱਖੀਂ ਬਲਨ ਮਸਾਲਾਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਮਨੁ ਤਨੁ ਲੀਤਾ, ਬਾਝੁ ਤਿਨਾਂ ਕਿਉਂ ਜਾਲਾਂ
ਲਗੀ ਮੁਹੱਬਤਿ ਪਿਆ ਵਿਛੋੜਾ, ਪਲ ਪਲ ਤੂੰਹੀ ਸਮਾਲਾਂ
ਆਹੀਂ ਦੇ ਲਿਖ ਲੇਖ ਬਿਹਾਰੀ, ਦਰਗਹਿ ਜਾਇ ਦਿਖਾਲਾਂ।

ਨਿਕੜਿਆਂ ਹੋਂਦਿਆਂ ਦੀ ਪਈ ਮੁਹੱਬਤਿ, ਹੋਈ ਬੰਦ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ
ਸਿੱਕਨ ਅੱਖੀਂ ਤੇ ਮਨ ਝੂਰੇ, ਮਿਤਰਾਂ ਵਿਛੜਿਆਂ ਨੂੰ
ਰਤਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਿਲਾ ਵਿਛੋੜਨ, ਪਉਸੀ ਸਬਰ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਜੀਵਦਿਆਂ ਨ ਮਿਲਨ ਬਿਹਾਰੀ, ਕੀ ਕਰਸਨ ਯਾਦ ਮੁਇਆਂ ਨੂੰ।

ਆਸ਼ਕ ਮਾਨੂੰ ਰਹੈ ਨ ਗੁੱਝਾ, ਜੇ ਸਤਰ ਮੇਲਾ ਹੋਵੇ
ਮਾਰਿਆ ਗਰਜ਼ ਫਿਰੇ ਡੁਗਲਾਂਦਾ, ਤਨ ਝੂਰੇ ਮਨ ਰੋਵੇ
ਜਿਥੇ ਨਜ਼ਰ ਚੰਗੇਰੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਜਾਇ ਖੜੋਵੇ
ਉਸ ਆਸ਼ਕ ਨੂੰ ਮੈਲ ਨ ਲਗੈ, ਜੁ ਹੱਡ ਪਲੀਤ ਨ ਹੋਵੇ।

ਤੂ ਲਿਖਕੇ ਪਤੀਆ ਲੈ ਆਇਓਂ (ਊਧੋ !) ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ
ਤੂ ਬਿਦਰਦੁ ਤੈਨੂੰ ਦਰਦ ਨ ਕੋਈ, ਅਸੀਂ ਕਵਨੁ ਵਖਤੁ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ
ਮੁਰਲੀ ਵਾਲੇ ਵਸ ਕਰਿ ਲੀਤੀਆ, ਸਿਰ ਪਾਇ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਆ ਜੜੀਆਂ
ਸੇ ਕਿਉ ਮਲਨ ਬਿਭੂਤ ਬਿਹਾਰੀ, ਜਿਨਿ ਸਿਰ ਸੁਹਾਗ ਦੀਆਂ ਧੜੀਆਂ।

ਪੀਰਾਂ ਬਾਝੁ ਮੁਰੀਦ ਨ ਸੋਹਨ, ਥੰਮਾਂ ਬਾਝੁ ਨ ਕੜੀਆਂ
ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਬਾਝੁ ਨ ਸੋਹਨ ਮਾਵਾਂ, ਲਖ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਜੜੀਆਂ
ਕੰਤਾਂ ਬਾਝੁ ਨ ਸੋਹਨ ਨਾਰੀ, ਤੋੜੇ ਹੋਵਨਿ ਹੂਰਾਂ ਪਰੀਆਂ
ਸੇ ਕਿਉਂ ਮਲਨ ਬਿਭੂਤਿ ਬਿਹਾਰੀ, ਜਿਨਿ ਸਿਰ ਸੁਹਾਗ ਦੀਆਂ ਧੜੀਆਂ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਚਲਣੁ ਸੁਣ ਦੇ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸੋਗ ਭਰੀਵਾਂ
ਇਸੇ ਸੋਗ ਤੁਸਾਡੇ ਕੋਲਹੁੰ, ਨ ਮੈ ਮਰਾਂ ਨ ਜੀਵਾਂ
ਅੰਦਰਿ ਪਾਟਿ ਥੀਆ ਟਵੀਰਾ, ਟੂਕ ਟੂਕ ਕੇਹੜਾ ਸੀਵਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਚਲ ਨਾਲਿ ਬਿਹਾਰੀ, ਤੇਤੇ ਖ਼ਿਦਮਤਦਾਰ ਸਦੀਵਾਂ।

ਖਾਸੇ ਬਾਝੁ ਨ ਰਹਿਣ ਦਲਿਦ੍ਰੀ, ਜਿਉਂ ਸੂਮ ਨ ਰਜਦਾ ਮਾਲੋਂ
ਪਾਣੀ ਬਾਝੁ ਦਰਿਆਉ ਨ ਰੱਜਣ, ਜਿਉਂ ਦੂਖਤ ਨ ਰੱਜਦਾ ਟਾਲੋਂ
ਰਯਤਿ ਬਾਝੁ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨ ਰੱਜਣ, ਜਿਉਂ ਫਿਕਰ ਨ ਰੱਜਦਾ ਹਾਲੋਂ
ਇਸ ਭਤਿ ਨਵਾਂ ਸਨੇਹੁ ਬਿਹਾਰੀ, ਨੈਣ ਨ ਰੱਜਣ ਭਾਲ।

ਭੁਖ ਜੇਡ ਜ਼ਹਮਤਿ ਨਹੀਂ ਕੋਈ, ਅੰਨ ਜੇਡੁ ਨਹੀਂ ਦਾਰੂ
ਕਾਮ ਜੇਡੁ ਕਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ, ਅੱਗੁ ਜੇਡ ਨਹੀ ਚਾਰੂ
ਪਉਣ ਜੇਡੁ ਕੋਈ ਧਾਵਾ ਨਾਹੀ, ਕਾਲ ਜੇਡੁ ਨਹੀਂ ਮਾਰੂ
ਪਾਪ ਜੇਡੁ ਕੋਈ ਡੂੰਘਾ ਨਾਹੀ, ਧਰਮ ਜੇਡੁ ਨਹੀ ਤਾਰੂ।

ਆਸ਼ਕ ਆਸ਼ਕ ਸਭ ਕੋਈ ਆਖੇ, ਸਿਰ ਟੇਢੀ ਪਗੜੀ ਧਰ ਕੇ
ਸਿਰ ਥੈ ਪਰੇ ਸਿਦਕ ਕਾ ਡੇਰਾ, ਸਭ ਮੁੜ ਆਇਨਿ ਡਰ ਤੇ
ਮਾਣ ਮਣੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦੀ ਤਕੱਬਰ, ਕੋਇ ਨ ਰਹਿੰਦੇ ਜਰ ਕੇ
ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਉਚ ਮਹਿਲ ਬਿਹਾਰੀ, ਕੋਈ ਆਸ਼ਕ ਪਹੁਤਾ ਮਰ ਕੇ।

ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਸਫਲੀ ਸਾਈ, ਜੋ ਰਹੇ ਸਦਾ ਜੀ ਸੰਗੇ
ਜੋ ਪਦ ਪਾਇਨ ਅਸਥਿਰ ਹੋਵੇ ਸੋ ਕਿਉ ਫਿਰ ਫਿਰ ਮੰਗੇ
ਸਭ ਆਸਾਂ ਸਭ ਕਾਮਨਾ ਤਜ ਕਰਿ, ਆਤਮ ਹਰਿ ਰੰਗ ਰੰਗੇ
ਸੋਈ ਸਾਧ ਸੋ ਸੰਤ ਬਿਹਾਰੀ ਜਿਸ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਨ ਡੰਗੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਦਲ ਮਨ ਊਪਰਿ ਕੀਤਾ, ਤਿਨ ਕਾ ਅਦਲ ਜਗ ਮੰਨੇ
ਜਿਸ ਕਾ ਮਨ ਆਪਣਾ ਹੈ ਮੂਰਖੁ ਤਿਸ ਸਿਖ ਕੋਈ ਨ ਘਿੰਨੇ
ਆਪ ਖਾਇ ਜੋ ਸਾਗ ਅਲੋਣਾ, ਸੋ ਦਾਨ ਕਿ ਦਏ ਸੁਵੰਨੇ
ਜੱਗੁ ਅਸੁਮੇਧੁ ਕਿਉਂ ਕਰੇ ਬਿਹਾਰੀ, ਜੋ ਆਪਿ ਦਰੇ ਦਰਿ ਪਿੰਨੇ।

ਇਹ ਭਿ ਸਹਲ ਜਤਨ ਵਿਚਿ ਆਵੈ, ਪੜ੍ਹਿ ਵਿਦਿਆ ਲੋਕ ਰੀਝਾਵਣ
ਇਹ ਭਿ ਸਹਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਿ ਫਾਜ਼ਲ ਨਾਉਂ ਧਰਾਵਣ
ਇਹ ਭਿ ਸਹਲ ਦੋਇ ਲੱਖ ਚੇਲੇ, ਪਿਛੇ ਆਪਣੇ ਲਾਵਣ
ਏਹਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਾਤ ਬਿਹਾਰੀ, ਪਾਪ ਛਡਿ ਸਾਈਂ ਵਲਿ ਆਵਣ।

ਉਠ ਉਦਮ ਤੈਥੋਂ ਸੋਈ ਥੀਸੀ, ਜੁ ਹੋਸੀ ਹੋਵਣਹਾਰੀ
ਅਣਹੋਣੀ ਨੂੰ ਕਰ ਕਰ ਥੱਕੇ, ਲੱਖੀ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੀ
ਜੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਖੰਨੀ ਲਿਖੀ, ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਮੰਗਨਾ ਹੈਂ ਸਾਰੀ
ਹਉਮੈ ਛਡਿਹਿੰ ਤੇ ਹੋਣੀ ਪਕੜਹਿੰ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੇ ਬਿਹਾਰੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਹਥ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਹ ਮਾਝਾਂ, ਬਿਨਾ ਨਾਮ ਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਾਪਦੀਆਂ ਬਿਹਾਰੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੋ, ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤਿਨਾਹਾ ਚਾਨਣ, ਗਾਫਲ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਰਾ
ਚਾਨਣ ਬਾਝਹੁ ਸੁਰਤਿ ਨ ਪਉਂਦੀ, ਏ ਮਨ ਅੰਧਾ ਮੇਰਾ
ਜਿਥੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਲਾਲ ਵੰਡੀਦੇ, ਉਥੇ ਜਾਇ ਨ ਕੀਤੋ ਫੇਰਾ
ਤੈਂ ਸੇ ਸੱਠ ਜਵਾਬ ਮੰਗੇਸਨ, ਡੇਸੇਂ ਕੇਹੜਾ ਕੇਹੜਾ।

ਜਿਨ੍ਹੀ ਰਾਹੀਂ ਅਹਿਦੀਏ ਮੁੱਠੇ, ਅਸਾ ਰਾਹ ਤਿਤੇ ਵਲਿ ਜਾਣਾ
ਅਗੇ ਭਉਜਲ ਠਾਠੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਗੁ ਮੁਹਾਣਾ
ਅਮਲਾਂ ਬਾਝਹੁੰ ਪਾਰ ਨ ਪਉਸੀ, ਹੋਸੀ ਜੀਉ ਨਿਮਾਣਾ
ਮਸਲਤਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਅਸਾਡਾ, ਜਿਨ ਕੀਤਾ ਮਨ ਦਾ ਭਾਣਾ।

ਚਾਦਰ ਮੈਲੀ ਤੇ ਸਾਬੁਣ ਥੋਰਾ, ਜਦ ਦੇਖਾਂ ਤਦ ਰੋਵਾਂ
ਬਹੁਤੇ ਦਾਗ ਲਗੇ ਤਨ ਮੇਰੇ, ਕੇਹੜਾ ਕੇਹੜਾ ਧੋਵਾਂ
ਦਾਗਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਾਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਕਰ ਹੱਛੀ ਹੋਵਾਂ
ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਮੈਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਵੇ, ਮੈਂ ਸੱਚੇ ਸਾਬੁਣ ਧੋਵਾਂ।

ਕਿਸਟਵਾੜ* ਦਾ ਕੇਸਰ ਹੋਆਂ, ਮੈਂ ਫੁਲਾਂ ਵਾਂਙੁ ਚੁਣੀਵਾਂ
ਭਉਰ ਪਸਾਰੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਪਉਸਾਂ, ਮੈਂ ਕੰਡੇ ਤੋਲ ਤੁਲੀਵਾਂ
ਹੇਠ ਉਰਸਾਂ ਉਪਰ ਚਰਣਾਠੀ, ਮੈਂ ਨਿਕਾ ਘੱਟਿ ਪਿਸੀਵਾਂ
ਜਾਇ ਲਗਾ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਮੱਥੇ, ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚਿ ਦਿਸੀਵਾਂ।

ਥੀਵਾਂ ਪਾਨ ਤੰਬੋਲੀ ਸੰਦਾ, ਮੈਂ ਕਤਰਿ ਕੁਤਰਿ ਬੰਨ੍ਹੀਵਾਂ
ਕੱਥ ਚੂਨਾ ਤੇ ਨਾਲਿ ਸੁਪਾਰੀ, ਮੈਂ ਬੀੜਾ ਨਾਉਂ ਸਦੀਵਾਂ
ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰ ਬੈਠਾ, ਮੈਂ ਤਿਥੈ ਜਾਇ ਵਿਕੀਵਾਂ
ਖੋਲ੍ਹਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਰਸਨੀਂ ਚਾੜ੍ਹੇ ਮੈਂ ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਦਿਸੀਵਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਖਣ ਕਾਰਣ, ਮੈਂ ਸਦਾ ਸਦਾ ਫਲ ਥੀਵਾਂ
ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਅਉਧ ਤ ਪੁੰਨੀ, ਮੈਂ ਤਿਤ ਦਿਨ ਤੋੜ ਖੜੀਵਾਂ

* ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਜਿਥ ਕੇਸਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਆਣਨ ਛੁਰੀਆਂ ਬੈਠ ਬਣਾਵਣ, ਮੈਂ ਫਾਂਕ ਫਾਂਕ ਚਿਰੀਵਾਂ
ਲੈ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਰਸਨੀ ਚਾੜ੍ਹੇ, ਉਹ ਖਾਵਨ ਮੈਂ ਜੀਵਾਂ।

੧੦੦ ਲਾਲਦਾਸ ਖਿਆਲੀ

ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਦਰਿਆਈ' ਯਾ 'ਖਿਆਲੀ' ਪਦ ਲਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਖਿਆਲੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਜਾਤਿ ਦੇ ਸੁਨਿਆਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਿਆਲੀ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ।

ਇਹ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅੰਤ ਤਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਚੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੀ ਉੱਚਤਾ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ।

ਮਹਿਬੂਬਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾਰਣ ਕੱਖ ਗਲੀ ਦਾ ਥੀਵਾਂ
ਵਗੇ ਵਾਉ ਪੁਰੇ ਦੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ, ਦਰ ਤੇ ਜਾਇ ਸੁਟੀਵਾਂ
ਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵਾਂ, ਚਰਨੀਂ ਕਦੀ ਛੁਹੀਵਾਂ
ਚਰਨ ਧੂੜਿ ਬਣ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਲੀ, ਮਰ ਮਰ ਕੇ ਮੈਂ ਜੀਵਾਂ। ੧।

ਮਹਿਬੂਬਾਂ ਦੇ ਵੇਖਣਿ ਕਾਰਣਿ ਸੁਰਮਾ ਆਪ ਪਿਹਾਇਆ
ਦੇ ਦੇ ਧਮਕਾ ਨਿੱਕਾ ਕੀਤਾ, ਪੱਥਰ ਜ਼ੋਰਿ ਸਹਾਇਆ
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਘਸੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਰਸੈ, ਚੜ੍ਹਦਾ ਰੂਪ ਸਵਾਇਆ
ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ ਮੁਆ ਫਿਰ ਜੀਵੈ ਪਰ ਚਸ਼ਮਾਂ ਦਾਖਲ ਆਇਆ। ੨।

ਬਿਨ ਮੁਹੱਬਤਿ ਕੋਈ ਪਾਰ ਨ ਪਉਸੀ ਕਿਆ ਸ਼ੇਖ ਮਸਾਇਕ ਕਾਜ਼ੀ
ਤੀਹੇ ਰੱਖਣ ਤੇ ਪੰਜ ਗੁਜ਼ਾਰਨ, ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਨਿਮਾਜ਼ੀ
ਜੇ ਸਉ ਵਾਰੀ ਮੱਕੇ ਜਾਂਦੇ, ਹੱਜ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਹਾਜੀ
ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ ਸਾ ਬਾਤ ਨਿਰਾਲੀ, ਜਿਤ ਸ਼ਹੁ ਥੀਵਹਿ ਰਾਜ਼ੀ। ੩।

ਦਾਇਮ ਇਸ਼ਕ ਨ ਥੀਵੇ ਮੈਲਾ, ਸੂਲ ਕਦੇ ਨ ਹੋਣ ਪੁਰਾਣੇ
ਨੈਣਾਂ ਨਾਗਾਂ ਦੀ ਵਹਦਤਿ ਮੰਦੀ, ਕਦੇ ਨ ਹੋਣ ਸਿਆਣੇ
ਡੰਗ ਮਹੀਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਘੁਲੀਦੇ, ਕੌਣ ਦੇ ਸਬਰ ਰੰਞਾਣੇ
ਭਾਵੇਂ ਜਾਣ ਨ ਜਾਣ ਸਜਾਮਾ, ਅਸੀਂ ਤੈਂਡੇ ਦਸਤਿ ਵਿਕਾਣੇ। ੪।

ਭਾਵੇ ਜਾਣ ਨ ਜਾਣ ਪਿਆਰਿਆ ਅਸੀ ਤੁਸਾਡੇ ਆਹੇ
ਲਖ ਲਖ ਬਾਂਹੀਆਂ ਤੇ ਲਖ ਲਖ ਖੁਦੀਆਂ, ਸਿਰ ਪਰ ਖੜੇ ਝਲਾਹੇ
ਨਦਰਿ ਤੁਸਾਡੀ ਕੀੜੀ ਜੀਵਾਂ, ਬਿਨ ਡਿਠੇ ਮਰ ਜਾਂਹੇ
ਖਿਆਲੀ ਕੂਈ ਕਿਵੈਂ ਕਹਿ ਆਖਹੁ, ਅਸੀਂ ਵੇਖਣ ਨ ਛੱਡਸਾਂਹੇ। ੫।

ਮਾਇਲ ਕਰਕੈ ਘਾਇਲ ਕੀਤੀ ਵਾਹੁ! ਮੁਹੱਬਤਿ ਤੇਰੀ
ਮਿਟੀ ਚਾਟ ਚਟਾਇ ਕਰਕੈ, ਖਬਰਿ ਨ ਲੱਧੀ ਮੇਰੀ
ਜਿਤ ਵਲ ਵੇਂਦਾਂ ਤਿਤ ਵਲਿ ਤੂੰਹੇਂ, ਘੁਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਧੇਰੀ
ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਕੋਲਹੁੰ, ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਬੰਦਿ ਡਢੇਰੀ। ੬।

ਜਿਤ ਦਿਨ ਆਵੈ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚਉਕੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਲ ਰੰਞਾਣੈ
ਗੁੰਗੇ ਦੇ ਗੁੜ ਖਾਧੇ ਵਾਂਙੂ, ਕ੍ਰਿਆ ਕੋਈ ਆਖਿ ਵਖਾਣੈ
ਲਖ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਐਂਵੇ ਜਾਸਨ ਉਡਣ ਵਾਂਗੂ ਟਿਨਾਣੈ
ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਝੋਕਾਂ ਕੂਇਲ ਹੋਇ ਸੁ ਜਾਣੈ। ੭।

ਮੁਸ਼ਕਲ ਮਿਲਣ ਮਾਹੀ ਨੂੰ ਹੀਰੇ, ਲਖ ਔਝੜ ਝੰਗ ਬਲਾਈਂ
ਕਰਿ ਕਰਿ ਸ਼ੇਰ ਜਮਾਤੀਂ ਬੈਠੇ ਨਾਗ ਕੁੰਡਲ ਵਲ ਪਾਈਂ
ਪੰਧ ਮੁਹਾਲ ਨ ਦੇਂਦੇ ਜਾਵਣ, ਮੱਲ ਡਾਕੇ ਬਹਿਣ ਸਰਾਈਂ
ਅਗੋ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੁ ਰੰਝੇਟਾ, ਭਾਵੈਂ ਮਿਲਣ ਰਜਾਈਂ। ੮।

ਘਲਿ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ, ਹੀਰ ਪੈਰ ਪਿਆਂਦੀ ਆਂਦੀ
ਸੱਚ ਨਸੀਹਤਿ ਦੇਵਣ ਲਗੇ, 'ਤੂੰ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਬਾਂਦੀ'
ਅਸਾਂ ਤੇ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰਿ, ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਕਾਂਜੀ
ਮਿਤ੍ਰ ਰਾਂਝਣ ਦੇ ਭੁਲਾਵੇ ਭੁੱਲੀ, ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਕੈਂ ਦੀ ਆਂਦੀ। ੯।

ਰਹੁ ਵੇ ਕਾਜ਼ੀ! ਮੈਂਡੀ ਜਾਨ ਨ ਰਾਜ਼ੀ ਮੈਂ ਜੇਹੀਆਂ ਤੁਧ ਧੀਆਂ
ਮਿਤ੍ਰ ਰਾਂਝਣ ਪੋਸਤ ਮੈਂਡੀ ਹੱਡੀ ਰਵਿਆ, ਪੀਤੇ ਬਾਝੂ ਨਾ ਜੀਵਾਂ
ਅਕੇ ਤ ਰਾਂਝਣ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵਹੁ, ਅਕੈ ਮੈਂ ਬੈਰਾਗਣਿ ਥੀਵਾਂ। ੧੦।

ਜਾਂ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਇਲਾਹੀ ਅੰਦਰਿ, ਗ਼ਫਲਤਿ ਛੋਡਿ ਸਿਆਲੀ
ਦੂਜੀ ਛੋਡਿ ਸਭਾ ਦਿਲ ਪਕੜੇ, ਥੀਵਹਿ ਰਾਂਝਣ ਵਾਲੀ
ਦਮ ਦਮ ਨਾਲਿ ਸਮਾਲੇ ਸ਼ਹੁ ਨੂੰ, ਕੋ ਦਮ ਜਾਇ ਨ ਖਾਲੀ
ਆਖ ਦਿਖਾ ਰਤ-ਰੁੰਨਿਆਂ ਬਾਝਹੁ, ਕੇਹੜੀ ਕੰਤ ਸਮਾਲੀ। ੧੧।

ਜੋਰੀਂ ਦਸਤ ਬਧੋ ਨੇ ਗਾਨਾ, ਕਰਿ ਰਾਂਝਣ ਦਾ ਹੀਲਾ
ਜਿਤ੍ਰੋਂ ਜਿਤ੍ਰੋਂ ਜੰਞ ਖੇੜਿਆਂ ਦੀ ਆਵੈ, ਰੰਗ ਹੀਰ ਦਾ ਪੀਲਾ

ਦਿਲ ਦਾ ਮਹਿਰਮ ਕੋਈ ਨ ਮਿਲਿਆ, ਘੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵਸੀਲਾ
ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ ਇਕ ਰਾਂਝ ਬਾਝਹੁ, ਮੈਂਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਭ ਕਬੀਲਾ । ੧੨।

ਮਾਹੀਅੜਾ ਕੂਕੇਂਦੀ ਵਤਾਂ, ਰਾਂਝਣ ਸੁਣਦਾ ਨਾ ਹੀ
ਹਟ ਪਟਣ ਦਰਦ ਜੇ ਚਾੜ੍ਹੇਂ, ਦਾਰੂ ਲਗਦਾ ਨਾਹੀ
ਚੂੜਾ ਭੰਨਾਂ ਪੱਥਰ ਸੇਤੀ, ਸਿਰਹੁ ਪਰਾਂਦਾ ਲਾਹੀਂ
ਵੇਖਹੁ ਲੋਕਾ ! ਭਾਇ ਤੱਤੀ ਦੇ, ਰਾਤ ਪਈ ਦਿਨ ਮਾਹੀ । ੧੩ ।

ਵਖਤ ਪਏ ਤੰਝੇਟਾ ਟੁਰਿਆ, ਰੱਬ ਦੇਸ ਅਸਾਡੇ ਆਂਦਾ
ਸਾਈ ਕਾਈ ਜਾਹੁ ਮਨਾਵਣ, ਆਵਹਿ ਜੈਂ ਦਾ ਆਂਦਾ
ਜੋ ਦਿਨ ਰਾਝੇ ਬਾਝਹੁ ਗੁਜ਼ਰੇ, ਪਛੋਤਾਉ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ । ੧੪ ।

ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰਿ ਭਇਓ ਸੁਦਾਗਰ, ਸੁਪਨੇ ਲੀਤੇ ਰੇਜ਼ੇ
ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਖੇਪ ਚਲਾਏ, ਸੁਪਨੇ ਹੁੰਡੀ ਭੇਜੇ
ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰਿ ਨਾਰਿ ਉਪਾਇਓ, ਸੁਪਨੈ ਸੁਤੇ ਸੇਜੇ
ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ ਸਭ ਸੁਪਨੋ ਸੁਪਨਾ, ਢਾਹਿ ਚਲੀ ਸਭ ਨੇਜ਼ੇ । ੧੫ ।
ਸਭ ਕੁਟੰਬ ਪ੍ਰੇਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਕਿਸੇ ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਨ ਭਾਂਦੀ
ਭਾਈ ਬਾਪੁ ਕੁਟੰਬ ਕਬੀਲਾ, ਸਭ ਸੰਗਤਿ ਅਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ
ਜਾਂ ਸੁਖ ਵੇਖਣ ਤਾਂ ਸਭ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦੁਖ ਦੇਖਿ ਸਭਾ ਭਜ ਜਾਂਦੀ
ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ ਇਹ ਠੱਗ ਬਜ਼ਾਰੀ, ਲੈ ਜਾਸਨ ਮਾਲ ਸਿਰ੍ਹਾਂਦੀ । ੧੬ ।

ਕਰ ਪੁਰਖਾਰਥ ਸਿਮਰ ਨਰਾਇਣ, ਵੈਂਦੀ ਅਉਧ ਵਿਹਾਂਦੀ
ਇਹ ਜਨਮੁ ਅਮੋਲਕ ਦਿਤਾ ਠਾਕੁਰ, ਮੁੱਲ ਨ ਲੱਖ ਮਣ ਚਾਂਦੀ
ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵਹਿ, ਮਿਤ ਨ ਕਛੁ ਸੁਖਾਂਦੀ
ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ ਗਲ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੀ, ਆਪਿ ਪ੍ਰਭੂ ਕਉ ਭਾਂਦੀ । ੧੭ ।
ਇਕ ਦਮ ਕੂਚ ਮਕਾਨ ਹੋਊ ਕੁਲ, ਆਲਮ ਆਮ ਡਿਸੀਂਦਾ
ਲਡਿ ਲਡੇ ਸਾਥ ਸਬੋਈ ਵੈਂਦੇ, ਤੈਨੂੰ ਨਾਹਿ ਤਦੋਂ ਸੁਣੀਂਦਾ
ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਗੱਲਾਂ ਕੁਝ ਨ ਕੀਤਾ, ਅਉਸਰ ਬਣੀ ਕਿ ਥੀਂਦਾ ?
ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਹੁ ਖਿਆਲੀ, ਮਤਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਸਾਥ ਲਡੀਂਦਾ । ੧੮ ।

ਚਿਤ ਚਾਹੇ ਪ੍ਰਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ, ਰਹਿੰਦਾ ਸਦਾ ਸੁਆਲੀ
ਨਿਸ ਦਿਨ ਤਕ ਥੱਕਾਂ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜਿਉਂ, ਮੰਗਾਂ ਮੇਘ ਵਸਾਲੀ
ਸੋਈ ਕਰਾਏ ਜਿਉਂ ਕਰ ਤਉ ਭਾਵਾਂ, ਚਲਾਂ ਸਾਧਾ ਦੀ ਚਾਲੀ
ਸਭਸੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੰਨਦਾ, ਇਕ ਮੈਂਡੀ ਭਿ ਮੰਨਿ ਖਿਆਲੀ । ੧੯ ।

ਸਲੋਕ—ਅੱਖੀਂ ਥੀਵਨਿ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ, ਜੋ ਦੂਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਪਿਖੰਨਿ
ਜਿਤ ਵਲਿ ਦੇਖਾਂ ਖਿਆਲੀਆ, ਤਿਤ ਵਲਿ ਪਿਰੀ ਦਿਸੰਨਿ ।

ਹਿੰਡੋਲ ਕਾਫੀ

ਸਾਨੂੰ ਮਾਹੋਮਾਹੀ ਦੇਹਿ, ਦਿਲਾਂ ਦਿਆ ਭਾਗੀ ਭਰਿਆ ਵੇ । ੧ । ਰਹਾਉ
ਖਾਲੀ ਛਡਣ ਮੁਨਾਸਬ ਨਾਹੀ, ਅਸਾ ਤੇਰਾ ਲੜੁ ਫੜਿਆ ਵੇ । ੧ ।
ਪਾਰ ਭਉਜਲ ਦੇ ਸੇਈ ਲੰਘਦੇ, ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵੇ । ੨ ।
ਸਾਰੀ ਖਲਕਤਿ ਮੰਗਣਹਾਰੀ, ਸਭ ਜਗ ਲੇ ਲੈ ਤੇਥੋ ਤਰਿਆ ਵੇ । ੩ ।
ਜੋ ਤੂੰ ਦੇਇ ਸੋ ਲਏ ਖਿਆਲੀ, ਡਾਢੇ ਨਾਲਿ ਨ ਜਾਂਦਾ ਅੜਿਆ ਵੇ । ੪ ।

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਬਾਬਾ ਹਮਰੀ ਜਾਤ ਸੁਨਾਰ ਰੇ ! ਹਮਰਾ ਚੋਰੀ ਸਿਉਂ ਬਿਉਹਾਰ ਰੇ ।
ਹਰਿ ਰਸ ਲੂਟ ਸਰਬ ਸੁਖ ਪਾਇਆ, ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਆ ਕਰਾਰ ਰੇ । ਰਹਾਉ । ੧ ।
ਸੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਾਂਤਿ ਧਰੀ ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ, ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਹਥਉੜਾ ਰੇ
ਪੰਚ ਦੂਤ ਭੂਤ ਮਤਵਾਰੇ, ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਕਰਿ ਤੋੜਾ ਰੇ ।
ਨਾਲਿ ਨਾਮ ਹਰਿ ਨਿਸ ਦਿਨ ਜਪੀਐ, ਦੁਬਿਧਾ ਫੂਕ ਉਡਾਈ ਰੇ
ਸਤਿਗੁਰ ਦਿਆਲ ਭਏ ਹਮ ਊਪਰਿ, ਸਮ ਕਰ ਸਫਾ ਵਿਛਾਈ ਰੇ । ੨ ।
ਲੇਤ ਚੁਰਾਵਹਿ ਦੇਤ ਚੁਰਾਵਹਿ, ਚੁਰਾਵਹਿ ਤੋਲ ਤੁਲਾਰਾ ਰੇ
ਪੂਰਾ ਕਰ ਖਸਮਹਿ ਪਹੁੰਚਾਵਹਿ, ਤਉ ਭੇਟਹਿ ਕਰਤਾਰਾ ਰੇ । ੩ ।
ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਵਾਸ ਹਮਾਰਾ, ਤਹਾਂ ਜਨ ਕੀਆ ਪਹਾਰਾ ਰੇ
ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਦੁਇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਰੈ, ਲਾਲ ਖਿਆਲਿ ਸੁਨਿਆਰਾ ਰੇ । ੪ ।

੧੦੧ ਆਢਾ

ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਢਾ ਤੇ ਆਡਤ ਦੋ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਆਡਤ ਕਿਰਤ 'ਮਾਝਾਂ ਸੱਸੀ ਦੀਆਂ' ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ । ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਹ ਇਕੋ ਕਵੀ ਹੋਵੇ । ਆਢਾ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਛੰਦ ਸੁਣਾਏ, ਉਹ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ—

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਂ ਗੁਰ ਸੂਰੇ, ਮਿਹਰ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ
ਜਿਤ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਉਤੇ ਵਲਿ ਮੇਹਰ, ਮਿਹਰ ਅਸਾਂ ਲੈ ਲੀਤੀ
ਕਾਹਦੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਸਿਦਕ ਅਸਾਡੇ, ਸਾਡੀ ਭੁੱਲ ਪ੍ਰੀਤੀ
ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾਤ ਦੇ, ਕਮੀ ਨ ਕੋਈ ਕੀਤੀ । ੧ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀ ਨ ਕਾਈ
ਕਰਨ ਅਰਦਾਸਿ ਸੰਗਤਿ ਕੇ ਆਗੈ. ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਸਹਾਈ
ਆਢਾ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਤਿਨਾਂ ਨੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਵਸਾਈ । ੨ ।

ਮਨ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੁੱਠੀ, ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਏ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਸੇ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ।

ਸਲੋਕ

ਆਢਾ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਹਰਾ, ਭਜਨ ਸੁਨਿ ਖਣੀਅੰਮੁ
ਰਤਨ ਜੁ ਲੱਧਾ ਬਾਂਦਰਾਂ, ਸੋ ਆਇਆ ਕਿਤੈ ਨ ਕੰਮੁ । ੧ ।

ਰਤਨ ਜੁ ਲੱਧਾ ਬਾਂਦਰਾ, ਸੇ ਲੱਧਾ ਭੀ ਗਇਓਮੁ
ਅੰਧਾ ਵੜਿਆ ਚਿਤ੍ਰਸ਼ਾਲ, ਉਸ ਕੀ ਸੁਖ ਡਿਠਿਓਮੁ । ੨ ।

ਆਢਾ ਲੋੜੈ ਸਿਪਰੀ, ਤਬ ਸਰਫੇ ਦਿਲ ਗੱਡ
ਅਣਡਿਠੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ, ਪਈ ਮੁਹੱਬਤਿ ਹੱਡਿ । ੩ ।

ਅਣਡਿਠਾ ਮਹਿਬੂਬ, ਅਸਾਂ ਕਰਿ ਜਾਤਾ ਸਾਹਿਬੋ
ਸੂਰਤਿ ਕਹੀਐ ਖੂਬ. ਵੇਖਣ ਕੋ ਮਨ ਸਿੱਕਦਾ । ੪ ।
(ਆਢਾ) ਇਹ ਦਿਲ ਅਜਬ ਕਿਤਾਬ, ਜਿਥੇ ਹਰਫ ਨ ਦੂਜਾ ਲਿਖੀਐ
ਸੋ ਦਮ ਕਿਤ ਹਿਸਾਬੁ, ਜੋ ਦਮੁ ਸਾਂਈ ਵਿਸਰਹਿ । ੫ ।
ਆਢਾ ਸਿਕ ਪਿਰੰਨ ਕੀ. ਜੇ ਦਿਲ ਘੇਰੇ ਆਇ
ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਸਿਖਿਆ, ਸਭਹੁ ਵਿਸਰਿ ਜਾਇ । ੬ ।

ਮਨਿ ਮੁਹਬਤਿ ਉਗਵਹਿ ਭੁਲਨ ਸਭੇ ਥੋਕ
ਆਢਾ ਵਾਸਲ ਨ ਥੀਵਨ, ਗਾਲੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ । ੭ ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਬਣਾਇ, ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕਤਿ ਸੰਦੀਆਂ
ਆਢਾ ਤਿਖਾ ਨ ਜਾਇ, ਪਾਣੀ ਪੀਤਿਆਂ ਬਾਹਰੇ । ੮ ।

ਤਬ ਲਗ ਚੇਰੋ ਜਗਤ ਕਉ, ਛਾਹ ਤਲੇ ਹੈ ਮਿਤ
ਆਢਾ ਗਈ ਗੁਲਾਮੀ ਤਾਂ, ਭਇਓ ਅਚਾਹੀ ਚਿਤੁ । ੯ ।

ਕਥਨਾ ਬਕਨਾ ਚਾਤੁਰੀ, ਆਢਾ ਸਭਿ ਅਭਿਮਾਨ
ਜਿਉਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁਖ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕੇ, ਤਿਉਂ ਵਿਸ਼ਯਨ ਕੇ ਜਾਨ । ੧੦ ।
ਸਾਚੀ ਘਟਿ ਉਪਜੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਖ ਮਿਠੂੰ ਕਥਹਿ ਗਿਆਨ
ਆਢਾ ਕਿਆ ਹਾਸਲ ਸੋਵਤੇ, ਸ਼ਤਰੰਜ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ । ੧੧ ।

ਜੇ ਸਿਰ ਵਟਹੁ ਪਾਈਐ, ਘਿੰਨ ਨ ਵੰਞੇ ਭੁੱਲਿ
ਆਦਾ ਨੇਹੁ ਪਿਰੰਨ ਦਾ, ਸਿਰ ਦੇ ਸਸਤੇ ਮੁੱਲਿ । ੧੨ ।

ਇਕ ਸੰਤਾਂ ਸੰਗਿ ਵਸੰਨਿ, ਅਰੁ ਮਨ ਮਹਿ ਵਿੰਗਰੀਆਂ
ਆਦਾ ਉਹ ਕਦੇ ਨ ਮਿਲੰਨਿ, ਪਾਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਵਸਨੇ । ੧੩ ।

ਇਕ ਪਾਰ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਵਸਨੇ, ਮਨ ਮਹਿ ਬਦੀ ਨ ਕਾਇ
ਆਦਾ ਉਹ ਸਦਹੀ ਸੰਗਿ ਹੈ, ਨਿਤ ਮਿਲੰਦੇ ਆਇ । ੧੪ ।

੧੦੨ ਜਾਦੋ ਰਾਇ

ਜਾਦੋ ਰਾਇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਾਲੂ ਹਸਨੇ (ਦੇਹਾਂਤ 1717ਬਿ.) ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ । ਇਹ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਗਿਆ । ਇਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਾਧੂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝੱਲ ਸਕਦਾ । ਮਾਝ ਵਿਚ ਇਹੋ ਵੇਦਨ ਹੂਕਦੀ ਹੈ—

ਜ਼ਰਾ ਨ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਿਟਿ ਘਤੀਵਾਂ, ਕੋਈ ਹਾ ਹੂ ਦੋਜ਼ਕ ਤਪੇ
ਜ਼ਰਾ ਨ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਿਟਿ ਘਤੀਵਾਂ, ਕੋਈ ਮਾਤੇ ਹਾਥੀ ਅਗੇ
ਜ਼ਰਾ ਨ ਡਰਾਂ ਬਿਧਾਤਾ ਕੋਲਹੁੰ, ਜਿਨਿ ਸੱਚੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ
'ਜਾਦੋ' ਡਰਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਕੰਨਹੁੰ, ਮਤ ਰੱਬ ਵਿਛੋੜਾ ਘੱਤੇ ।

ਰਾਗ ਕਲਿਆਣ

ਭਗਤ ਭਗਤ ਨਾਮ ਪਰਿਓ, ਰਾਖਹੁ ਲਾਜ ਮੋਰੀ
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥ, ਚਰਨ ਸਰਣ ਤੋਰੀ । ੧ । ਰਹਾਉ ।

ਜਬ ਕਾ ਜਨਮ ਲੀਓ, ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਨ ਕਛੂ ਕੀਓ ਮਾਨਸ ਦੇਹਿ ਧਾਰਿ
ਤਬ ਤੇ ਪਾਪ ਅਘ ਕੀਏ, ਕਛੂ ਸੁਰਤਿ ਨ ਸੰਮਾਰੀ । ੧ ।

ਬਾਲ ਬੁਧਿ ਬਾਲ ਖੇਲਿਓ, ਅਬ ਚਢਿਓ ਜੁਆਨੀ
ਜਬ ਕਿਛੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਬਢਿਓ, ਤਬ ਭਏ ਅਭਿਮਾਨੀ ।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ਕੀਨਾ
ਸੇਵਾ ਤੁਮਰੀ ਕਰ ਨ ਸਾਕਉਂ, ਨਿਪਟ ਭਗਤਿ ਹੀਨਾ । ੩ ।

ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਜੈ ਦਰਸ ਦੀਜੈ, ਗਿਰਵਰ ਗਿਰਧਾਰੀ
ਜਾਦੋ ਜਨ ਦੁਆਰ ਠਾਂਢੇ, ਨਾਮ ਕੇ ਭਿਖਾਰੀ । ੪ ।

੧੦੩ ਫੱਤਮੱਲ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਫੱਤ ਮੱਲ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਛੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸਨੇ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ-ਭਿੱਜੀਆਂ ਕੁਝ ਮਾਝਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਨ।

ਨਾਮ ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਜਪਿ ਜਪਿ ਜੀਵਾਂ, ਸੁਰਤਿ ਕਰੀਂ ਜਪਮਾਲੀ
ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਹੀਅਰੇ ਮਹਿ ਜਪਦਾ, ਸੂਰਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਲੀ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਇ ਆਘਾਣੇ ਨਿੰਦਕ ਦਾ ਘਟ ਖਾਲੀ
ਸਿਰਿ ਫੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਪਛਾਤਾ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਹਰਦਮ ਸਦ ਖੁਸਹਾਲੀ।੧।
ਆਲੇ ਆਲੇ ਆਲੇ, ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਮ ਸੰਮਾਲੇ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਟ ਨ ਕਾਈ ਮਾ, ਰੱਬ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨੋ ਪਾਲੇ
ਇਕ ਬੁਰਿਆਈ ਮੇਰਾ ਮਾਇ ਪਿਉ ਵੇਖੇ, ਦੇਂਦਾ ਸਹਰ ਨਿਕਾਲੇ
ਲੱਖ ਬੁਰਿਆਈ ਮੈਂਡਾ ਸਤਿਗੁਰ ਵੇਖੈ, ਅਜੇ ਬਰਾਤ ਨ ਟਾਲੇ।੨।
ਅਸਾਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਤਦੋਕਾ ਆਹਾ, ਜਦ ਆਹੀ ਦੁਧਿ ਨ ਵਾਤੀਂ
ਆਵਨਿ ਸਹੀਆਂ ਘੁਟੀ ਦੇਵਨ, ਬੇਦਨ ਕਿਨੈ ਨ ਜਾਤੀ
ਵਿਚਿ ਪਿਘੂੜੇ ਦੇ ਪਈ ਤੜਫਾਂ, ਲਗੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕਾਤੀ
ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਰੰਜਸ਼ ਜਾਸੀ, ਮੀਆਂ ਫੱਤਾ, ਇਕਸੁ ਰਾਝੇ ਦੀ ਝਾਤੀ।੩।
ਸੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚਿ ਸਬਜ਼ ਕਿਆਰੀ, ਜੈਂਦਾ ਇਸ਼ਕ ਅਰਾਈਂ
ਬੀਜਦਿਆਂ ਪਰਦੇਸ ਸਿਧਾਣੇ, ਮੈਂ ਕਿਚਰਕੁ ਪਾਣੀ ਪਾਈਂ
ਤੁਹਿ ਜੇਹਾ ਕਿਰਸਾਣ ਨ ਕੋਈ, ਮੈਂ ਢੂੰਢਿ ਰਹੀ ਸਭ ਜਾਈਂ
ਫੱਤ ਮੱਲ ਹੀਰ ਪਈ ਵਿਚ ਹੁਜਰੇ, ਕੂਕੇ ਮਾਹੀ ਮਾਹੀ।੪।
ਗੋਕੁਲ ਗਲੀਆਂ ਫਿਰਉਂ ਢੂੰਡੇਂਦੀ, ਹਰਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਿਆਸੀ
ਤੂੰ ਜਾ ਰੱਤੋਂ ਕੁਬਜਾ ਸੇਤੀ, ਹੋਇਓਂ ਮਥਰਾ ਵਾਸੀ
ਬੈਠੀ ਨੋ ਮੈਨੋ ਬਹਨਿ ਨ ਆਵੇ, ਸਿਕਦੇ ਨੈਣ ਉਦਾਸੀ
ਗਿਰਧਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਫੱਤ ਮੱਲ, ਲੈਸਾਂ ਕਰਵਤੁ ਕਾਸ਼ੀ।੫।
ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਾੜੂ, ਹੈ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਨਾਲੇ
ਦੇਖਿ ਸਰੀਰ ਤਦੇ ਕੁਰਲਾਂਦਾ, ਜਾਂ ਫਿਰੇ ਕੁਹਾੜਿਆਂ ਵਾਲੇ
ਜਿਹਬਾ ਹੋਇ ਤਾਂ ਕੂਕ ਸੁਣਾਏ, ਨਹੀਂ ਪੀੜ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਲੇ
ਬੱਧੀ ਤੇਰੀ ਜਾਣੇ ਫੱਤ ਮੱਲ, ਜੋ ਕਲਮ ਰੱਬਾਣੀ ਟਾਲੇ।੬।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸੁੰਦਰ ਸਿਆਮ ਦਾ ਜੋੜਾ । ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਦਾ ਜੋੜਾ । ੧ । ਰਹਾਉ ।

ਧੰਨੇ ਨਰਮਾ ਬੀਜਿਆ, ਜਮਨ ਕਿਨਾਰੇ ਆਇ
ਜਮਨਾ ਜਲ ਸਿਉਂ ਸਿੰਚਿਆ, ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੋ ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ । ੧ ।

ਚੁਣ ਲਿਆਈਆਂ ਸਭ ਗੋਪੀਆਂ, ਉਨ ਵੇਲਿਆ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ
ਫਿਰ ਦਾਦੂ ਪੇਂਜਾਰੇ ਨੂੰ ਸਉਂਪਿਆ, ਉਸ ਲੀਤਾ ਧੁਣਖ ਚੜ੍ਹਾਇ । ੨ ।

ਉਸ ਨਿਕਾ ਕਰਕੈ ਸੋਧਿਆ, ਸਗਲਾ ਤਾਣੁ ਲਗਾਇ
ਗੜ੍ਹੇ ਫੂਲ ਗੁਲਾਬ ਦੇ, ਲਿਆਇਆ ਹੱਛੇ ਬਨਾਇ । ੩ ।

ਰਾਧੇ ਰੁਕਮਣਿ ਆਈਆ, ਸਭ ਸਖੀਆਂ ਲਈਆਂ ਬੁਲਾਇ
ਵੰਡਿ ਵੰਡਿ ਲਈਆਂ ਉਨ ਪੂਣੀਆਂ, ਤੁਨ ਲਇਆ ਪੜੋਟੇ ਪਾਇ । ੪ ।

ਉਨ ਨਿੱਕਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕੱਤਿਆ, ਹਸਿ ਹਸਿ ਬਾਂਹ ਲੁਡਾਇ
ਫਿਰ ਦਾਸ ਕੰਬੀਰੇ ਨੂੰ ਸਉਂਪਿਆ, ਸ਼ਿਤਾਬੀ ਨਲੀ ਵਹਾਇ । ੫ ।

ਕਮਾਲੀ ਨਲੀਆਂ ਵੱਟੀਆਂ, ਪੂਤ ਕਮਾਲ ਪੀਆਇ
ਤਣਿਆ ਲੋਈ ਭਗਤਣੀ, ਵੁਣਿਆ ਕੰਬੀਰੇ ਚਾਇ । ੬ ।

ਫਿਰ ਨਾਮੇ ਛੀਪੇ ਨੂੰ ਸਉਂਪਿਆ, ਝਬਿ ਝਬਿ ਖੁੰਬ ਚੜ੍ਹਾਇ
ਉਸ ਗੰਗਾ ਜਲ ਸਿਉਂ ਝੱਲਿਆ, ਲੈ ਆਇਆ ਤਾਂਹਿ ਬਣਾਇ । ੭ ।

ਭਲਾ ਮਹੂਰਤਿ ਦੇਖ ਕੈ, ਜੋੜਾ ਲਇਆ ਵਿਉਂਤਾਇ
ਸੂਈ ਆਂਦੀ ਸਾਰ ਦੀ, ਪਟ ਧਾਗੇ ਰੇਸ਼ਮ ਲਾਇ । ੮ ।

ਹੱਛਾ ਜੋੜਾ ਬਣਿ ਰਹਿਆ, ਹਰਖ ਜਸੋਧੇ ਮਾਇ
ਪਹਿਰਾਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਿਉ, ਜਨ ਕਹਤੇ 'ਫਤਮੱਲ' ਰਾਇ । ੯ ।

ਰਾਗ ਮਾਝ

ਹਰਿ ਚੇਤਿਓ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਉਰੀ
ਮਾਇਆ ਲਗਿ ਤੈਂ ਜਨਮ ਗਵਾਇਆ,ਧਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਗੋਰੀ । ੧ ।

ਸੱਠਿ ਪੰਜਾਹ ਤੇਰਾ ਪਸਾਰਾ, ਓੜਕ ਸੱਤਰ ਅੱਸੀ
ਵਾਦ੍ਹਾ ਦੇ ਕਰ ਜਿਥਹੁੰ ਆਈਐ, ਫੇਰ ਉਨਾਹਾ ਖੱਸੀ । ੧ ।

ਛੜ੍ਹੀ ਭੋਜਨ ਤੇਰੇ ਕਾਰਣ, ਪਹਿਨਣ ਮਲ ਮਲ ਖਾਸਾ
ਨਉਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇਰੇ ਮੁੰਦੇ, ਦਸਵੇਂ ਘਰਿ ਵਿਚ ਵਾਸਾ । ੨ ।

ਬਾਗ ਬਗੀਚੇ ਤੇਰੇ ਕਾਰਣ, ਠੰਢਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਣੀ
ਤਿਸ ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਤੈਂ ਸਾਰ ਨ ਲੱਧੀ, ਸੁਤਿਆਂ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਣੀ। ੩।

ਸੇ ਫਲ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਸਨ, ਜੋ ਹੈਂ ਕਰਮ ਕਮਾਏ
ਫੱਤਮੱਲ ਦਾਸ ਉਡੀਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਸੇ ਮੁਕਲਾਊ ਆਏ।੪।

੧੦੪ ਕੇਸੋ ਗੁਣੀ

ਮਾਝਾਂ ਦੇ ਹਰ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਕੇਸੋ ਦੀਆਂ ਮਾਝਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਬੜੀ ਹੀ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀਵਾਨਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਮਾਝਾਂ ਗਾਈਆਂ।

ਜਿਥੇ ਥਾਨ ਮੁਕਾਮ ਇਸ਼ਕ ਦਾ, ਤਿਥੈ ਜਾਇ ਨ ਪਹੁਤਾ ਕੋਈ
ਬੇ ਮਸਲਤਿ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਆਹਾ, ਮਸਲਤਿ ਲਹੈ ਨ ਢੋਈ
ਕੈ ਥੀਂ ਪੁਛਾਂ ਸੁਖ ਸਨੇਹਾ ਗਈ ਸੁ ਘਾਇਲ ਹੋਈ
ਕੇਸੋ ਮਤ ਕੋਈ ਸਿਰ ਦਾ ਦਾਵਾ ਬੰਨ੍ਹੇ, ਉਥੇ ਬਿਨੁ ਸਿਰੁ ਲੱਖ ਖਲੋਈ। ੧।

ਸੀਨੇ ਉਤੇ ਦਾਗ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਰਿ ਮਲਿ ਮਲਿ ਧੋਵਾਂ
ਵਿਛੁੜ ਯਾਰ ਗਏ ਦੁਰਾਡੇ, ਮੈਂ ਸੰਮਲਿ ਸੰਮਲਿ ਰੋਵਾਂ
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦੇਖਾਂ ਦਾਗ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪੁਛਾਂ ਵਾਟ ਖੜੋਵਾਂ
ਮੁੜੇ ਵੇ ਯਾਰ! ਮੈਂ ਬੰਦੀ ਤੇਰੀ, ਜਗ ਸੁਹਾਗਣਿ ਹੋਵਾਂ। ੨।

ਇਕ ਸਨੇਹਾ ਮੇਰੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਵਾਲਾ ਸੀਨੇ ਅੰਦਰਿ ਪੁੜਿਆ
ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੁੜਿਆਂ ਬਣਦੀ ਨਾਹੀ ਸਨਮੁਖ ਮੱਥਾ ਜੁੜਿਆ
ਭੰਨੀ ਭੰਨੀ ਪੱਤਣਿ ਵੰਞਾਂ, ਅੱਗਹੁ ਬੇੜਾ ਰੁੜ੍ਹਿਆ
ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲਹੁੰ ਤੁੱਟੀ ਚੰਗੀ, ਸਿਦਕੁ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੜਿਆ। ੩।

ਤੈਂਡੀ ਸੂਰਤਿ ਮੈਂਡੇ ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰਿਆ, ਦਿਲ ਤਉਂ ਲਹਿੰਦੀ ਨਾਹੀ
ਏਕ ਘੜੀ ਪਲ ਨਜ਼ਰ ਨ ਆਵੇ ਮੈਂਡੇ ਸੀਨੇ ਭੜਕਨਿ ਭਾਹੀਂ
ਵਿਛੁੜਿ ਯਾਰ ਗਏ ਦੁਰੇਡੇ ਤਾਂ ਮਾਰੀਐ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਨਾਹੀ
ਕੇਸੋ ਯਾਰ ਮਿਲਿਆ ਦਿਲ ਸ਼ਾਦੀ ਮਿਟਨਿ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ। ੪

ਡੇਖਣ ਗਏ ਸਿ ਆਪ ਵਿਕਾਣੇ ਨ ਕੋਈ ਸੁਧ ਸਨੇਹਾ
ਦਿਲਬਰ ਮੁਲ ਘਿੱਧਾ ਮਾਸ਼ਕਾਂ ਫਿਰਿ ਆਵਨਿ ਉਹ ਕੇਹਾ
ਅੱਖੀਂ ਜਾਇ ਮਿਲੀ ਵਿਚ ਅੱਖੀ ਘੁਲਿ ਗਈ ਸਭ ਦੇਹਾ
ਕੇਸੋ ਸੁਖਨ ਗੁੰਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਾਹੀ, ਇਸਕ ਨਸੀਹਤਿ ਏਹਾ। ੫।

ਇਸ਼ਕ ਨਗੀਨਾ ਸੋਈ ਜਾਣਨ, ਜੋ ਹੋਵਣ ਆਪ ਨਗੀਨੇ
ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਦੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਨ, ਕਾਦਿਰ ਲੋਕ ਕਮੀਨੇ
ਇਸ਼ਕ ਨਾਹੀ ਕੋਈ ਤਿੱਖੀਆਂ ਛੁਰੀਆਂ, ਘਾਉ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੀਨੇ
ਤੁਧ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਦੇਖਣ ਕਾਰਣ, 'ਕੇਸੋ' ਚਾਕਰ ਬਾਝੁ ਮਹੀਨੇ । ੬ ।

੧੦੫. ਭਗਤੂ

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਭਗਤੂ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਕ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਰਸਿੱਧ ਸਿਖ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਭਾਈ ਭਗਤੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ।

ਬੇਫਿਕਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਨ ਕੋਈ, ਸਦਾ ਰਹਹਿ ਮਤਵਾਲੇ
ਅਠੇ ਪਹਿਰ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ, ਬਹੁਤੀ ਮਾਇਆ ਵਾਲੇ
ਇਸ ਮਾਇਆ ਤੇ ਦੂਰ ਖੜੋਤੇ; ਕੋਈ ਵਿਰਲੇ ਸਾਧ ਸੁਖਾਲੇ
ਕੰਮ ਸੁਖਾਲਾ ਤੇ ਬੇੜੇ ਭਗਤੂ, ਮੈਂਡਾ ਸਤਿਗੁਰ ਆਪਿ ਸਮਾਲੇ । ੧ ।

ਸਤਿਜੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪੁਰ ਵਰਤੇ, ਵਰਤਣਗੇ ਜੁਗ ਚਾਰੇ
ਦਇਆ ਬਰਾਬਰਿ ਤੀਰਥ ਨਾਹੀ, ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਬਿਸਨੁ ਪੁਕਾਰੇ
ਤੀਰਥ ਨ੍ਹਾਤਿਆਂ ਇਕੁ ਫਲ ਪਾਇਆ, ਸਾਧ ਮਿਲਿਆਂ ਫਲ ਚਾਰੇ
ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਆਂ ਪੂਰਾ ਨ੍ਹਾਵਣ, ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਨਿਸਤਾਰੇ । ੨ ।

ਸੰਜੋਗੀ ਮਿਲਿਆ, ਏਹ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਭਾਈ
ਕਿਥਹੁ ਆਇਆ ਕਿਥੇ ਜਾਸੀ, ਕਹਿਣਾ ਕਛੂ ਨ ਜਾਈ
ਰੋਵਣ ਪਿੱਟਣ ਛਾਰ ਉਡਾਵਣ, ਏਹੁ ਮੂਰਖ ਦੀ ਮੂਰਖਾਈ । ੩ ।

ਪੈਂਡੇ ਉਪਰਿ ਪਵਨਿ ਬਟਾਊ, ਕੋਈ ਬੰਨ੍ਹ ਨ ਬੈਠੇ ਢੇਰੀ
ਆਇਆ ਹਰਖ ਨ ਗਇਆਂ ਦਿਲਗੀਰੀ, ਏਹਾ ਗੱਲ ਚੰਗੇਰੀ
ਰਾਤਿ ਅੰਧੇਰੀ ਹਾਕਮ ਕਰੜਾ, ਗਾਫਲ ਚੇਤੁ ਸਵੇਰੀ
ਕੂਚ ਨਗਾਰਾ ਥੀਆ ਭਗਤੂ, ਵਤਿ ਨ ਆਵਣ ਵੇਰੀ । ੪ ।

—o—

ਤੀਜਾ ਭਾਗ

ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਸੱਦੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ

ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਸੱਦੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਪੰਡਿਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਦਾ ਕੰਮ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਈ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ, ਗੁਟਕੇ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸ੍ਵੈਰਚਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਅਤੇ ਦਫਤਰੀ ਚਿਠੀਆਂ 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਆਦਿ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀਖਾਨਾ ਜਾਂ ਸਕੱਤ੍ਰੇਤ ਤਕੜਾ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਦਰਜਨਾਂ ਚਿਠੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇਸ ਬਿਦੇਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਉਤਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਂ ਟਾਇਪ ਰਾਇਟਰ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹੋ ਖ਼ੁਸ਼ਨਵੀਸ ਲਿਖਾਰੀ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਰਾਤ ਦਿਨ ਇਹ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ; ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਬਿਨਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਏ ਲੀਕਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ, ਫਿਰ ਸਵਾਰ ਸਵਾਰ ਕੇ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣਾ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰਖੀਆਂ ਲਈ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ, ਗ਼ਲਤ ਪੈ ਗਏ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਮੇਟ ਕੇ ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਲਿਖਣਾ — ਇਹ ਕੰਮ ਇਕ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ, ਇਸ ਬਾਰੀਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨਸੁਖ, ਸ਼ੀਹਾਂ ਛੀਂਬਾ, ਹੱਸੂ ਲੁਹਾਰ, ਸੈਦੋ ਘੇਉ, ਭਗੀਰਥ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਪਾਸ ਭਾਈ ਪੈੜਾ ਮੋਖਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤਰੇ ਸਾਰੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤਾਕ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਖੁਦ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਪੁ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਚਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸ—ਭਾਈ ਹਰੀਆ, ਸੁੱਖਾ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਤੇ ਮਨਸਾਰਾਮ ਚਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਡੱਲੇ ਵਾਲੀ ਪਾਂਧੇ ਬੂਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖੁਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।*

*ਪਾਧਾਂ ਬੂਲਾ ਜਾਣੀਐ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਣ ਲੇਖਾਰੀ।

[ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚੂੰਕਿ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਲਿਖਵਾਇਆ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿਅੰਤਰ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 36 ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਜੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਖਰੜੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਉਤੇ ਨਿਹਾਲਾ, ਬਾਲਾ, ਹਰਿਦਾਸ, ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਛੋਟਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦਸਖਤ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇ 36 ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਨਾਮ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੧੦੬ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ

ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਮੁਤਸੱਦੀ, ਕਾਗਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਮੁਸੱਦੀ ਹੈ। ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਈਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਸਿਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪ ਕੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਇਸ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਦੀ ਹੁੰਡੀ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਜਦੋਂ ਹੁੰਡੀ ਤਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਨੇ ਉਹ ਟੋਂਬੂ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਕਿ ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰੁਪਈਆ ਦੇਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਬਿਨਾਂ ਪੁਛੇ ਹੁੰਡੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਸੀ, ਭਾਈ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੁਛੇ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਦਫਤਰੀ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਗਲਤੀ ਦਾ ਭਾਈ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕੇਵਲ ਗਰੀਬ ਸਿਖ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਅਜੇਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਦੋਹਰਾ

---

*ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚਢਤ ਲਗ, ਇਕ ਜਾ ਬੈਠ ਇਕਾਂਤ
ਬਾਨੀ ਕਰਤ ਉਚਾਰ ਸਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਅਵਿਦਾਂਤ। ੧੧।

ਲੇਖਕ ਗੁਨੀ ਛੱਤੀਸ ਬਰ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੁ ਕੇ ਪਾਸ
ਜੋ ਆਗਿਆ ਗੁਰ ਕਰਤ ਹੈਂ, ਲਿਖਵਤ ਬੁਧਿ ਬਿਲਾਸ। ੧੨।

ਤਿਨ ਮਹਿੰ ਚਾਰ, ਚਾਰੂ ਮਤਿ ਧੀਰਾ। ਨਿਸ ਦਿਨ ਸਦਾ ਬਸਹਿੰ ਗੁਰ ਤੀਰਾ।

[ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ, ਅਧਿਆ ੧੨, ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ

ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਘੱਲਿਆ —

ਕਲਮੋਵਾਚ

ਦੋਹਰਾ — ਮੁਖ ਕਾਰਾ ਮੇਰੋ ਕਰੈਂ, ਕਰਤ ਨ ਪਰਉਪਕਾਰ
ਤਿਸ ਕੋ ਮੈਂ ਫਿਰ ਕਰਉਂਗੀ, ਪਲਟਾ ਇਹੁ ਦਰਬਾਰਿ ।੧।

ਫਟ ਛਾਤੀ ਦੋ ਟੂਕ ਭਈ, ਰੁਦਨ ਕਰਤ ਲਿਖ ਜਾਤ
ਪਰਸ੍ਵਾਰਥ ਉਪਕਾਰ ਬਿਨ, ਮੋਹਿ ਨ ਉਪਜਤ ਸ਼ਾਂਤਿ ।੨।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹੋਰ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧਾ ਦਿਤਾ ।

੧੦੭ ਸੈਨਾ ਸਿੰਘ

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੈਨਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ਹਨ—

ਚੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੂੰ 'ਸੈਨਾ ਜੱਟ'\ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਵੀ ਸੀ । ਇਕ ਸੈਨਾ ਸਿੰਘ, ਨਾਨੂ ਰਾਇ ਦਿਲੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸੀ ਜਿਸ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸ਼ੋਭਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ । ਤੀਜਾ ਸੈਨਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਾ ਤੇ ਭਾਈ ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ 22 ਜੂਨ 1713 ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ । ਚੋਥਾ ਸੈਨਾ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮਸੰਦ ਦੇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ । ਇਹ ਆਏ ਗਏ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਚਿਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਹੈ—

ਭਾਈ ਸੈਨਾ ਸੱਦਿਆ, ਅਰਦਾਸਿ ਧਰੀ ਲਿਖਵਾਇਕੈ ।੭।

ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਇਦ 1753 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲਾਲਾ ਵਲੀ ਰਾਮ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਪਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਮਿਤ ਕਾਫੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਚੇਤੇ ਮਸੰਦ ਰਾਹੀਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਭਿਜਵਾਈ। ਚੇਤੋ ਈਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਮਾਲ ਦੌਲਤ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਦੇ ਦਿਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸੈਣੇ ਪਾਸੋਂ ਝੂਠੀ ਰਸੀਦ ਲਿਖਵਾ ਲਈ । ਜਦ ਲਾਲਾ ਵਲੀ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਖੁਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਮਾਇਆ ਆਪ ਪਾਸ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਰਸੀਦ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਝੂਠੀ ਰਸੀਦ ਦੇਖ ਕੇ ਆਖਣ ਲਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਸੈਨਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੀ, ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਉਹ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹਾ

ਹੋ ਗਿਆ। †

ਜਦ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸੈਣੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਧਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ। ਆਖਿਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਗ਼ਲਤੀ ਚੇਤੋ ਮਸੰਦ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਭਾਈ ਸੈਣੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਵਾੜੀ ਦੀ ਕਾਰ ਅਰੰਭ ਦਿਤੀ ਪਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਮਾਫੀ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਦੋਹਰਾ ਲਿਖ ਕੇ ਘੱਲਿਆ —

'ਜਬ ਕੇ ਪ੍ਰਭੁ ਤੇ ਬੀਛੁਰੇ, ਕੀਯੋ ਕ੍ਰਿਖੀ ਕੋ ਠਾਟ
ਬ੍ਰਿਖਭਨ ਸੰਗਤਿ ਹਮ ਕਰੀ, ਭਏ ਜਾਟ ਕੇ ਜਾਟ।'

ਭਾਵ ਇਹ 'ਮਹਾਰਾਜ! ਜਦ ਤੋਂ ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰੋਂ ਆ ਗਏ ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਵਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜ ਕੱਲ ਅਸੀਂ ਬੈਲਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।'

ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

੧੦੮ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪੰਵਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਅਲੀਪੁਰ (ਮੁਲਤਾਨ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ, ਕੰਬੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ

---

†ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਵਲੀ ਰਾਮ ਆਹਾ ਮੁਸੱਦੀ
ਸੋ ਗਿਆ ਸੁਅਰਗਿ, ਪਿਛੇ ਨ ਉਲਾਦ ਨ ਜੱਦੀ।੩੩੨।

ਮਾਇਆ ਆਹੀ ਬਹੁਤ ਤਿਨ ਗੁਰੂ ਕੇ ਨੇਜਣੀ ਲਾਈ
ਸੱਦਿਆ ਚੇਤੋ ਮਸੰਦ, ਕੁਛ ਦਿਤੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਭਿਜਵਾਈ।੩੩੩।

ਸੋ ਚੇਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੱਖੀ ਘਰਿ ਅਤੇ ਸੈਣੇ ਪਾਸੋਂ ਝੂਠੀ ਰਸੀਦ ਲਿਖਾਈ।
'ਬਚਨ ਕੀਤਾ—ਇਹ ਰਸੀਦਾਂ ਕਿਸ ਅੰਧੇ ਹੈਨਿ ਲਿਖੀਆਂ।
ਜੋ ਵਸਤੁ, ਏਹੁ ਮਾਇਆ ਹੈ ਕਹਿੰਦੀ, ਸੋ ਅਸਾਂ ਅੱਖੀਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖੀਆਂ'।੩੩੭।

ਸੈਣਾ ਲਿਖਾਰੀ ਘਰਿ ਬੈਠਿਆਂ ਅੰਧਾ ਹੋਇ ਗਇਆ
ਬਚਨ ਖਾਂਵਦ ਦਾ ਜੋ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਭਇਆ। [ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ

ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੀਕਰਣ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।* ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਪਾਸ ਕਾਫੀ ਅਰਸਾ ਦਿਲੀ ਰਹੇ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਦਸਮੇਸ਼-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ।

ਵੱਡੇ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯਥਾਯੋਗ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਅਖੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਦ ਆਪਣੀ ਬੁਧਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਬੀੜ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਤਰਤੀਬੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਉਤਾਰ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦਾ ਜੋ ਹੈਸੀ
ਸੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ ਜਾਤਿ ਕੰਬੋਉ ਹੋਰਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਵਾਇਆ
ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਬਿਆਸੀ ਜਬ ਗਏ
ਤਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦੂਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਵਤ ਭਏ। ੩੯੧।

ਦੂਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ, ਚੋਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚਿ ਹੈ ਬਣਿਆ
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ, ਸਿਖ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਗਣਿਆ
ਸੋ ਸਿਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਇਆ ਲੈ ਕੇ ਹੈਸੀ ਆਇਆ
ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਰੁਪਏ ਦੇਇ, ਬਾਣੀ ਢੂੰਢਾਇਆ। ੩੯੨।

ਖਾਸ ਦਸਖਤੀ ਪੱਤਰੇ ਲਿਖੇ ਹਥਿ ਆਏ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਬਰੋਬਰ ਨਾਲਿ ਸਭ, ਬਾਣੀ ਹੋਰ ਲਈ ਲਿਖਾਏ

ਇਤਨੀ ਵਧੀਕ ਗੱਲ ਉਸ ਪਾਸਹੁੰ ਸੀ ਹੋਈ
ਜੋ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ, ਜੁਦਾ ਕਰਿ ਲਿਖੀ ਸੋਈ। ੩੯੩।

---

* ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਭੀ ਦੋਇ ਭਏ ਹੈਂ। ਬਹੁ ਨਿਰਨੇ ਕਰਿ ਜਾਨ ਲਏ ਹੈਂ
ਇਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਤ ਕੰਬੋਇ। ਸਾਕਨ ਮਨੀਕਰਣ ਭਾ ਸੋਇ। ੩੨।
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੈਂ ਔਰ ਲਾਹੌਰ। ਹੈ ਸੰਤਤ ਤਾਂਕੀ ਜਗ ਠੌਰ
ਵਸਤੀ ਰਾਮ ਦਾਸ ਕੇ ਤੀਰੇ। ਹਮ ਨਿਜ ਨੈਨਨ ਪਿਖੀ ਸਧੀਰੇ। ੩੩।
[ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੪੩ ਵਿਸ੍ਰਾਮ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਦੋਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਾਇਆ
ਤਿਸ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਜੁਦਾ ਕਰਿ ਲਿਖਾਇਆ
ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੀੜ ਇਕ ਕਰਿ ਬੰਧਾਈ । ੩੯੪ ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਸੰਕਲਨ ਭਾ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ ਨੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰ ਯੋਗ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਣਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਗਈਆਂ,ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਜ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ।

੧੦੯ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ

ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਤੇ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ 1753 ਬਿ. ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ, ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ ਭਾਖਾ (ਕੁਵਰੇਸ਼), ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਪਰਬ (ਟਹਿਕਨ) ਤੇ ਸੂਰ ਸਾਗਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਸਿਖ ਰੈਫ੍ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ (5025, 2026, 5027 ਨੰ:) ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹਨ।

੧੧੦ ਫਤਿਹ ਚੰਦ

1748 ਬਿ. ਦੀ ਲਿਖੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਖਤ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਪਈ ਹੈ, ਇਹ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। 1749 ਬਿ. ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਮਰਾਇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸੇ ਬੀੜ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੀੜ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਸੁਭਾਗ ਨਾਲ ਉਥੇ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਹੈ।

੧੧੧ ਨਿਹਾਲਾ

ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ ਯਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਵੀ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਯਾਨ ਵਾਲਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਚਮਕੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ।

੧੧੨ ਬਾਲਾ

ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਯਾਨ' ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਲਿਖਿਆ।

੧੧੩ ਦਰਬਾਰੀ ਛੋਟਾ

ਦਰਬਾਰੀ ਦੋ ਸਨ, ਇਕ ਛੋਟਾ, ਇਕ ਵੱਡਾ। ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਛੋਟੇ ਨੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਜਾਪੁ, ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ ਆਦਿ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

੧੧੪;੧੧੫ ਘਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭੱਲਾ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਤੋਂ ਸੱਤਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਅਭਿਆਸੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਘਰਬਾਰੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ, ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਦਰਬਾਰੀ, ਵੱਡਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰੋਂ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਡਰ ਗਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਮੁਕਤਸਰ ਜਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

੧੧੬ ਹਰਿਦਾਸ

ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਕ ਬੀੜ ਸਿਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ 741 ਪੱਤਰੇ ਉਤੇ ਨੋਟ ਹੈ —'ਗਿਰੰਥ ਸਪੂਰਨੁ ਹੋਆ ਲਿਖਿਆ ਹਰਿਦਾਸ ਲਿਖਾਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਿਆ। ਭੂਲ ਚੂਕ ਹੋਵੈ ਸੋ ਸੋਧਣਾ ਗੁਲਾਮੁ ਪਤਿਤੁ ਅਘ ਪਤਿਤੁ ਮਹਾ ਪਤਿਤੁ। ਹਰਿਦਾਸ ਲਿਖਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ', ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਜੁੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਕਵੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਹਰੀਦਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਵੀ ਵੱਖ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ।

੧੧੭ ਰਾਮਰਾਇ

ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਾਮਰਾਇ ਤੇ ਦਾਈ ਲਾਡੋ ਦੇ ਨਾਮ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਟਨੇ ਦਾ ਮਸੰਦ ਸੀ ਤੇ ਉਤਮ ਚੰਦ ਸੁਨਿਆਰ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਵਧੀਆ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ 1749 ਬਿ, ਦੀ ਲਿਖੀ ਬੀੜ, ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਸੰਭਾਲੀ ਪਈ ਹੈ। ਬੀੜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨੋਟ ਹੈ—

'ਲਿਖਤੰ ਗੁਲਾਮ ਖਾਨੇਜ਼ਾਦ ਸੰਗਤ ਕਾ ਕੀਟ ਜੰਤੂ ਉਤਮ ਚੰਦ ਸੁਨਿਆਰ ਕਾ ਬੇਟਾ।
ਰਾਮਰਾਇ ਸਿਖ ਫਕੀਰ, ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਕਾ. ਭੂਲੇ ਚੁਕੇ ਬਖਸਣਾ, ਸੰਗਤਿ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਦਕਾ।'

'੧ਓ ਏਹੁ ਗਿਰੰਥ ਫਤੇਚੰਦ ਕੇ ਗਿਰੰਥ ਕਾ ਨਕਲੁ,ਫਤੇ ਚੰਦ ਕਾ ਗਰੰਥ ਪੂਹਕਰ ਕੇ ਗਿਰੰਥ ਕਾ

ਨਕਲੁ, ਪੁਹਕਰ ਕਾ ਗਿਰੰਥ ਵਡੇ ਗਿਰੰਥ ਨਾਲ ਸੋਧਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਵੇ ਮਹਲ ਗੁਰਦਾਸ ਭਲੇ ਪਾਸਹੁ ਲਿਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਓਸ ਗਿਰੰਥ ਨਾਲਿ ਸੋਧੈ ਸੋ ਗਿਰੰਥ ਸੁਧ ਹੋਵੈ। ਜੇ ਫੇਰਿ ਗਿਰੰਥ ਸੋਧਿਆ ਲੋੜੀਐ ਤ ਜਗਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਗ੍ਰਿਥ ਨਾਲਿ ਸੁਧ ਕਰਿ ਲੈਇਓ। ਹੋਰਨਾਂ ਗਿਰੰਥਾਂ ਨਾਲਹੁ ਜਗਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਗਿਰੰਥ ਸੁਧ ਕੀਤਾ, ਪੁਹਕਰ ਦਾ ਗਿਰੰਥ ਜਗਨੇ ਦੇ ਗਿਰੰਥ ਨਾਲਿ ਸੁਧੁ ਕੀਆ ਹੈ।'

੧੧੮ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਰੂਪੀਆ

ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੁਕਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ 'ਹਿਤਨਾਮਾ' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਰੂਪੀਏ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਤਾਰਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ 7 ਜੇਠ 1757 ਬਿ. ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਵਾਈ ਸੀ,ਇਸਦਾ, ਖੁਦ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ,ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਕਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ—ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ 30 ਪੋਹ 1762 ਬਿ. ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਸਨ।

੧੧੯ ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਕਰਤਾ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ' ਨੇ ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਤੀ ਤੇ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਛੰਦ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਲਿਖ ਲਈਏ ਤੇ ਆਪਣਾ ਤਖੱਲਸ ਪਾਕੇ ਸੁਣਾ ਦੇਈਏ ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਾ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਛੰਦ ਅਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਤੇ ਲਿਖ ਲਏ ਕਿ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕਵੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਟ ਤੇ ਲਿਖੇ ਛੰਦ ਸਭ ਧੋਤੇ ਗਏ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਹੋਈ। ਸਭਾ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਤਾਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਰੁਸ਼ਨੀ ਕਿ ਰੁਸ਼ਨਾਈ, ਚਾਨਣਾ ਕਿ ਸਿਆਹੀ' ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਚਾਨਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਗੱਲ ਤੂੰ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਵਾਲੀ ਕੀਤੀ। ਰੌਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ।

੧੨੦ ਪਾਖਰ ਮੱਲ

ਇਹ ਚੁਭਾਲ ਵਾਲੇ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 1745 ਬਿ.

ਵਿਚ ਅ ਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਲਿਖੀ ਸੀ । ਇਸ ਉਤੇ ਨੋਟ ਹੈ —

੧ਓ ਸੰਮਤ 1745 ਮਾਘ ਸੁਦੀ...ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਲਿਖਿਆ ਪੂਰਨ ਹੋਆ । ਲਿਖਾਰੀ ਪਾਖਰ ਮੱਲ ਢਿਲੋਂ, ਵਾਸੀ ਚੰਭਾਲ, ਪੋਤ੍ਰਾ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਕਾ । ਵਾਹ ਗੁਰੂ ।'

੧੨੧ ਭਾਈ ਸ਼ੀਂਹਾਂ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਸ਼ੀਂਹਾਂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਪਾਸ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸੱਦੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸ਼ੀਂਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੋਹਰੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਭਾ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਿਠੀ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਹੈ —

'ਪੋਥੀਆਂ ਜੋ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹਾਥਿ ਭੇਜੀ ਥੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ '303 ਚਰਿਤਰ ਉਪਖਿਆਨ' ਦੀ ਪੋਥੀ ਜੋ ਹੈ, ਸੋ ਸ਼ੀਂਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਲ ਵਿਚਿ ਦੇਣਾ ਜੀ ।'

੧੨੨ ਰਾਮ ਸਿੰਘ

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜਾਤਿ ਦਾ ਚਮਾਰ ਸੀ ਪਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਕਲਾ ਦਿਤੀ ਸੀ । ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਈ ਸੁੰਦਰ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ।

੧੨੩ ਛਉਨਾ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ ।

੧੨੪ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਹਤਨਾਮੇ ਦਾ ਖਰੜਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ।

੧੨੫ ਸਾਹਿਬ-ਸਿੰਘ

'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾ. ਰਾਮ ਕੁਇਰ ਜੀ ਪਾਸ ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਦ ਸਰਨ ਤੁਹਿ, ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ
ਗੁਰ ਅਨੁਚਰ ਬੁੱਢੇ ਕੁਲਨ, ਰਾਮ ਕੁੰਵਰ ਸੁਭ ਪੰਥ । ੩ ।
ਰਹਹਿ ਹਜ਼ੂਰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਕਰੈ ਉਕਤਿ ਜੋ ਵਾਕ
ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ ਪੋਥੀ ਲਿਖੇ, ਜਿਤੁੋਂ ਗੁਰ ਕੀਨ ਵਾਕ । ੪ । [ਸੌ ਸਾਖੀ

—o—

ਅਗਿਆਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਪਿਛੇ ਦੇ ਹੀ ਦਿਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ-ਛਾਪ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇਥੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।*

ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਰਨਣ—ਬੇਸ਼ ਬੇਸਰਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸਰਕਾਰ

ਜਾਂ ਕੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਗਿਰੇ ਕੁਹਨ ਕੇ ਘਰ ਹੈਂ
ਜਾਂ ਕੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਬਰ ਬਾਜ਼ਨ ਫ਼ਰ ਨ ਧਰੈਂ
ਜਾਂ ਕੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਛੁਟੇ ਬਹਰੀ ਕੇ ਬਰ ਹੈਂ।
ਜਾਂ ਕੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਚਾਰਾ ਚੁਗਤਿ ਨ ਚੱਕ੍ਰਵਾਕ
ਜਾਂ ਕੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਛੂਟੇ ਸ਼ਾਰਦੂਲ ਸਰ ਹੈਂ
ਸਿਗਰੇ ਜਹਾਨ ਕੇ ਬਿਹੰਗ ਜਿਨ ਭੰਗ ਕੀਨੇ
ਕੋਪ ਸੁਨਿ ਆਵਤ ਕੁਲੰਗ ਪਾਇ ਤਰ ਹੈਂ।
ਗਰੂਰ ਗ਼ਰੂਰ ਤਜਯੋ ਬਾਜ਼ ਸਭ ਬਾਜ਼ ਆਏ
ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਜੁਰਰਾ ਜਾਨਿ ਜ਼ੇਰ ਆਨ ਹੈਂ ਭਏ
ਹਾਥ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਬੇਸਰਾ ਸਿਧਾਯੋ ਨਾਨ੍ਹੋ
ਛੂਟਯੋ ਲਖਿ ਲਾਖਨ ਬਿਹੰਗ ਲੀਨ ਹ੍ਵੈ ਗਏ
ਚਰਨ ਚਪੇਟ ਚਿੰਚ ਚੋਭਤੇ ਚਿਮਟ ਚਪਿ
ਮਾਰਯੋ ਕੁਲ ਮੁਰਗ ਕਲੋਲ ਜੀਅ ਮੈਂ ਭਏ
ਤਾਂਹੀ ਖਿਨ ਤੀਖੇ ਤੇਜ਼ ਤਰਲ ਤੁਰੰਗ ਕੇਤੇ
ਮੌਜ ਸੋਂ ਮੰਗਾਇ ਮੋਲ ਮਹਾਂ ਬਾਹੁ ! ਤੈਂ ਦਏ।
ਉਦਧਿ ਸਿਮਟ ਜਾਇ ਉਚੇ ਨ ਲਹਰ ਉਠੈ
ਭੈ ਤੇ ਬਿਭੀਖਨ ਦੇਤ ਲੰਕਾ ਕੇ ਕਿਵਾਰ ਕੋ
ਮੇਰੁ ਸੁਕਚਾਨੋ ਦੇਖ ਮਘਵਾ ਭੁਲਾਨੋ ਗਜ
ਬਲ ਛਾਡਿ ਬਲਿ ਜਾਯਿ ਦੁਰਯੋ ਹੈ ਪਤਾਰ ਕੋ
ਮਹੀ ਪਰ ਜੇਤੇ ਮੁ ਮਹੀਪਤਿ ਬਸਤ ਨਾਥ
ਪਰਤ ਭਗਾਨੋ ਨ ਸੰਭਾਰੇਂ ਨਰ ਨਾਰਿ ਕੋ

* ਬਾਹਠ ਪੱਤ੍ਰੇ ਤੇ ਰਹੇ, ਮਿਲੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਮਾਹਿ
ਤਿਨ ਤੇ ਲਿਖੇ ਕਬਿਤ ਇਹ, ਗੁਰਜਸ ਵਰਨਯੋ ਜਾਹਿ।
[ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ-ਰੁਤ 5, ਅੰਸੂ (ਪੰਨਾ 5712-34)

ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬਾਂਧਿ ਕਰਵਾਰ ਹੂੰ ਕੋ
ਪਾਇਰੈ ਦੇ ਪਾਇੰ ਜਬ ਚਢਤ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੋ।

ਸੈਲਹਿ ਦਬਤ ਐਲ ਪਰਤ ਅਤੰਕ ਪਰਿ
ਖੈਲ ਭੈਲ ਖਲਕ ਖਲਨ ਘਰ ਬਾਰ ਹੈ
ਕਾਨਨ ਕੁਰੰਗ, ਬਾਚੇ ਮਦ ਕੇ ਪਤੰਗ ਕਹੂੰ
ਬਾਘਨ, ਬਿਹੰਗ, ਬ੍ਰਿਕ ਬਾਨਰ ਕਹਾ ਰਹੈਂ
ਝਾਂਖ, ਰੱਝ, ਰੀਝ ਘਰ ਝਾਖਰ ਬਰਾਹਨ ਕੇ
ਦਾਹਨਿ ਦਰਨ ਦੇਵਿ-ਬਾਹਨ ਸੁ ਮਾਰ ਹੈਂ
ਪਰਨ ਪੁਕਾਰ ਅਰਿ ਛੋੜੈਂ ਘਰ ਬਾਰ ਭਾਜੇ
ਸੋ ਤੌਂ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਸਹਿਜ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈਂ।

ਅਰਬ ਅਰਾਕੀ ਬੇਜ ਨਾਥ ਦ੍ਵਾਰਕਾ, ਬਬਾਰੇ
ਬਾਰੇ ਬਜੇ ਡੀਲ ਪੀਲ ਸੈਨਕ ਹੈਂ ਕੂਤ ਕੇ
ਚਪਲਾ ਸੇ ਚਪਲ ਚਲਾਕ ਚਹੂੰ ਪਾਇ ਪੂਰੇ
ਪੌਨ ਗੌਨ ਪਲ ਕੌ ਸਕੈ ਨ ਦਿਨ ਦੂਤ ਕੇ
ਮਨ ਕੇ ਹਰਨ ਮਨ ਮੀਨ ਕੇ ਦਰਨ ਜਿਨੈ
ਚਾਹਨ ਕੀ ਚਾਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹਨ ਕੇ ਪੂਤ ਕੇ
ਬਖਸ਼ੇ ਤਿਹਾਰੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ! ਐਸੇ ਹਯ
ਥਿਰ ਹੈਂ, ਨ ਜਾਇ ਪਾਇ ਗਹੈਂ ਪੁਰਹੂਤ ਕੇ।

ਜੌਨੈ ਦੇਸ ਜਯਤਿ ਨਰੇਸ਼ਨ ਕੇ ਪਾਸ ਤਹਾਂ
ਠੌਰ ਠੌਰ ਤੁਮਰੋ ਹੀ ਜਸ ਗਾਈਯਤ ਹੈ
ਪਾਇ ਗਹੇ ਤੇਰੇ ਪਾਇ ਗਹੇ ਪਾਈਯਤ
ਕਹੂੰ ਔਰ ਜਾਇ ਗਰਜਾਇ ਗਰੋਂ ਪਾਈਅਤ ਹੈ
ਐਸੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸੁਕਬਿ ਸਰਨ ਤਾਂਕੋ
ਪੂਰੰਨ ਪ੍ਰਤਾਪ ਜਾਂਕੋ ਜਗ ਛਾਈਅਤ ਹੈ
ਰਾਜ਼ੀ ਹੂਜੀਯਤ ਗਾਜ਼ੀਯਤ ਜਾਂ ਕੇ ਦਰਬਾਰ
ਘਰ ਬਾਜੀ ਬਾਂਧ ਬਾਜੀ ਲੈਨਿ ਆਈਅਤ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਬਾਹੁ ਬਿਰਚ ਬਨੈਤ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ!
ਅਰਿ ਗਜ ਮਾਰਿ ਡਾਰੇ ਮਾਨੋ ਦਰਖਤ ਹੈਂ

ਭੈਰੋਂ ਐ ਬਿਤਾਲ ਭੂਤ ਕਰਤ ਬਿਹਾਰ ਤਹਾਂ
ਚਾਰ ਕਰਬੇ ਕੋ ਮੁਖੀ ਪੰਚ ਪਰਖਤ ਹੈਂ
ਲਹੂ ਕੀਚ ਭਰੇ ਗਜ ਮੋਤੀ ਲੈ ਗਗਨ ਗੀਧ
ਗਰਜੇ ਅਗਨ ਦੇਖੇ ਹਰ ਹਰਖਤਿ ਹੈ
ਧੋਖੇ ਨ ਭਖਤਿ, ਛੂਟਿ ਧਰਨ ਲਖਤਿ ਮਨੋ
ਬਿਥਰੇ ਹ੍ਵੈ ਬਾਦਰ ਨਖਤ ਬਰਖਤ ਹੈਂ।

ਆਵਤ ਨ ਤੀਰ ਤੀਰ, ਮਾਨ ਨ ਕਮਾਨ ਕਰੇ
ਗੋਲਨ ਕੀ ਗੂੰਦ ਦੂੰਦ ਬੂੰਦ ਮਨੋ ਬਾਰ ਹੈ
ਛੀਨ ਬਰਛੀਨ ਲੇਜ ਸੈਹਥੀ ਹੈ ਕੋਟਿਕ
ਕਟਾਰਨ ਕੋ ਬੀਰ ਅਤਿ ਬੈਠੀ ਬਰਦਾਰ ਹੈ
ਛਰੀ ਨ ਛੁਹਤ, ਗੁਰ ਜਨ ਹੂੰਕੀ ਗੁਰਜ ਨ
ਬਰ ਤਬਰਨ ਕੋ ਨਿਵਾਰਤ ਨਿਹਾਰ ਹੈ
ਸੈਨਾ ਅਰਿ ਘਾਇ ਕੀਏ ਕਹਾਂ ਕਹੂ ਸੂਰਾ ਕੀ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਕਰ ਐਸੀ ਬਾਂਕੀ ਤਰਵਾਰ ਹੈ।

ਦਿਜੱਨ ਕੇ ਦਲ, ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਜਮਾਤ ਦ੍ਵਾਰ
ਬੰਦੀਜਨ ਕਿਤਕ ਹੈਂ, ਜਗਤ ਮੈਂ ਜਾਂਹਿ ਕੀ
ਸੁਭਾਸੁਭ ਲੇਤ ਦੇਤ ਲੱਛਨ ਕੋ ਲੱਛ ਰੋਜ਼
ਦੇਖਿ ਦੇਖਿ ਸੁਧਿ ਭੂਲ ਜਾਤ ਨਰ ਨਾਹਿ ਕੀ
ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਕੋ ਦਾਨ ਮਾਲੂਮ ਜਹਾਨ ਭਯੋ
ਭਿੱਛਕ ਕੀਏ ਹੈਂ ਭੂਪ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨ ਕਾਹਿ ਕੀ
ਬਲਿ, ਬੇਨੁ, ਬਿਕ੍ਰਮ ਨ ਭੋਜ ਹੂ ਮੈਂ ਮੌਜ ਐਸੀ
ਜਾਂ ਕੀ ਏਕ ਮੌਜ ਨਵਰੋਜ਼ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੀ।

ਚਢਤ ਹੀ ਬਾਜੀ ਚਢਯੋ ਗਾਢੇ ਗਢ ਢਾਹਬੇ ਕੋ
ਦਾਹਬੇ ਕੋ ਦੂਖ ਰੀਝੇ ਬਰ ਜਯੋਂ ਭਵਾਨੀ ਕੋ
ਆਵਤ ਹੀ ਦਾਢੀ ਛਾਤੀ ਦਾਢੀ ਛਿਤਪਾਲਨ ਕੀ
ਰਜ ਕੇ ਕਰੱਯਾ ਉਨ ਹੀ ਕੀ ਰਜਧਾਨੀ ਕੋ
ਮਹਾਂ ਬਾਹੁ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਰਥ ਜਿਉਂ
ਭਾਰਥ ਕੋ ਜੀਤ ਲੇਤਿ ਬਸੁਧਾ ਬਿਰਾਨੀ ਕੋ

ਧਾਗ ਹੂੰਕੋ ਬਾਂਧਬੋ ਕਛੁਕ ਦਿਨ ਪਾਛੇ ਸੀਖਯੋ
ਪਹਿਲੇ ਹਾਂ ਸੇ ਸੀਖਯੋ ਸਿੰਘ ਬਾਂਧਿਬੋ ਕ੍ਰਿਪਾਨੀ ਕੋ।

ਤੋ ਸੋਂ ਬੈਰ ਬਾਂਧਿ ਬੈਰੀ ਧੀਰ ਨ ਧਰਤ ਕਹੂੰ
ਧੋਂਸਾ ਕੀ ਧੁੰਕਾਰ ਧਰਾਧਰ ਧਸਕਤ ਹੈ
ਦਲ ਕੇ ਚਲਤ ਮਹਿ ਹਾਲਤ ਹਲਤ ਕੋਲ
ਕੂਰਮ ਕਹਲ ਫਨੀ ਫਨਿ ਨ ਸ਼ਕਤ ਹੈ
ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ!
ਤੇਰੇ ਭਯਭੀਤ ਭਾਰੀ ਭੂਪ ਸਸਕਤ ਹੈਂ
ਹੋਤਿ ਭੂਮਿ ਚਾਲ, ਦਿਗਪਾਲ ਪਾਇਮਾਲ ਹੋਤ
ਹਲਕੇ ਹਹੱਲ ਹਾਥੀ ਮਾਥੇ ਮਸਕੱਤ ਹੈਂ।

ਮਹਾਂ ਬਾਹੁ ਬੀਰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ! ਤਿਹਾਰੇ ਰੋਸ
ਬੈਰਨਿ ਕੀ ਬੱਧੂ ਬਨ ਬਨ ਬਿਲਖਾਨੀ ਹੈਂ
ਕਰਨ ਗਵਨ ਭੂਲ ਭਵਨ ਕੇ ਭੀਤਰ ਤੇ
ਚਢਤੀ ਪਹਾਰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਅਕੁਲਾਨੀ ਹੈਂ
ਸੁੰਦਰ ਸਰੋਜਮੁਖੀ ਦੁਖੀ ਭਈ ਭੂਖ ਪਯਾਸ
ਪਤਿਨਿ ਸੋਂ ਖੀਝਹਿਂ ਕਹੈਂ ਮੋਤਿਨ ਮਹਿਂ ਪਾਨੀ ਹੈ
ਚੰਦ ਸੀ ਚਕੋਰ ਜਾਨੈ, ਬਿੰਬ ਸੇ ਸੂਆ ਕੋ ਮਾਨੈ
ਕੋਕਿਲ ਸੀ ਕਾਕ ਨਾਗ ਮੋਰਨ ਕੀ ਮਾਨੀ ਹੈਂ।

ਬਾਜਤ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕੇ ਦਿਸ਼ਾਨ ਭੂਪ ਭਹਿਰਾਤਿ
ਹਾਲਾਡੋਲ ਪਰਤ ਕੁਬੇਰ ਹੂੰ ਕੇ ਘਰ ਮੈਂ
ਹੋਤ ਹੈ ਅਤੰਕ ਸ਼ੰਕ ਲੰਕ ਹੂੰ ਮੈਂ ਮਾਨੀਯਤ
ਰੰਕ ਹ੍ਵੈ ਵਿਭੀਖਨ ਸੋ ਡੋਲਤ ਡਹਰ ਮੈਂ
ਭੂਮੈਂ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸੋਂ ਭੂਪਤਿ ਕਹਤ ਠਾਂਢੇ
ਭੂ ਮੈਂ ਹਮੈਂ ਰਾਖ ਜੋ ਤੁਹਾਰੇ ਆਵੈ ਧਰ ਮੈਂ।
ਅਰਿਨ ਕੀ ਰਾਨੀ ਬਿਲਲਾਨੀ ਚਹੈਂ ਪਾਨੀ ਤੇਵੈ
ਮੋਤਿਨ ਕੀ ਮਾਲ ਲੈ ਨਿਚੋਵਤੀ ਅਧਰ ਮੈਂ।

ਸ਼ੀਲ ਰਸ ਸਾਇਰ ਰਸੀਲੋ ਰਣ ਰੰਗ ਧੀਰ
ਜੰਗ ਜੁਰੇ ਜੈਤਵਾਰ ਕਰਨੀ ਕੁਬੇਰ ਕੀ

ਕਹ ਕਬਿ ਕੌਨ, ਤੇਜ ਤਰਨਿ ਲੌ ਤਪੇ ਤੁਅ
ਪਾਰਾਵਾਰ ਲਗਿ ਫੈਲੀ ਜੀਤ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਕੀ
ਕਰ ਰਣ ਰੋਸ ਖਲ ਖੰਡਨਿ ਕਟਕ ਕੂਟ
ਦੁੱਜਨ ਦਹੇਰ ਜਗ ਜੀਤ ਜ਼ਿਮੀ ਜ਼ੇਰ ਕੀ
ਤੇਗ ਤ੍ਰਾਸ ਸਾਚੋ ਗੁਰ ਗੋਵਿੰਦ ਜੂ ਤੇਰੋ ਜਸ
ਜਗਰ ਮਗਰ ਭਯੋ ਸ਼ੋਭਾ ਗਈ ਮੇਰੂ ਕੀ ।

ਪਾਰਥ ਸਮਾਨ ਮਹਾਂ ਭਾਰਥ ਮਚਾਯੋ ਤਹਾਂ
ਖਾਯੋ ਮਾਸਾਹਾਰਨੀ ਅਹਾਰ ਜੇਤੋ ਖਾਇ ਗੋ
ਮੰਦਰ ਸੇ ਮੋਕਲ ਗਇੰਦਨ ਕੀ ਗਰਜਨਿ
ਧੌਂਸਾ ਕੀ ਧੁੰਕਾਰ ਧਰਾ ਸੀਸ ਅਕੁਲਾਇ ਗੋ
ਐਸੋ ਕੀਨੋ ਸਮਰ ਅਮਰ ਲੋਕ ਸੁਨਿਯਤ
ਤੇਰੋ ਹੀ ਬਖਾਨ ਖਾਨ ਪਾਨ ਸੋ ਭੁਲਾਇ ਗੋ
ਮਾਰਿ ਕੈ ਮਦਾਨ ਅਰਿ ਡਾਰੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ
ਕਾਲ ਕਲਾ ਫੇਰ ਕੋਊ ਕਾਲਹਿ ਸੁਹਾਇ ਗੋ ।

ਸ੍ਵੈਯਾ— ਹੂਰਨ ਕੋ ਨਰ ਸੂਰ ਮਿਲੇ ਬਰ, ਚੌਂਸਠ ਜੋਗਨਿ ਸੈਨ ਅਘਾਈ
ਦੇਤ ਅਸੀਸ ਸਬਹਿ ਮਿਲ ਜੰਬੁਕ, ਗੀਧਨ ਤੇ ਰਣ ਭੂਮਿ ਸੁਹਾਈ
ਛਾਡਿ ਸੁਹਾਗ ਲੀਏ ਬਿਧਵਾ, ਇਕ ਵੈਰਿਨ ਕੀ ਤਿਯ ਕੋ ਦੁਖਤਾਈ
ਖੱਗ ਗਹੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇਹਰਿ, ਨਾਰਦ ਕੈ ਘਰਿ ਹੋਤ ਵਧਾਈ ।

ਸ੍ਵੈਯਾ— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਖੱਗ ਗਹਯੋ, ਅਰਿ ਫੌਜਨ ਕੇ ਇਭ ਸੈਲ ਬਿਭੇਲਹਿਂ
ਸਾਂਗ ਸੰਭਾਰ ਦਈ ਗਜ ਸੀਸ, ਅਸੀਸ ਦਈ ਹਰਿ ਘੂਮਤ ਗੇਲਹਿਂ
ਘਾਇਨ ਤੇ ਭਭਕੈ ਨਿਜ ਸ੍ਰੋਨ, ਫੁਹਾਰਨ ਲੇ ਉਪਮਾ ਛਬਿ ਫੈਲਹਿਂ
ਦੋ ਭੁਜ ਹੇਲ ਮਨੋ ਹਨੂਮਾਨ, ਹਿਲਾਵਤ ਜਾਨ ਸੰਜੀਵਨਿ ਸੈਲਹਿਂ ।

ਸ੍ਵੈਯਾ— ਗੌਰਿ ਦੁਰਾਵਤ ਗੋਦ ਗਣੇਸ਼ਹਿ, ਅੰਗ ਬਿਭੂਤਿ ਮਹੇਸ਼ ਮਲੇ ਨਿਤ
ਸ਼ੋਰ ਪਰੈ ਦਿਗਪਾਲਨ ਕੇ ਭੁਵਪਾਲਨ ਕੇ ਮਨ ਮਾਂਹਿ ਨਹੀਂ ਥਿਤ
ਦ੍ਵਾਰ ਮੁੰਦੇ ਪੁਰਿ ਸ਼ਤ੍ਰਨ ਕੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਖਯਾਲ ਹੀ ਖਗ ਗਹੇ ਇਤਿ ।
ਹਾਥੀ ਨ ਸਾਥੀ ਸੰਭਾਰ ਸਕੈ, ਕੋਊ ਚਾਲ ਪਰੇ ਚਤੁਰੰਗ ਚਮੂੰ ਚਿਤ ।

ਸ੍ਵੈਯਾ— ਸਾਜਿ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਚਢੇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ, ਪੱਦਯਨ ਸ਼੍ਰਿੰਗ ਪਿਸਾਨ ਭਏ ਨਿਤ
ਲੰਕ ਅਤੰਕ ਪੁਕਾਰ ਪਰੀ, ਪੁਰਿ ਸ਼ੰਕ ਬਿਭੀਖਨ ਰੰਕ ਭਯੋ ਕਿਤ

ਟੂਟ ਫਣੀ ਫਣ ਹੂਟ ਗੇ ਦਿੱਗਜ, ਧੀਰਜ ਧੌਲ ਕੀ ਜਾਇ ਰਹੀ ਕਿਤ
ਕੱਛਪ ਕੋਲ ਬਿਹਾਲ ਭਏ ਸਭ, ਚਾਲ ਪਰੇ ਚਤੁਰੰਗ ਚਮੂੰ ਚਿਤ ।

ਛਪਯ

ਬਨ ਟੁੱਟਤ ਗਿਰ ਫਟਤ, ਛੁਟਤ ਧੀਰਜ ਸੁ ਧਰਨਿ ਤਨ
ਦਿਗੱਜ ਦਿਗ ਕਲਮਲਤ, ਹਲਤ ਤਲ ਸ਼ੇਖਨਾਗ ਮਨ
ਉਡਿਯ ਰੇਨੁ ਹਯ ਖੁਰਨ ਸੂਰ ਬਰ ਕਹੂੰ ਲੁਕ ਗਿਯ
ਬਿਭੀਛਨ ਭਹਿਰਾਤਿ ਮੂੰਦਿ, ਗੜ੍ਹ ਦ੍ਵਾਰ ਦੁਰਤਿ ਭਯ
ਕਰ ਗਹਿ ਕ੍ਰਿਪਾਣ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ, ਜਬ ਸਲੋਹ ਪੱਖਰ ਸਜਤ
ਕਲਮਲਤ ਹਰਤਿ ਪੁਰਿ ਚੱਕਵੈ, ਸੁ ਘਰਨ ਛਾਡਿ ਘਰ ਤੇ ਭਜਤ ।

ਅੱਗੇ ਕਵੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਚੰਦ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਕਬਿੱਤ — ਪੂੰਨਯਾਈ ਹੂੰ ਸਰਸਾਤ ਦੂਜ ਜਾਤ ਅਵਿਦਾਂਤ
ਕਲਾਕਰ ਨਾਮ ਭ੍ਰਾਂਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਨਾਏਂ ਹੈਂ
ਗ੍ਰਿਹਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਾਸੀ ਤਮ ਨਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ
ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ ਪਾਇ ਲੋਕਾ ਲੋਕਨ ਮੇਂ ਗਾਏ ਹੈਂ
ਦੋਊ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸੋਂ ਕੀਰਤਿ ਕੇ ਉਜੀਆਰੇ
ਪੂਜਿ ਪੂਜਿ ਉਮਾਪਤਿ ਭਲੇ ਲੇ ਚਢਾਏ ਹੈਂ
ਸਸਿ ਬੇਖੀ ਭਯੋ ਇੰਦ, ਸੁਨਿਐ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ !
ਕੂਹੂ ਕੇ ਅਨਿੰਦ, ਸਸਿ ਨਿੰਦਤ ਕਹਾਏ ਹੈਂ ।

ਗੁਨਿਨ ਮੈਂ ਗੁਨੀ ਕਹੈਂ ਗਜਾਨ ਨਿਧਿ ਮੁਨੀ ਕਹੈਂ
ਦਾਤਾ ਸਭ ਦੁਨੀ ਕਹੈਂ ਦਾਰਿਦ ਨਸਾਈਏ
ਏਕ ਕਹੈਂ ਦੱਛਨ ਕੇ ਲੱਛਨ ਪ੍ਰਤੱਛ ਯਾ ਮੈਂ
ਏਕ ਕਹੈਂ ਛਬਿ ਕੇ ਬਿਤਾਨ ਛਿਤ ਛਾਈਏ
ਏਕ ਬੀਰ ਭਾਰੀ ਕਹੈਂ, ਏਕ ਉਪਕਾਰੀ ਕਹੈਂ
ਏਕ ਧਰਮਧਾਰੀ ਕਹੈਂ, ਲੋਕਾ ਲੋਕ ਗਾਈਏ
ਲਾਜ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਰਾਜੈਂ ਆਜ
ਜਗ ਕੇ ਸਮਾਜ ਸਭ ਰਾਉਰੇ ਮੈਂ ਪਾਈਏ ।*

---

* ਇਹ ਅੰਤਲੇ ਦੋ ਕਬਿੱਤ 'ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਬਾ ਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ।

— (੧) ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ —

1 ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ— ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ 1698

2 ਹੁਕਮਨਾਮੇ— ਨਵਮ ਤੇ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ 1665-1705

3 ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹਜ਼ੂਰੀ— ਚਉਪਾ ਸਿੰਘ 1700

4 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਸ਼ੋਭਾ— ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ 1741

5 ਪਰਚੀਆਂ ਸੇਵਾਦਾਸ — ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ 1741

6 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ— ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ 1751

7 ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ— ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ 1769

8 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— ਸਰੂਪ ਚੰਦ ਭੱਲਾ 1776

9 ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ— ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ 1790

10 ਸੌ ਸਾਖੀ— ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ

11 ਗੁਰਬਿਲਾਸ— ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ 1797

12 ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ— ਸੋਹਨ 1800

13 ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ— ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

14 ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ— ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ 1827

15 ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ— ਦਯਾਲ ਦਾਸ

16 ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ 1841

17 ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ ਗ੍ਰੰਥ— ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ 1843

18 ਉਜਬਿਲਾਸ— ਲਾਲ ਸਿੰਘ 1853

19 ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ— ਪੰ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ 1877

20 ਗੁਰਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ— ,, 1883

21 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 1878

22 ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ— ,, 1892

23 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼— ਬਾਵਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ 1882

24 ਪੋਥੀ ਆਸ ਵਰੀਆਂ-ਸਹਿਜ ਰਾਮ 25 ਸੰਤ ਰਤਨਮਾਲ-ਲਾਲ ਚੰਦ

26 ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕ 1900

27 ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)— ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ 1930

28 ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ— ਵੀਰ ਸਿੰਘ

29 ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ— ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ 1937

30 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ— ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ 1944
31 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ— ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ 1950
32 ਉਦਾਸੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ— ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ 1959
33 ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ— ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ 1966
34 ਭਾ. ਨੰਦ ਲਾਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ— ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ 1968
35 ਅਮਰਨਾਮਾ— ਗਿ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ)
36 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ— ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ
37 ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ— (ਦੋ ਭਾਗ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ
38 ਸਾਡਾ ਹਥ-ਲਿਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ— ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ
ਹਿੰਦੀ— 39 ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਹ ਸਰੋਜ— ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਹ (1877 ਈ.)
40 ਹਸਤ ਲਿਖਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਵਰਣ—(ਦੋ ਖੰਡ)
ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਬਨਾਰਸ
41 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਬ੍ਰਿਹਦ ਇਤਿਹਾਸ— ਖਸ਼ਟਮ ਭਾਗ
42 ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਥਾ ਸਾਹਿੱਤ ਕਾ ਵਿਕਾਸ — ਪੰ: ਅਜੁਧਿਆ ਸਿੰਹ ਉਪਾਧਿਆਇ

(੨) ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਲਯ-ਸੂਚੀ
(ਕੇਵਲ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਲਈ)

1 ਸੈਂਟ੍ਰਲ ਸਟੇਟ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ
2 ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਪੈਲੇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ
3 ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਰੈਫ੍ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ
4 ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਇਵਜ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ
5 ਸਿਖ ਰੈਫ੍ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6 ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
7 ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
8 ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
9 ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ
10 ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ
11 ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਚਵਟੀ ਡੇਹਰਾਦੂਨ
12 ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਬਨਾਰਸ
13 ਤੋਸ਼ੇਖਾਨਾ ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ)
14 ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਧਾਣ ਸਾਹਿਬ
15 ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ ਪਟਿਆਲਾ
16 ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੂਕਾਂ, ਰਾਹੀਂ ਗਿ. ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਖਿਰਾਜਪੁਰ

—o—

ਅੰਤਿਕਾ —ਕੁਰਸੀਨਾਮੇ —

੧ ਭਾ. ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਘਰਾਣਾ

ਬੱਲੂ (15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1634 ਸ਼ਹੀਦੀ)

|

ਮਾਈਦਾਸ

|

1 ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ	2 ਦਿਆਲ ਦਾਸ	3 ਮਨੀ ਸਿੰਘ	4 ਦਾਨ ਸਿੰਘ	5 ਮਾਨ ਸਿੰਘ
11 ਅਕਤੂ.	11 ਨਵੰ.	24 ਜੂਨ	7 ਦਸੰ.	3 ਅਪ੍ਰੈਲ
1711	1675	1734	1705	1708
ਅਲੋਵਾਲ	ਦਿਲੀ	ਲਾਹੌਰ	ਚਮਕੌਰ	ਚਿਤੌੜ
6 ਅਮਰ ਚੰਦ	7 ਰੂਪ ਸਿੰਘ	8 ਜਗਤ ਸਿੰਘ	9 ਸੋਹਣ ਚੰਦ	10 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ
1658	11 ਅਕਤੂ.	24 ਜੂਨ	20 ਮਾਰਚ	20 ਫਰਵਰੀ
ਕਸਾਈ ਹੱਥੋਂ	1711	1734	1691	1696
ਕਤਲ	ਅਲੋਵਾਲ	ਲਾਹੌਰ	ਨਾਦੌਣ	ਗੁਲੇਰ

11 ਰਾਇ ਸਿੰਘ- 30 ਦਸੰ.1705 ਮੁਕਤਸਰ, 12 ਹਠੀਚੰਦ-18 ਸਤੰ. 1688 ਭੰਗਾਣੀ

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ

|

ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ	ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ	ਉਦੇ ਸਿੰਘ	ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ	ਅਜਬ ਸਿੰਘ
24 ਜੂਨ	8 ਦਸੰਬਰ	6 ਦਸੰਬਰ	7 ਦਸੰਬਰ	7 ਦਸੰਬਰ
1734 ਲਾਹੌਰ	1705	1705 ਸ਼ਾਹੀਟਿਬੀ	1705 ਚਮਕੌਰ	1705 ਚਮਕੌਰ
ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ	ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ
7 ਦਸੰ. 1705	24 ਜੂਨ 1734	—	—	—
ਚਮਕੌਰ	ਲਾਹੌਰ			

1 ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ   2 ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ

|

ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ	ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ	ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ	ਹਾਠੂ ਸਿੰਘ	ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸਿੰਘ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ
28 ਦਸੰ.	22 ਜੂਨ		27 ਮਾਰਚ	13 ਮਈ	9 ਜੂਨ
1711	1713		1758	1710	1716
ਬਿਲਾਸਪੁਰ	ਸਢੌਰਾ		ਸਰਹੰਦ	ਚਪੜਚਿੜੀ	ਦਿਲੀ

3 ਉਦੇ ਸਿੰਘ– ਮਹਿਬੂਬਸਿੰਘ ਅਜੂਬਸਿੰਘ ਫਤੇਸਿੰਘ ਅਲਬੇਲਸਿੰਘ ਮੋਹਰਸਿੰਘ ਬਾਘਸਿੰਘ

13ਮਈ 1710   ਤੇ   13ਮਈ 22ਜੂਨ 1713 22ਜੂਨ 28ਦਸੰ.1711

ਚਪੜਚਿੜੀ   ਅਨੋਖ ਸਿੰਘ 1710 ਚਪੜ ਸਢੌਰਾ ਸਢੌਰਾ   ਬਿਲਾਸਪੁਰ

२ ਛਿੱਬਰ ਘਰਾਣਾ

ਗੌਤਮ (ਰਾਮਦਾਸ)

ਪੈਰਾ —— ਪ੍ਰਾਗਾ —— ਸਰਸੁਤੀ (ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾਰਾਮ ਮਟਨ ਦੀ ਮਾਤਾ)

ਛੁੱਟੇਮੱਲ—ਚੌਪਾਸਿੰਘ—ਕਬੂਲਾ

ਦਵਾਰਕਾਦਾਸ

ਗਵਾਲਦਾਸ ਹਰਦਯਾਲ ਦਰਗੈਹਮੱਲ——ਹੀਰਾਮੱਲ ਕਬੂਲਾ

ਹਰਿਜਸਰਾਇ

ਦੇਵੀਦਾਸ

ਧਰਮਚੰਦ

ਮਤੀਦਾਸ ਸਤਾਦਾਸ ਜਤੀਦਾਸ

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

ਸਾਹਿਬਚੰਦ, ਮੁਕੰਦ ਸਿੰਘ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਕੇਸਰਸਿੰਘ (ਲੇਖਕ 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ')

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

---

੩ ਰੰਧਾਵਾ ਘਰਾਣਾ—ਸੁੱਘਾ ਰੰਧਾਵਾ

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ

ਸੁਧਾਰੀ—ਭਿਖਾਰੀ—ਮਹਿਮੂ—ਭਾਨਾ

ਸਾਵਣ——ਜਲਾਲ

ਗੁਰਦਿਤਾ (1625-1675 ਈ.)

ਰਾਮ ਕੁਇਰ (1672-1761 ਈ.)

ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ

ਸਜਾਮ ਸਿੰਘ

੪ ਦੱਤ ਘਰਾਣਾ— ਮਟਨ

ਠਾਕਰਦਾਸ

ਬ੍ਰਹਿਮਦਾਸ

ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ

ਅੜੂ ਰਾਮ

ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ, ਸ਼ਿਵਦਾਸ,
ਸਨਮੁਖ ਤੇ ਚੇਲਾਰਾਮ
ਚਾਰ ਭਾਈ ਸਨ,

੫ ਘਰਾਣਾ ਭਾ. ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਬਿੱਨਾ ਛੀਂਪਾ
ਦਿਲਵਾਲੀ ਮਹੱਲਾ, ਦਿੱਲੀ

ਕਲਿਆਣਾ

ਉਮੈਦਾਂ———ਜੈਦਾ

ਬਾਘਾ - ਈਸ਼ਰ - ਕੀਰਤ

ਗੁਰਬਖਸ਼ਰਾਇ – ਤੁਲਸੀ ਰਾਇ -- ਨਾਨੂ ਰਾਇ -- ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ
(ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਸ਼ੋਭਾ)

ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ

---

੬ ਘਰਾਣਾ ਭਾ. ਆਲਮ ਸਿੰਘ
ਸਿਆਲਕੋਟ

ਹਾਜਲ

ਹਰਿਦਾਸ (ਰਾਮਦਾਸ) – ਉਦੈ ਕਰਨ

ਅੰਬਾ - ਰਾਜਾ

ਕੌਲਾ

ਪਦਮਾ

ਖਾਨੂ ਹੇਮਾ ਚਤਰਾ ਸੁਖਨਾ ਜੱਗੂ ਦੁਰਗੂ ਹਸਨਾ

ਸੰਗਤੀਆ ਸਿੰਘ, ਹਨੂਮੰਤ ਸਿੰਘ, ਡੋਗਰ, ਹੀਰਾ, ਮੂਸੀਆ

ਗੁਲੇਰ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਆਲਮ ਸਿੰਘ/ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ

---

੭ ਭੱਲਾ ਘਰਾਣਾ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ

ਮੋਹਨ———ਮੋਹਰੀ

ਅਰਥਮੱਲ—ਅਨੰਦ—ਅਰਜਾਨੀ

ਸੀਤਲਦਾਸ

ਮਾਹੀਮੱਲ ਬਾਘ ਮੱਲ

ਬਿਹਾਰੀ, ਮਥਰਾ, ਸੁੰਦਰ, ਦੁਆਰਕਾਦਾਸ, ਦਿਆਲਦਾਸ

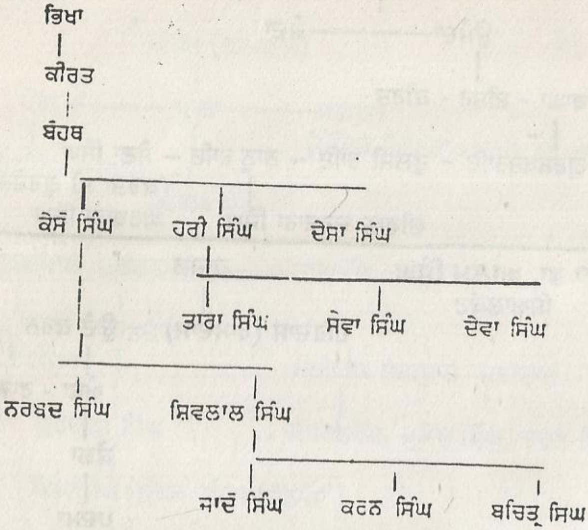
ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਚੌਥੀਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾ ਕੇ, ਨੌਬਤਰਾਇ, ਬਾਹੜਮੱਲ,

ਘਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ--ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ
(ਲੇਖਕ)

ਸਰੂਪਚੰਦ ਭੱਲਾ
ਕਰਤਾ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

੮ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ

੯ ਰਿਆਸਤ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜ-ਬੰਸਾਵਲੀ

('ਸ਼ਸ਼ਿਬੰਸ ਬਿਨੋਦ' ਕਿਰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ)

ਰਾਜਾ ਕਲਿਆਣ ਚੰਦ—1658–1693 ਬਿ.

ਤਾਰਾ ਚੰਦ—1693–1710 ਬਿ:

ਦੀਪ ਚੰਦ—1710–1722 ਬਿ:

ਭੀਮ ਚੰਦ—1722–1749 ਬਿ:

ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ – 1749–1798 ਬਿ:

ਦੇਵੀ ਚੰਦ—1798–1835 ਬਿ:

ਮਹਾਂ ਚੰਦ –1835–1865 ਬਿ:

ਖੜਗ ਚੰਦ —1865–1895 ਬਿ:

ਜਗਤ ਚੰਦ—1895–1939 ਬਿ:

ਅਮਰ ਚੰਦ—1939–1945 ਬਿ:

ਬਿਜੈ ਚੰਦ—1945 ਬਿ:

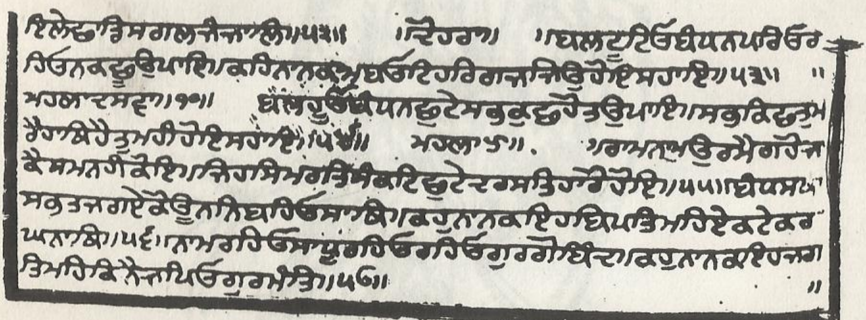
ਨੀਲਾ ਘੋੜਾ ਬਾਂਕਾ ਜੋੜਾ, ਹੱਥ ਪਰ ਬਾਜ਼ ਸਜਾਏ ਜੀ ।
ਚਲੋ ਸਿੰਘੋ ! ਚਲ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੀਏ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਏ ਜੀ ।

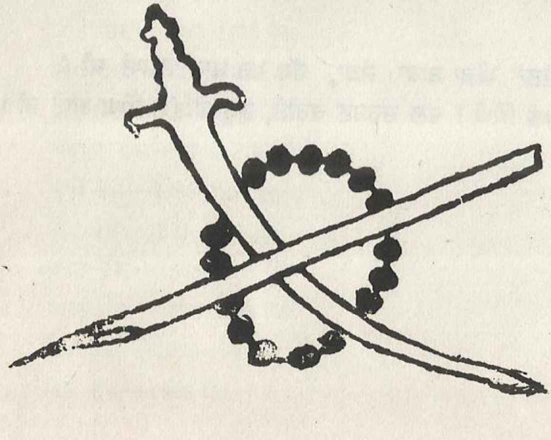
ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਂਵਾਕ

ਨਵਯੁਗ ਦਾ ਐਲਾਨ

ਬਲੁ ਹੂਓ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ, ਸਭ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ
'ਸਬ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੈ ਹਾਥ ਹੈ, ਤੁਮਹੀ ਹੋਇ ਸਹਾਇ।

[ਮਹਲਾ ੧੦]

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ--ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਲੀ

1718 ਬਿ. ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਵੀਂ—ਜਨਮ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (18 ਦਸੰਬਰ, 1661 ਈ.)
1732 ਬਿ. ਮੱਘਰਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ—ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਦਿੱਲੀ
1736 ਬਿ. ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ) ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਸ਼ੁਰੂ
1737 ਬਿ.—ਸ੍ਰੀ ਜੀਤੋ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ। 1741 ਬਿ. ਸ੍ਰੀ ਸੁੰਦ੍ਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ
1742 ਬਿ. 17 ਵਿਸਾਖ— ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਪਾਉਂਟੇ ਗਏ
1745 ਬਿ. 18 ਅੱਸੂ— ਰਾਜਾ ਫਤੇਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭੰਗਾਣੀ ਜੁੱਧ
1745 ਬਿ. 28 ਕੱਤਕ— ਪਾਉਂਟੇ ਤੋਂ ਕਪਾਲਮੋਚਨ, ਵਾਪਸ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ
1745 ਬਿ. ਮੱਘਰ—ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅਗੰਮਪੁਰ, ਤਾਰਾਪੁਰ ਵਾਲੀ ਭੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀ
1746 ਬਿ. ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਰਾਇ ਤੋਂ 50 ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਇਆ
1747 ਬਿ. ਕਾਂਸ਼ੀਰਾਮ ਤੋਂ ਪਾਂਡਵ ਗੀਤਾ ਦਾ ਤਰਜਮਾ, 22 ਚੇਤਰ-ਨਦੌਣ ਜੰਗ
1749 ਬਿ. ਵਿਸਾਖੀ ਰਵਾਲਸਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਲਜੋਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ
ਪੁਰਮੰਡਲ (ਜੰਮੂ) ਰਾਜਾ ਗਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ
1750 ਬਿ. ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਧਾਰਨ, ਜਟਾਜੂਟ ਰਹਿਣ ਤੇ ਤਮਾਕੂ ਨ ਵਰਤਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ
1751 ਬਿ. 2 ਚੇਤ –ਹਰਿਦੁਆਰ ਗਏ, ਮੁਖੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ
1752 ਬਿ. ਵਿਸਾਖੀ— ਚਰਣ ਪਾਹੁਲ ਦੀ ਥਾਂ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਦੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ
1752 ਬਿ. 23 ਫੱਗਣ— ਗੁਲੇਰ ਦੀ ਜੰਗ
1752-53 ਬਿ.—ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਬਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਾਏ
1753 ਬਿ. ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ 6 — 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਖਯਾਨ' ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ
1755 ਬਿ. ਹਾੜ ਵਦੀ 5— 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਦਿਤਾ
ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ
1756 ਬਿ. ਵਿਸਾਖੀ— ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਪਾਹੁਲ (ਅੰਮ੍ਰਿਤ)
1756 ਬਿ. ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰ, ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਅਦੀਨਾਬੇਗ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ
1757 ਬਿ, 30 ਭਾਦੋਂ—20 ਕੱਤਕ ਤਕ—ਅਨੰਦਪੁਰ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਜੰਗ
1759 ਬਿ.— ਜੰਗੀ ਖ਼ਤਰੇ ਕਾਰਣ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ
1762 ਬਿ. ਅੱਸੂ 8— ਹਾਕਮ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਧਾਵਾ
6 ਪੋਹ-ਅਨੰਦਪੁਰ ਤਿਆਗ, 8 ਪੋਹ ਜੰਗ ਚਮਕੌਰ, 30 ਪੋਹ ਜੰਗ ਮੁਕਤਸਰ, ਦਮਦਮੇ ਪੁਜੇ
1763 ਬਿ. ਕੱਤਕ 29—ਦਮਦਮੇ ਤੋਂ ਮਾਰਵਾੜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਕੂਚ
1764 ਬਿ. ਸਾਵਣ 23—ਆਗਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ
1765 ਬਿ. ਹਾੜ—ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪਾਹੁਲ, 19 ਸਾਵਣ-ਨਦੇੜ ਮੁਕਾਮ
1765 ਬਿ. ਕੱਤਕ 6– ਗੋਦਾਵਰੀ ਕੰਢੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ। (7 ਅਕਤੂਬਰ, 1708 ਈ.)

ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ

ਅਨੰਦਪੁਰ ਹਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਜਬਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਬਧ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਮਝਾਈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਹਰ ਸਿਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾਕੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਊਂਦਿਆਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗਰੀਬ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾਕੇ 'ਆਪੇ ਗੁਰਚੇਲਾ' ਦਾ ਕੌਤਕ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤੇਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਲਮ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਕਲਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਕਲਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜੋ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਘੋਲ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਸਦੀਆਂ-ਬਧੀ ਲੜਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਸਾਮਾ ਨ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲੱਭਣ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਉਦਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਕਲਮੀ ਘਾਲ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ, ਕਲਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਘਰ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਹੈ, ਸਭ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਬਰਕਤ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘਟ ਹੀ ਸਰੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੇਗ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਾਂ ਵਿਸਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ 'ਬੁਧਿ ਸੁ ਦੀਪਕ ਜਿਉ ਉਜੀਆਰੈ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ ਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਕਵੀ ਉਤੇ ਸਵਿਸਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ।

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇਗਾ, ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇਹੀ ਸਫਲ ਕਿਰਤ ਉਤੇ ਮਿਤ੍ਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ

ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ